TELEKI PÁL TUDOMÁNYOS INTÉZET

A TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYAI

II.

SZERKESZTI:

BENDA KÁLMÁN
BERLÁSZ JENŐ
KOSÁRY DOMOKOS
MAKKAI LÁSZLÓ

FELELŐS KIADÓ s KENYERES LÁSZLÓ
475660 - ATHENAEUM, BUDAPEST. FELELŐS: GORSZKY TIVADAR IGAZGATÓ

SZABÓ ISTVÁN

TANULMÁNYOK A MAGYAR PARASZTSÁG TÖRTÉNETÉBŐL

BUDAPEST, 1948

A PARASZTSÁG TÁRSADALMI RÉTEGEI A KÖZÉPKOR VÉGÉN

I.

A jobbágyság egységes társadalmi osztályként a XIV. és XV. században jelent meg Magyarországon s benne az Árpád-kori társadalom különböző szabad- és szolgaállapotú elemei vegyültek össze. Tömegre nézve az ország lakosságának nagy többségét zárta magába s kialakulása lassú, a történelem távlatából is alig megfigyelhető társadalmi és gazdasági kiegyenlítődés eredménye volt. E kiegyenlítő folyamatban a kifejlődött földesúri hatalom köteléke alatt elmosódtak a szabad, szabados és szolgai eredet elválasztó falai. Ugyan-akkor — a felvirágzó városgazdaság elvonva a falutól az ipart és a kereskedelmet — a megtelepedés korából származó merev foglalkozási tagoltságok szétoldódtak s a földesúri hatalom alatt folyó munka a mezőgazdaság terén közös formákat vett fel. Az egységes jobbágyosztály kibontakozá-sának korában a szabadok sokrétű társadalmából a nemesek rendje alakult ki. Miközben egyes kisbirtokos rétegeknek sikerült a nemesi rendbe küzdeni magukat, mások, a nagy-birtok erősebb nyomása alatt élő szabadok a jobbágyság osztályába hanyatlottak. Azok a szabad népelemek, amelyek a jobbágyság elemeivé lettek, a földesúri hatalom alatt lassanként elvesztették kapcsolatukat a szabadok társadal-mával s kiestek a vármegyében szervezkedő nemesi közös-ségből. Míg ezek veszítettek a nagy társadalmi fordulón, addig a szolgaeredetűek nyertek rajta, elsőben is elnyerve az addigi szabad földesúri telepesek költözési szabadságát, mely a jobbágyság közös java lett.

A jobbágyságot, melyet a földesúri hatalom és a terhek rendszere foglalt egybe, a nemesi renddel még sokáig össze-kötötték a múltból eredő és azóta is szüntelenül szövődő

szálak. A nemesség csak a XV. században, a köznemesség politikai hatalmának kibontakozásával s nemesi állásának ennek következményeként történt élesebb megvonásával vált el a jobbágyságtól. A fejlődés lassan gördülő folyamatában azok a társadalmi elemek sem tűnhettek el egyszerre, amelyekből a jobbágyság nagy tömege összerakódott. A XIV. században okleveleinkben még gyakran olvashatunk vámépekről, udvarnokokról, szabad állapotúakról és szolgákról, olyan elemekről tehát, melyek még a jobbágyságot megelőző társadalmi szerkezetben foglaltak helyet. Nyilvánvaló azonban, hogy akkor, amikor az 1351. évi törvények vagy más történeti kútfők a XIV. században jobbágyokról vagy parasztokról szólnak, alattuk — miként 1351-ben a kilencedről szóló artikulus világosan ki is fejezi — minden földesúri népet érteni kell, azok eredetére való tekintet nélkül. Az előző állapotra utaló kifejezések tehát ekkor már csak elhalványuló hagyományok, melyek fölött szilárdan állanak a jobbágy-osztálybeliség keretei s a jobbágyi állapot fogalma felölel minden társadalmi elemet, amely kívül maradt a nemesség rendi keretein s a királyi városok falain.

Nem kétséges, hogy amikor a XIV—XV. században a jobbágyságról, mint »osztály«-ról szólunk, olyan újabb fogalmat viszünk a múltba, amely ezekben a századokban még ismeretlen volt. Amellett a jobbágyság korántsem mutat olyan homogenitást és társadalmi egysíkúságot, amely az »osztály« társadalmi fogalmában előttünk megjelenik: maga is rétegekre, szinte osztályokra tagozódik. Ha arra gondolunk, hogy a jobbágyság is születési keret, vagyis tagjai a jobbágyságba nem belépnek, hanem beleszületnek, helyesebben lehetne jobbágy- vagy parasztrendről beszélni. Annál inkább, mert a jobbágyi köteléknek s a parasztság közfelfogásszerű foglalkozásának, az őstermelésnek elhagyása önmagában még nem jelenti a jobbágy-, illetőleg parasztállapotból való kilépést: a jobbágy társadalmi állapotát meghatározó jogi sajátságok ezzel még nem enyésznek el, parasztállapotú lehet valaki nem paraszti foglalkozással is.[1] Minthogy azon-

[1] H. Fehr: *Das Waffcnrecht der Bauern im Mittelalter.* Zeitschrift der Savigny-Stiftung Germ. Abt. 38. B. 4. 1., ezért a jobbágyságot kifelé egységes születési rendnek tekinti. V. ö. Dékány István: *Gazdaság- és társadalomtörténet* (Hóman Bálint: *A magyar történetírás új útjai.* Budapest, 1932) 232—235. 1.

ban a »rend«-nek, illetőleg a »rendek«-nek a köztudatban a jobbágyságot kirekesztő jelentése van, mégis inkább osztályról kell szólnunk s annál több joggal, mert a jobbágyság társadalmi keretei a születési határok ellenére is rugalmasabbak voltak a nemes rendekénél. Rend vagy osztály? — a kérdés végül is elméleti értékű: a jobbágyság egységes társadalmi keret, amelyet azonban már tömegénél, de a társadalmi élet örökkön működő erőinél fogva is belső rétegek osztottak meg.

Bár kialakulása óta egységes jobbágyságról szoktunk beszélni, a jobbágyság egysége már kialakulása után, történetének körülbelül a parasztlázadással záródó első szakaszában sem jelentette azt, hogy e nagy társadalmi test befelé is egységes volt s nem bontották szét egymástól többékevésbbé elkülönülő rétegek. Ha el is fogadjuk Max Weberrel, hogy a falvak közösségének tagjai között elvileg és eredetileg egyenlőség volt[1], — bár minden hasonló elmélet az élet sokféleségével szemben csak schematikus értékű — figyelembe kell venni, hogy a magyarság településrendszere és a falusi közösségek kialakulása már nagy időre, itt-ott 3—4 századra tekinthetett vissza akkor, amikor a jobbágyság társadalmi körvonalai kibontakoztak. Nyilvánvaló, hogy annyi idő múltán, különben azonos jogállású — mondjuk: udvarnoki vagy szolgai — s azonos foglalkozású — például szántóvető vagy halász — falusi közösségekben is különböző vagyoni jellegű rétegződés ment végbe, melyet az egyéni boldogulás és a vagyonosztódás különböző tényezői alakítottak. Ha tehát a jobbágyság közös keretében elsimultak is a szabad, szabados és szolgai eredet, valamint a foglalkozási tagoltságok különbségei, a jobbágyság részeivé váló társadalmi elemek mégsem valami újkezdetü s így azonos állapottal, hanem a maguk vagyoni rétegeivel foglaltak helyet az új közös osztályban. A jobbágyság kialakulása nem társadalmi forradalom eredménye volt, amely ledöntve egy régi rendet, újat állított helyébe, hanem a lassú fejlődésé s a jobbágyságban olyan társadalmi elemek élnek tovább, amelyek múltjukat hordva maguk is alig vehették észre, hogy új társadalmi építmény boltozata kerül föléjük. A szolga vagy szabados »mansio«, melyről már a XI—XII. században bőven

[1] M. Weber: *Wirtschaftsgeschichte* (München—Leipzig, 1924) 25. 1.

szólnak forrásaink, lényegében egy volt a későbbi jobbágytelekkel. A szolgáló népelemek a maguk, már kezdettől eltolódásban levő viszonyaikkal foglalódtak a jobbágykeretbe. A magukkal vitt belső rétegek ugyan nem mutatkoznak most olyan élesen és határozottan, mint korábban a jogi állapot, valamint a foglalkozás és az ehhez igazodó szolgáltatásrendszer válaszfalai, a valóságban azonban az életmód és a társadalmi törekvések szempontjából nem kevésbbé döntő jelentőségűek voltak. így jobbágyságunk alakulására valóban alkalmazható Spencer tétele a társadalomnak a rendezetlen hasonlóságokból a rendezett különbségek felé való haladásáról. A jogok sokféleségével szemben — mint Bezold mondja a középkorvégi német társadalomról[1] — a szokások egyenlösülése került szembe. A parasztság a későközépkorban szociálisan kiszélesült s jogilag felosztódott, sokrétű lett.[2] A belső rétegződés eltolódásai a középkor végén a magyar parasztságban is egyre világosabban jelentkeznek s ha azt látjuk, hogy e rétegek a kibontakozásnak ekkor már nem is kezdeti fokán vannak, az előrebocsátottak értelmében tekintetbe kell venni, hogy a rétegalakulások lehetőségei, sőt többé-kevésbbé maguk a rétegek is megvoltak már a jobbágyságot összetevő társadalmi elemekben s azóta természetesen továbbhaladtak a kijegecesedés és az eltolódás útjain.

Ezek a rétegek mintegy lépcsőzetesen rakódnak egymás fölé s így együtt középkorvégi parasztságunk függőleges keresztmetszetében jelennek meg. Ugyanakkor azonban, amikor parasztságunkat a középkor végén egymás fölé vertikálisan illeszkedő rétegek osztják fel, rétegszerű megosztódások vízszintes irányban is figyelhetők meg. E tekintetben elég az oppidum és a falu megosztó hatására utalni, mely nagyjelentőségű éppen ebben a korban volt, hiszen a középkor végén parasztságunknak körülbelül egyötödét a különböző szabadságokkal élő mezővárosok foglalták magukba. A horizontális rétegződés egyéb elemeiként lehet még mutatni a különböző helyi nemességgel rendelkező parasztközösségekre, a jászkunságra, a székelyek zömére, a havasokban legeltető

[1] F. Bezold: *Die tarmen Leutea und die deutsche Literatur des spdteren Mittelalters.* Hist. Zeitschrift 41. B. 3—4. 1.

[2] R. Kötzschke: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters* (Jena, 1924) 555· 1·

különböző vlach-jogú pásztornépre, melyeket azonban a függőleges rétegződés rendszerint éppen úgy feltagol, mint magát a jobbágyság társadalmi testjét.

A parasztságban egymás fölé helyezkedő társadalmi rétegek nálunk nem olyan elhatároltak és összetettek, mint egyidejűleg a német parasztságban, melyben a birtoktalan parasztnép, továbbá az ú. n. Grundhörigek és Zinsleutek, legfelül pedig a »gemeinfrei«, a közszabad parasztok három nagy, szinte osztályszerüen elváló rétegének mindegyikét még további, jogi tekintetben is elkülönülő rétegek szelik fel. Ebben a középkorvégi német paraszttársadalmi lépcsőzetben a legalább három telekkel bíró »schöffenbar« parasztoktól igen sok fokozaton leereszkedve lehet eljutni a földdel egyáltalában nem rendelkező, személyükben is kötött, házi munkát végző Leibeigene-parasztokig. A rétegeződés egy-egy német territóriumon belül is más volt, a sajátos jogi, gazdasági és politikai viszonyoktól függött.[1] A francia parasztság az újkor elején alapjában két nagy rétegre osztható: a birtokos és a bérmunkára vagy bérletre szoruló kisbirtokos-földmunkás parasztságra, azonban a parasztság törzsét alkotó birtokos-telkes parasztságnak már mintegy fölötte, itt is megtalálhatók a gazdag, egyenesen nagybirtokos-számba menő parasztok, akik maguk is parasztok segneur-jei voltak. A törpebirtokos és földnélküli »joumalier«-k az ország egyes részein a középkor végén már főelemévé lettek a francia parasztságnak: Észak- és Középfranciaországban 20—50, sőt 80%-ot is elérik, azonban a bérletrendszer nagy lehetőségei enyhítik e parasztproletariátus jelenlétét s a mély hűbériség hazájában ezeket a rétegeket még az újkor elején is áthatja a hűbériség hierarchikus rendje.[2]

A magyar parasztság a középkor végén láthatólag két nagy rétegre oszlik: a birtokos vagy telkes jobbágyságra és

[1] Schröder: *Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte VI. kiad., (Berlin* w. *Leipzig,* 1922); H. Hon-Firnberg: *Lohnarbeiter und freie Lohnarbeit im Mittelalter und zu Beginn der Neuzeit* (Wien, !935)

[1] H. Sée: *Les classes rurales et le régime domanial en France au moyen-âge* (Paris, 1907); u. az: *Histoire économique de la France. Le moyen-âge et l'ancien régime.* (Paris, 1939). i²5— 136, 175—ˣ83, 1.; J. Kulischer: *Allgemeine W irtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit* II. k. (München-Berlin, 1929) 76- 86. 1.

a birtoktalan parasztnépre. Látható inkább csak a telkes jobbágyság s ez az oka annak, hogy ez a korai birtoktalan parasztság mindezideig történeti vizsgálatokban kevés szerephez jutott. A két parasztréteg tulajdonképpen társadalmi képlet, de a különbség a középkor végén már a jog síkján is hangsúlyt nyert. Mind a birtokos, mind a birtoktalan parasztságban — ha nem is olyan éles és elhatárolt vonalakkal, mint a német parasztság alaprétegeiben — további különbségek, belső eltolódások ütköznek ki s mindkettő felső szintjén olyan feltörő elemek foglalnak helyet, melyek jórésze előbb-utóbb a nemesi vagy polgári rendbe emelkedett.

II.

A magyar parasztság igazi törzse — mint minden parasztságé — a teZfos-birtokos réteg. Szükebb értelemben »jobbágy«-nak csak a földdel rendelkező, tehát birtokos parasztnépet értették, szemben a birtoktalan zsellérekkel. A telkes jobbágy telkének, a portának nagyságát az döntötte el, hogy mennyi szántóföld és rét tartozott a falubeli belső telekhez. A szántóföldhöz és a réthez, melyet esetleg a falu határának más-más részein időközönként újra osztottak ki, megfelelő eszmei vagy tényleges rész járult a legelőből és az erdőből is. Nem volt megállapítva azonban egységesen, hogy mennyi szántóföldnek kell tartozni a jobbágytelekhez ahhoz, hogy az »egész« (integra) teleknek legyen tekinthető. Az egész telek elvileg és eredetileg körülbelül annak a területnek felelt meg, amely vidékenként egy-egy család megélhetéséhez és önálló gazdaság viteléhez szükséges volt. Minthogy egységes területállománya a teleknek nem volt, a valóságban az egész teleknek s osztódó részeinek, a fél-, negyedteleknek a terjedelme igen különböző volt. A középkor végén az egész telek általában a 20—30 hold körül mozgott, de voltak kisebb s jóval nagyobb, a 70 holdat elérő jobbágytelkek is.[1] A telkek földjárulékában mutatkozó különbségek a föld hozadékképességének különbségeihez igazodtak, így a rosszabb — hegyi, homokos, mocsaras — földön nagyobbnak kellett lenniök. Azonban

[1] Sinkovics István: *A magyar nagybirtok Hete a XV. század elején* (Budapest, 1933) 43. s köv. 11.

sokszor egészen indokolatlan eltolódások álltak elő s ezek következményei annál súlyosabbak voltak, mivel a jobbágy földesúri és állami terheinek a kulcsa-egysége a telek, a porta vagy sessio volt. A telek maga ugyanis a földjárulék különbségei mellett is már jobbágyságunk első szakában, a XIV—XV. században is meghatározott fogalom, szilárd egység volt.

Eredetileg minden telek egész lehetett s a telkeken egy-egy jobbágycsalád élt. A telek felosztódása azonban korán megindult. Bár egy-egy telken gyakran 2—3 nemzedék is együtt élt asszonyokkal és gyermekekkel — miként a későbbi összeírások mondják: egy kenyéren — egyszer végül rendszerint ilyen helyen is bekövetkezett a telek szétesése s előálltak a fél-, negyed-, kétharmad, stb. telkek. A telek felosztásának tilalom nem állott az útjában, ilyen tilalom a kötöttebb német parasztság történetében is csak az újkorban született.[1] A földesúri érdek nálunk éppen nem állott az útjában a jobbágytelkek osztódásának. A kisebb hányadtelkek ugyanis nem estek állami adó alá, így tehát ezeket a földesúr a maga számára még jobban ki tudta aknázni.[2] A királyi hatalomnak természetesen szintén törekednie kellett arra, hogy az adóegység alá süllyedő résztelkek után, illetőleg az osztatlan telken lakó jobbágycsaládoktól külön-külön behajthassa az adót. Zsigmond 1411. évi törvénye az osztatlan közös-telken élőktől még egyszeri adóösszeget kívánt, de a telkek felosztásából keletkezett, elhatárolt és külön kis kapuval ellátott portára már különadót, mégpedig féladót vettetett. A jobágytelek továbbfolyó osztódása, a telken osztatlanul élő jobbágycsaládok gyarapodása, végül az adó alól az idők folyamán nyújtott sok kivétel-kedvezmény miatt töröltette el Mátyás király 1467-ben az eddigi portális jobbágyadót, a »lucrum camerae«-t s állította ennek helyére a »tributum fisci regii«-t, a királyi kincstár adóját, melyet minden eddigi felmentés érvénytelenítésével és a jövőben való felmentések kizárásával mindenkinek meg kellett fizetnie, kivéve a valódi nemeseket. Az újítással a jobbágytelek felaprózódásával és

[1] G. Below: *Probleme der Wirtschaftsgeschichte* (Tübingen, 1920) 95. 1.

[2] 11a Bálint: *A szentgyörgyi és bazini grófok birtokainak kialakulása* Kny. a Turul 1927. évf.-ból 12—13. 1.

a több családot tartó telkek kialakulásával előállott adómentességet is igyekezett kiküszöbölni. Az egész telket ugyanis emelkedő adóösszeggel terhelték meg, aszerint, hogy a telken hány jobbágycsalád élt. Ha a telken csupán egy jobbágy élt, 20 dénárt, ha kettő, együtt 30 dénárt fizettek és így emelkedett tíz dénárral minden család után az adóösszeg. Abban az esetben pedig, ha az egész telek részekre esett, minden rész után önállóan meg kellett a királyi kincstár adóját fizetni. Ez az adó tulajdonképpen tehát nem a porták, hanem a jobbágygazdaságok után volt fizetendő s ezzel feloldódott a régi telekrendszer merevsége, maga az adóforrás pedig jobban kihasználhatóvá lett.[1] A király az osztatlan telken élő jobbágycsaládok száma szerint emelkedő adót nem tudta fenntartani s ez a jobbágybirtokos rendek ellenállásán múlott. A rendeket valószínűleg nem az aránytalanság állította szembe vele — ezt a portális adóból a porta említett különbségei miatt kiküszöbölni nem lehetett — hanem a földesúrnak a fokozott állami adóztatás ellenében jelentkező gazdasági érdeke.

Zsigmond és Mátyás törvényei arról tanúskodnak, hogy az adóegységül szolgáló jobbágytelek és a vele eredetileg egységes jobbágygazdaság között a telkek felosztása és az osztatlan telkek népesülése következtében már a középkor végén olyan mérvű eltolódások álltak elő, amelyek az adón szemét tartó királyi hatalmat cselekvésre késztették. Az adóújítások maguk azonban csak magáról az eltolódás jelenségéről szólnak. Arról nem tudnak tájékoztatni, hogy milyen mérvű volt a jobbágy telek osztódása és hogy a jobbágyok milyen nagyságú, milyen hányadú telken éltek ekkor. Közelebbi felvilágosítást elsősorban urbáriumokból, adójegyzékekből vagy oklevelekből (osztályozás, csere, adás-vétel) meríthetnénk, azonban XIV—XV. századi történeti forrásainkban ritkán bukkannak fel ilyenek s egyébként is szűkszavúak: falvanként összegezve közölnek egy-egy portaszámot s ezek mögé nincs módunk tekinteni. Ha szólnak is egyenként lobbágyokról vagy telkekről, rendszerint megelégesznek a teleknek a jobbágy nevéről való megjelölésével, arról, hogy egész-e a jobbágy telke vagy nem,

[1] Juhász Lajos: *A porta története 1526—1648* (Budapest, 1936) 6—9 1-

hallgatnak. A középkor végéről azonban már maradtak fenn kimerítő részletességgel megszerkesztett urbáriumok is, kevés számmal, de mégis alkalmasként arra, hogy némi világot derítsenek a jobbágy telek középkorvégi osztottságának mértékére.

A jobbágy telkeket a jobbágyok nevei alatt egész-, fél-, negyed-telek, stb. megjelöléssel sorolják fel az alsólendvai uradalomnak 1524-ben[1] és a világosi uradalomnak 1525-ben[2] készített urbáriumai. Az alsólendvai uradalom Zala megyében, az ország délnyugati sarkába, a zaránd-arad-megyei világosi uradalom az ország keleti felébe esik s az előbbi 142, az utóbbi 120 falut és mezővárost számlált, egyik is, másik is tehát valósággal közepes megyével ért fel. A Dunántúlról az alsólendvai uradalmon kívül még az előbbiek mellé állíthatjuk a veszprémi püspöki, a kanizsai, a lékai és a sárvár-kapuvári uradalmak adatait. A veszprémi urbárium a püspökségnek Zala, Veszprém, Somogy, Tolna, Fehér és Pilis megyékben szétszórtan fekvő birtokairól adott számot 1524-ből 76 faluban.[3] A kanizsai urbárium Kanizsay László birtokairól készült 1512-ben s 31 zalai és somogyi falut ölelt fel.[4] A sárvári-kapuvári urbárium Kanizsay Györgynek 37 faluban összeírt birtokairól tájékoztat 1942-ből, a Kanizsay-osztályozás alkalmából.[6] Ugyancsak Kanizsay György birtokáról készült 1492-ben tíz faluban a lékai urbárium is.® A hat urbárium együttvéve tehát 416 falu jobbágyait, jobbágytelkeit tünteti fel; ezek közül a világosi uradalom 142 faluján kívül a többi a Dunántúlra, ennek is főleg nyugati felére esik.

Az összeírások alapján készült a következő kimutatás, mely arra ad feleletet, hogy hány jobbágy kezén volt egész-, fél-, negyed- stb. nagyságú jobbágytelek:[7]

[1] Orsz. Ltár., Dl. 37.006.

[2] U. ott. Dl. 37.000.

[3] Holub József: *Egy dunántúli egyházi nagybirtok élete a középkor végén* (Pécs, 1943. Pannónia könyvtár 62. sz.).

[4] Orsz. Ltár., Dl. 36.998.

[5] Orsz. Ltár., Dl. 36.992.

[6] Orsz. Ltár., Dl. 36.996.

[7] Az elhagyott-deserta telkeket nem vettük számításba. Éppen úgy a »liber«-ek (1. róluk később) telkeit sem. Ezek telkeit rendszerint nem is tüntették fel telekarányok szerint. Nem szerepel itt-ott néhány bizonytalan-meghatározhatatlan telek sem.

Összeírás	Egész	¾	½	¼	⅓	⅔	⅛	1½
		telket bíró jobbágy						
alsólendvai jószág	211	11	697	115	16	3	—	—
világosi jószág[1]	346	—	22	1	—	—	—	—
veszprémi püspöki jószág	674	13	227	44	2	—	4	5
kanizsai jószág	21	8	129	185	—	—	—	—
sárvári-kapuvári jószág	88	4	91	62	—	—	—	—
lékai jószág	—	—	32	27	—	—	—	—
Összesen ..	1340	36	1198	434	18	3	4	5

Az összeírt jobbágyok között tehát első tekintetre is többnek mutatkoznak azok, akiknek fél-telkük vagy ennél kisebb telekrészük volt, mint azok, akiknek fél-teleknél nagyobb volt a telkük. Tekintetbe kell azonban még azt is vennünk, hogy a világosi uradalom 1400 jobbágyát nem vehettük fel kimutatásunkba, mivel közösen éltek osztatlanul hagyott telkeken. Ez az 1400 jobbágy egészében a fél-telkesek és kisebbek csoportját gyarapítja, mivel ha már két család lakott is egy telken, eszmeileg egy-egy családra fél-telek esett. Egy-egy telek keretében azonban az összeírásban sokszor többen is szerepelnek. A világosi uradalom osztatlan közös telkein ugyanis 1525-ben

299	egész	telken	lakott	2—2	jobbágy
137	»	»	»	3—3	»
48	»	»	»	4—4	»
22	»	»	»	5—5	»
9	»	»	»	6—6	»
3	»	»	»	8—8	»
1	»	»	»	11	»

Az osztatlanul bírt közös telkeket legalább eszmeileg megosztottnak tekinthetjük s ez esetben a szóbanforgó 6 összeírásban 3055 olyan jobbággyal találkozunk, akik ténylegesen vagy eszmeileg csupán fél- vagy annál kisebb részteleken birtokában voltak. Ezzel szemben a fél-teleknél nagyobb telket bíró jobbágyok száma 1384 volt. Százalékos szemléltetéssel a következő képet kapjuk arról, hogy a telkes

[1] Az urbárium 1769 telkes jobbágyot sorol fel, de a 346 egész, a 22 fél- és az egy negyedtelkes jobbágyon kívül a többi osztatlanul élt közösen a telkeken, így azokat itt nem sorolhattuk fel. Nem szerepel a kimutatásban a 94 különféle »liber« vagy különleges szerepet betöltő (pl. vámos) személy sem.

jobbágyok hány százaléka milyen nagyságú telek birtokában volt az egyes uradalmakban:

	egész telkes	egész és féltelek között	fél-telkes	féltelek alatt
alsólendvai jószág	20%	1%	66%	13%
világosi jószág	20%	—	35%	45%
veszprémi püspöki jószág.....	70%	2%	23%	5%
kanizsai jószág	6%	2%	38%	54%
sárvári-kapuvári jószág	36%	2%	37%	25%
lékai jószág	-	—	39%	61%

A kép nem egységes a szóbanforgó birtoktesteken. Nyilvánvaló, hogy egyes uradalmakban helyi tényezők hatása alatt eltérő ütemben haladhatott a telekosztódás. A fenti nagy birtoktestek közül a veszprémi püspök elszórtan fekvő kisebb-nagyobb birtokain jóval kedvezőbb volt a telekarány, mint a többieken s figyelemreméltó, hogy a püspökség egyes birtokain sem volt jelentékeny az eltérés a püspökség! jószágok együttes számarányához képest. A veszprémi püspökség! birtokoknak a többiek közül kiugró aránya mellett is levonhatjuk azonban azt a következtetést, hogy a számbavett birtokokon a jobbágyok közül legtöbben féltelek birtokában voltak s hogy a jobbágyság többi részében is több volt a fél-telkesnél kisebb, mint a nagyobb-telkes jobbágy. Ezt a megállapítást annál inkább megtehetjük, mivel a veszprémi püspökség! birtokon élő 969 telkes jobbágy az ismertetett összeírásokban szereplő 4438 főnyi jobbágyságnak alig 20%-a. Jellemző a telekosztódási folyamat előrehaladottságára, hogy a lékai jószágban Kanizsay Györgynek 1492-ben nem is volt egész-, csak fél- és negyedtelkes jobbágya, s hogy a lékai, valamint a többi Kanizsay-uradalomban, a kanizsai, sárvári és kapuvári jószágokban az urbárium számítási egysége a negyed-telek, a »sessio quartalisi volt.

A fenti összevetésekkel azt lehetett megállapítanunk, hogy a jobbágyság kebelében milyen mértékben haladt már előre a birtokosztódási folyamat: a jobbágyok milyen nagyságú-hányadú telkek birtokában voltak. Az adatok segítségével azonban meg tudjuk azt is állapítani, hogy a középkor végén milyen telek-átlag volt jellemző a megnevezett birtoktesteken élő jobbágyság telkeire. Ha ugyanis az egyes telekkategóriákban mutatkozó együttes telekmennyiséget

arányba állítjuk a telkes jobbágyok számával, olyan arányszámot kapunk, amely kifejezi, hogy a birtoktesten a telkes jobbágyokra átlagosan milyen hányadú, az egészhez tizedes számokban hogyan viszonyuló telekrész esett. A számok a következők:

alsólendvai uradalomban 0-58
világosi uradalomban 0-49
veszprémi püspökség! uradalomban 0-77
kanizsai uradalomban .....0^40
sárvári-kapuvári uradalomban 0-40
lékai uradalomban 0-39

A telekátlag e számok szerint az öt-tized, tehát a féltelek körül mozgott. Ha tekintetbe vesszük, hogy Németországban a középkor végén egyes vidékeken már a negyedtelek volt a normáltelek,[1] a magyar viszonyok még mindig messze elmaradnak a német parasztföld osztódási folyamatától.

Kérdés azonban, hogy a fenti birtoktesteken mutatkozó telekarány mennyiben lehet jellemző az egész országra nézve, hiszen ezeknek az uradalmaknak a telkes jobbágysága alig egy százalékát tehette ki az ország egész jobbágyságának.[2] Nyilvánvaló, hogy helyenként feltűnő eltérések fordulhattak elő természetes okoknál fogva, de egyébként azért is, mert maga a jobbágy telkeknek hányadrészekben való minősítése is csak ekkor kezdett általánosabbá válni, elsősorban valószínűleg az említett XV. századi adóújítások nyomán, melyek az adóegységet hozzáigazítani igyekeztek a már nagymértékű telekeltolódásokhoz. Éppen azért, mert a telkeknek hányadrészekben való számítása nem volt még általános és nem támaszkodott szilárd egységes gyakorlatra, az eltérések magyarázatát esetenként magában a számításban is kereshetnénk. Reámutathatunk például a Kanizsay László egervári jószágáról 1523-ban készített urbáriumra, amely 15 faluban 136 egésztelkes és mindössze 17 féltelkes jobbágyot tüntet fel.[3] Ezt az urbáriumot éppen azért nem

[1] Kötzschke, 554. 1.

[2] Az ötös családi számmal szorozva a 4438 jobbágyfő 21.190 léleknek felel meg, viszont a középkorvégi telkes jobbágyság lélekszámát közvetett és mindenképpen nagyon feltételesnek tekintendő számítással két és fél millióra véltük becsülhetni. Szabó István: *A magyarság életrajza.* (Budapest, 1942) 50. 1.

[3] Orsz. Ltár. Dl. 37.007.

illesztettük a fentiek közé, mert valószerűtlennek látszik az, hogy akkor, amikor a Kanizsayak egyéb dunántúli uradalmaiban nagyobb részben már féltelkek és negyedtelkek voltak a jobbágyok kezén, az egyik közeli uradalomban jóformán teljesen egésztelkesek voltak a jobbágyok. Nem utasíthatjuk el magunktól azt a feltevést, hogy ez az eredmény csupán azért állott elő, mert az egervári összeíró mást érthetett az egész- és féltelek alatt, mint összeírótársai, akik a negyedhányad alapján már $^1/_4$—$^4/_4$ egységekben számolták össze a telkeket. Ha viszont az egervári összeíró nem tévedt el a negyedalapról, akkor meg az látszik valószínűnek, hogy összeírásába a félteleknél kisebb hányadú telkeket nem vette fel.[1] Az ilyen lehetőségek fenti számeredményeinkkel szemben különösen is óvatosságra intenek. Azonban azzal is tisztában kell lennünk, hogy ha a kutatás fog is még hozni a napvilágra — mint reméljük — további urbáriumokat, jobbágyösszeírásokat, olyan nagy számban semmiesetre sem, hogy ítéletünket lényegesebben szilárdabbakká tehetnénk. Meg kell nyugodnunk tehát abban, hogy eredményeink csak óvatosan és feltételesen alkalmazhatók általánosításra. Éppen ezért ellenőrzése tekintetében nagy szerepet kell juttatnunk annak a kérdésnek, hogy ezek az eredmények beleilleszthetők-e és ha igen, milyen mértékben az általános fejlődés vonalába, amit utóbb — már a XVI. század második felében is — bővebb és szilárdíthatóbb adatok birtokában rajzolhatunk meg. Meg tudjuk állapítani, hogy az az eredmény, ami fenti vizsgálódásainkban jelentkezett, fejlődésileg megfelel annak a képnek, amit a XVI. század második felében telkes jobbágyságunk rétegződése és a telekátlag mutat.[2] Vagyis aligha távolodunk el a valóságtól, ha a középkor végén a magyar jobbágy telekre a félteiket tartjuk jellemzőnek s úgy találjuk, hogy a zömöt alkotó féltelkű jobbágy rétegen kívül a jobbágy-

[1] Talán azért sem, mert a félteleknél kisebb jobbágytelek gazdája nem fizetett adót. Ezért az adójegyzékekben a XVI. század második felében is gyakran csupán az egész- és féltelkes jobbágyok szerepelnek.

[2] Szabó István: *Ugocsa megye,* (Magyarság és Nemzetiség. I. sor. i. k. Budapest, 1937)! Ha Bálint: *Gömör megye* (U. abban a sorozatban I. sor. 2—3. k); Juhász Lajos i. m.; Acsády Ignác: *A jobbágyadózás 1564—76-ban* (Budapest, 1894); u. az: *A jobbágyadózás 1577—97-ben* (Budapest, 1896).

ság másik felében inkább a kisebb, mint a nagyobb telkesek voltak számbeli fölényben.[1]

A fenti összeírások adatainak megbízhatósága alátámasztható azzal is, hogy az ott szereplő urbáriumok közül a kanizsai urbárium összevethető az alig két évtizeddel korábbi, 1493-ban ugyanazokról a falvakról készített testvérurbáriummal.[2] Ezekkel a hányadtelkek százalékos arányára nézve a következő összevetésre nyílik mód:

	egésztelkes	egész- és féltelek között	féltelkes	féltelek alatt
1493	4%	10%	50%	31%
1512	6%	2%	37%	54%[3]

A két urbárium egymásmellé állított adatainak az a szembeszökő tanulsága, hogy a két évtized alatt a jobbágyság legalább tíz százaléka a féltelek alá szállott le: a féltelkesek száma csökkent, míg a kisebb telkeseké meggyarapodott. Ez a hanyatló folyamat igazolható, megfelel az általános fejlődési irányzatnak s az összszevetés a telekaprózódás mellett az adatok valószerüségéről is tanúságot nyújt.

A középkori telkes jobbágyságunknak az ismertetett urbáriumok alapján bemutatott számadatai elsőben is arra figyelmeztetnek, hogy a korszak történeti forrásaiban itt-ott szereplő összesített telek- vagy portaszámok nem ugyanannyi jobbágyfőt jelentenek, hanem jóval többet, mert ez összesített számok számolási egysége, az egésztelek sokszor különböző hányadtelket foglal egybe, vagy ezek az összesítések a kisebb hányadtelkeket egyáltalában nem is tartal-

[1] A szentgyörgyi éa bazini grófok birtokain már a XV. század első felében »nagyon sok jobbágy fél-, negyed-, sőt nyolcadtelkení gazdálkodott. Ila i. m. *(A szentgyörgyi és bazini grófok)* 12. 1.

[2] Orsz. Ltár. Dl. 36997.

[3] Az 1493. évi urbáriumban a telkek 14%-a nem volt osztályozható. Ha ezt a 14%-ot a féltelek alatti csoporthoz számítjuk is, még mindig csak 45% adódik a tíz évvel későbbi 54% helyett, ami az egy évtized alatt végbement telekhanyatlásról tanúskodik. (Az 1512. évi urbáriumot az 1943. évivel szemben éppen az utóbbi sok meghatározhatatlan telke miatt s azért vontuk vizsgálódásunk alá, mert az egy-egy falubeli jobbágytelkek számából arra lehet következtetni, hogy az 1493-ban osztályozás alkalmával készített urbáriumban nem ugyanaz, illetőleg nemcsak ugyanaz a birtokrész szerepel, mint az 1512. éviben: az utóbbiban ugyanis lényegesen több, esetleg sokszorosan is több egv-egy faluban a jobbágyok száma, mint az 1493-i urbáriumban. A két urbárium százalékos jellegű összevetésének ez nem lehetett akadálya.)

mázzák. Jelenti azonban azt is, hogy telkes jobbágyságunk a középkor végén nem egyszintű, hanem erősen rétegzett társadalom volt s e rétegek az életszintnek és a társadalmi állásnak is különböző lehetőségeivel rendelkeztek. A telkek osztottságaiban levő különbségeket ugyan éppen ebben a korban, amikor az országban mindenfelé sok volt az üres, elhagyott telek, e telkek bérletei esetenként kiegyenlíthették, a bérföldek azonban a földesúr rendelkezése alatt maradtak s a XVI. században a földesúri majorsági üzem kialakulásával erősen vissza is szorultak.

III.

Középkori jobbágyságunk tárgyalásánál történetírásunkban eddig kevés szó esett a nagy jobbágykeret birtoktalan rétegéről, a *zsellérekről.* Pedig számuk már ekkor, a jobbágyság történetének első szakaszában sem lehetett jelentéktelen. Ott voltak már az 1437. évi erdélyi felkelésben is. A felkelés folyamán kötött második egyezséglevél ugyanis olyanokat említ, »akiknek éppenséggel nincs semmiféle háziállatjuk, sem egyéb vagyonuk, hanem kapálással, csépléssel, szóval, két kezük munkájával szerzik meg mindennapi élelmüket*.[1] Latinul »inquilinus«-nak, házaikat pedig a középkor végén a német nyelvből eredő »hostat«[2] szóval is jelölik, valószínűleg azért, mert ez a szegény zsellémép a helységek szélein építette fel szegényes kalyibáit. Ezekhez nem tartozott föld, legfeljebb kisebb darabkák, de a zsellérek esetleg a pusztatelkek földeiből is vállaltak bérleteket, ha tudtak megművelésére vállalkozni. A zsellérség mivoltára nézve nem szükséges körülményes magyarázatokat keresni: a zsellérnek nem volt jobbágytelke, nem volt »telekföld«-je, nem lépett tehát be a kötelezettségeknek és jogoknak abba a szövevényes, de szokások által erősen meghatározott rendjébe, ami a telken ülő jobbágyságot jelentette. Ha voltak is közöttük, akik töredék vagy bérelt földeken maguknak szánthattak-vethettek, elsősorban mégis bérmunkások voltak s a földesúr úrbéres földjén kívül tehe-

[1] Gombos Ferenc Albin: *Az 1437-ik évi parasztlázadás története.* (Kolozsvár, 1898.) no. 1.

[2] Károlyi okl. II. k. 28. 1.: »sessiones inquilinorum vulgo houstath dictas«; Ha i. m. *(A szentgyörgyi és bazini gráfok)* 13—14· 1.

tősebb jobbágyok udvarain is megtalálhatók. Magáról a mezőgazdasági bérmunkáról azonban ekkor még kevés adat kerül elő.[1] Az egész zsellérréteg nehezen vonható a történeti megvilágítás körébe: a valóságban is a társadalomnak kevés megláttatást nyújtó mélyein éltek. Pedig a középkor vége felé nálunk is éppen úgy felduzzadóban volt rétegük, mint a német vagy a francia parasztságban.[2]

Annak megállapítása, hogy a telkes jobbágyság tömegéhez képest mennyi lehetett a számuk a középkor végén, még alig leküzdhető nehézségekbe ütközik. A királynak ugyanis nem fizettek adót s tárgyi, pénzben megmérhető szolgáltatást uraiknak sem igen nyújtottak. Ezért a korai időkben a jobbágyleltárok és urbáriumok is csak elvétve adnak számot róluk. Ha tehát e korai időkből urbáriumok vagy összeírások kerülnek a kezünkbe, végül sem tudjuk megállapítani, hogy a zsellérek azért hiányzanak-e azokból, mert egyáltalában nem is voltak a birtokon, vagy azért, mert nem óhajtották őket számbavenni. Ez a körülmény egyenesen lehetetlenné tenné azt, hogy a középkor végéről néhány, zsellérekről is számot adó urbáriumunk zsellér-adatait általánosabb következtetésekre használjuk fel, hiszen, ha csak a zselléres urbáriumokból következtetünk a zsellérség arányára, a zsellértelen urbáriumoknak esetleg valóban a tényleges viszonyokat tükröző adatai nem jutnának a mérlegen a megfelelő ellennyomatékhoz. A kérdés mégis egyszerűbb. Éppen az ismertetendő zselléres urbáriumok, de az oklevelek szórványosan előbukkanó adatai szerint is a középkor végén olyan számottevő volt már a zsellérség rétege, hogy ha az összeírások egy-egy nagyobb birtoktesten zselléreket nem tüntetnek fel, ez feltehetőleg csak azért történhetik, mert nem emelik őket az összeírásokba, nem pedig azért, mintha a zsellértelen urbáriumokban szereplő nagybirtokon a valóságban egyáltalában nem is volnának zsellérek. Az olyan birtoktesten, amelyen százszámra is éltek telkes jobbágyok, teljesen nem hiányozhattak. Ezzel a meggondolással mégis lehetővé válik szá-

[1] Hon-Firnberg i. m.

[2] A középkor végén Németországban is a zsellérség erős gyarapodását figyelték meg. Kötzschke, 554. 1; a francia földműves proletáriátusról H. Sée i. m. (Histoire) 176. 1. V. ö. Lengyelországra nézve J. Rutkowski: *Histoire économique de la Pologne avant les Partages.* (Paris, 1927.)

inunkra, hogy a középkorvégi zsellérösszeírásokat óvatos általánosításokra felhasználhassuk.

A már ismert 1524. évi alsólendvai és 1525. évi világosi uradalmak urbáriumai mellett a telkes jobbágyokon kívül a zselléreket is feltüntetik a semptei uradalomnak 1510. körül, a meggyesi uradalomnak 1512-ben és a kisvárdai uradalomnak 1521-ben készített urbáriumai. A pozsony-megyei semptei urbáriumban az uradalom 21 faluja közül 14 faluban,[1] a szatmármegyei meggyesi uradalom 31 faluja közül 19 faluban,[2] a kisvárdai uradalomban pedig 14 falu közül n-ben[3] találkozunk zsellérekkel. Főleg kisebb lakosságú, valószínűleg fiatalabb eredetű helységekből hiányzanak: itt még a társadalmi tagolódás elmélyüléséhez kevesebb volt az idő. Az idő szerepét szemlélhetjük az alsólendvai és világosi uradalomban is: a régi településű zalamegyei uradalomban a 142 falu közül nó-ban találunk — éspedig aránylag nagyszámmal — zselléreket, míg a későbbi településű, már a középkorban is nagy mértékben román lakosságot tartó világosi uradalomban mindössze 16 faluban találkozunk zsellérekkel a 120 falu közül. Az említett uradalmakban a zsellérek száma és a zselléreknek a telkes jobbágysághoz[4] viszonyuló arány a következő:

	telkes jobbágy	zsellér	száz telkes jobbágyra esik zsellér
alsólendvai uradalom	1053	555	52
világosi »	1863	94+62 »pauper«	8
semptei »	586	117	20
meggyesi »	181	80	44
kisvárdai »	433	86	20

A kép ezúttal sem egységes. Most a világosi uradalom ugrik ki csekély zsellérszámával. Amellett azonban, hogy a világosi uradalom falvai újabb, főleg hegyvidéki települések, tekintetbe kell vennünk azt is, hogy itt az összeíró 2—

[1] Orsz. Ltár., Dl. 36.985.

[2] U. ott Dl. 37.002.

[3] Zichy okm. XII. k. 344 s kőv. 11.; az urbárium csonka.

[4] A telkes jobbágysághoz számítottuk ez esetben a »liber« vagy »exemptus« jobbágyokat is, akiket a telkes jobbágyság belső rétegeződésénél — az urbáriumok telkeik nagyságáról nem adnak számot — a világosi uradalomban nem vehettünk figyelembe. Itt az 1769 jobbágyidhoz ezen a címen 94 kellett most még adnunk.

3—4, sőt 5—6—8, egy esetben pedig n jobbágycsaládot[1] is foglalt össze egy-egy osztatlanul álló telken, olyan csekély telekhányadra támaszkodókat is tehát, akiket más helyeken talán zselléreknek minősítettek volna. A fenti nagyobb számú adatokat kiegészíthetjük néhány kisebbel is: Szikszó mezővárosban Perényi István jobbágyai között 1521-ben 79 jobbágy mellett 85-öt írtak zsellérnek,[2] Zselizen viszont — igaz ugyan, hogy még a XV. század elején — a lakosoknak csupán 7%-a volt zsellér, Kissarló faluban 23 telkes és 7 »liber« paraszt mellett 4 birtoktalan szegény lakott.[3] Ezeknek az adatoknak a tükrében a zsellérség már a középkor végén is igen számottevő paraszttömegnek mutatkozik: legalább 25—30 zsellér látszik számíthatónak 100 telkes jobbágyra.

Ennek a jelentékeny, önmagában is nagy tömeget képviselő társadalmi rétegnek a gazdasági szerepe és társadalmi helye a történeti források világánál nem látszik mindenben tisztának. Gondolnunk kell arra, hogy a középkor utolsó szakában a jobbágytelkeknek igen nagy része, általában körülbelül fele üres, lakosaitól elhagyott volt. Vájjon *miért nem lettek a zsellérekből telkes jobbágyok,* mikor bőven volt gazdátlan parasztföld és sok helyre telepítő kedvezmények is hívták az új jobbágyot? Arra a csábító feltevésre, hogy a birtokos igyekezett jobbágyát zsellérségre süllyeszteni s bérmunkára kényszeríteni, nem alapíthatunk, mert a XV. században, de az újkor elején is még igen csekély, szinte számba sem vehető volt a majorsági gazdálkodás, amelynél a zsellér olcsón kihasználható bérmunkáját értékesíteni lehetett volna. Viszont akkor, ha a birtokos nem a maga majorsági gazdaságából, hanem a jobbágyaitól nyerte jövedelmét, még inkább érthetetlennek látszik e telken kívül élő s a telek jövedelmével urának nem szolgáló zsellérség

[1] Az a benyomásunk, hogy az összeíró itt mesterkélt ideális telekegységeket hozott létre: nem csak a valóban közös családi telken élőket foglalta egy telek keretébe, hanem e sokszor csak tanyaszerű, kis hegyvidéki települések más lakosait is, földjeik terjedelmének és anyagi magabírásuknak megfelelően. Ott, ahol egy-egy osztatlan telken közös családi név alatt találjuk a jobbágyokat, minden bizonnyal tényleges közös családi telket találunk.

[2] Orsz. Ltár., Dl. 36.986; több zsellér lakik egy házban, egy esetben öt is.

[3] Sinkovics, 60. 1.

felgyarapodása. A birtokosok elsőrendű érdeke lett volna, hogy a zsellérségre való aláhanyatlást meggátolják, sőt az is, hogy már meglevő zselléreiket is lelkesítsék, termelő- szolgáltató jobbágyé. emeljék. Ez azonban nem történt meg. A zsellérek például az alsólendvai uradalomban semmivel sem növelték a földesúr által népeitől szedett adókat, mégis az uradalom falvaiban 371 üres jobbágytelek mellett 555 zsellér élt, s volt olyan falu, amelyben 13 üres telek ellenére is 24 volt a zsellér.

Erre a komoly társadalomtörténeti kérdésre megnyugtatóan rávilágítani a jövő kutatás feladata. E helyen csupán néhány gondolat felvetésére szorítkozunk. Van arra is adat, hogy a földesúr már e korai időkben is maga vette művelés alá a pusztán maradt telket.[1] Ez azonban szórványos s így még más magyarázatra is szükség van. Bár egyes eseteket ilyen nagy távolságban nehéz volna megfigyelni, fel lehet tenni, hogy a zsellérek közül némelyek valóban telekre ültek vagy pedig — és még inkább — anélkül bérbe vették a puszta telekhez tartozó szántót, rétet.[2] A zsellér *így* továbbra sem fizetett királyi adót, a földesúr viszont a bérből — ami ekkor általában holdanként 1—3 köböl gabona, aránylag tehát számottevő volt[3] — megfelelő jövedelemre tehetett szert. Az ilyen zsellér-bérlet igen elterjedt lehetett, mert 1478-ban az országgyűlésen kimondták, hogy az adóval a zsellért is meg kell róni, ha szántót, sessiót vagy saját szőlőt művel.[4] Ha a rendek — valószínűleg a királyi kincstár forrásainak gondosan utánanéző Mátyás király akaratából — törvényt alkottak a gazdálkodó zsellérek megadóztatásáról, akkor az ilyen zsellérréteg semmiesetre sem volt jelentéktelen. A földesúr nem járt rosszul, hiszen a királynak nem adózó zsellér keresetét ő terhelhette meg:[6] olyan társadalmi

[1] A birtokos »konyhá«-jára alkalmazott elhagyott telkek 1437-ben: Sztáray okl. II. k. 34°· 1· 1 ezzel szemben: »várföld« és »allodium«-hoz tartozó földek jobbágyoknak bérbeadásáról 1518/19-ben Orsz. Ltár., Dl. 37.007. 25, 55. 1.

[2] A középkorvégi urbáriumokban a jobbágyszolgálmányok megállapítása során rendszerint rendelkeznek a pusztatelkek bérleti feltételeiről is.

[3] Orsz. Ltár. Dl. 37.002, 37.007; előfordul a tized vagy holdanként egy gabonakereszt ellenében való bérlet is.

[4] 1478:4. t.-c.: »inquilini autem illi dicentur, qui terras arabiles, sessionem vei vineas propriascolunt, alii autem non dicentur.«

[5] 1467-ben még olyan törvényt hoztak, hogy a zsellérek akkor

réteget formáló eróket látunk itt megjelenni, mint Mária Terézia nagy úrbéri reformja után a »kuriális« vagy »majorsági« zsellérségnek, legújabbkori parasztságunk ez elesett s a jobbágyi elszabadulás után is hátrányos helyzetbe került rétegének kialakulásában.

Fel lehet tennünk, hogy a középkorvégi zsellérséget jelentékeny mértékben éppen ez a majorsági és bérleti földeken gazdálkodó, a földesúri függőségnek új terheit magára vállaló birtoktalan réteg szolgáltatta. Azonban akkor, amikor ugyanabban a faluban zselléreket és pusztatelkeket látunk egymás mellett, gondolnunk kell még valami másra is. Arra, hogy a zsellérnek tőkével és jószágállománnyal kellett rendelkeznie ahhoz, hogy sessióra ülhessen, jobbágytelket vállalhasson. Ez magyarázza meg azt is, hogy miért nem lehet a zsellérnek telekre ültetésében egyszerű mechanikus problémát látni. A zsellér megtelkesítése nemcsak a földön, hanem magabírásán is múlt s nyilvánvaló, hogy e földtelen tömeg zömét olyan szegény emberek alkották, akiknek két kezükön kívül egyebük nem igen volt s *így nem* is gondolhattak arra, hogy a maguk erejéből telekre üljenek.

A középkori nagy zsellértömeg láttán végül azt is tekintetbe kell venni, hogy a földesúri hatalom alatt úrbéri viszonyban olyan zsellérek is éltek, akiknek nem is volt hivatásuk a föld munkája. Kézművesek, írástudók és más sajátos fogjalkozásúak voltak ezek, akikre elsősorban a nagyobb keretekben, a földesúri mezővárosokban lehet találni. Szikszó mezővárosban például 85 zsellér között 4 »Literatus« volt, viszont a jobbágyok között egy sem. Azonkívül előfordul, hogy az özvegyasszonyokat is zselléreknek számították: lehet, hogy kíméletből, lehet, hogy azért, mivel telke földjét más művelte újabb férjhezmeneteléig vagy gyermekei felnövéséig.

Ez a zsellérréteg a társadalmi szint és tudat szempontjából más arcot mutat, mint a birtokos parasztság, de fejlődésileg szervesen egybetart óznak. A zsellérséget elsősorban a telkes jobbágyságból való lesüllyedés duzzasztja: maga az osztódó telek is eljuthat a zsellérségig, azonban éppen a eem fizetnek adót, ha volna birtokukban valamelyes »particula terrae«, de csak akkor mentesülnek, ha a földesúrnak sem fizettek. Juhász Lajos i. m. 8. 1. Tehát már ez a törvénycikk is igyekezett megszorítani a gazdálkodó zsellérek adómentességét.

felaprózás veszélye miatt indulnak el sokszor a parasztfiúk a szülői házból új élet, új sors keresésére, mely vezethetett jobbágy telekhez, de zsellérházba is.[1]

IV.

A telkes jobbágyságnak és birtoktalan zsellérségnek már a középkor végén is rétegszerű, belső társadalmi képletekre hasadozó tömegeiben elfér a magyar jobbágyság túlnyomó nagy része. Azonban még mindig nem az egész jobbágy-parasztnép. Telkes jobbágyoknak és birtoktalan zsellérek-nek sokszor már alig megfoghatóan szétfolyó társadalmi keretei között olyan elemek is megtalálják helyüket, amelyek a telkes jobbágy és a birtoktalan zsellér merev meghatározott-ságait nehezen vállalják, inkább csak külsőséges formaként viselik: elég e tekintetben a telkes jobbágynak számító mező-városi parasztpolgárokra és a zsellérnek nevezett tanult diákemberekre reámutatnunk. Azonban bármilyen rugalmas is ez a forma, az élet által létrehozott sokszerű társadalmi viszonylatoknak és a parasztság kebelében kibontakozó rétegszerű képződményeknek nem tud teljesen helyet adni. A telkes jobbágyok és a birtoktalan zsellérek mellett már a középkor végén is tömegében észrevehető és súlyában lemérhető különálló parasztrétegnek tekinthetjük a *szolga-cselédnépet.* A várak, udvarházak, földesúri majorságok lakói ezek. Míg a zsellérek önálló háztartást, gazdaságot visznek, addig a szolga- és cselédnép belép ura háztartásába, famíliájába. A földesúri bíráskodás jogairól szóló középkori oklevelek a »jobbágyok« mellett elengedhetetlenül szólnak a ^birtoktalan szolgákéról is[2] s mint akik »in propriis curiis nobilium nutriuntur et in serie villanorum agros seu vineas aut prata non tenent et de talibus non utuntur«,[3] a király-nak adót nem fizetnek. Az adómentesség kiváltsága végig-kíséri őket, azonban az 1454· évi rendelkezéssel az előbbi módon meghatározott követelmények — a nemesi udvarok-ban élnek, a falubeliek sorjában földjük, rétjük vagy szőlő-

[1] Sinkovics, 46. 1.

[2] Szabó István: *At 1351· évi 18. törvénycikk* (Szentpétery Imre-Emlékkönyv Budapest, 1938) 419—439. 1.

[3] Az országnagyoknak hadiadó kivetésére kiadott 1454. évi rendelkezésében. Hazai okm. VII. 473· 1·

jük nincs és ilyent nem is használnak — a valóságon már gyakran kicsorbulnak. A világosi uradalom 1525. évi összeírása például 3 bérest, 1 kertészt és 10 várszolgát sorol fel a »vár és kastély familiárisai[1] megjelölése alatt, de őket is csak azért, mert — miként az összeírás mondja — ezek jó jobbágyok lennének, de a várnagy a vár szolgálatára hívta be őket s így semmit sem fizetnek. Tulajdonképpen tehát: soros, szeres jobbágyok, de a várbeli szolgálat miatt adót nem fizetnek.

Ez a földesúri személyes szolgálat a középkor végén még legtöbbször valóban »személyi« szolgálat: ekkor a majorsági gazdálkodás még fejletlen, sok helyen nyoma sincs, a földesúri várakat, udvarokat, gazdasági központokat még nem az újkori termelő uradalom gazdasági cseléd-hada — majorosok, kocsisok, béresek, tehenészek, pásztorok stb. — népesítik be. Itt még többnyire a középkor társadalmi berendezkedése található: a földesúri famíliában paraszt-jobbágy familiárisok az uradalom igazgatásában vesznek részt nemes társaik mellett, ellátják a vár és az udvarház kezelésével-fenntartásával járó feladatokat s a legalsóbb fokon a földesúr háztartásában és mindennapi életében a szolgai teendőket. Amellett a várkatonaságot is így szervezik meg: a világosi uradalomban a várhoz szolgáló 18 és a madarászásra alkalmazott 9 szabados mellett 48 »lovas« szabadost találunk, de van itt »Pattantyús« szabados is, az említett várbeli »familiáris«-okon kívül. E királyi és földesúri adó alól mentesített familiáris parasztréteg terjedelmének és arányának megállapítása ma már alig közelíthető meg. Némi útmutatásként fogadható el, hogy 1494-ben 100 jobbágyra 5 olyan jobbágyot számítottak, aki az ura személyes szolgálatában adómentesnek volt tekinthető.[1]

Az ilyen familiárisi-várbeli szolgálatra behívott jobbágyokat a középkorvégi összeírások olykor *»liber«-nek,* szabadosnak is írják, mivel szabadok lettek az adóbeli szolgáltatások alól. A »liber«-ekkel mindenütt találkozhatunk. Számuk nem volt éppen csekély. A veszprémi püspökségi uradalom 969 jobbágya közül 51 volt »exemptus« vagy »libertatus«, az alsólendvai uradalom 1053 jobbágya közül már csak 16, a világosi uradalomban 1863 jobbágy-zsellér

[1] Szekfű Gyula: *Serviensek is familiárisok.* (Budapest, 1912) 66. 1.

közül ii2 főnyi volt a várbeli szabadosok és familiárisok száma, a semptei uradalomban 586 jobbágy közül 49 neve mellé írták az »exemptus«, a kapuvári uradalom 277 jobbágyán-zsellérén kívül 33 neve mellé a »liber«, 5-nek neve mellé pedig a »liber domini« megjelölést. A Maróthy-jószágon 1476-ban 96 telkes jobbágy közül 11-et nevezett meg az összeírás »liberi de istis«-ként. A meggyesi uradalomban 180 telkes jobbágy és 80 zsellér mellett 1 »libertinus« volt, viszont ugyanezen a vidéken a kisvárdai uradalom 519 jobbágy-zsellére közül már 38 volt liber.[1]

Valamennyi »Iiber«-nek megjelölt jobbágyban azonban nem lehet földesúri familiárist — szolgát-cselédet — tekinteni, sőt legtöbbjében sem. Az adó és más szolgálmányok alól szabadságot nyerhettek ideiglenesen vagy »örökre« mások is. A megyericsei uradalom 1519. évi urbáriumában[2] a »liber dominie mellett, akiben talán valóban joggal sejthetünk földesúri familiárist,[3] találunk »ad praesens« szabadot, aranyműves-, futár-szabadokat, továbbá olyan asszony-szabadot, aki e szabadságot »propter mariti sui per turcos abductioneme kapta. Van, aki »literas habét, ideo liber«, aki tehát az urától mentesítő kiváltságlevelet szerzett. De szabadoknak írják azokat is, akik az új telepeseknek járó első kedvezményes éveket töltik. Az említett Maróthy-jószágon az összeíró 1476-ban néhány szabadnak írt jobbágy nevéhez magyarázólag fűzte: nem fizetnek taksát, csak majd a szabadság elmúltával, de más ajándékokkal tartoznak.

A szabaddá vagy familiárissá tett jobbágynak most még olykor esetleg egybemosódó különbsége a későbbi fejlődés folyamán élesen elvált. A földesúri familiáris-szolga-cselédréteg egyre jobban kiterjeszkedett az újkori uradalom termelő gazdálkodásának kibontakozásával s egyenes vonalban fejlődött tovább a legújabbkori nagybirtok gazdasági személyzetéig. Adót később sem fizettek s szabadok voltak személyükre nézve is. Szabadok-szabadosok valójában mégis azok a jobbágyok voltak ezután, akiket földesuraik felmentettek a jobbágyi szolgálatok alól: ideiglenesen vagy egy-

[1] Az itt felsorolt urbáriumok forrásai az előző jegyzetekben. Az eddig nem említett Maróthy-jószág 1476. évi urbáriuma: Orsz. Ltár., Dl. 36.993.

[2] Orsz. Ltár., Dl. 37.007. 227,229, 245, 263. 290, 292, 312, 316,354 1.

[3] A kapuvári uradalomban is megkülönböztették a »liber«-t a »liber domini«-től.

szersmindenkorra, mintegy részükről »megnemesítve« őket. Familiáritás és szabadosítás egyformán a paraszt társadalmi felemelkedésének útja lehetett. Más utak a vagyongyűjtés, a mezővárosi polgárság, vagy a katonai zsoldba állás állomásain keresztül vezettek a magasabb életforma, esetleg a nemesi rend felé, sőt olykor tovább is. A familiáritás felsőbb fokain officiálisi, várnagyi s más tisztségeket tartanak jobbágy emberek kezükben. A szabadosítás féligmeddig már kilépést jelentett a jobbágyság robotoló szürke tömegéből. A tömeg felső szintjére a szerencsés kézzel gyűjtött vagyon is fellendíthette a jobágyot. A Károlyiak egyik jobbágyának 14 ökre és 24 disznója volt,[1] a vasmegyercsei uradalomban 1520-ban hatalmaskodásban elszenvedett károk felvétele során az egyik jobbágytól 10 ökröt, 5 lovat, 10 kövér disznót, 30 köböl búzát; másiktól 50 köböl búzát és 50 tyúkot, ismét másoktól ökröket, teheneket, lovakat vettek el; nem ritkán a 20—30, sőt a 100 forintot is elérte a kár összege.[2] Az alföldi mezővárosokban már a középkor végén tőkeerős parasztpolgárság élt, mely az ekkor felvirágzó nagy állatkivitelnek is szervezője és haszonélvezője volt.

A középkor alkonyán — jobbágyságunk történetének még első szakában — már változatos képet mutat jobbágyságunk társadalmi rétegződése. Ezek a rétegek nem öltöttek fel éles jogi kereteket s világosan is csupán a jobbágy-zsellércseléd hármas társadalmi rétegződése domborodik ki. Azonban e rétegeken belül is további rétegződések vannak kialakulóban s a társadalmi mozgás hajtóereje keresztülhatol a rétegfalakon: ez az örök haj tó-mozgó erő magán a parasztság hatalmas tömbjén belül is széles skálát járhat végig. A skála felső fokain álló liberektől, várkatonáktól, familiáris tisztviselőktől és vagyonos parasztpolgároktól számos fokozat után lehet eljutni a kétkézi zsellérekhez és az uradalmi béresekhez. E különböző társadalmi viszonyokban és szinten álló jobbágy ok-parasztok lelkét természetesen más gondok, más tervek és más vágyak töltik be, de valamennyiüket összefogja a földesúri hatalom köteléke és a teher közös sorsa, de nem kevésbbé a tőlük egyformán és éppen ebben az időben, a nagy magyar parasztforrdalom korában egyre jobban elzárkózó rendi tudat is.

[1] Károlyi okl. I. k. 493. 1.

[2] Orsz . Ltár., Dl. 36.984.

A KÖZÉPKORVÉGI PARASZTLÁZADÁSOK 1437 — 1514

I.

Történelmünk a parasztságnak két nagyerejű erőszakos megmozdulásáról adhat számot: az erdélyi részeken 1437-ben lezajlott felkelésről és alig nyolc évtized múlva az 1514. évi nagy felkelésről. A magyar történetírás és az általa formált történeti köztudat rendszerint igen egyszerű módon nyújt magyarázatot a két középkorvégi magyar parasztfelkelés okairól: a parasztot annyira elnyomták, gazdaságilag annyira kizsákmányolták, hogy elkeseredésében felkelt elnyomói és kizsákmányolói ellen. Nem kétséges, hogy a parasztság súlyos terheket viselt s hogy ezek a terhek a XV—XVI. században, a felkeléseket megelőző évtizedekben fokozódtak. A felkeléseket az elkeseredés tüze lobbantotta fel és táplálta. A felkelések okainak ilyen egyszerű — bátran mondhatjuk: kezdetleges — magyarázataival azonban nem jutunk messze a történeti nyomkeresés útján. Maga az elnyomás és az elégedetlenség még nem vet elég világot e parasztlázadások mélyebben fekvő okaira és mozgató rúgóira. Gondoljunk arra, hogy a jobbágyság és általában az alsóbb társadalmi rétegek mindig súlyos teher alatt és társadalmi alávetettség állapotában éltek, az elégedetlenség máskor mégsem indította a jobbágyságot forradalmi cselekvésre. Az 1514· évi bukás után meg éppen annyira elnyomott, letaszított és megterhelt volt a magyar jobbágyság, amennyire sem azelőtt és sem utóbb, kisebb helyi mozgalmakat meghaladó nagyobb megmozdulások azonban ekkor mégsem következtek be. De különösen is megfontolást kíván az a körülmény, hogy Európa keleti részeiben éppen a parasztelnyomásnak kiáltóan súlyos rendszereit

megvalósító keletnémet, lengyel és orosz társadalomban a parasztoknak általános nagyszabású megmozdulásaira nem került sor. Ellenben a jobbágyszabadság felé vezető fejlődés élén haladó nyugateurópai jobbágyságban az angol, francia, spanyol és nyugatnémetországi jobbágyok megvívták: a maguk szabadságharcaikat. Ezek a nagysodrú parasztfelkelések a középkor végén 1358—1525 között zajlottak le s bár azokat a parasztok rendre elveszítették, forradalmaik jövő sorsuk alakulásának és emelkedésének legtöbbször így is nagyhorderejű előmozdítói lettek.

Az 1437. és 1514. évi magyar parasztfelkelések a középkorvég ama közel másfélszázados időközébe esnek, amely a nyugat- és középeurópai parasztfelkelések korszakának felel meg. Elsősorban is azt kell tehát megállapítanunk, hogy e parasztforradalmak az alkonyodó középkorban nem elszigetelt jelenségek. Egységes fejlődési vonalba illeszkednek s a fejlődésben az európai társadalom-szerkezet erői működnek. A középkor rangsoron felépülő társadalomszerkezete lényegében statikus volt, mozdulatlan és isteni elrendelésen nyugvó. A középkor utolsó századaiban ez a statikus kép megbomlott, a társadalom működésébe dinamikus erők nyomultak be. A láncolatos hűbéri kapcsolatok szálai, amelyek függőleges viszonylatokra bontották a társadalmakat, szétoldódtak s az érdekeikben egységesülő rétegek nagy társadalmi síkokban rendeződtek el. Elhalványultak a személyi függőség szerint meghatározódott társadalmi viszonyok s a közös társadalmi érdekek a függőleges személyi függőségeket keresztezve nagy egységes társadalmi rétegeket formáltak meg. így alakultak ki egy-egy nemzet társadalmában a hovatovább politikai tartalommal megtelő és hatalmi igényekkel fellépő nemesi és polgári rendek. A kiváltságos rendek egységesülésével párhuzamosan azonban a társadalom rendi rétegei alatt is végbement az egységesülés: a különféle szolgálónépek az európai jobbágyság nagy keretei között egyre jobban egybesímúltak, közös vonások és érdekek fűzték össze a nagybirtok és a nemesi jószág által egybefoglalt parasztkisüzemeket. A középkori birtokszervezet tulajdonképpen a római nagybirtokrendszerre tekint vissza. A római birodalom utolsó szakaszában a nagybirtok helyhez, tehet rögéhez kötött szolga-bérlő parasztokat foglalt össze s a nagybirtok e rendszere azután az új

európai társadalmakba is áttevődött. A koraközépkori uradalom szolga-rabszolga parasztjai közé az idők folyamán szabad parasztok, sőt nemesek is beszerveződtek. E függő-szolgáló népelemek között a középkor második felében megindult a kiegyenlítődés s a kialakuló egységes jobbágyrend magasabb társadalmi síkon állapodott meg, mint amelyen az összetevő elemek alsó rétege, a szolganép állott. A paraszttelkek többé-kevésbbé önállósultak, a korábbi szolgarétegnek birtoktól való függősége inkább gazdasági, mint jogi-társadalmi meghatározottságokat öltött fel. A jobbágyság egységes tömbjében kiegyenlítődő függő rétegek viszonya a földesúrhoz egységes vonásokat vett fel s a függőség szálain keresztül is egyre élesebbek lettek a hasonló függőségben levők közös sorsának kapcsolatai: az egységesülő rendek alatt kifejlődött a jobbágyság társadalmi egysége. A parasztok ekkor már társadalmibban élnek, *egy* testet alkotnak.

A jobbágyság társadalmi egységesülése maga is fejlődést jelentett a legtöbb paraszt, a telkes szolgák korábbi állapotához képest. Azonban a középkor második felében egyéb tényezők is hozzájárultak ahhoz, hogy a jobbágytársadalmak kebelében emelkedést jelentő fejlődési folyamat induljon meg. A pénzgazdaságnak a terménygazdasággal szemben való térfoglalása következményeként a jobbágy szolgálmány-rendszere és egész megkötöttsége enyhült, mivel a pénzszolgáltatás többé-kevésbbé meglazította a közvetlen függőség kötelékeit. A függőség közvetlenségét és személyileg nyomasztó jellegét elsősorban éppen a természetbeni termény- és munkaszolgáltatás mélyítette. A XI—XIII. századokban Európában általánosan növekedett, elhatalmasodott a nagybirtok, de ugyanakkor a nagybirtok saját termelése, a maga eszközeivel folytatott majorsági gazdálkodás visszafejlődött. Az uradalom jóformán teljesen az általa egybefogott kis jobbágyüzemek szolgáltatásaira támaszkodott, annál inkább kidomborodott a jobbágytelkek önálló gazdasági üzemszerűsége. A robotmunka jelentősége csökkent s a jobbágyszolgálmányokban egyre nagyobb szóhoz jutó pénzszolgáltatás a jobbágyot mozgékonyabbá, gazdaságilag függetlenebbé tette. Nagy hatást gyakorolt a jobbágyság életformájára és társadalmi helyzetére a középkor második felében felvirágzó városgazdaság is. A városok

kebelében a parasztságnak nagy tömegei találtak új otthont és táplálhattak magasabb életigényt. Amellett a városok kiváltságos közösségei példát nyújtottak a helyén maradó jobbágyságnak is a közösségi és önkormányzati formára. A parasztok helyi közösségei a városok nyomdokaiban jutottak az önállósulás több-kevesebb feltételéhez, ezek birtokában alakultak ki a francia parasztkommuniák és a magyar oppidumok-mezővárosok. A parasztság helyzetének a javulását előmozdította ebben a korban a nagy parasztelvándorlás is. Az elvándorlást az 1347—49. évi nagy halál rettenetes emberpusztítása, a további járványok, a városrendszer kifejlődése s az egyes országokban telepítésre kínálkozó lehetőségek mozgatták. A XII—XIV. században általános volt Európában a jobbágyság helyzetének a javulása s a javulás jeleit a szolgálmányoknak egyszerű pénzadókká való átalakulásában, a vagyoni függőség enyhülésében és a vagyonnal való rendelkezés nagyobb szabadságában, a jobbágybirtok örökölhetővé-örökletessé való válásában, a személyes udvari szolgálatok és a robotszolgáltatás csökkenésében, a szabad parasztbérletek és a parasztpolgári szabadságok rendszerének kibontakozásában, mindenekelőtt pedig a személyi kötöttség lazulásában s ennek következményeként a szabad elköltözködés jogának elnyerésében vehetjük észre. A parasztok személyi állapotának jellegéből kezdett kiesni a szolgarétegből eredő röghözkötöttség, helyét inkább a fegyverképtelenség foglalta, de az sem sokáig, mert a XIII—XV. században itt is, ott is intézményes formákban megjelent a jobbágykatonáskodás rendszere.

A jobbágyság társadalmi egységesülésével és más tényezőktől is segített emelkedésével párhuzamosan megindult a parasztság társadalmi öntudatosulása is. A rendiség formáinak kijegecesedése együttjárt a társadalmi határok tudatosulásával és élesedésével. A jobbágy már nem csupán a személyes viszonyok vonalán mozog, hanem egy közös és annak elismert intézményes osztálykeretben is. Miként a rendi rétegek tagjai felismerték közös érdekeiket s ezekért politikai eszközökkel harcoltak, akként a parasztság nagy tömegében is mindenfelé társadalmi, sőt politikai igények kezdenek születni. Ezekben a közös sors és a közös társadalmi érdek tömegképző és osztályformáló erői működtek. Ezeket az igényeket a középkor második felében vallási mozgalmak is

táplálták. Az emberek egyenlőségéről szóló tanok a vallás szárnyain jutottak nagyobb lendülethez. A közös keretben egységesülő, egységének tudatát hordó, jogokra és fegyverforgatásra képesített nagy társadalmi tömegben már megvolt a közös fellépésnek, az erőszakos megmozdulásnak a lehetősége is, amit az egyedül egyéni függőségekben széthullt korábbi szolgáló népek még nem érhettek el.

Ezeket a megmozdulásokat azután hamar meg is hozta az idő. A XIV—XVI. századokban a jobbágyfejlődés emelkedő irányzata válságba jutott. A gazdasági érdekeikben sértett birtokosrétegek a fejlődés útjába óhajtottak állni s mindenáron megtartani igyekeztek az eloldódó jobbágyságot. A reneszánsz korának a keresztyén lelki egység kötelékéből kibontakozó, önmaga felé forduló, önmaga törvényeit kereső, a világ örömeinek élvezetét hajszoló s a nyereségért fáradhatatlanul dolgozó, a nyerészkedési szellemnek polgárjogot szerző életszemlélete a birtokosokat birtokaik teljesebb kihasználására indította. Jobbágyaikat erősebben megterhelték, maguk is gazdálkodásba kezdtek s a földesúri majorsági gazdálkodás kiterjedése nyomán a saját gazdaságához sokszor a jobbágyföldek rovására szereztek művelhető földterületet. Ugyanakkor a jobbágy gazdasági erőinek megtartásától vezetve el óhajtották zárni a jobbágy további felemelkedése előtt az utat, sőt már megszerzett jogait is megrövidítették. A pénzgazdaság viszont hátrányokat is hozott magával a jobbágyság számára: a terménygazdaság korában nem volt meg a gyakorlati indoka és lehetősége annak, hogy a földesúr a jobbágyszolgálmányokat mindenáron emelve, a természetbeni szolgáltatásokat felhalmozza, tőkésítse, erre azonban a pénzgazdaság már módot nyújtott. Két nagyérdekű és nagyerejű társadalmi tényező került tehát egymással szembe s a kitáguló feszültségben gyúltak ki a parasztlázadások tüzei. Éppen azokban az országokban tehát, melyekben a jobbágy sorsa emelkedő s társadalmi öntudata már fejlettebb volt.

A jobbágyok középkorvégi forradalmi megmozdulásai mögött ugyanis öntudat és igény él. Ott törnek ki, ahol az öntudatnak éppen az emelkedő fejlődés következtében már megvan bizonyos mértéke. A forradalmak tehát egyben a magasabb társadalmi állásnak, a felderengő osztályöntudatnak és bizonyos erőnek a kifejezői is. Mindehhez a parasztság

a rendi rétegeződés korában a társadalmi egységesülés és a közös sors tudatának megszületése után jutott el és az öntudat hevítésére akkor léptek fel erőszakosan, amikor arra ébredtek, hogy emelkedésük útja lezáródik, sorsuk immár lehanyatlik, sőt már megszerzett szabadságaik is veszendőbe mennek. Nem az a kérdés tehát, hogy egy mai történetkutató mennyire találja elviselhetetlennek a jobbágy terheit, hanem azt kell megállapítanunk, hogy mennyire és miért találta annak maga a paraszt. Legtöbbször nem is maga a teher, hanem annak durva bántó kezelési módja, a paraszttal mint szolgával, páriával szemben meggyökerező gyűlölet, a nyers paraszti élet lenézése volt az, ami keserűséget szült és szenvedélyeket lobbantott fel. Ezekben a középkorvégi parasztfelkelésekben az öntudatosuló jobbágyság a lenézésre már büszkeséggel felel. Érzi, hogy munkájának minden lenézés ellenére is nagy fontossága van. Isteni igazság után törekvő vallásos lélek hevíti őket s maguknak krisztusi szabadságot kívánnak. Amellett e parasztmozgalmakba olyan új társadalmi elemek nyugtalanságforraló törekvései torkolnak, amelyek a középkor végső századaiban a parasztság kebelén belül, vagy annak társadalmi viszonylataiban fejlődtek ki; a jobbágyságra nehezedő birtoktalan parasztproletáriátusé, a szegény alsópapságé és a szellemi javak társadalmasodásával párhuzamosan kifejlődésnek induló világi értelmiségé, a szegény diákrétegé.

A történeti háttér egységét látva, érthetővé válik, hogy a panaszok, amelyek a felkelő jobbágyok ajkairól az egyes országokban elhangzanak, általában közös síkon mozognak. Adósérelmek, robotolások, a költözködési szabadság korlátozása, a legelő és az erdőirtás használatából való kiszorítás, a földesúri bíróságon keresztül érvényesülő nyomás szerepel általában a panaszok lajstromán, de e panaszok a történelem helyes távlatában csak a jobbágyrendiség és a jobbányöntudat kifejlődésének és az emelkedéssel szembeszegülő erők mozgásának a mérlegre vetésével helyezhetők el. Amellett a középkorvégi parasztmozgalmak a forrongó-erjedő állapotból rendszerint a központi hatalom gyengesége, vagy a közállapotok általános válsága idején lendültek cselekvésre, kirobbanásukat azonban valami váratlan esemény idézte elő. Tettre készek: egy nagy társadalmi réteg erőit érzik magukban. A magyar jobbágyság is az egységesü-

lésnek, az öntudatosulásnak és a társadalmi emelkedésnek az útjain járt a középkor végén: így vetülnek a magyar jobbágyfelkelések is a középkorvégi Európa történeti képére.[1]

II.

A magyar társadalomban a rendi fejlődés kezdetei a XIII. századig mennek vissza. A főnemesek mellett már ekkor társadalmi keretet jelentő, politikai igényeket ápoló nemesi rend továbbfejlődésének nagyhorderejű állomását tekinthetjük Nagy Lajos 1351. évi törvényében, amelyben a király a nemesek kérésére beleegyezett, hogy az ország határai között levő összes nemesek ^egyugyanazon szabadsággal éljenek. A nemesség Zsigmond korában a nagybirtokos arisztokrácia túlfejlődő nyomása alatt — éppen e nyomással szemben keresve rendi állása intézményes biztosítékait — fokozott mértékben kezdett az ország politikai hatalmának gyakorlásában részt venni. A nemesség öntudatosodásával és rendisége politikai intézményesítésével párhuzamosan Zsigmond korában már a városok lakóinak közös érdekei is keresik a politikai kifejezés lehetőségeit. Zsigmond király 1405 tavaszán tanácskozásra hívta meg a királyi városokat,

[1] Az európai fejlődés rajzához J. Huizinga:A középkor alkonya (Budapest, é. n.); H. Sée: *Les classes rurales ei le régime domanial en France au moyen ágé* (Paris, 1901); u. az: *Histoire économique de la France. Le moyen ágé et l'ancien régime* (Paris, 1939) í Pirenne-Cohen-Focillon: *La civilisation occidentale au moyen age du XI* au milieu du XV* siicle* (Glotz: Histoire générale. Hist, du moyen-ége VIII. Paris, 1933) i G. Brodnitz: *Englische Wirtschaftsgeschichte* (Jena. 1918); M. Kowalewsky: *Die ökonomische Entwicklung Europas bis zum Beginn der kapitalistischen Wirtschaftsform* I—VII. k. (Berlin, 1901—1914); J· Kulischer: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit I—II.* k. (München u. Berlin , 1928—1929); R. Kötzschke: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters* (Jena, 1924); M. Weber: *Wirtschaftsgeschichte* (München-Leipzig, 1924); K. Bücher: *Die Entstehung der Volkswirtschaft* (Tubingen, 1922); G. Below: *Probleme der Wirtschaftsgeschichte* (Tubingen, 1920); G. Franz: *Die agrarischen Unruhen des ausgehenden Mittelalters* (Marburg, 1930); u. az: *Der deutsche Baucrnkrieg* (München-Berlin, 1933) R· Schröder: *Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte* (VI. kiad. Berlin u. Leipzig, 1922); W. Scholze; *Neuere Literatur zum Bauernknege.* Histonsche Zeitschrift 105. B. 296—315. 1.;

mezővárosokat és szabad — tehát kiváltságos állású — falvakat s kívánságaikat meghallgatva, decretumba foglalta a városi követek által támasztott kívánságokat s a velük szemben támasztott kívánságait. A királyi városok illetékesnek érezték magukat arra, hogy minden városias állású község — tehát a magánföldesúri hatóság alatt állók — nevében is Szóljanak s ezt csak annak megfontolásával érthetjük meg, hogy a városok általában — akár királyi, akár magánföldesúri hatóság alatt — lényegében a királyi városok kiváltságainak több-kevesebb elemét tartották kezükben. Abban, hogy a városi gyűlésen a mértékről, harmincadról, a kereskedelmi forgalomról, fémkivitelről, pénzforgalomról is articulusok születtek meg, hallgatólagos kifejezését láthatjuk annak, hogy a gazdasági életnek ezek a jelenségei Magyarországon már szorosan hozzátartoznak az alig másfélszázados városi élethez. Társadalmi szempontból pedig azt jelenti az 1405. évi városi követgyűlés, hogy a nemesi rendi keretek kijegecesedésével párhuzamosan a városok polgárai is keresik helyüket-szerepüket a rendi társadalom szerkezetében. 1405-ben, amikor a király hívására külön gyűlésre jönnek össze, e társadalmi tájékozódásnak még tétovázó és kevésbbé politikai formáját találják meg. A végleges forma csak néhány évtized múlva forr ki, amikor a városok követei az országgyűléseken jelennek meg a főurakkal, főpapokkal és nemesekkel együtt.

A társadalom rendi elhatároltságainak fokozatos fejlődésével a j obbágyságnak már egységesnek tekinthető tömegében is megindult a társadalmi tudatosulás. A jobbágyság azonostársadalmi állapot s akik ez állapotban élnek, lassanként sorsuk és érdekeik közösségének a felismerésére jutnak. Nagy Lajos 1351. évi törvényei után, amelyek megteremtették az egységes kilencedszolgáltatást[1] s visszaszorítani törekedtek a pallósjogos urak túlkapásait[2], Zsigmond korában újabb szabályok nyúlnak be a jobbágyság életébe. Kötelességet vagy jogot állapítanak meg, de ugyanakkor a jobbágyság egységes értékelését végezve el, akaratlanul elősegítik a jobbágy társadalmi tudatosulását is. A jobbágy

[1] Szabó István: *Hanyatló jobbágyság a középkor végén.* Századok 1938. 10—59. 1.

[2] Szabó István: *Az 1351. évi 18. törvénycikk* (Szentpétery Imre-Emlékkönyv, Budapest, 1938.) 419—439. 1.

elnyerte társadalmi jelentősége és egyéni boldogulása nagyhatású zálogának, a szabad elköltözésnek a törvényes biztosítását. Már az 1405. évi városi követ gyűlés végzései megállapították, hogy a királyi városok, mezővárosok, szabad községek és falvak polgárai-jobbágyai szabadon költözködhetnek az egyházak és nemesek birtokaira, de ezek is γ kötelesek jobbágyaikat a királyi városokba és községekbe elengedni. Általában a szabad állapotú emberek bárki birtokáról elköltözhetnek s a jobbágyot az ura olyan bírságért, amelyet kirovása után egy hónappal nem hajtott be, vissza nem tarthatja[1]. A városi követgyülés legtöbb végzeményét, a főpapok, bárók és előkelők még ugyanabban az évben 1405-ben tartott országgyűlésükön törvénnyé formálták. Azrországos törvény átvette a jobbágyok szabad költözéséről szóló végzést is, sőt tovább is ment az elköltözködő jobbágy érdekeinek biztosítása terén. Hozzáfűzte ugyanis, hogy a jobbágyot a földesúr fizetetlen szolgálmányok címén nem tarthatja vissza, ha követelését záros határidőn belül a jobbágyon be nem hajtotta. De nem tarthatja vissza akkor sem, ha a jobbágy ellen a költözködési szabadság elnyerése után emel valami korábbi cselekményéért vádat.[2] A jobbágy költözésének tehát a törvény semmi feltételét nem támasztja — a tartozások kiegyenlítését természetesnek kell tartanunk — ellenben a kiegészítő rendelkezések a szabadság kijátszásának lehetőségeit igyekeznek elzárni. Az 1298. évi törvény 1 óta, amely még a jobbágyság rendszerének kialakulása előtt az akkor szabad telepes jobbágyok költözködését biztosította, most 1405-ben hallunk először a jobbágyköltözködés szabadj 1/ságáról. A korábbi szabadállapotú parasztok költözködésük szabadsága most a jobbágyság egészének jogává lépett elő. ’ Nem véletlen, hogy ez a városok gyűlésében született meg s hogy a király a városi kívánság mellé állt. A városoknak érdeke volt, hogy a kebelükbe költözködő jobbágyot megtarthassák s érdekeiket egyes városok esetenként külön királyi privilégiummal is biztosíttatják. A királynak, mint a legtöbb, főleg pedig a legtekintélyesebb városok urának érdekei nem ütköznek a városi kívánsággal s akadály nélkül törvénnyé lehet a városi végzés az országgyűlésen is, amelyen

[1] Zsigmond 1405. évi első decretumának 6 cikkelye.

[2] Zsigmond 1405. évi második decretumának 15—16 cikkelyei.

a köznemesség nem volt jelen, viszont a főurak-főpapok-előkelők — szintén városok birtokosai — hasonlóan inkább csak nyerhettek, mint veszthettek azzal. Három évtized múlva, 1435-ben újabb törvényes rendelkezések biztosították a költözködést. Most előírták, hogy a jobbágyok erőszakos visszatartásáért, egyben erőszakos elviteléért 3—3 márka büntetéssel kell sújtani a földesurat s az ilyen bírságot a megyei bíróság soron kívül is kiróni köteles. Számos rendelkezés a jobbágyot a hadbavonult katonaság zsarolásaival szemben igyekezett megvédeni s ezeknek a rendelkezéseknek az egyszerre két oldalon, délen és északon harctérré vált ország bajai adtak súlyos alkalomszerűséget. Már előzőleg részletesen szabályozták az egyházi tized beszedésének a módját s kimondták, hogy abban erőszakot alkalmazni nem szabad, csupán kánoni megintés után egyházi fenyítéket.[1]

E jobbágytörvények mögött a rendi elhatároltságában egymásrataláló parasztok öntudatosulását is észre kell vennünk. A jobbágyokra és akkor egyenesen védelmükben hozott rendelkezések ugyan nem ez öntudat termékei, mivel azok a földesúri érdekek hatásai alatt születtek, azonban fokozatosan előbb vitték a jobbágyok jogi állásának tisztázását, osztályszerű kiképződését és ezek nyomán a közös tudat mélyülését. Az árpádkori szolgálónépeknek egyéni szolgálati viszonnyal meghatározott, széthulló függő kapcsolatai közös mederbe tértültek. A magyar jobbágy nem csupán személyes függő viszonya vonalában mozog, hanem egy közös osztálykeretben is. öntudata azzal is növekedett, hogy a hadszervezetben a Zsigmond által behozott portális katonaság révén szerepet nyert. Az egységesülő, társadalmi igényében és tudatában fejlődő magyar jobbágynép azután az ország keleti részében, Erdélyben és a Felső Tiszántúlon 1437-ben fegyverre kelt urai ellen.[2]

[1] Zsigmond 1411. évi decretumának 5, 6, 1435. évi első decretumának 8, 9, s második decretumának 7 cikkelye.

[2] A felkelés történetére ma is az egyetlen komoly tanulmány Gombos Ferenc Albin: *Az 1437. évi parasztlázadás története* (Kolozsvár, 1898.) Adatai nélkülözhetetlenek, de a munka maga általában túlhaladott. Azok, akik utána — mindig Gombos könyve alapján foglalkoztak a kérdéssel, nem vitték azt előbbre. (E tanulmányban az európai háttér és a magyar társadalomfejlődés szem előtt tartásával megkíséreljük, hogy a mozgalom gyökerére és mélyebb összefüggéseire reámutassunk.)

A felkelés 1437 tavaszán Alsó-Fehér megyében lobbant fel. A felkelők innen a gazdag szász földre törtek. Az erdélyi haderő távol volt a török hadszíntéren s a szászok megsegítésére az erdélyi alvajda nem mutatott nagy készséget. Hamarosan azonban sikerült maguknak a szászoknak a rájuk tört pusztító paraszt csapatot szétugrasztani s földjükön a nyugalmat helyreállítani. A parasztság megmozdulása azonban nem korlátozódott csupán a fejérmegyei délerdélyi részre. A Szamos vidékén Erdélyben és Szatmár megyében a tavasz folyamán szintén felzúdultak a jobbágyok s valószínűleg ezek sorait erősítették az elszigetelt és korán elfojtott fejérmegyei mozgalom szétszóródó menekülői is. A fegyvert kezükbe ragadó jobbágyok végül is a szolnokdobokamegyei Alparét község határában a bábolnai hegyen verődtek össze akkor, amikor a nemesség hadbaszállt a mozgalom elnyomására. A bábolnai tábor sáncokkal erősítette meg magát, védelemre rendezkedett be s az ostromló hadak vezetőihez követeket küldött megegyezés céljából, a követeket azonban a nemesek táborában kivégezték. A harc elkerülhetetlen volt. Az elsáncolt paraszt gyalogtábor az ostromló lovas hadakat visszaverte s most már a nemesség kész volt a jobbágyokkal való tárgyalásra. A jobbágyok és a nemesek követeket küldtek a kolozsmonostori konvent elé s itt július 6-án írásba foglalták az egyezségokmányt, mely az erdélyi jobbágyság viszonyainak szabályozására lett volna hivatott.

Az egyezményben a nemesek és parasztok kölcsönösen feloldották egymást a mozgalomban okozott emberhalálok és károk felelőssége alól. A bosszúálló nemest hitszegőnek nyilvánították, viszont az úr ellen jövőben felkelő jobbágyot fej- és jószágvesztéssel fenyegették. A felkelésben résztvett jobbágyoknak azonban büntetlenséget biztosítottak. A mozgalom kirobbantásában fontos szerepet játszó tized ügyét rendezték: minden 20 kalangya után 1 frt volt fizetendő, a dézsmaszedő azonban nem lehetett familiáris vagy a nemesek pártfogója. A kilencedet eltörölték, a jobbágynak idegen úr földjén levő szántójáért és szellőjéért a szokásos censust, illetőleg terragiumot kellett fizetni. A földesúri szolgálmányokat tíz dénárnyi censusban, ajándékokban és egy napi robotban állapították meg, egyben eltörölték a disznó- és méhtizedet s a bor akó-adóját. Szabaddá tették a jobbágy borkimérését, az átvonuló hadak ellátását pedig úgy szabá-

lyozták, hogy a jobbágy ne legyen kénytelen javait elveszttegetni. Kimondták, hogy a bandériumtartó bárók kötelesek hü és igaz hírvivőket tartani és bizonytalan hírekre nem szólíthatják felkelésre a népet. Az elhalt jobbágy vagyona egészében megilleti az özvegyet és a rokonságot, a földesúrnak csupán egy hároméves barom jár. A feleség vagy örökös nélkül elhalt jobbágy szabadon végrendelkezhetik, de végrendelet hiányában az ilyen jobbágy javai a földesúrra szállnak. Igen nagy súly lehetett a jobbágy szabad költözködési jogának a biztosításán, amit a fennálló törvények — mint láttuk — ez időben korlátlanul megadtak a jobbágyoknak. Az okmány szerint minden erőszakos prédálás és elnyomás abból látszik eredni, hogy a földesurak a költözni óhajtó jobbágytól elvették javait s elköltözni mégsem engedték. Minthogy ez az egyezség a mozgalom olyan szakaszában keletkezett, amelyben a jobbágyok csatát nyerve, mintegy a feltételek megszabói voltak, az egyezség pontjaiban a kor jobbágykövetéseit szemlélhetjük, így azokban az úri-jobbágyi viszony olyan kérdéseit vehetjük szemügyre, amelyek rendezésére a jobbágyok elsősorban helyeztek súlyt.

Az egyezménynek haszna nem lett: a harc tovább tartott. A fejlemények alig érthetők meg másként, mint a kölcsönösen táplált bizalmatlansággal. A jobbágyok nem tették le a fegyvert, viszont a nemesség újabb erőpróbára készült. A dolgok ilyen fejlődésében része lehetett Lépes György erdélyi püspöknek is. A felkelés okai között első helyen a püspök igaztalan dézsmakövetéseit említi meg a kolosmonostori megállapodás. A püspök a dézsmaváltságot nem szedte be az előbb futó rossz pénzben s amikor már három évi váltság felgyűlt, az új jó pénzben egyszerre követelte annak kifizetését, a nem fizetőket egyházi átok alá helyezve. Most a püspök nem ismerte el az egyezményt, mely rendezte a dézsma-kérdést, ellenben a nemességet, amely eddig Erdélyben nem volt mentes a dézsmától, felszabadította a dézsma alól. Ezzel a jobbágyok mozgalmához szító szegényebb nemességet elvonta a jobbágyoktól, erősítve a jobbágyok ellen folyó küzdelmet. A táborba szállt jobbágyokra igen súlyos csapást jelentett, hogy időközben Erdély kiváltságos rendéi, a magyar nemesség, a székelység és a szászság Kápolnán unióra lépett, melyben véd- és dac-

szövetséget kötöttek egymással s kölcsönös segítségre kötelezték magukat. Szeptember végén a második összecsapást Dés környékén már az unió jegyében, de a kápolnai szövetségesek nélkül vívták meg a magyar nemesi hadak. Az ütközet most sem hozott határozott döntést, de a paraszt mozgalom akkor már megindult a bukás felé. A mozgalom hanyatlásának világos jeleit láthatjuk a két fél követei között Apátiban kötött újabb egyezségben, mely az előző egyezségben szinte jelképessé tett földesúri pénzbeli cenzust jelentékenyen — egy nagy-ekés jobbágy részéről egy arany forintra — emelte, cenzus alá vetette a kis-ekéseket és zselléreket is, terhesebbé tette a robotszolgálatot, elismerte a földesúri bírói hatóságot, biztosította a földesúrnak a mozgalomban elidegenedett jobbágy visszavitelére való jogát, de a költözködés szabadságát most is zavartalanul megadta. Bár az egyezségben a felkelt parasztok még el tudták érni büntetlenségük elismertetését, a kolozsmonostori egyezményben még öntudatos, magabízó tárgyaló fél láthatóan hátrányos helyzetbe került. Az egyezség maga is csak ideiglenes óhajtott lenni. A tárgyalók a király döntésére bízták ügyüket s e célból követeket készültek hozzá küldeni.

A mozgalom hanyatlását azonban már nem lehetett feltartóztatni. Egyik fél sem tette le a fegyvert, amely már erősebb volt az önbizalmát visszanyerő nemesség kezében. Egy Kolozsvár-környéki vesztett csata után a parasztok Kolozsvár városába szorultak. A város a parasztcsapatok előtt valószínűleg önként nyitotta meg kapuit, mert kiváltságait ezután csaknem egy évtizedre elvesztette. Lehetséges, hogy a városnak jobbágyságból sorolódó magyar polgársága rokonszenvet érzett egykori osztályosai iránt. A parasztthadak vezetői között valóban volt Kolozsvárra való »magister« is. A felkelés végső jelenetei Kolozsváron játszódtak le. A parasztok heteken keresztül védték a várost, de ennek kapui végül is megnyíltak az ostromlók előtt, akiknek soraiban ekkor már megjelentek az unióban szövetségessé lett szászok is. Ezzel az első magyar parasztlázadás le is zárult. Már korábban elcsendesült a szatmári-nyírségi vidék is, ahol egyidejűleg szintén uraik ellen támadtak a parasztok. Ez a mozgalom katonailag nem talált kapcsolatot az erdélyivel, bár a parasztok itteni felkelésére minden bizonnyal a Szamos mentén Erdélyben zajló események adtak ösztönzést.

Maguk a felkelt parasztok a kolozsmonostori béketárgyaláson az erdélyi püspök mértéktelen dézsmakövetelései mellett a mozgalom okául még arra mutattak rá, hogy földesuraik mint vásárolt szolgákat kezelik őket, akadályozzák a szabad elköltözést s megfosztva őket «szabadságuk összes jogaitól, elviselhetetlen terheket vetnek rájuk. A mozgalom csúcspontján kivívott kolozsmonostori egyezményben a földesúri terhek rendezése mellett valóban a szabad költözés biztosítására és a dézsmakérdés megoldására fektették a súlyt. A püspök eljárásában nem az volt az elégedetlenség szülője, hogy pénzben követelte a dézsmát. A pénzbeli megváltás a pénzgazdálkodásra áttérő középkor végén — mint láttuk — előnyös is volt a jobbágy számára. Egész határozottan erre mutat, hogy az erdélyi jobbágyok a kolozsmonostori egyezségben a földesúri terhek között siettek a kilencedet eltörölni, ellenben a pénzbeli cenzust a csökkentett úri szolgálmányok között is elsősorban vállalták. Az elégedetlenség a dézsma körül a jó és rossz pénz között való különbségnek a dézsmafizetőkre hátrányos kihasználása miatt keletkezett. Emellett a jobbágyok csupán a költözködési szabadság sérelmében jelölnek még meg konkrét panaszt. A dézsma és költözködési sérelmek azonban végigkísérik a jobbágyság történetét s önmagukban nem is voltak olyan súlyosak, hogy megmagyarázhatnák a fegyveres felkelést. Természetesen a kolozsmonostori egyezséglevél egyéb jobbágykövetelései mögött is sérelmeket kell látnunk: amikor szabaddá teszik a borkimérést, megszabják a katonaság ellátásának módját, biztosítékot óhajtanak szerezni a jobbágykatonaság céltalan fegyverbe szólítgatásával szemben, biztosítják a jobbágyözvegy öröklési s a jobbágy végrendelkezési jogát, egyúttal világosan kifejezik, hogy nincsenek ilyen jogok birtokában, vagy ha vannak is, azokat sérelmek érik. Inkább fokozódó igény szócsöve, mint az alábukó kapaszkodása a követelés. Meg kell tekinteni mérlegelésükhöz a társadalmi hátteret és a lelki talajt is, amelyben az elégedetlenség lángra gyulhatott. A középkor vége — mint láttuk — Európa-szerte a jobbágyság társadalmi emelkedésének a kora s a magyar jobbágyság zöme a szolgai kötelékből kibontakozva eppen a XV. század első felében érte el fejlődése során legmagasabb társadalmi állását. Költözködési szabadsága elvben minden

fenntartás nélkül elismertetett, terhei — legalább is a későbbiekhez képest — nem voltak súlyosak, a robot, mivel földesúri majorsági gazdálkodás még alig volt, jelentéktelen volt s a jobbágy társadalmi öntudatát fokozta, hogy az ország fegyveres védelmébe bevonták. Ez az öntudatában emelkedő, a rendi társadalmi keretek kibontakozása korában élő s abban a maga helyét kereső jobbágyság fogott fegyvert 1437-ben, amikor — mint írták — »szabadságukat« sérelmek érték. A kolozsmonostori egyezségben a »szabad« jobbágyság szava szólalt meg, kiküszöbölni óhajtva szabadsága sérelmeit, sőt intézményesen biztosítani törekedve szabadságjogait. E szabadságban — szinte azt mondhatjuk — már-már egyenesen rendi jellegű igények lebegtek a felkelt parasztok szemei előtt.

Nézzük csak közelebbről a jelenségeket. A bábolnahegyi körülsáncolt táborban a jobbágyok gyűléseken tanácskoznak, magukat »universitas«-nak nevezik, miként a nemesek s ősi jogokra hivatkoznak, amelyeket még Szent István állapított volna meg számukra. A nemesekkel tárgyalva egyenesen azt követelték, hogy keressék elő a Szent István-i privilégiumot s ahhoz szabják terheiket és viszonyaikat. A privilégium felkeresésére maguk is követeket óhajtanak küldeni. Az egyezségük csak az esetben maradt volna meg viszonyuk szabályozójának, ha a privilégium nem lett volna megtalálható. Nyilvánvaló, hogy a jobbágyok között hagyományok éltek az ősi szabadság felől s ezeket a nagy jobbágytömegbe, amely elsősorban mégis szolgaállapotból emelkedett oda, a földesúri szolgálat kötelékébe süllyedt szabad magyarok plántálhatták be. A parasztok a mozgalmuk céljaként egyenesen azt tűzik ki, hogy a szent királyok által Magyarország lakosainak adott egykori »szabadság«-ot visszaszerezzék. Társadalmi tudatukra jellemző, hogy készek megfogadni: Isten, az ő igazsága, anyaszentegyháza, valamint a «szent koronae és Zsigmond király jogai ellen semmit sem tesznek. De különösen sokat fejez ki a jobbágyság lelkében felderengő rendi állapotról a kolozsmonostori egyezségnek az a követelése, hogy évenként a Bábolna hegyen a jövőben *gyűlések* tartására jönnek össze, a gyűlésben minden faluból és mezővárosból 2—2 öreg, okos és hitelre méltó ember vegyen részt s tárgyalják meg, hogy a nemesek megtartják-e őket szabadságaikban. Az egyezményt megtörő,

esküszegő nemest a többi nemes nem veheti védelmébe. Az évi gyűlést, mintegy parasztparlamentet elővillantó egyezmény, erősen emlékeztet egy másik nevezetes oklevélre. Arra, amelyet IV. Béla király két fiával, István ifjabb királylyal és Béla szlavóniai herceggel 1267-ben adott ki a nemesek kérelmére. Ezek a nemesek 1222-ben még a skirály szolgái# (servientes regis) voltak s az aranybullát harcolták ki. Most már egyenlők a nemesekkel s az 1267. évi oklevél különféle sérelmes jogaik biztosítása mellett elfogadta, hogy a nemesek megyénként két-három nemest küldjenek a székesfehérvári törvénynapokra s a király mindenféle sérelmeik ügyében jelenlétükben tegyen igazságot. Tudjuk, hogy e megyei követekkel intézményes formát nyert székesfehérvári törvénynapokból a következő évtizedekben a nemesi országgyűlések fejlődtek ki. A XIII. század utolsó évtizedeiben ezeket a gyűléseket már »parlamentum regni publicum «-nak nevezik s a nemesség rendi fejlődésének fontos tényezői voltak. Az 1437. évi felkelés erdélyi parasztjai is gyűlésre akarnak küldeni évente 2—2 parasztot, hogy a gyűléseken orvosoltassanak sérelmeik. Valaminő parasztparlament, parasztországgyülés lebeg a parasztok szemei előtt. Ezen a ponton a legvilágosabban előremutat a parasztfejlődés. Az 1437. évi parasztfelkelés nem is a hanyatló, hanem az emelkedő jobbágyságban robbant ki akkor, mikor a kiteljesedő jobbágyszabadságot az ország egyik részében váratlanul bántalmak érték. A felkelést sokszor kapcsolták utóbb össze a huszitizmussal, mely Magyarországon éppen Erdélyben és a Délvidéken tett hódítást. Az Erdélyen áthullámzott, de korán kiirtott huszitatanoknak nem tulajdoníthatjuk az 1437. évi parasztmegmozdulást, azonban az említett társadalmi háttérben, az emelkedő jobbágyság öntudatosulásában bizonyára része volt a huszita-táborita mozgalmak, a tábor-hegyeken tanácskozó parasztkommuniák s a huszita parasztsereg hatásának is.

A mozgalom földrajzi elszigeteltsége legjobban bizonyítja, hogy helyi jellegű, részleges akadály vetődött most a jobbágyfejlődés útjába. A szatmári-nyírségi és az alsófehérmegyei csekély jelentőségű oldalhajtások mellett a mozgalom jóformán Erdély belsejében a Szamos vidékére korlátozódott. A kolozsmonostori tárgyalásokra kiküldöttek Szolnok-Doboka és Kolozs megyékből valók voltak. A nagyobb

tömegre támaszkodó apáti tárgyalás parasztkövetei pedig ezeken kívül még néhány erdélyi megyét juttattak képviselethez. Végül is azonban az egész mozgalom szűk kiterjedésű volt. Nyilvánvaló, hogy a felkelés nem volt elemi és átütő erejű, mert az ország nem volt telítve gyuanyaggal. A szikra tehát nőm lobbantotta lángra az országot, mint 1514-ben, amikor hirtelen mezei futótűzként áradt el a forradalom lángja az ország különféle részeiben. Amellett, hogy a mozgalom elszigetelt maradt, a bukásnak más oka is volt. Nem volt igazi vezére, aki szervezetet adott volna a mozgalomnak és a mozgalomnak nem volt lendülete, amelyet a céltudatos programm adhatott volna meg. A fegyverre kapott rabló-dúló parasztok az első ellenállásra táborba vonultak és sáncaik mögött hónapokon keresztül tétlenül várták megostromlásukat. így mozgalmat nem lehet győzelemre vinni. Követeléseik, amelyeket a kolozsmonostori tárgyaláson megszövegeztek, nem is voltak forradalmiak. Elismerték a jobbágy köteléket s a kor rendi gondolatvilágának hatása alatt, de bizonytalanul formulázták meg társadalmi állásuk rendi jellegű fejlődésének feltételeit is. Az elszigetelt mozgalom az ország jobbágyságának állapotán nem is változtatott az ország jobbágyságának sem hátrányára, sem javára. Míg az 1514. évi parasztfelkelést széleskörű megtorlás és az egész jobbágyság társadalmi alávetése követte, most csupán arról olvasunk, hogy a parasztok kilenc vezetőemberét kivégezték s a fegyvert fogottak közül egyeseket megvakítattak, de a felkelésben résztvetteken túlmenőleg a jobbágyságot nem sújtották, mint 1514-ben. Sőt újból biztosítást nyert a szabad költözés joga, jeléül annak, hogy a jobbágyemelkedéssel szemben rendi részről még nem forrott ki az ellenmozgalom, a rendi visszahatás.

Az 1437. évi parasztmozgalom nem a parasztság, hanem a nemesség részén vetette meg messzeható fejlődés alapjait. A kápolnai unióban, melynek megalakítására azonban a parasztfelkelés mellett a déli török veszedelem is hatással volt, egymásra talált a három kiváltságos rend, a magyar megyék nemessége mellett az immár török veszélyzónába került székelység és szászság. Az unió alapgondolata a kölcsönös védelem volt, a királyi hatalom oldalán. A három rendi nemzet uniója Erdély különállásának kidomborítása mellett az erdélyi alkotmánynak is nagyjelentőségű fej-

lesztö eleme lett. Az önálló Erdély alkotmányos életében tovább fejlődött a szövetség s századokon keresztül meghatározta az erdélyi állam szerkezetét. A román történetírás abból, hogy a három rend között nem foglalnak helyet a románok, ellenben a felkelésben a magyar parasztokkal együtt románok is résztvettek, szívesen ad az egész uniónak románellenes tartalmat. Az ilyen beállítás azonban korunk nemzetiségi gondolatvilágát vetíti olyan korba, amikor azzal még nem lehet számítani. A három uniós nemzet közé nem kerülhetett be a románság azért, mert nem volt egységes privilégiuma, nem volt rendi jellegű állása, mint a megyék nemességének, a székelyeknek és a szászoknak. A románság előkelői a magyar nemesség soraiban foglaltak helyet s ezen a címen azok szintén részesei lettek a rendi szövetségnek. A román parasztság azonban éppen úgy nem lett részese annak, mint a magyar parasztság sem, sőt részben éppen a parasztsággal szemben — akár magyar, akár román volt — alakult meg az unió. Azonban nem lehet e mozgalomba a román kérdést ilyen formában beleszőni azért sem, mert az 1437. évi parasztfelkelés elsősorban és legnagyobb részben a magyar parasztság megmozdulása volt. A kolozsmonostori egyezséglevél a paraszthad zászlótartóját a magyar és román lakósok zászlótartójaként jelöli meg s ismételten szól együtt magyar és román parasztokról, azonban legtöbbször egyedül magyaroknak nevezi a felkelt parasztokat. A vezetők nevei, a földrajzi tér, amelyben a mozgalom lefolyt és az egyezséglevelekben megállapított szolgáltatásrendszer, amely elsősorban állandó falutelepülésekben folyó földművelő s így a románokra nézve akkor még nagyobb részben idegen életmódot tükröz, egyformán arról tanúskodnak, hogy a felkelés elsősorban magyar parasztok mozgalma volt s csupán azok a románok kapcsolódtak be mozgalmukba, akiket a forrongó magyar jobbágyok akkor még elsősorban magyar jellegű településterületükön magukkal sodortak. Az igazi román települési vidékek, a fogarasi, hunyadi, krassói, aradi, bihari és máramarosi vidékek lakosságát hiába keresnők a mozgalomban. A társadalom, mely megmozdul, egybeeshetik nemzetiségi kerettel is, mégis történetietlen lenne a társadalmi tartalmat korunk nemzetiségi szemléletén keresztül népi tartalommá átváltoztatni. Az 1437. évi parasztfelkelésben ilyen párhuzam nincs: a fel-

kelésben elsősorban magyar parasztok vettek részt s mi sem fejezi ki jobban a mozgalom merőben társadalmi tartalmát, mint hogy soraik közé állottak a vidékükön lakó román parasztok is.

III.

Alig három emberöltő múlva, hogy az erdélyi jobbágyok fegyverhez nyúltak, 1514-ben kirobbant a magyar parasztok nagy forradalma. Mi volt ennek a hatalmas arányú lobogó kitörésnek az oka? A közvetlen oka sohasem volt rejtett vagy vitatott. Az év áprilisában és májusában tízezrével sereglettek Pest alá a parasztok, hogy a keresztet felemelve, halálos ütést mérjenek a déli Duna vonaláig felnyomult török hatalomra. A pápa legátusa, Bakócz Tamás, aki kárpótlásként a füstbement pápai tiaráért, pápai legátusi kereszttel tért haza, a gyülekező kereszteshad vezérletét a székely Dózsa Györgyre bízta, aki vitézségének a török harcokban már számos jelét adta. Dózsa hada nem indult el a török ellen. A pesti táborban naponta összetűzések játszódtak le. A nagy sereg élelmezési nehézségekkel küzdött. A jobbágyokat olyan hírek tüzelték, hogy a mozgalomtól egyébként is távol maradó urak a nyári munkára hivatkozva visszatartják jobbágyaikat. Bakócz felismerte a veszélyt, azonban már késő volt. Az összeverődött parasztság nem engedelmeskedett a prímás feloszlató rendeletének. Nem riadt vissza az egyházi átoktól sem, mellyel fenyegette. Nem tette le a fegyvert, hanem a prímás által tett vezére alatt megindult az ország urai és nemesei ellen. Nyilvánvaló, hogy a mozgalom kitörésére a keresztes háború meghirdetése adott alkalmat. A keresztes táborban kirobbant ellentétek indították el a parasztokat a lázadás, a forradalom útjára. Azonban az is nyilvánvaló, hogy a kereszteshadra való hívás és táborozás a magyar parasztforradalomnak csupán a végső elindító lökést megadó alkalma volt. A felkelés áradásszerüen öntötte el az országot s miközben a Pest alá gyűlt had dúlva vonult keresztül az Alföldön, azalatt az országnak távolabb eső különböző részein is helyi mozgalmak fakadtak fel. Arról tanúskodnak tehát, hogy a pestkörnyéki mezőkön kigyúlt forradalom a parasztság lelkében legtöbb helyen azonnal visszhangra talált. A magyar

parasztságnak ez a felkelése tehát esedékes volt, a lelkeket készen találta. Nyilvánvaló, hogy a nagy megmozdulás okai között msszebbmenőeket kell keresnünk. Az ország egész parasztságát eltöltő feszítő robbanás gyujtóanyaga után kell néznünk.[1]

Az 1437. évi parasztfelkelés óta eltelt 77 év után az 1514. év a magyar jobbágyságot lényegesen más, kedvezőtlenül megváltozott viszonyok között találta. Társadalmi állapota és a földesúri hatalomhoz való viszonya formailag még nem mutat lényeges eltolódást, de élete formái alatt mégis más lett az élete és más a jövő ígérete is számára. Maga a sikertelen 1437. évi felkelés nem volt hatással e kedvezőtlen alakulásra. A magyar jobbágyság a század derekán még változatlanul birtokában volt a szabad költözés jogának. Rendelkezési joga nyugodott vagyonán. Vagyonát meghatározott korlátok között örökössé tehette. Költözködési jogához ragaszkodott s vagyonát élvezte. A kifejlődő társadalmi határok még nem voltak annyira élesek, hogy jobbágyságunkban a reménytelen elkülönítettség és letaszítottság érzetét kelthette volna. Azonban a XV. század derekán a jobbágyság emelkedő irányú fejlődésével szemben az európai parasztlázadásokat felidéző ellenhatás nálunk is bekövetkezett. A jobbágyban rejlő gazdasági erők megtartásáért és kihasználásáért hevesebbé vált a küzdelem. Ennek nyomában Magyarországon is feszültség lépett a jobbágy viszonyaiba. Ezt a feszültséget a gazdasági és politikai, a szellemi és erkölcsi élet válsága súlyosbította, alapjában azonban a jobbágyság bensőjében lefolyó átalakulási folyamatból fakadt. Ez a folyamat ugyanis jobbágyságunkat a XV. században a szabad bériőség vagy éppen a parasztpolgárság irányába indította el.[2]

[1] Az 1514. évi parasztlázadás történetének máig alapvető műve: Márki Sándor: *Dózsa György* (Budapest 1913.) Lényeges újabb történeti adatok nem kerültek elő. Akik azóta foglalkoztak a kérdéssel, legfeljebb újabb szempontokat nyújtottak. Egyrészről a gazdasági-társadalmi fejlődés, más részről a többi európai középkorvégi parasztmozgalom mélyebb megtekintése előbbre viheti meg tudásunkat, de nem volna elhanyagolandó a szellemi-erkölcsi tényezőknek, különösen a diák-papi értelmiség előkészítő s a hajdúk katonai szerepének felfejtése sem.

[2] Az itt következő folyamatra nézve közelebbről *Szabó István* i. m. Századok 1938. 10—59. 1.

A szabad bériőség, illetőleg a parasztpolgárság felé tartó fejlődés a nyugati — itáliai, angol, francia, nyugatnémet — parasztság kebelében a XV. században már előrehaladott volt. Magyarországon ez a fejlődési lehetőség elsősorban a XIII. század óta nagy számban születő és felgyarapodó városokban rejlett. A középkor végén már közel ezer helység élt az országban különféle városi jellegű jogokkal. E városok legtöbbje az ú. n. mezővárosok nem voltak egyebek parasztközösségeknél, melyek legtöbbször a városi életforma minden komolyabb adottsága és lehetősége nélkül bíráskodási jogra, tehát a legfontosabb önkormányzati jogra és arra a kiváltságra tettek szert, hogy az úri terheket egy közös összegben róhatták le. Ez a két kiváltság egyformán nagyhorderejű volt. Azzal, hogy egy-egy közösség megszerezte a földesúrtól magának a tagjai felett való bíráskodás jogát, tulajdonképpen a földesúri hatalom egyik legfontosabb elemét vehette a maga birtokába: ezzel a földesúri hatóság közvetlen nyomása alól kiemelkedtek, többékevésbbé a maguk urai lettek, a maguk portáján maguk tartottak rendet és a maguk szervezetével intézték belső dolgaikat. A közös úri adó pedig azt jelentette, hogy elmetsződött az a közvetlen szál, amely az alattvalót a szolgáltatáson keresztül az úrhoz fűzte. A közösség lakói nem az úrnak fizettek közvetlenül, hanem saját elöljáróságuknak, ez a szolgáltatásrendszer tehát egyúttal az önkormányzat szerveződésének is hathatós ösztönző tényezője volt. Bár a közös úri adó rendszerét, mely egyébként a királyi és a nagyobb földesúri városok kiváltságaihoz képest egymagában még igen csekély volt kiváltságnak, a mezővárosoknak nem mindegyike nyerte el, a szolgáltatások tekintetében az egyszerű jobbágyfalvakhoz viszonyítva még mindig kedvezőbb helyzetben voltak ezek is. Minthogy pedig a középkorban a jobbágyfalvak száma kb. 25—26.000 volt, általában minden 25—30 jobbágyfalura esett egy város vagy egy mezőváros, amely magasabb életszintjével vonta magához a jobbágyfalvak szorgalmas, vagyonosodó elemeit. A parasztság az ilyen közösségek kebelében valójában parasztpolgárságnak tekinthető, azokban a városokban nevezetesen, amelyekben a város egy közös összegben rója le tartozását. Szabadbérlőszerű helyzetbe jutott pedig ott, ahol — a szabad költözés jogának mindenképpen birtokában — úri szolgálmányai egészben

vagy nagyobb részben pénzadóvá alakultak át. A XV. századi magyar jobbágyságban élt ez állapotnak az igénye, hiszen — mint láttuk — a jobbágyok az 1437. évi kolosmonostori egyezségben jóformán pénzszolgáltatásokra egyszerűsítették le a jobbágyviszony terheit.

A magyar jobbágyság kebelében a városok-mezővárosok felszívó hatására nagyméretű elvándorlás-beköltözés fejlődött ki. Ennek a mozgalomnak a középkor utolsó szakaszában szembeszökő jelei voltak a jobbágyfalvakban egyre szaporodó üresen hagyott telkek. E pusztásodás mögött a korabeli pestis járványok mellett elsősorban a parasztvárosok vonzó ereje működött. A magyarországi jobbágyság városba igyekvésének jelentőségét nem lehet alábecsülnünk: a középkor végén a jobbágytömegnek körülbelül egy negyede már a felemelkedés útjait megnyitó kiváltságos parasztközségek-mezővárosok lakója volt. Viszont ugyanakkor a jobbágyfalvak telkeinek 50—60%-a már az egész országban elhagyottan, pusztán állott. A városokba tartó parasztáramlásnak — mint tudjuk — költözködési tilalom nem állott az útjában. Sőt törvények mellett az egyes városoknak nyújtott kiváltságos levelek külön is biztosították a jobbágyoknak a városokba való szabad beköltözést.

Azonban a XV. század derekán egyre világosabban bontakozik ki az ellenmozgalom a városi vonzással és a költözködési szabadsággal szemben. A visszahatás kezdeti formájában a törvények szövegében még igen enyhe: a birtokosokat a jobbágyok elvonásában óhajtották gátolni s az általános, a költözködési szabadságot egyelőre még nem sértették. Azonban Mátyás király korában már ismételten előfordult, hogy meghatározott időre — egy-két évre — felfüggesztették a szabad költözködést s egyre erősebben szálltak szembe a jobbágyot elvezető, a jobbágyszöktető földesurakkal. A jobbágy költözési szándéka mögött ugyanis legtöbbször egy hatalmasabb, erősebb karú s talán városokat is birtokoló földesúr hívó-védő szava állott, sőt a jobbágy elköltözése a valóságban sokszor a jobbágy erőszakos elvitelét jelentette. A rendek az országgyűléseken ugyan még megújították a költözködési szabadságot, de egyre nagyobb büntetést róttak már a más jobbágyát jog-Italanul magához fogadó vagy éppen a más jobbágyát erőszakosan elvivő földesúrra. Ugyanakkor lejjebb szállt a

jobbágy költözködését akadályozó földesúr büntetése, mely a XV. század első felében — mint láttuk — még egyedül csatlakozott a jobbágy szabad költözését megállapító törvénycikkelyekhez. Az 1495. évi országgyűlésen a költözés jogáról már nem is történik említés, amikor igen nagy büntetéssel — 25 márkával — sújtják azt a földesurat, aki a bűnbeesett s azután hozzászökött jobbágyot nem adja ki. 1504-ben pedig úgy találták a rendek, hogy az eddigi jogszabályok ellentmondanak egymásnak s hogy a jobbágy elvitelére kevés a büntetés, amiért is naponta splurima et . indicibilia scandala« keletkeznek. Ezért ezentúl senki más jobbágyának másként, mint a szolgabíró útján nem szerez- | hét szabadságot s a szolgabíró köteles törvényt látni az x elköltözni óhajtó jobbággyal szemben emelt vádakban is. A jobbágyok szabad költözködésének joga immár súlyos válságba jutott: már csak hivatalos megyei eljárással nyithatnak maguknak utat s a törvények inkább védik a jobbágy megtartására irányuló földesúri, mind a földesurat felcserélni óhajtó jobbágyi szándékot. A gyakorlati életben még egyéb akadályok is meredhettek a jobbágy elé, aki néhány évtizeddel előbb elvileg akadálytalanul élhetett személyisége szabadságának és anyagi boldogulásának legerősebb jogával, az elköltözés! szabadsággal. Már az erőskezű Mátyás király budai várának gondnoka panaszkodott 1484-ben, hogy Várday Miklós a királyi Halas mezővárosba nem engedi el a »juxta laudabilem consuetudinem regni« elköltözni óhajtó jobbágyokat, hanem azokat »az ország teljes sérelmére« személyükben és javaikban zavarja és károsítja.[1] Nyilvánvaló, hogy mások — kisebbek — birtokaira még kevesebb kilátással vágyakozhatott el a jobbágy; az elmerülő jobbágyságért hatalmas érdekek küzdöttek.

A jobbágyért folyó küzdelemben a birtokosok érdeke nem volt ugyanaz. Városaik csak a nagybirtokosoknak voltak, míg tehát ők a hullámzó jobbágyköltözködésen nyertek is, a kisbirtokosok a város felé tartó jobbágyvándorlásban mindenképpen csak vesztesek voltak. Amellett a hatalmas és hatalmaskodó urak a maguk jobbágyait meg is tudták gátolni az elköltözésben, hiszen egyenesen el szokták ragadni erőszakkal mások jobbágyait s meg is tudták hatal-

[1] Zichy okm. XII. k. 308. 1.

mukkal azokat tartani. A nagybirtokosok kölcsönös érdekeiken meg is tudtak egyezni: 1460-ban két nagybirtokos szerződésre lépett egymással arra, hogy egymás jobbágyait nem engedik birtokaikra költözni.[1] Máskor a pécsi püspök az egyik földesúr kérésére visszaküldte püspöki városából az utóbbinak ideköltözött két jobbágyát s csupán hasonló magatartást kívánt tőle is a jövőre.[2] Az ilyen jelenségek nem csupán arra mutatnak, hogy a gyakorlatban már a XV. század utolsó évtizedeiben kérdéses értékű volt a slaudabilis consuetudo«, a jobbágy költözködési szabadsága, hanem arra is, hogy a nagybirtok a maga érdekeit hatalmi eszközeivel meg tudta védeni. De milyen eszközökkel védekezzenek a kisbirtokos nemesek, a jobbágyköltözködés szabadságának igazi vesztesei, akiknek pedig egyenesen létalapját jelentette néhány jobbágya? A köznemesség politikai fejlődésében van a magyarázata: a törvény hatalmával óhajtottak védekezni. Nem véletlen, hogy a jobbágyköltözködési jog időleges felfüggesztéséről, a jobbágycsábítók és jobbágyot vissza nem adók büntetéséről a XV. század második felében hoznak az országgyűléseken törvényeket: a köznemesség ekkor jelentkezik komoly politikai tényezőként az országgyűléseken. A törvények »hatalmas«-ok erőszakosságairól szólnak, jelezve, hogy a törvényt hozók maguk nem azok, s hogy érdekeiket azok veszélyeztetik. Mátyás halála után pedig, mint tudjuk, a köznemesség döntő szóhoz jutott az országgyűléseken: ekkor születik meg az a rendelkezés, amely a jobbágyköltözködést a megyei szolgabírák eljárásához kötötte. A megyékben is a kisbirtokos nemesség akarata érvényesült, hiszen a megye önkormányzata Mátyás alatt kezdett kiteljesedni és halála után is tovább haladt előre. A köznemesség sikere volt, hogy a jobbágyszabadságolások ügyébe 1504-ben bevonták a szolgabírákat, ezek ugyanis az ő soraikból kerültek ki. A köznemesség volt az, amely az 1514. évi megtorló országgyűlésen sietett a jobbágyszabadságot örökre megvonni s az 1540/50-es évek országgyűlésein ugyancsak a köznemesség állt a jobbágyszabadság ügyének a királyi hatalom részéről kezdeményezett újrafelvételével szemben.

[1] Orsz. Levéltár, Dl. 15473.
[2] Zichy okm. XII. k. 327. 1.

A birtokosság — tehát elsősorban a kisbirtokosság — törekvése veszendőnek indult jobbágyállománya megtartásáért egy másik irányban is megindult a XV. század utolsó évtizedében. A jobbágyok költözködési vonulatait — mint láttuk — nagy mértékben a városok és mezővárosok mozgatták. Itt a jobbágyok szolgálmányai leegyszerűsödtek a parasztpolgár vagy szabad bérlő-féle jobbágyok szolgálmányaivá. Az országgyűlési rendek törekvése tehát érthetően irányult arra, hogy egyenlősítsék a jobbágyterheket a parasztvárosok és parasztfaluk között, megszüntetve így a jobbágyok elköltözésének a városiasodásban rejlő ösztönző indokait. Már az 1351. évi törvénynek is, mellyel a kilencedet bevezették, a teher ilyen célból való egyenlősítése volt a célzata. Most a rendek kilencedkötelessé tettek minden mezővárost s ezzel a nemesi jogot gyakorló királyi városok területét kivéve, az ország minden földje kilencedköteles lett. A kilenced beszedése földesúri kötelességé tétetett. Ha azonban a rendek azt akarták elérni, hogy a kiemelkedő mezővárosi parasztréteg visszasüllyesztessék a kilencedfizető jobbágyság közé, ezt a célt nem érték el, hiszen a városok urai sokkal hatalmasabbak voltak, semhogy ilyen előírások megszabhatták volna magatartásukat. Ahhoz azonban a rendelkezés hozzájárulhatott, hogy a társadalomban növekvő mindenféle feszültséget újabbakkal gyarapítsa.

A jobbágyköltözködés válsága — ismerve a válság mögött működő tényezőket — egymagában is alkalmas annak érzékeltetésére, hogy a XVI. század elején a magyar jobbágy helyzete már lényegesen kedvezőtlenebb volt, mint a XV. század első felében. Az akkor még emelkedő jobbágyság azóta hanyatló pályára jutott. A költözködési válság mellett azonban a hanyatlásnak más jelei is vannak. Az ország azóta bekapcsolódott a reneszánsz életigény és a párhuzamosan vele kifejlődő korakapitalizmus európai áramkörébe. A nagybirtok kapitalisztikus fejlődése akkor kezdődött, amikor a pénzgazdaság kibontakozásával maga a nagybirtok is gazdálkodásba fogott: saját eszközeivel a saját kezelésébe vett földeken, hogy jövedelmét ilyen módon is gyarapítsa. Az adóztató nagybirtoknak termelő nagybirtokká való átalakulása a középkor végén indult meg. Magyarországon a XV. században elszórtan már megtalálhatók a jelei, hogy a nagybirtokos a kezdeti kicsiny gazdálkodásá-

nak kiterjesztése céljából kínálkozó alkalmat arra, hogy földjét kibővítse, nem szalasztja el közömbösen. A pusztává lett jobbágytelket olykor saját ekéje alá fogta. A nagybirtoknak ez az üzemesedése a földigény mellett növekvő robotmunkaigénnyel lépett fel. Azonban a nagybirtok gazdálkodása ekkor még számottevő méreteket nem öltött. A nagybirtok továbbra is a parasztkisüzemek szolgáltatásaira támaszkodott. A nagybirtoknak így is megvoltak az eszközei a tőkegyűjtésre a pénzbeli adózást egyre nagyobb szerephez juttató jobbágyszolgálmányok, a jól jövedelmező vásártartási, vámszedési és borkimérési jogosítványok révén. Világi nagybirtokosoktól már Zsigmond király több mint félmillió forintot tudott felvenni kölcsönképpen.[1] A század második felében a reneszánsz életszemlélete, gazdasági önzése és pompavágya támasztott fokozódó igényeket az adózó jobbágysággal szemben s ugyanakkor a jobbágyság vállán állandósulni kezdett a súlyos hadiadó is. A helyzet tehát az volt, hogy a parasztfalvak ritkuló jobbágyportáira egyre nagyobb teher nehezedett, de egyre kevesebb volt már annak a lehetősége, hogy a jobbágy felkerekedhessék és változtathasson rossz sorsán.

A XV. század végén válság felé sodródó magyar jobbágyságot átható feszültségről azonban nem lenne teljes a képünk, ha csupán egyik — ámbár legnagyobb — jogának veszendőbe menetelét látnánk feléje közelíteni s ha csupán a terhek nyomása alatt látnánk keserűségét növekedni. Arra kell gondolnunk, hogy az állam egész életét is válság rázta ekkor meg. A központi hatalom ereje elenyészett, a felszabadult rendi erők kíméletlen harcba fordultak egymással s a törvény és a rend kötelékeinek szétoldódása nyomában ki-ki olyan erőszakkal élt a maga hatalmával, amilyenre módja volt. Váradi Péter érsek egyik levelében a magyarországi állapotokra idézte Cato mondását: olyan szabad államban élünk, amelyben mindenkinek szabad az, ami neki tetszik.[2] önkényes erőszak és korrupció öntötte el az országot, nem volt olyan igazságtalanság — mint a velencei követ írta

[1] Deér József: *Zsigmond király honvédelmi politikája.* Hadtört. Közlemények 1936. igr. s köv. 11.

[2] Wagner C. *Epistolae Petri de W arda* (Posonii et Cassoviae, 1776). 130. 1.

— amit el ne lehetett volna érni.[1] Pártoskodás és gyűlölködés uralkodott az országban. A pártviszályok annyira kiélesedtek, hogy minduntalan fegyveres összetűzésektől tartottak s ezek nem ritkán be is következtek. A reneszánsz vagyonszerzése, a hatalmas pompa és hivalkodás, a kíméletlen önzés, az anyagi javak durva hajszája a birtokos és a jobbágy viszonyában sok emberies kapcsolatot semmisített meg. Mindehhez járult az általános erkölcsi bomlás, az eddig tisztelt erények és eszmények elomlása, a társadalmi gőg emelkedése és a parasztság és a nemesség közötti választó vonal kiélesedése: ugyanakkor ugyanis, amikor a nemesek
— a legszegényebb parasztmódra élő kisnemes is — az egy és ugyanazon nemesség boltozata alá helyezkedhetett, a nemesi tömeg akaratlanul is eltávolodott a jobbágyságtól, amellyel eddig mégis valamennyire összefüggött. ,

A Mátyás király halálát követő évtizedekben tehát különösen minden oka megvolt a magyar jobbágyságnak arra, hogy úgy érezze: süllyed vele a világ. Néhány évtl··, zeddel előbb még olyan törvények születtek, amelyek társak! dalmi állását emelni tudták. Intett feléje a szabadság, ame-A lyet ősi, bár valójában ködös hagyományokra alapított s az élet nem tagadta meg kilátásaitól a teljesülés lehetőségeit. A XV. század második felében már baljós jelenségek riasztották meg, de Mátyás uralma alatt mégis tapasztalhatta azt, hogy a jog uralmát a király hatalma és őrködése biztosítja: a király lesújt a hatalmasokra is, az igazságosztó hatalom keze elér mindenkihez. Erre az igazságot osztani tudó uralomra halála után sóhajtva emlékezett vissza a nép. Ekkor a jobbágyokra már mind keményebben fonódott reá a földesúri hatalom köteléke s nem nyílt meg előtte kitekintés a jobb jövő felé. Nemcsak a már megindult emelkedés torpant meg, hanem az is kétséges értékű lett, amit eddig a társadalmi fejlődés meghozott a számára. A gazdaságosabb kihasználására törekvő földesúri hatalom igényei nyomán naponként érezhette, hogy előre már nem visz az útja, sőt kihullnak kezeiből elődei jogai is. Egyéni sérelmeik egy nem hanyatló, sőt erősbödő, az egyéniség felszabadulásának sugarait hozzá is elvezető öntudat szűrőjén halmozódnak

[1] Balogh István: *Velencei diplomaták Magyarországról* (Szeged 1924.). LXII. l.

keserűséggé s ezt az öntudatot annál inkább meghatározza az osztályiság is, minél inkább magára marad, leszakad, elkülönül. Semmi jele sincs annak, hogy a magyar parasztság forradalomra készült volna az 1510-es évek elején, azonban a helyzet olyan, hogy csak el kell kiáltani, menjünk a földes urak ellen s lángra lobbanhat a parázsló keserűség. A rendszeres elvekkel és gondolati megszerkesztésekkel nem törődő történeti élet ez alkalommal is megszüli a történelem — most a jobbágytörténelem — véletlenét a keresztes hadrahívást. A Pest alatt összegyűlt sok paraszt érzi magában a tömeg erejét, ami nélkül forradalma meg sem indulhatott volna. Amikor pedig az évtizedek óta feszültségekkel terhes légkörben megindulnak a perzselő-forraló hírek a jobbágyok visszatartásáról, el is hangzik a forradalmat kirobbantó kiáltás és a keresztes parasztok megindulnak a parasztháború útján.

A magyar jobbágyság forradalmi áradásának hullámai túlcsaptak a jobbágyságon és magukkal sodortak más társadalmi elemeket: mezővárosi parasztpolgárságot, szegényebb kisnemességet, papságot, diákságot és hajdúságot is. Annak jele ez, hogy a földesúri-nemesi hatalom ezekre is nyomasztólag nehezedett s hogy a parasztságot megmozdító feszültség egy általánosabb feszültségbe is torkollott. Dózsa Györgynek Pest alól Temesvár felé vonuló paraszthadserege az alföldi városokban nem talált ellenségre, sőt híveket szedhetett ott magának. Ez az alföldi mezővárosi polgárság tulajdonképpen parasztság volt, kiemelkedett már tömegéből, de társadalmi rangja nem volt, sőt a kilencedtörvények alig két évtizeddel előbb a többi mezővárossal együtt a jobbágyság egységes tömbjébe kívánták letaszítani. Helyenként a parasztok oldalán szegényebb nemesek is harcoltak, őket valóban nagyobb szakadék választotta el a hatalom csúcsán hivalkodó főnemesektől, mint a jobbágyoktól s gyakran érezték is a hatalmasok szorító-sujtó kezét. A seregben szép számmal voltak papok is, akik a keresztes háborúra készültek fel, de csatlakoztak a paraszthábORÚra induló sereghez, sőt vezetőket is adtak a paraszttábornak. Ez az alsó papság a parasztság sorsának részeseként a szegénység kenyerét ette s többnyire parasztszármazású is volt. Mellett a földesúri kegyúri jog révén, melynek a hatalomhoz jutó rendiség éppen ebben a korban külön is nyomatékot

tudott adni, teljes mértékben függő helyzetbe került a földesúri hatósággal. Ezeket a földesúr tetszése szerint alkalmazott-elbocsátott falusi papokat óriási szakadék választja el a vagyonban-fényben fürdő, a királyéval vetekedő jövedelmet élvező főpapságtól, valóságos papi proletáriátust alkot. Valószínű, hogy a forradalomban és kiérlelésében része volt annak a ma még kevéssé ismert, de feltehetőleg társadalmilag jelentékeny erejű diákrétegnek is, amelynek soraiban szintén sok szegény parasztszármazású foglalt helyet. Ezek, mint másutt, nálunk is erjesztői voltak a szellemi mozgalmaknak. Az alföldi főseregben pedig nagyobb katonai erőt a marhahajtó-pásztor hajdúk képviseltek. *Az* előző években marhahajtási tilalmak tették kétségessé e pásztornép sorsát. Az alföldi mezővárosoknak a középkor végén már terebélyesedő pusztáin szállásokon tanyázó, a nyájak mellett fegyverhez szokott, kiváló katonaelemet nyújtó hajdúknak Dózsa György kezdeti sikereiben elsősorban volt szerepük; az egykorú források a felkelőket rendszerint egyformán nevezik parasztoknak és pásztoroknak-hajduknak (bubulci, pecorarii), ők alkották a vezér törzsét és leghűségesebb csapatait s tudjuk, hogy a tüzes trónra ültetett Dózsa Györgyöt velők harapdáltatták.

Temesvár alatt Szapolyai János bandériumai szétverték Dózsa György elkeseredetten küzdő parasztseregét. A magyar parasztlázadás arra a sorsra jutott, amire ebben a korban a többi hasonló megmozdulás Európában. Ezek a mozgalmak nélkülözték a céltudatos szervezettséget, a politikai megalapozást és a katonai vezetés átütő erejét. A mozgalmak sorozatos elbukása azonban arra is mutat, hogy a maguk korában lehetetlenek voltak. A meglevő társadalmi rendszerben több volt még a szerves belső erő ahhoz, hogy a belső fogyatékosságokkal küzdő felkelések sikerhez vezethettek volna. Előtte jártak koruknak, a feltételek nem voltak az időben készek. Az 1514. évi magyar parasztfelkelésre még inkább állanak ezek. Az 1525. évi német parasztfelkelés előtt már évek óta agitátorok jártak a parasztok között, előkészítették a közhangulatot a nagy megmozdulásra. Magyarországon a nagy kitörés előtti években hasonló jelenség nem figyelhető meg. A magyar parasztforradalom robbanásszerűen külső indítékra tört ki. így megszervezésére még kevésbbé volt idő. Mint egy váratlan áradas, úgy

ömlött szét az Alföldön. Társadalmi és politikai céljai is csak a viharban kezdtek testet ölteni. Ezek azután magukon is viselték a szenvedély hevének jeleit. A megmozdult nagy erőt nem fogták össze, a katonai vezetést inkább az erők elfecsérlése, mint megszervezése jellemezte. Dózsa György vitéz katonaember volt, aki azonosulni tudott a keserűségét tettre váltó parasztsággal és a keresztes háború helyett vállalta a parasztok háborúját is, azonban háborúja hevenyészett volt s a kitörő szenvedélyben rejlő erő kiégett eredmény nélkül. A váratlanul feltörő magyar parasztforradalom minden gátat felszakított. Míg az 1437. évi erdélyi parasztlázadás és az 1525. évi nagy német parasztfelkelés alapjában konzervatív volt, mert a fennálló társadalmi rendet nem óhajtotta lerombolni, hanem abban igyekezett biztosítani a parasztság kedvezőbb társadalmi helyét, addig a magyar parasztmozgalom az egész társadalomnak új formát óhajtott volna adm, anélkül, hogy a régi lerombolására és az új felépítésére meglettek volna a szükséges társadalmi, politikai és katonai feltételek.

IV.

Az 1514. évi magyar parasztfelkelés után alig egy évtizeddel az 1525. évi nagy német parasztmozgalom lezárta a középkorvégi és újkorkezdeti nagy parasztforradalmak sorát. A parasztság az egyes országokban már ezek előtt kibontakozott a középkorvégi szolgaiság viszonyaiból, személyi és vagyoni jogai kiterjeszkedtek, a rendi síkok alatt maga is egységesült s harcba szállt akkor, amikor az emelkedés útja véget ért, sőt visszafordult. Bár valamennyi parasztmozgalom elbukott, a további fejlődés már eltérő volt az egyes országokban. A nyugati országokban az elfojtott parasztmozgalom után is megnyílt a jobbágy újra- és továbbemelkedésének a lehetősége, sőt az 1381. évi angolparasztlázadás végül sikertelensége ellenére is a szabad parasztság megalakulásához vezetett. A XVI. század óta előhaladt az 1358. évi felkelésben elbukott francia parasztság ügye is. Viszont Németországban és Magyarországon a levert jobbágyság sorsa századokra megpecsételődött.

Ezek a megmozdulások nyugatról haladtak keletre s tovább nem jutottak Magyarországon. Európa keletén a hatalmas parasztttömegeknek a sorsa a mozdulatlanság volt. A jobbágyságot elöremozgató nyugat és a mozdulatlan kelet között a magyar jobbágyság egy átmeneti fokra tolódott: megharcolt a szabadságáért, de utána alátaszitott társadalmi állapotában hosszú időre megmerevedett. A költözködés jogát, melynek súlyos válsága már előbb bekövetkezett, elveszítette s a földjéhez kötött jobbágyságra az újkori gazdasági fejlődés nyomában több és több teher nehezedett. Olyan mély pontra azonban, mint a keleteurópai, akár a keletnémet, a lengyel, a csehmorva, vagy éppen az orosz jobbágyság mégsem jutott. Az örökös köteléket bontogató külső-belső erők, az uradalmi gazdálkodás rendszerének és a jobbágybirtoknak sajátos viszonyai s a jobbágy komoly vagyoni jogosítottsága az előbbiekkel szemben, a magyar jobbágyságnak magasabb életszintet biztosítottak. Éppen forradalmi megmozdulásai tanúskodnak róla, hogy magasabb életszint után való törekedését öntudat, erős és küzdőképes társadalmi igény támasztotta alá.

AZ ÖRÖKÖS RÖGHÖZKÖTÖTTSÉG RENDSZERE

I.

Lukács evangélista napján 1514-ben gyűlés tartására jöttek össze Magyarország rendei. Az országgyűlésre tartó nemesek útja felperzselt falvak, lerombolt nemesi udvarházak és parasztporták, az öldöklés és pusztulás riasztó nyomai mellett vezetett az ország szívébe. Alig néhány héttel azelőtt fűlt vérbe és kudarcba a magyar parasztság forradalma. Most a megfélemlített nemesség, visszanyerve biztonságát, de magával hozva a félelmes eseményekben felgyülemlett dühét, sietett találkozóra, melyre a királya hívta azért, hogy egyrészről a déli határon fenyegető török veszély, másrészről a parasztok elnyomott lázadása miatt szükséges rendelkezésekről tanácskozzanak.[1] A szokatlanul hosszú ideig, 33 napig tartó országgyűlést — melyen »sokáig és sokat tárgyaltak«,[2] míg végül határozataikat »közös akarattal és egyenlő értelemmel*[2] meghozták — a valóságban a lázadás megtorlása foglalkoztatta. A 71 articulus közül, melyet az országgyűlés alkotott, a törvénykönyv végén alig kettő szólt a török veszedelemnek, a többi csaknem kivétel nélkül a parasztok lázadásához fűződött. A rendek a megtorlásnak — a még nagyon égő bosszúnak, a büntetésnek és a kárpótlásnak — egész rendszerét építették ki s a király elé azzal vitték szentesítésre, hogy törvényeik olyanok, melyekkel a rend minden tekintetben helyreállítható, az ország állapota fényességében fenntartható, minden fenye-

[1] A király a törvény bevezetésében maga állapítja meg az országgyűlés céljait ilyen módon.

[2] U. ott: »diu multumque super his rebus consultassent.«

[3] U. ott: Kommuni voto et consensu parili.*

getö veszély elhárítható s az elrabolt nyugalom és biztonság mindenkinek visszaadható.[1] A törvénykönyv több ízben a nemesek érdekeit külön is biztosítani kívánta a »hatalmasok«-kal, a bárókkal és főurakkal szemben,[2] ami önmagában arra mutat, hogy az országgyűlésen a nemesség, az úgynevezett köznemesség volt a hangadó, így az 1514. évi törvényeket elsősorban a köznemesség művének tekinthetjük. E nemességnek, mely az országos politikában az utóbbi években mind nagyobb szerepet ragadott magához, a köznemesi sorból felemelkedő s később a legmagasabb méltóságra is eljutó Werbőczi István volt a vezére, aki éppen erre az országgyűlésre terjesztette be az ország törvényeiről királyi megbízásból készített törvénykönyvét, a híres Tripartitumot.[3]

A rendek az 1514. évi törvénycikkelyekben gondoskodtak a lázadásban résztvett parasztok megbüntetéséről, az okozott károk megtérítéséről s egyben egységes szabályokat hoztak a jobbágyság úri terheiről. A megtorlás és az új megterhelés kétségtelenül súlyos megpróbáltatást jelentett a parasztság számára, bár a földesúri terhek lényegesen nem különböztek az eddigiektől s amellett az 1514. évi törvények előírásai e tekintetben nem is mentek át hiánytalanul az életbe. Pillanatnyilag a jobbágynak a büntetés és a kártérítés elszenvedése jelentette a legnehezebb próbát, ezeknél azonban sokkal súlyosabb következménye volt a jobbágyság költözködési joga elkobzásának, minthogy ennek hatása nem múló volt s a jobbágyság egész társadalmi állásának átalakulását, alásülyedését vonta maga után. A törvényben kimondták ugyanis, hogy az országban bárhol lakó parasztok, kivéve a fallal körülvett királyi és szabad városokat és azokat, amelyek uraik és a korona hűségében megmaradtak, hűtlenségük miatt elveszítik azt a szabadságot, mellyel eddig egyik helyről a másikra költözhettek s ezentúl

[1] U. ott: »eoa (se. articulos) tales fore, per quos rite tamen observatos et ordo rebus omnibus rcduci, et status totius regni in suo splendore servari, pericula quoque omnia ingruentis propelli ac adempta per haec tempóra quies et securitas omnibus restitui posset.«

[2] V. Ö. a 26, 49. t.-c.-eket. Az utóbbi a hatalmasok által elfoglalt nemesi birtokokról rendelkezik.

[3] Fraknói Vilmos: *Werbőczi István életrajza* (Budapest, 1899). 93—101. 1.

földesuraiknak »teljes és örök parasztsággal« legyenek alávetve, hogy árulásuk emléke és földi büntetése utódaikra is átszálljon s »hogy minden időben megtudják, milyen nagy gonosztett az urak ellen felkelni.« A jövőben tehát ne lehessen a parasztoknak uraik akaratja és beleegyezése ellenére egyik helyről a másikra távozni és ott megtelepedni. Az özvegy jobbágyasszonyok sem mehetnek férhez más birtokra uraik akarata ellenére, ha jobbágyok helyein ülnek, mivel így a jobbágytelek elvesztené a lakóját, a nem jobbágytelken ülő özvegyasszonyok és a leányok azonban elköltözhettek szabadon, de az elköltöző asszony házasuló fiát nem vihette magával, sőt a gyenge kora miatt magával vitt fiúnak is, ha elérte a teljes vagy a házasuló kort, vissza kell térnie a régi helyére.[1] A jobbágynak örökre a röghöz történt» kötése tehát azt jelentette, hogy a jobbágy és a jobbágytelek között elvileg felbonthatatlan lett a kötelék. Így felbonthatatlan a kötelék a jobbágytelek birtokosával szemben is s a felbonthatatlanság nem csupán a jobbágy személyére vonatkozik, hanem a jobbágy minden elkövetkező generációjára is, ami férfiágon egymás helyére lép. Az 1514. évi törvények határozottan kijelentették, hogy a költözködési tilalmat az egész országban minden helyre és minden j obbágy- és parasztsorsú emberre egyformán kell érteni, kivételt csupán a király és az urak szabad városai képeznek.[2] Ezek lakosai kölcsönösen szabadon változtathatták helyeiket, de a jobbágy előtt a városok kapuinak örökre zárva kellett maradniok, ami a jobbágyság középkorvégi városba tódulásának jelenségeit és társadalmi hatásait ismerve, maga is nagyhorderejű visszafejlődésnek lehetett a rúgójává.

Az országgyűlésnek számot kellett azzal vetni, hogy a felállított költözködési tilalom kétes értékű marad a valóságban, ha nem tud a hatalmasok által eddig is nagymértékben űzött jobbágyszöktetéseknek s általában a jobbágyszökéseknek gátat vetni. Sőt éppen most kellett sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonítani a jobbágy szökésnek, mint bármikor eddig. A jobbágy ugyanis helyzetének és esetleg tűrhetetlen függő viszonyának felcserélésére a jövőben más módot, mint a törvénynek és urának kijátszását, tehát a szökést, nem találhatott. A törvény kimondta, hogy a jobbá-

[1] 14, 21. t.-c.
[2] 25. t.-c.

gyok elbocsátása vagy elvitele a jövőben szűnjék meg és maradjon is örökre eltörlöttnek. De lehet-e ilyen elvi kijelentéssel megszüntetni olyan társadalmi jelenséget, melyet a múltból örökölt tapasztalatok szerint hatalmas erők mozgattak? Jól tudták a törvényalkotó nemes rendek, hogy a jobbágyért a hatalmasabbakkal folyó küzdelem ném állítható meg a tilalom szavával s hogy az, aki hatalmánál fogva dacolni tud a törvényekkel, továbbra sem fog visszatorpanni attól, hogy a hozzászálló jobbágyot magának megtartsa, sőt, hogy éppen nem maga legyen az, aki mások, a gyengébbek jobbágyait csellel vagy nyílt erőszakkal magához vonja. A jobbágyszökés és szöktetés tilalmazott üzése ugyan nem változtat az örökös jobbágyság rendszerén, de lassanként mégis aláássa"azt, amellett pedig a szegényebb jobbágy-' birtokos nemesség jobbágyainak elvesztegetéséhez, a nemesek teljes elszegényedéséhez vezethet. Az 1514. évi törvényekben tehát bő articulusok foglalkoznak a jobbágyok szökéseivel és erőszakos elvitelével. Kimondták, hogy az erőszakosan szerzett jobbágyot az új birtokosa megintésre köteles kiadni, de ha mindjárt kiadja is, az elkövetett hatalmaskodás bűne alól nem mentesül, tartozik ugyanis büntetésül száz forintot fizetni. Ha pedig a jobbágyot mégsem adná ki, el fogja veszíteni azt a várost, mezővárost vagy falut, amelybe a jobbágyot vezették. Az elkobzandó jószágnak a felerésze a jobbágyot kereső felet illette meg. Ha a jobbágy elragadásában a főúr tisztje volt a vétkes, a tiszt a megintés és a hatalmaskodás díjának megfizetése után további vonakodása esetén száz forintot tartozott fizetni, amellett elveszítette a maga nemesi birtokait. Ha főpapok a jobbágyszöktetők, akkor — mivel az egyházi jószág nem veszhet el — az egyházat a száz forinton túl a jobbágyot befogadó birtok becsűjében kell elmarasztalni. Az erőszakos jobbágyszöktetés büntetését kell elszenvednie annak a birtokosnak is, aki szökevény jobbágyot befogad s azt megintésre nem adja ki. Mivel a szabad vagy megerősített városok, a kunok és jászok és más királyi jobbágyok sem idegeníthetők el, ha ezek erőszakosan idegen jobbágyot vinnének maguk közé vagy nem adnák ki a hozzájuk szökött jobbágyokat, az ily helységek bírái vagy esküdtjei minden egyes jobbágyért 200 forint büntetést kötelesek fizetni s ezen felül megadni tartoznak a jobbágy »homágium«-át is. Végül

mindezeknek a rendelkezéseknek a szankciójaként kimondták, hogy ha a szökevény vagy az erőszakosan elvitt jobbágyot ura a mezőn vagy máshol el tudja fogni, azt bátran megteheti s javaival együtt, melyet kezébe tud ragadni, visszavezetheti a maga birtokára. A szankciók alátámasztását kívánta szolgálni az a rendelkezés is, hogy ha a megye emberei nem tudják a kiszabott büntetést végrehajtani, a kérdéses városnak, mezővárosnak vagy falunak bármely jobbágyát közhelyen javaival együtt letartóztathatják, végső esetben pedig a király segítségét eszközölhetik ki.[1] Az örökre röghöz kötött jobbágyságnak e vaskövetkezetességgel és válóban kiváló jogi rendszerezéssel felépített szerkezetén csupán egyetlen rést nyitnak meg az 1514· évi megtorló törvények: a parasztszülőktől származottak, ha uraik és a nemesek mellett hűségesen és becsületesen szolgáltak és azoknak veszedelmes helyzetükben segítségére voltak, megadományozhatók a parasztlázadásban bűnös nemesek elkobzandó s a parasztot természetesen megnemesítő birtokával, hogy a többi parasztok e példaadással — mondja a törvény — ^hűségesebbé váljanak és hogy uraiknak a jövőben annál buzgóbban engedelmeskedjenek«.[2] Jóllehet a törvényekben megmozdíthatatlanná merevített és tömegében lezárt óriási paraszttömbnek a törvénykönyv ezt az egyetlen csekély társadalmi mozgási szabadságot nyújtotta, tudjuk, hogy a valóságban a jobbágyok számára sokkal nagyobb rések is megnyíltak, mind az ezután hatalmas méreteket öltő s a parasztvagyon erejét is egyre nagyobb szóhoz juttató nemesítések, mind a megállíthatatlan jobbágyszöktetések és jobbágyszökések, mindvégül magának az örökös j obbágyság rendszerének korai válságai következtében.

Az örökös jobbágyságnak az 1514. évi törvényekben megszövegezett rendszere nem mérőben a balsikerű forradalomnak a következményekent, minden fejlődési előzmény nélkül született meg. A költözködési szabadság tulajdonképpen egyidős volt magával a jobbágyság társadalmi rendszerével, azonban az után, hogy 1405-ben ez a jog a magyar törvények között elfoglalta a helyét, megindult a jobbágy-, szabadság válsága felé irányuló folyamat. Az 1405. évi törvény még minden kétértelműség lehetősége nélkül álla-

[1] 26—31. 44. t.-c.
[2] 35. t.-c.

pította meg, hogy a király, az egyház és a nemesek jobbágyainak a mások birtokaira való költözése minden elkövetkező időkben örökre szabad, de a század közepén alkotott törvények már sorozatosan intézkedni kénytelenek a jobbágyokat visszatartó úr emelkedő büntetései felől s előfordul, hogy a jobbágyköltözést időnként fel is függesztik. A XV. század közepe óta azonban a jobbágy visszatartó urak büntetési tételeihez egy másfajta büntetési tétel kezd társulni: az erőszakosan elvitt vagy a szökevény jobbágyot befogadó úrra kiszabott büntetés. Míg a költözködni óhajtó jobbágyot visszatartó úr büntetési terhe hanyatló, addig az erőszakosan jobbágyot szöktető és szökevényjobbágyot befogadóké emelkedő irányzatot mutat, jeléül annak, hogy az országgyűlés, illetőleg az ezen mind nagyobb szerephez jutó nemesi tömeg nagyobb súlyt helyez a jobbágy megtartását, mint a jobbágy mozgási lehetőségét biztosító szabályokra. A szabad költözködés j ogának válsága tulajdonképpen már ekkor megindult s habár ez folyton fokozódott, a költözködési szabadság társadalmi rendszerének lebontása, melyet a nemesi rendek érdekei hajtottak, de amelyet az ország egész társadalmi szerkezete iu elősegített, csak bizonytalanul, a végcélnak jóformán tudatos kitűzése nélkül haladt előre. A folyamat az 1514. évi forradalom által megnyitott megtőrlas gátszakadásával egyszerre a-végső pontra futott s a magyarság társadalmában a parasztság immár az örökös szolgálat kötelékével nézett a történelem új megpróbáltatásai elé.[1]

Az 1514. évi törvények közül kétségtelenül az örökös parasztiságot megteremtő volt a jobbágyságra nézve a legvégzetesebb, végzetes jelentősége azonban nem az egyes tételek rendelkezéseiben, hanem ezek rendszerében s a belőlük született új társadalmi szemléletben volt. A jobbágy és a földesúr személyessé és örökössé tett viszonyában nem lehetett többé természetesen komoly továbbfejlődési lehetősége a paraszti önkormányzatnak sem. A jobbágynak a költözködési szabadság biztosította az emberi élet jobb ígéretét, ez adott lehetőséget arra, hogy a jobbágy elhagyhassa urát, ha helyzetét nem találta elviselhetőnek. A valóságban természetesen ez a költözködés sohasem volt könnyű elhatározás dolga, a földjével eggyé forrott parasztember soha-

[1] V. ö. Szabó István: *Hanyatló jobbágyság a középkor végén.* Századok 1938. 10—59. 1·

sem tudott egykönnyen elszakadni sem földjétől, sem szőkébb zárt falusi közösségétől. Maga a lehetőség is azonban, amely a jobbágy rendelkezésére állott s amellyel éltek is a jobbágyok, elég volt a jobbágyság társadalmi jelentőségének, a paraszttársadalom belsejében végbemenő rétegcserék egységes kiegyenlítésének, egyes esetekben pedig a jobbágy jobb sorsának biztosítására. Ez a lehetőség 1514 után többé nem állott rendelkezésére. A társadalom pedig lassanként új szemléletet formált a jobbágyságról s ez a szemlélet nem volt rugalmas.[1] Rajta meg is tört a néhány évtized múlva jelentkező újabb jogszabályok ereje, melyek az örökös kötelék rendszerét valamennyire feloldani kívánták.

A jobbágyságról az 1514. évi törvények nyomában megformálódó új szemléletnek leghatékonyabb forrása Werbőczi István Hármaskönyve lett, melyet szerzője éppen erre az országgyűlésre nyújtott be elbírálás végett. Az ország rendei vita nélkül tették magukévá a nagy jogi munkát s változtatás nélkül hagyta azt jóvá a király is. Jóllehet a törvénykönyv törvényerőre nem emelkedett, mivel a törvényalkotás utolsó szakasza, a kihirdetés, a vármegyéknek való megküldés elmaradt, a magyar rendi világ a már három év múlva nyomtatásban megjelent könyvet mégis hiánytalanul a törvénykönyv rangjára emelte. Werbőczi ebben a parasztokról szólva kijelentette, hogy az ország parasztjai eddig azzal a kiváltsággal éltek, hogy amikor akartak — letéve a terragiumot és megfizetve tartozásukat — szabadon költözhettek egyik helyről a másikra, ezt a szabadságot azonban, örök hűtlenségbe esvén a bizonyos gonosz lator, Székely György vezetésével a keresztesek neve alatt az egész nemesség ellen támasztott lázadás miatt, elvesztették s most már földesuraiknak »telj.es és örök parasztiság«-gal — az 1514. évi törvény szavaival azonos szavak — vannak alávetve. Részletesen kifejtette a jobbágy felett való törvénykezés módjait, melyek alapelve az, hogy a jobbágyot felelősségre vonni csak ura törvényszékén keresztül lehet s hogy a jobbágy nemes embert nem hívhat perbe. A jobbágybirtokba ugyan a jobbágy utódai örökösként lépnek be, de ez a birtok más értelmet nyert, mint eddig. A jobbágyi

[1] Szabó István: *Nemesség és parasztság Werbiczi után.* (Eckhardt Sándor: *Úr és paraszt a magyar élet egységében.* Budapest, 1941.) 44. s köv. 11.

állapot különfélessége alatt ugyanis a Hármaskönyv szerint nem azt kell érteni, mintha a jobbágytelket bármi módon is el lehetne idegeníteni a földesúrtól, mert a parasztnak urának földjén hereditására nézve semmi joga nincsen, munkája bérén és jutalmán kívül, hanem az egész föld tulajdona a földesúrra néz.[1] Tudjuk, hogy a Hármaskönyvbe ezek a parasztokról szóló rendelkezések pótlólag, valószínűleg az országgyűlés alatt foglaltattak Werbőczi által akkor, amikor a törvénycikkek, melyek szintén az ő keze alól kerülhettek ki, az országgyűlés által elfogadtattak.[2] A könyv, mely elsősorban a rendi jogok rendszerezését nyújtotta a nemesi egyenlőséget valló köznemesi felfogásnak megfelelően, három századon keresztül volt az országnak páratlan súlyú kútfője, a magyar nemes féltékenyen őrzött fundamentuma s vele a jobbágyság szemléletének a bosszúálló törvényeknél is hathatósabb támasztéka. Az a körülmény, hogy Werbőczi a köznemességnek a valóságban inkább csak elérni óhajtott egyenlőségét foglalta rendszerbe, így tehát a nemesi rend alsó határain állóknak sokszor elmosódó nemességét is egyenlő vonalra helyezte a felsőbbekével, a főurakéval s hogy ugyanekkor fejtette ki a jobbágyság örök szolgaságának rendszerét, külön is hozzájárult a két társadalmi réteg merev elkülönüléséhez. A jobbágyság eddig nem szakadt el mereven az alsó fokokon közös életformát ápoló kisnemességtől[3], most azonban a szakadék áthidalhatatlan lett. A szakadékot már maga a nemesi egyenlősítés is elmélyítette, hiszen a jog és társadalmi állapot mezején világosan meg volt határozva immár a nemesek felsőbbséges helyzete s ez a szakadék még mélyebb lett a birtokszerzésre

[1] Hármaskönyv III. rész 25. cím.

[2] Fraknói, 100. 1. Érdekes volna tudni, hogy Werbőczi műve a parasztokról szóló toldással a törvénycikkek megszövegezése előtt vagy után került-e az országgyűlés elé. Az előbbi esetben Werbőczi szerzősége a törvényvcikkre néze — legalább is közvetve — kétségtelen lenne. Ez azonban nem valószínű, viszont Werbőczi szerzősége felől így sem lehet sok kétségünk: ő volt a törvénycikkeket előterjesztő köznemesség vezére, amellett jogtudós, aki éppen akkor foglalkozott az ország törvényeinek rendszerbe foglalásával, természetes volt tehát, hogy a törvénycikkek az ő tolla vagy irányítása alól kerültek ki.

[3] V. ö. Sinkovics István: *Nemesség és parasztság Werbőczi előtt.* (Eckhardt Sándor: *Ür és paraszt a magyar élet egységében.* Budapest, 1941.) 7· s köv. 11.

képtelen parasztság rendszerének megfogalmazásával. Nemesség és parasztság a jog mértékében tulajdonképpen most lett két külön világ foglalata, egymásra nézve idegen és egymástól elzárt.

A magyar parasztságnak a földhöz történt kötése a középkor végén már előre vetette az árnyékát és nem volt egyéni jellegű kiugrás az európai parasztság egyetemes történetének síkján sem. A középkor végén és az újkor századaiban más európai országokban is fonódtak örökös kötelékek a jobbágyságra. Újabb fejlemény volt ez; az újkori örökös jobbágyrendszer a középkori szolga-parasztság rendszerével nem volt azonos. A középkori szolgai alávetettségből a jobbágyi függőség rendszerébe átlépő jobbágyság megszerezte a szabad költözködés jogát, személyiségével szabadon rendelkezett s nem is hanyatlott mindenütt az örökös megkötöttség siralmas állapotába vissza. A középkor utolsó századaiban a költözködés jogát birtokoló, a vagyonával való rendelkezésnek egyre több elemét megszerző, a személyes szolgai szolgálmányok rendszerét levető jobbágyság felé további emelkedés lehetőségei intettek, de egyúttal feleletül erre igen korán tornyosulni kezdettek feje fölé felhők is. A parasztság európai nyugati felében meg tudott emelkedő fejlődése irányában maradni, viszont kontinensünk másik felében már a középkor végén megindult a jobbágyság örökös függőségbe való szorulása. E tekintetben nyugaton nem voltak a fejlődés gátlói az elveszített középkorvégi nagy parasztforradalmak sem, míg a német területtel kezdődő keleti részeken a jobbágyságot az sem tudta megmenteni hanyatló sorsától, hogy nem kellett elbukott forradalmak terheit magukra vennie. Ott a gazdasági élet új utakra lendülő erői, a mezőgazdaság fölé növekedő kapitalisztikus fejlődés, a városi életforma s a társadalom tagolódása és a jobbágyság fejlettebb öntudata az elbukott forradalmak után is biztosította a jobbágyszabadság korszerű formáját: a költözködés szabadságát. A parasztforradalmakat megnyitó 1358. évi Jaquerie után a XV—XVI. században a francia parasztság már csaknem teljesen a személyi szabadság állapotában élt; nem volt ez így sem könnyű sors és életformája sem volt emelkedett. Angliában az.1381. évi parasztfelkelés után tovább folyt a paraszt felszabadulása, Spanyolországban hosszú fejlődés és parasztfelkelések után a

jobbágy költözködési szabadsága a XV. század végén biztosított volt s a telke terhét is megválthatta, Itáliában a városok már a XIII. század óta szabadnak tekintették a jobbágyot, akinek örökbérletszerűen adtak földet s a beköltöző jobbágyot esetleg terhelő megváltás lebonyolításában is segédkeztek, Svájcban pedig az egyedül győzelmes parasztok államukba építették szabadságuk elemeit. Európa másik felében a lengyel parasztok röghöz kötéséről már a középkor végén törvényeket hoztak s az 1573. évi lengyel confoederatio eltemette a jobbágy minden személyi önállóságát. Csehországban is bekövetkezett a középkor végére a röghöz kötöttség, melyet azután az a törekvés táplált, hogy az újkorban széles arányokban kifejlődő termelő uradalmi rendszer olcsó és biztosított megkötött munkaerőhöz jusson. A röghözkötés előbb következett be, mind cseh, mind lengyel földön, mint a nagy orosz mezőn, ahol a középkorból örökölt költözködési szabadság csupán a XVI. század végén, kezdett elenyészni, de azután igen hamar elvezetett a mély pontig, a személyiség úgyszólván minden j ogának megvonásáig. Az orosz jobbágy röghöz kötését a keleten szerzett új területek felé való elköltözés megakadályozása, a községekre közösen kivetett adó felelőssége és a jobbágyok által gazdaságuk indításakor földesuraiktól felvett üzemi tőke lerázhatatlan függősége készítette elő. A jobbágy költözködési szabadságához az elbukott forradalmak terhét hordva is elvezető nyugati és a költözködés jogát forradalmak megtorlása nélkül is elvesztő keleti jobbágyság között a középső zónában a német parasztság maga is megoszlik: az 1525. évi nagy német parasztforradalom bukása ugyan századokra ' megmerevítette a jobbágyfejlődést, azonban a nyugati né-\met parasztság mégis felzárkózott nyugati társaihoz, míg a keleti oldalon, főleg a harmincéves háború után a jobbágyszolgaság egyik kiáltó rendszere valósult meg. A magyar jobbágyság fejlődése a középkor utolsó századaiban emelkedő , irányzatot mutató, a szabad költözködést is meghozó fejlődéssel teljesen párhuzamos volt, az 1514. évi bukással azonban a középső zónában fekvő magyar jobbágyság a szabad költözködést kiküszöbölő tömbhöz illeszkedett. Azonban — mint láttuk — a forradalom maga nem volt és nem lehetett egyedüli tényezője a szabad költözködés elvesztéséhez vezető európai fejlődésnek: az egyes nemzetek társadal-

mának egész felépítettségében működő erők határozták meg a fejlődést vagy visszafejlődést. Az 1514. évi megtorlással ' megszületett magyar röghözkötés sem elméleti megszer- Λ kesztésből pattant ki, a társadalomban működő erők már előtte is erre a síkra tolták a magyar fejlődést, viszont éppen , ezért fejlődésünk továbbra sem szakadhatott el a magyar · társadalom alakulását mozgató tényezőktől. Ezután is a magyar társadalom alkata, egész szerkezeti felépítettsége, a gazdasági fejlődés ténnyezői s magának az államnak a politikai sorsa volt azt meghatározandó, hogy az örökös röghöz kötöttség 1514-ben előresiető rendszere milyen módon és milyen mértékben tudott v£gúl is kiépülni, milyen társadalmi erők küzdöttek benne s hogy végül a magyarröghözkötés rendszere mit jelentett a magyar jobbágyság történetében s miként viszonyult a röghözkötések más európai rendszereihez.[1]

II.

Az 1514. évi törvényünk szavának a keménységét, mellyel a jobbágyok »teljes és örök rusticitas«-át kimondták, utóbb — nem is sokára — újabb törvények enyhítették. Azonban magát a rendszert, mely immár társadalmi szemlélet erejével telt meg, az újabb törvények megrendíteni alapjában nem tudták. Mégis tanulságos e törvények megismerése, nem csupán azért, mert végül is ezek formálták meg — ha ideiglenesen és sok akadályt vetve is — a jobbágykötelék feloldhatóságának a feltételeit, hanem azért is, mert az újabb törvények egyúttal világot derítenek a jobbágyszabadság kérdése körül összeütköző hatalmi érdekekre és társadalmi tényezőkre is. Alig másfél évtizeddel azután,

[1] Az európai fejlődésre J. Kulischer: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit* I—Π. k. (München u. Berlin, 1928—1929) J H. Sée: *Hisioire économique de la France. Le moyen-âge et Γ ancien régime* (Paris, 1939); K. Grünberg: *Die Bauernbefreiung und die Auflösung des gutsherrlichen Verhälinisses in Böhmen, Mdhren und Schlessien* I—II. k. (Leipzig, 1894); G. F. Knapp: *Die Landarbeiter in Knechtschaft und Freiheit* II. kiad. (Leipzig, i9°9); W. Kliutschewskij: *Geschichte Russlands* II—IV. k. (Stuttgart-Leipzig-Berlin, 1925); J. Engelmann: *Die Leibeigenschaft* »n *Russland* (Leipzig, 1884); J. Rutkowski: *Histoire économique de la Pologne avant les Partages* (Paris 1927.).

hogy az ország rendei az »örökre« szót kimondták, a törvényt hatályon kívül helyezték . János király budai országgyűlésén 1530-ban ugyanis az ország egyháznagyjai, bárói és nemesei a közjó előmozdítása céljából egyhangú szavazattal eltörölték a «föld népe igá«-ját s néki azon jogát, hogy az egyik nemes úrnak a birtokáról a másikéra ingóságaival és marháival együtt szabadon elköltözhessék, visszaadták azzal a feltétellel, hogy az országnak erre vonatkozó régi törvényei figyelemben tartassanak. Kifejezetten is kimondták, hogy senki ne merészelje a jobbágyok elköltözését akadályozni.[1] Bár az országban, amelyben Szapolyai Jánosnak nagyobb volt a hatalma, mint Ferdinándnak, a törvény tényleges alkalmazásának a jeleit nem tudjuk megállapítani, 1536-ban János királynak Nagyváradon tartott országgyűlésében újból megerősítették a feloldó rendelkezést. Elrendelték ugyanis, hogy a jobbágyoknak az egyik helyről a másik helyre való költözése a törvény — nyilván az 1530-i — szerint menjen ezután végbe s hogy a hatalmasok erőszakkal jobbágyot nem vihetnek el, nem tarthatnak vissza s vissza kell adni azokat is, akiket a király és mások birtokaira erőszakkal vittek el s akik lopva hagyták el uraikat.[2] E törvényeknek az ország akkori állapotában, melyben a két király versengése, a hatalmasok önkényeskedése, de nemkevésbbé a török seregek járáskelése a királyi akarat érvényesülésére kevés lehetőséget nyújtott, a valóságban nem volt sok foganatja. János király ez utóbbi országgyűlés évében több alföldi megyéhez parancsot bocsátott ki s ebben előrebocsátva, hogy a jobbágyokat egyesek a törvény rendelkezése ellenére nem engedik elköltözni, sőt mások jobbágyait a maguk jószágaira viszik, ami mind emberi, mind isteni törvénnyel ellenkezik, megparancsolta, hogy a terragiumot és tartozásaikat megfizetett jobbágyoknak Szeged város kebelébe való költözését ne akadályozzák.[3] A királynak ez a rendelkezése a város érdekében, minden bizonnyal a város kérelmére adatott ki, de a király még ugyanabban az évben másik általánosabb rendelkezést is bocsátott ki.[4]

[1] Kubinyi Ferenc: *János király búdat országgyűlése az 1530. év végén.* Századok 1876. 581—583. 1.

[2] Magyar Országgyűlési Emlékek (a következőkben: MOE) I. k. 587. 1.

[3] Reizner János: *Szeged története* IV. k. (Szeged, 1900) 135. 1.

[4] U. ott 137. 1.

Ezt az ország rendéihez intézte, felszólítva őket, hogy a költözni óhajtó s a törvény rendelkezése szerint, de csak a szolgabíró útján és nem másként szabaddá tett jobbágyot, bocsássák útjára. Szapolyai Jánosnak, az 1514. évi parasztsereg megsemmisítőjének ez a rendelete a jobbágyok »libertas«-át említi, amit meg szoktak sérteni akkor, amikor az elköltözni óhajtó jobbágyot megakadályozzák az elköltözésben, a szolgabíró közreműködése tekintetében pedig bizonnyal az 1504. évi törvényekre hivatkozik, amelyek előírták, hogy a jobbágyok szabadságolásának a szolgabíró útján kell végbemennie. János királynak ezek a rendelkezései nem mentek át az életbe. Legalább is akkor, amikor egy évtized múlva immár Ferdinánd országgyűlésén ismét az országgyűlés elé került a jobbágyköltözködés ügye, János király országának törvényeit s a király rendelkezéseit egyáltalában nem említették, azokra nem hivatkoztak, mintha ilyen rendelkezések egyáltalában nem is lettek volna.

A Szapolyai János király alá tartozó országrész mellett a Dráva alatti szlavón terület volt az a másik része az országnak, ahol az 1530-as években a jobbágyszabadság kérdése szőnyegre került. Tudjuk, hogy az 1514. évi parasztlázadásban a horvát-szlavónországi jobbágyság nem vett részt, sőt a magyar jobbágyok felkelésének elnyomásában horvátországi csapatok is közreműködtek, a röghözkötés azonban ezen a területen is életbe lépett.[1] A jobbágyság tehát itt is örökös lett, azonban a Kőrösön 1537-ben összegyűlt szlavónországi rendek kimondták, hogy a »traductio colonorum«-ot, ami a parasztság bűne miatt tiltva van, de ami rendetlen és káros szokások szerint mégis dívik, egyértelműleg megengedik a következő módon. Ha valaki jobbágyot akar a maga birtokára vinni, vegye maga mellé a megye szolgabíráját, keresse fel a jobbágy urát, officiálisát vagy villicusát s itt letévén a négy dénárnyi terragiumot, kérje ki és vegye át a jobbágy távozásának a »licenciájá-t«. A jobbágy 15 napig még a helyén marad, hogy közben megfizethesse minden tartozását, mellyel urának vagy bárki másnak tartozik, aki őt ott megkeresi. Ha azonban a földesúr, mondja a törvény, a jóakaratú jobbágyot jószágain meg tudja tartani, erre legyen lehetősége. Ha nem tudná a jobbágyot magánál

[1] Oslay Ferenc: *A horvái jobbágyság 1500—1650-ig* (Szakolca. 1910) 33—34·!·

visszatartani, akkor 15 nap múlva a szolgabíró ismét menjen ki a faluba s a jobbágyot fényes nappal minden javaival adja át az őt kérő úrnak vagy nemesnek, akihez aztán a jobbágy másik 15 napon belül javaival szabadon átmehet. A földön levő vetését learathatja és elviheti s ha ebben vagy másban a földesúr vagy emberei kárt okoztak neki, kárát a jog útján keresheti. Ha pedig a földesúr nem engedi el a licenciátus jobbágyot, hanem azt erőszakkal visszatartja, akkor a jobbágyot az ispán, az alispánok és a szolgabírák az úrtól követelendő 25 márka büntetés terhe alatt adják át új urának. Ez a rendelkezés igen sajátos módon nem annyira a jobbágy szabad elköltözésének a biztosításáról, mint inkább a jobbágyra igényt tartó új birtokos igényének a kielégítéséről szól s a jobbágy annak mintegy csak velejárójaként jelentkezik. Nem a jobbágy szabad mozgásának lehetetlenné tételét látják az 1514. évi törvényekben, hanem annak megakadályozását, hogy a földesúr hozzájuthasson a hozzákívánkozó jobbágyhoz. A jobbágy szabaddá tett elköltözése tehát ennek megfelelően elsősorban az új birtokos befolyásától függött, viszont azzal szemben az eddigi földesúr hatalma a valóságban nyomósán nyilatkozhatott meg. Másfél év múlva a tótországi rendek gyűlésükben e rendelkezéseket azzal egészítették ki, hogy 25 forint büntetés sújtja azt is, aki a törvénytelen formában elvitt vagy szökevény jobbágyot nem adja ki.[1]

Ezek a mozgalmak már jelezték, hogy a jobbágyságnak a bosszú hevében, 1514-ben kimondott örökös szolgasága nem egyezik minden hatalmi tényező érdekével és felfogásával. Valami belső ellentmondás keletkezett a kérdés körül s ez teljes mértékben felszínre került, amikor 1546-ban Ferdinánd király országgyűlésében szintén előkerült a kérdés, mely ezután egy évtizedig nem is került le a magyar országgyűlések tárgysorozatáról. Az 1546. évi országgyűlésen nem kisebb jelentőségű javaslattal állott elő a király, mint hogy a rendek töröljék el a jobbágyság röghöz kötöttségét s mondják ki ennek megfelelően a szabad költözködéshez való jogát. Nem ismerjük a királyi prepozíciók szövegét, mely a király szándékaira fényt deríthetne. Csupán azt tudjuk megállapítani a rendeknek törvénycikké vált válasz-

[1] M. O. E. II. k. 259—260, 275—276. 1.

iratából, hogy a rendek a kérdéssel alaposan foglalkoztak. Állásfoglalásuk ugyanis az lett, hogy ámbár a jobbágyok szabadsága, amire a király intette őket, a király által bőven felhozott okok miatt előttük is méltányosnak és igaznak látszik, mivel mégis a nemesek és jobbágyaik a hatalmasabbaktól annyira el vannak nyomva, hogy jobbágyaikat naponta ragadozzák tőlük, majd pedig a nyomásnak minden fajtájával kényszerítik arra, hogy jobbágyaik a hatalmasok jószágaira költözzenek, úgyhogy a jobbágyoknak visszaadandó szabadsággal a nemesek jobbágyaiktól teljesen megfosztatnának, arra határoztak, hogy a jobbágyszabadság kérdését a következő országgyűlésre halasztják. Ha közben az erőszakoskodások, zsarnokoskodások és rablások, megszűnnek, készek lesznek megtenni azt, ami jobbnak látszik. Most sem mulasztották el azonban kimondani, hogy az időközben erőszakkal elvitt jobbágyokat vagy azokat, akik mások birtokára vagy szabad városokba szöktek, büntetés terhe alatt vissza kell adni. Azokat is, akik a töröktől félve, mások jószágaira menekültek, vissza kell adni az esetben, ha uruknak van más olyan jószáguk, amelyen az alispán és a szolgabírák megállapítása szerint biztos helyet találhatnak, egyébként azonban menjenek oda, ahol biztosabban maradhatnak. A király a felhozott okokból beleegyezett az ügynek a jövő országgyűlésre való halasztásába, de kifejezte válaszirátában: nem kételkedik, hogy a rendek megértették, hogy milyen becsületes, méltányos és jogos indokokból emelt szót a jobbágyok szabadságának helyreállítása mellett.[1] A rendek állásfoglalásában kifejezésre jutó engedékenységet elsősorban a népességnek a török foglalás következtében bekövetkezett nagy megmozdulásával magyarázhatjuk meg. Olyan tényező volt ez, amely teljesen felkavarta az életet, az elrendezett viszonyokat összekuszálta s félelmes erővel és mindent bizonytalanná tevő nyomással nehezedett az élet minden viszonylatára. A rendeknek be kellett látniok, hogy a költözési tilalomhoz való merev ragaszkodásnak a föld népe megindult hullámzásában csak elvi jelentősége marad. Inkább célszerű tehát a rugalmas magatartás, mely a rendszer alapját talán megmentheti, de a tények erejével is számot vet. Ez a meggondolás juthat kifejezésre

[1] M. O. E. III. k. 31. 1.

akkor is, amikor a török elől menekülő jobbágyságnak az elhelyezkedésében nem ragaszkodnak a csupasz birtoklási joghoz, hanem elismerik a jobbágynak azt a jogát, hogy az ellenség veszedelmei elől minden hozzákapcsolódó földesúri jogot félretéve telepedhetik békésebb vidékre.

A rendek a királyi előterjesztésben kívánt állásfoglalást tehát 1546-ban a legközelebbi országgyűlésre halasztották. Ezt a következő országgyűlést 1547-ben, Nagyszombatban tartották meg. Az országgyűlésnek, mint ebben a korban a többi országgyűlésnek is, főtárgya a török elleni védekezés szervezése és a király által kívánt adók megadása volt. A királyi politikát ezek a célok szabták meg. Ezek érdekében igyekezett az ellenállás belső feltételeit megteremteni s az elharapózott belső viszályokat lecsendesíteni. Ezek lebegtek a király szemei előtt akkor is, amikor az országgyűlésre kiküldött királyi biztosoknak utasításul adta, — maga a király távol volt az országtól — hogy intsék a rendeket arra, hogy belső viszályaikkal hagyjanak fel, mert azok csak a szegény jobbágyság elnyomására vezetnek és felidézik Isten haragját.[1] A szabad költözködésről a királyi biztosok írásbeli utasítása nem szólt, mégis valószínűleg a király biztosai voltak, akik figyelmeztették a rendeket, hogy multévi ígéretükhöz képest ezzel a kérdéssel is foglalkozniok kell.[2] A rendek meg is szavazták a költözködés szabaddá tételét. Minthogy különböző régi és újabb példákból — mondták a rendek — megismerszett gyakran és nyíltan a nép valamely súlyos vétke miatt az Isten bosszús haragja és úgylátszik, hogy semmi sem ártott jobban a még néhány évvel azelőtt virágzó Magyarországnak, mint a jobbágyok elnyomása, akiknek kiáltása szüntelenül az Úr színe elé száll, a Teremtő méltatlankodásának elfordítására és kegyelme visszaszerzésére, de azért is, mert a király a legutóbbi országgyűlésen intette rá a rendeket, egy lélekkel

[1] M. O. E. III. k. 133. 1.

[2] Horváth Mihály: *Mikor és miéri fosztatott meg a pórosztály szabad költözési jogától s mikor nyerte vissza?* (Kisebb munkái I. k.) 287. 1. azt írja, hogy a király egyik biztosa, Nádasdy Tamás országbíró (a másik biztos Salm Miklós főkapitány volt) vette rá a rendeket a jobbágytörvények meghozatalára. Fraknói Vilmos *M. O. E.* III. k. gó—97· 1· azonban azt állapítja meg, hogy bár a király biztosaiul Nádasdyt és Salmot küldte ki, a királyi biztosok tisztében Nádasdy helyett Salm járt el az országgyűlésen.

kimondták, hogy a szegény jobbágynépnek az előző években elvett szabadságát helyreállítják s ezért a jövőben a jobbágynak szabad legyen bármely úr vagy talán keményebb és szigorúbb nemes hatalma alól máshova költözni. A költözködésnek egész eljárását előírták.[1] Eszerint a jobbágynak jelezni kellett szándékát előre a másik földesúrnál és az illetékes szolgabírónál. A szolgabíró közölte a szándékot a jobbágy jelenlegi földesurával s ha a jobbágy 15 napon belül nem tudta urát elhagyni, a szolgabíró és egy megyei nemes a jobbágy falujába ment s a jobbágyot az emberek előtt megeskették, hogy urát nem »magángyűlölség«-ből[2] és nem más okból kívánja elhagyni, mint hogy az ura a régi szabadság ellenére szolgálmánnyal vagy pénzbeli adóval elnyomja. A jobbágynak ezután tartozásait meg kellett urának fizetnie, de mindenki másnak is, aki az úrhoz vagy az úr alá tartozott. Házát rendbe kellett hoznia s pereit a falubeliekkel rendeznie kellett. Mint már régóta ilyen kérdések tárgyalásán, a rendek most sem hagyták el annak kimondását, hogy a jobbágyot erőszakosan nem lehet elragadni birtokosától. Aki az előírt eljárás megkerülésével erőszakosan vinné el a jobbágyot, annak a jobbágy homágiumát és 200 forint büntetést kellett fizetnie a károsult számára s birtokát az összeg megfizetéséig zálogként át kellett engedni. Ha pedig az erőszakosan jobbágyot szerző földesúr a birtokot visszaragadná a büntetés lefizetése előtt, a nagyobb hatalmaskodás bűnébe esik. Ugyanilyen büntetés terhe alatt kellett kiadni a szökött jobbágyot is s ez a büntetés terhelte a jobbágyot kezességgel vagy óvadékkal magukhoz kötő földesurakat is. A távozó jobbágy a maga munkájával művelt vagy irtott földet a szokásos terhek ellenében továbbra is kezében tarthatta, de régi ura ezeket magához válthatta. A rendek ezután a hivatal elvesztésével és külön súlyos pénzbüntetéssel fenyegették meg az alispánt és a szolgabírót, ha a vétkes urak ellen kedvezésből vagy az ispánjától és hatalmasoktól való félelmében nem járna el. Kimondták végül, hogy a jobbágy licenciája tárgyában fellebbezésnek van helye a megyéhez, illetőleg innen a királyi kúriába s a fellebbezés eldőltéig a jobbágynak a régi helyén kell maradnia. Egyben súlyos büntetést szabtak ki az eljáró alispánt, szolgabírót

[1] 26—33. t.-c.; M. O. E. III. k. 144—148. 1.

2 »nullo private odio aut ulla ratione adductus.«

vagy kiküldött nemest gyalázó, megverő vagy megölő ispánra, urakra és nemesekre, officiálisaikra és jobbágyaikra.

A magyar rendeknek ez a törvénye több tekintetben emlékeztet a szlavón rendeknek egy évtizeddel előbb hozott hasonló tárgyú törvényére. Ez a törvény is a szolgabíró kezébe teszi le a jobbágy-licenciálásnak az eljárását, hasonlóképpen a földesurakat állítja előtérbe a jobbágyok helycseréjénél s egyformán kötelezi a jobbágyot mindennemű tartozása kiegyenlítésére. A magyarországi törvény azonban egyes pontokra nézve súlyosabb volt a jobbágyok számára amannál, körülményesebb volt az eljárás is. Az óhajtott szabadságot esetenként igen megnehezítette ugyanis a jobbágy elnyomása felől nyilvánosan kiveendő eskü és a hosszú fellebbezési út, mely alatt a földesúrnak módjában volt az ügy lezárásáig nála tartózkodó jobbágyát így vagy úgy befolyásolnia. Viszont arról nem gondoskodtak a rendek, amiről a szlavón rendek, nevezetesen a jobbágyot jogtalanul visszatartó úr megbüntetéséről. A jobbágy költözködési joga szempontjából pedig közömbös volt, hogy az urak az erőszakosan elragadott vagy elszökött jobbágyot vissza nem engedő birtokosra súlyos büntetést róttak. Sőt ez a fenyegetés, a meglevő jogi állapot fenntartását támasztva alá, csak hátrányos volt a jobbágyság szempontjából. A rendek tehát megadták ugyan a király által kívánt jobbágy-libertást, de mindjárt meg is kötötték úgy, hogy az gyakorlatilag igen leszállította a »libertas« értékét.

A törvény így sem volt merőben haszontalan a jobbágyok számára s úgylátszik, hogy a jobbágyok éltek is a szabadsággal, e zavaros időkben talán a megengedettnél is nagyobb mértékben. A rendek a következő évben, 1548-ban tartott országgyűlésen legalább is azt foglalták törvénybe, hogy a jobbágyot szabaddá tették, de a rövid idő alatt is nagy engedetlenség mutatkozott a jobbágyok körében uraik iránt és a jobbágyoktól ekkor már rendszeresen megkövetelt insurrectióval szemben, éppen ezért, de »más jó tekintetekből« is a jobbágyköltözést a következő országgyűlésig felfüggesztették. Csak egy esetre engedték meg a jobbágy elköltözését:ha a jobbágyot ura elnyomná a törvényben most részletesen megállapított szolgáltatásokon felül. Ezeket éppen ezért részletezték most, hogy a jobbágynak ismét kimondott megkötésével ne adassék hatalom a birtokosoknak a szegény

jobbágyok felett való »zsarnokoskodás«-ra. A rendek tehát pontosan felsorolták a jobbágyok tartozásait uraikkal szemben s utána kimondták, hogy ha akadnának, akik nem félve sem Istentől, sem embertől, jobbágyaikat nagyobb szolgálatra kényszerítenék, az ilyen jobbágynak joga van elköltözni, még pedig úgy, hogy a jobbágynak a megyei törvényszéknél kell panaszt jelentenie s az esküdt nemesek bevonásával működő bíróságnak, melyen a nemes esküdttagok legalább felének állandóan jelen kell lennie, igazságot kell osztania. Ha a jobbágy igazságot nyert, a szolgabírónak kell ott régi urától elvezetnie. A rendek ehhez a nagyon kétes értékű szabadságoláshoz is siettek hozzáfűzni a szökött vagy erőszakosan elvitt jobbágy kiadását megtagadó úr büntetés alá vetését, valamint e büntetés végrehajtásában késlekedő alispán felelősségét. Ami azonban eddig megtörtént, azt már helyrehozni nem lehetett. A rendek tehát kimondták, hogy azok a jobbágyok, akik a múlt évben Nagyszombatban megadott szabadság óta változtattak helyet, új helyeiken maradhatnak. Maradjanak ott az ez idő alatt elszöktek és erővel elvittek is, de fizessék meg régi uruknak az általuk okozott károkat. A jövő országgyűlésen pedig a király a rendekkel vizsgálja meg, hogy a jobbágyoknak ez vagy a multévi nagyszombati országgyűlés törvénye van-e nagyobb hasznára és nyugalmára.[1] Jóllehet már az 1547-ben megszavazott szabad költözés is olyan eljárásnak volt alávetve, amely a gyakorlatban nagyon is kérdésessé tette a jobbágy elköltözésének lehetőségét, az 1548. évi ezeket a lehetőségeket még inkább megszorította, amikor csupán a megye nemesi bírósága által megállapítandó elnyomás esetére adott módot a jobbágynak az elköltözésre, viszont a rendek ezt a súlyos megszorítást ideiglenesnek tekintették és megígérték, hogy a következő országgyűlésen a kérdést újból előveszik és megvizsgálják.

A következő országgyűlés alig egy év múlva 1550 január havában ült össze Pozsonyban, azonban nemcsak ez, hanem még másik négy országgyűlés is elmúlt 1556-ig anélkül, hogy a rendek eleget tettek volna ígéretüknek és rendezték volna az 1548-ban felfüggesztett s csak kivételes körülmények fennforgása esetére megengedett elköltözés ügyét.

[1] 32—45. t.-c.; M. O. E. III. k. 226—229. 1.

A király ismételten figyelmeztette a rendeket a költözés ügyének rendezésére, azonban az mégsem haladt előre érdemlegesen. A jobbágyszabadság felfüggesztése után tartott első országgyűlésen 1550-ben a király propozicióiban rámutatott, hogy a múlt évben megállapított teher igen súlyosan nehezedik a jobbágyságra, kérte ezért, hogy találjanak módot a jobbágyság terheinek a könnyítésére, eléggé sújtják azt a háborúk. A király ismét hangsúlyozta, hogy kegyetlen és embertelen dolog a szegény jobbágyokat, akik Isten előtt egyformák a leghatalmasabbakkal is, a szolgaság nehéz és tűrhetetlen igájában tartani.[1] Az alsó táblán, mely külön tanácskozott, a vallás ügyével együtt mindjárt elő is vették a »parasztszabadság«[2] kérdését. Az országgyűlés a kérdésben nem volt egységes, maga a megalkotott törvénycikk állapítja meg, hogy a jobbágy szabad költözködési jogának helyreállítására, amire a király sok és súlyos okokból intette a rendeket, a főpapok és némely báró urak minden feltétel nélkül készek voltak, de a többség feltételeket állított a szabad költözködés útjába. Ezek a feltételek általában az eddigiek vonalában mozogtak: megállapították a jobbágyterheket s a jobbágynak csak akkor lehetett a költözés jogához folyamodnia, ha a jobbágyot az ura az előírt terhek felett elnyomná. Az eljárás igen körülményes lett: a jobbágy panaszát annak a földesúrnak kellett felvennie, akihez a jobbágy telepedni akart. A panaszt azután a szolgabíróval a hely színére kiküldött esküdt nemes vizsgálta meg a helység bírájának, két »polgár«-ának s három szomszédbeli nemesnek vagy nem-nemesnek tanuzásával. A tanukat nem volt Szabad vallomásaikban akadályozni, különben a jobbágynak minden további nélkül szabad volt elköltöznie, hasonlóképpen elmehetett tartozásai megfizetése után akkor is, ha a kiküldött bíróság a jobbágyot feloldotta. Fellebbezésnek csak a megyéhez volt helye, de ha az eljárás folyamán kiderült, hogy a jobbágynak nem volt igaza az urával szemben emelt panaszra nézve, húsz forint büntetésben volt elmarasztalandó. Ugyanilyen kiküldött bíróság útján lehetett visszaszerezni az erővel elvitt vagy szökött jobbágyot

[1] M. O. E. III. k. 283—284. 1.

[2] »Pawer freyheit«— írták haza Lőcse város követei az országgyűlésről, hozzátéve »ob is wirt wirs abnemen khunen pei den zwo jerigen beschlus pleiben. M. O. E. III. k. 289—290. 1.

s feloldható volt az a jobbágy is, akit ura valami okból hamisan elítéltetett, de azután olyan kezesség mellett tett ígérettel, hogy a jobbágy sohasem hagyja el, magához kötötte.[1] Ezek a rendelkezések, amelyek évek óta különféle változatokban állapítják meg a jobbágy igen szűk körben érvényesülő elköltözésének a feltételeit, világosan kifejezik, hogy a rendek többsége nem tudott a szabad költözés álláspontjára helyezkedni. A mostani országgyűlésen különösen súlyos feltételek elé állították a jobbágyot, hiszen az csak jogosnak elismert panasz esetén bírói úton nyert elmeneteli jog birtokában hagyhatta el urát, viszont a panasz jogtalansága esetén büntetést kellett elviselnie. A panasz elbírálása végeredményben a megyei nemesség kezébe volt letéve s igen terhes dolog volt a négytagú bíróság és a hat tanú előállítása is, úgyhogy az új törvénycikknek a valóságban gyakorlati értéke alig lehetett. Egyébként a jobbágy igénye most is háttérbe szorult: a j obbágyért a leendő földesúrnak kellett síkra szállni, tehát nem annyira a jobbágynak, mint inkább a földesuraknak az igénye került egymással szembe.

A király nem is hagyta a kérdést nyugvópontra kerülni, de a következő 1552. évi országgyűlésen maga az alsó táblán elnöklő királyi személynek, Mérey Mihály is szembehelyezkedett a királyi akarattal. »Zajos és eredménytelen tanácskozások után«[2] végül sem határoztak, arra hivatkozva, hogy hadbaszállás van küszöbön s a katonaállítás és az adószedés, melyet a jobbágyok száma szerint kell végezni, késedelmet szenvedne s csak a zavar lenne nagyobb. A szabad költözködés tehát ismét a következő országgyűlésre halasztatott. Állapítsa az meg — jelentették ki a rendek — azt a módot, amely Istennek és az ő igazságának jobban megfelel.[3] A következő évben a király ismét az országgyűlés elé terjesztette a kérdést, határozzanak már végre, nézzenek Istenre, csak így várhatnak maguk is békét az Istentől.[4] A rendeket most sem mozdítja meg a királyi szó. Az üggyel csak a jövő országgyűlésen óhajtanak foglalkozni, ha addig megszűnnek a jobbágyokkal elkövetett erőszakoskodások, ezek alatt nyilván a jobbágyok erőszakos elragadozását

[1] 34—39. t.- c.; M. O. E. III. k. 308—312. 1.
[2] M. O. E. III. k. 334. 1.
[3] 8. t.- c.; M. O. E. III. k. 363. 1.
[4] M. O. E. III. k. 437.-438. 1.

értve. Hogy azonban a jobbágyok addig is valamennyire fellélegezhessenek az elnyomás alól — mondják a rendek — enyhítik a rájuk rótt terheket s egyszerűsítik az elnyomás alól menekülő jobbágy elköltözésének a feltételeit: a jobbágy panaszának megállapítására elég a szolgabírónak egy esküdt-nemessel kiszállani s elég volt két tanút kihallgatni. Minthogy pedig eddig nem történt intézkedés annak a kárnak a megtérítéséről, amelyet a földesúr okozott a jobbágynak s amely miatt ura elhagyására kényszerült, most megállapították, hogy a jobbágy új ura a korábbi földesúrtól kártérítést kérhet a megye színe előtt.[1]

Az 1553. évi országgyűlés után néhány évig nem esett szó a jobbágy szabadság kérdéséről, azonban 1556-ban a király előterjesztésére ismét napirendre került, az évtized óta ide-oda hánytorgó kérdés megoldása végül is végleges formát öltött a rendek tárgyalásaiban. A királynak a magyar tanácsosok által készített előterjesztése újból felhívta a rendeket, hogy adják már meg a szabad költözés jogát, ne bánjanak olyan kegyetlenül a szegény jobbágyokkal.[2] A rendek a király elé terjesztett válasziratukban kijelentik végre, hogy megadják a jobbágyoknak a szabadságot olyan mértékben, amilyen az a szabad költözés elvétele előtt volt, de elhatározásukat kérelemmel toldják meg: a király ne engedjen befogadni más országaiba magyarországi jobbágyot, mert az emberek így is elfogytak s a király, az urak és a nemesek jövedelme ezért megcsökkent; kérik továbbá, hogy a király is adjon szabad költözési jogot a jobbágyoknak a maga birtokain s hogy a király katonái se nyomják el a jobbágyokat, mert keveset használ a helyreállított szabadság, ha közben azok nyomják el és rabolják ki, akiknek meg kellene a jobbágyokat is védeni.[8]

így születtek meg 1556-ban az országgyűlés nevezetes artikulusai a jobbágyok ügyeiről.[4] A jobbágyok költözését »egyhangúlag« és »örökre« kimondták a rendek, de úgy, hogy a jobbágy szabadságolásában állíttassák vissza a régi

[1] 10. t.-c.; M. O. E. III. k. 450. 1.

[2] M. O. E. III. k. 548. 1.

[3] M. O. E. III. k. 556. 1.

[4] 27—33. t.-c.; Xí. O. E. III. k. 575—580. 1. v. ö. Perepatits István: *A magyar művelődés I. Ferdinánd korában* (Budapest, 1902.) 203 s köv. 11; Kálmán Miksa: *A magyar jobbágy viszonya a földesúrhoz is államhoz 1514—1600.* (Budapest, e. n.) 15—20. 1.

mód, az 1514 előtti. A rendek azonban nem elégedtek meg a jobbágyszabadság ily általános korlátozásával, hanem részben új, részben régi artikulusokat követve, tételenként írták elő, hogy miként juthat hozzá a jobbágy a megszavazott »szabadság«-hoz. Ezekben a tételekben az »örökre« visszaadott »libera migratio« a megkötések miatt, a valóságban ezután sem volt éppen könnyen elérhető a jobbágy által. A költözésért most is a íöldesúmak kellett sorompóba lépni, akinek a birtokára a jobbágy távozni óhajtott. Megkeresésére a jobbágy megyéjéből a szolgabírónak és a megyebeli nemesnek kellett a hely színére mennie s itt a jobbágy előttük letévén a terragiumot, kérte a szabadságot. A szolgabíró ekkor kitűzött tizenöt napot, hogy a jobbágy, visszamaradhasson, ha mégis meggondolná magát. Ha nem akart ezután sem helyén maradni, meg kellett minden tartozását fizetnie az úrnak, az úr szolgáinak és más jobbágyainak s házát és telkét, ha netalán elhanyagolt állapotban volna, rendbe kellett hoznia, ha pedig mindezeket nem végezte volna el, az újból kiszálló szolgabíró és nemes igazságot tett. Ha a jobbágy dolgai rendbe jöttek, akkor a szolgabíró és a nemes átengedték őt a másik úrhoz. Az elégedetlen fél fellebbezhetett a megyéhez, de a királyi kúriához tovább már nem, mint egy korábbi rendelkezés (1547) megengedte. A távozás előtt meg kellett a királyi adót és a hadiadót is fizetnie, nehogy abban hiány álljon elő.[1] Ha a jobbágy maga helyett az általa épített vagy pénzen szerzett házába becsületes jobbágyot tudott állítani, ezt meg tehette, ami azt jelentette, hogy a jobbágy az ilyen házat eladhatta másnak. Ha azonban nem tudott utódot állítani, háza a földesúmak esett. Megtarthatta a jobbágy az olyan örökös vagy maga irtott földjét, szőlőjét és rétjét is, mely nem tartozott a jobbágytelekhez, de a földesúri szolgálmányokat ezek után továbbra is vállalnia kellett, a földesúr azonban az ilyen földeket becsűvel meg is válthatta a jobbágytól magának. Ha a földesúr a jobbágyot nem engedné el, előbb száz, másodszor kétszáz forintban, harmadízbeni intésre pedig birtokba elvesztésében marasztalandó el, a

[1] Ferdinánd király országgyűlése még a költözködés! jog visszaadásának felvetése előtt törvénycikket alkotott, hogy az erőszakosan elvitt vagy elköltözött jobbágyok dicáit új uraik kötelesek megfizetni. 1539: 11. t.-c. Kovachich: Sylloge 378. 1.

birtokot azonban a földesúr közbecsüvel visszaválthatta. Ha pedig a jobbágy más birtokára elszökött vagy őt erőszakkal elvitték, az ilyen jobbágy mindennemű javát elvesztette, az az elhagyott földesúrnak esett. Az ilyen jobbágyot a földesúr, ha sérülés okozása nélkül tehette, a falun kívül elfoghatta, egyébként a per útjára kellett lépnie. A jobbágy kiadásától továbbra is vonakodó földesúr ugyanúgy bűnhődött, mint a szabad elköltözést megtagadó. Végül kimondták a rendek, hogy az eddig eltávozott vagy erővel elvitt jobbágyok szabadon visszatérhetnek uraikhoz, de ha nem akarnak, maradjanak mostani helyeiken, az előbbi uraiknak okozott károkat mégis megtéríteni tartoznak. S mint már a királyi propositiókra adott válaszukban, a törvényben is kérték a rendek a királyt, hogy a jobbágyoknak a szomszédos tartományokba való kiköltözését akadályozza meg, azokban csak elbocsátó levéllel fogadjanak be jobbágyot. Ellenkező esetben — olvashatjuk a törvényben — félni kell, hogy a Magyarországon súlyos terheket hordani kényszerülő és töröktől fenyegetett jobbágyok lassanként a megadott szabadság következményeként békésebb és védettebb vidékekre húzódnak el, így a király és uraik kárt szenvednek, végül pedig az egész ország elpusztul. Ugyanazért — kérték a rendek — a király tiltsa meg kapitányainak és csapatainak a jobbágy nyomorgatását. A király az örökös tartományaira vonatkozó kérést, minthogy az összeegyeztethetetlen a tartományok jogaival, kihagyni kérte, az azonban mégis benne maradt, a törvényben.[1]

III.

Hosszú vajúdás után a magyar törvénytárba ismét bevonult a »libera migration Ezt a horvát és szlavón rendek mindjárt a következő évben zágrábi gyűlésükben siettek átvenni[2], a magyar rendek pedig 1566-ban a királytól azt kérték, hogy az artikulusokat szorosabban tartassa meg, minden valószínűség szerint nem a »migratio-«ra, hanem a jobbágyok elvitelére célozva. A rendek kérelme tulajdonképpen válasz volt a király újabb felhívására, hogy könnyít-

[1] 23. t.-c.; M. O. E. III. k. 565—566. 1.
[2] M. O. E. IV. k. 629. 1.

senek az elnyomott jobbágyok sorsán.[1] Pedig a kimondott szabad költözés valójában nem foglalható a jobbágyszabadság tiszta fogalma alá, hiszen a jobbágy csak megállapított feltételekkel és bonyodalmas eljárással nyerhette el az elköltözésjogát. Kétségtelen, hogy az 1556. évi rendelkezésekben voltak olyanok, amelyek az elmúlt évek kísérleteihez képest valóban enyhítették a jobbágy kötöttségét. így mindenekelőtt az, hogy a jobbágynak ahhoz, hogy a költözésre igényt emeljen, nem kellett most már panasszal előállani. Nem kellett tehát azt igazolnia, hogy földesura a megállapított terheken túl elnyomja őt. Elvben tehát minden jobbágy folyamodhatik az elköltözés eszközéhez, de a törvény nehéz útjára tulajdonképpen egy másik földesúr szárnyai alatt kell elindulnia, a költözködése engedélyezéséért ennek kell az indító lépéseket megtennie, ami a valóságban természetesen, azt jelenti, hogy a jobbágynak előre urat kell keresnie, viszont az úrnak így módjában van a hozzákészülő szorongatott jobbágyot magának lekötelezni. Az eddigi törvényes próbálkozásokhoz képest más enyhítések is találhatók az új elrendezésben. így elsősorban az, hogy nem lévén a költözésre emelt igény panaszhoz kötve, a jobbágyot a panasz igazolhatatlansága esetén néhány évvel korábban törvényben előírt büntetéssel nem lehet sújtani. Az is a jobbágyok javára szolgált, hogy a jobbágynaknemkellett af ellebbezés alatt eddigi ura birtokán maradni, viszont igen kérdéses, hogy a fellebbezésnek a megyén megrekesztése, vagyis a királyi kúriához való továbbjuttatásának elzárása előnyösebb vagy hátrányosabb volt-e a jobbágyság szempontjából, mert bár így hamarabb le volt zárható a huzavona, viszont a király nem tudott a perekbe beleszólni s az a megye belső ügye maradt. Nem kellett a jobbágyoknak az elköltözés előtt a peres ügyeiket sem rendezniük, ami a pereskedések késedelmeit és útvesztőit ismerve, valóban nagy követ gördített el a jobbágyok útjából. Az enyhítő rendelkezések közé sorozhatjuk azt is, amely megállapította, hogy a jobbágy a maga építette házat és a maga irtotta földjét továbbra is birtokában tarthatta. Igaz, hogy mindig fenyegette a közbecsü, amellyel a földesúr azokat mégis kivehette az eltávolított jobbágy kezéből. Viszont nem volt

[1] M. O. E. V. k. 25, 69. 1.

éppen veszélytelen a törvénynek az a szintén korábbiakra támaszkodó rendelkezése, hogy a jobbágynak a költözési szándék bejelentése után egy ideig a régi helyén kell maradnia, kifejezetten abból a célból, hogy időközben talán a jobbágy meggondolhatja szándékát. A földesúrhatalma alatt ez a néhány nap is alkalmas lehetett esetenként arra, hogy a jobbágy más meggondolásra jusson, hiszen a földesúr officiálisainak kezében voltak valóban meggondolásra késztető eszközök. Üj elem volt az 1556. évi artikulusokban a királyi és a hadiadónak távozás előtt való megfizetésére vonatkozó kötelesség, a szökött jobbágynak önhatalmú elfogatására biztosított földesúri jog, végül a jobbágynak az a joga, hogy a maga építette házba és az általa művelés alá vett, tehát legtöbbször irtott földjére utódot állíthatott, mert így a helyére lépő jobbággyal egyezséget köthetett e javai átengedésének ellenértékéről. Alapjában véve tehát a jobbágyok valóban minden előzetes feltétel nélkül jelentkezhettek az elköltözés engedélyezéséért, a valóságban azonban annak igen körülményes volt a lefolytatása. Ami azonban a legnagyobb mértékben kétségessé tehette a rendelkezések gyakorlati tisztaságát, az az volt, hogy az egész jobbágylicenciálás a megyei nemesség által állított megyei emberek és a megyei bíróság kezébe, tehát éppen nem érdektelen fórum kezébe volt letéve. Mind a szolgabírák és a megyei esküdtek, mind az alispánok a megyei nemesek soraiból kerültek ki s nyilvánvaló, hogy az a nemesség, amely e sokfeltételü jobbágyszabadságba is évtizedes huzavona után ment bele, a maga fórumán aligha lesz kész a rendelkezések rugalmasabb kezelésére. Pedig a törvény rendelkezései anélkül is eléggé nehézzé tették az utat, a rendelkezésekben itt is-ott is nyílt egy rés, amelyen a tényleges hatalmi érdek érvényesülhetett.

Az 1514-ben elkobzott költözködési szabadság visszaállítására irányuló országgyűlési tárgyalások irataiból kitűnik, hogy a röghöz kötöttség eltörlésében, illetőleg enyhítésében a király volt a kezdeményező fél. János király 1530. évi országgyűléséről ugyan, mely először foglalkozott a röghözkötöttség kimondása után ezzel a kérdéssel, nem ismerjük a királyi előterjesztéseknek és a rendek válaszának a szövegét, így azt sem tudjuk megállapítani, hogy ki vitte az országgyűlés színe elé a kérdést. Mégis a király későbbi,

említett 1536. évi rendeletéit és a rendek korábbi és későbbi magatartását tekintetbe véve, szinte bizonyosra vehetjük, hogy ez esetben is a királyi trón részéről tétetett az első lépés. Ferdinánd országgyűléseinek irományaiból már kétségtelenül kiviláglik, hogy 1546-ban és a következő országgyűléseken Ferdinánd király volt az, aki újból sürgette a rendeket a olibera migratioe visszaadására. A király volt az, aki az országgyűlés tanácskozásaiba, melyeket a királyi előterjesztések vezettek be, bekapcsolta ezt a kérdést azáltal, hogy előterjesztéseiben a rendeket a szabad költözködés megadására sarkalta, sőt utóbb már leplezetlen türelmetlenséggel intette. Intelmeiből a részvétnek és a szánalomnak a hangja csendül ki. Hangsúlyozza, hogy a méltányosság vezeti, inti a rendeket, hogy mindnyájuk élete a jobbágyok munkáján nyugszik, s hogy ez az elnyomás az Isten előtt sem kedves. A török vésznek az országra zúdulásakor ilyen érveléseknek az emberek lelkében olyan húrokat kellett megütniük, amelyek visszhangra voltak képesek. A kímélet hangja mások ajkán is megszólalt ebben a korban. Fráter György János király előtt hangoztatta, hogy a parasztságot nagyon elnyomták, a parasztot feleségén és gyermekein kívül mindenétől megfosztották.[1] Verancsics Antal érsek szerint is a sok csapás után kímélni kellene a jobbágyokat, hiszen az urak jobban bánnak jószágaikkal is, mint alattvalóikkal.[2] Várday Pál érsek a gazdag termékenységü ország végpusztulásra jutását egyenesen a parasztok elnyomásának tulajdonította.[3]

Nyilvánvaló, hogy a királyi trón magasságában a megnehezedett jobbágysors által támasztott szánalomérzettel az uralkodónak, a minden alattvaló legfőbb urának felelősségérzete párosult. Azonban aligha járnánk a valóság útján, ha a király kezdeményezéseit csupán erkölcsi indítékokkal magyaráznánk meg. Vegyük azt is tekintetbe, hogy a török rohamainak kitett és fokozott erőfeszítésre utalt országnak csaknem minden terhét a jobbágyság viselte. Az a jobbágyság, amelyre a még megdöntetlen Magyarország bosszútól

[1] Tört. Tár 1880. 653. 1.

[2] *Verancsics Antal munkái.* Kiad. Toldy Ferenc (Mon. Hung. Hist. II. 26. k„ Pest. 1873) 239—241. 1.

[3] Acsády Ignác: *A magyar jobbágyság története* (Budapest, 1908) 246. 1.

fűtve a szolgaság terheit rakta. Ferdinándnak, aki az 1540-es években az ausztriai tartományokban is védelmére kelt a parasztságnak urai túlkapásaival szemben,[1] nem volt közvetlen élménye a nagy parasztforradalomról, viszont a lehanyatlott s területileg összezsugorodott országnak minden erejét mozgósítania kellett a török támadással szemben, sőt jó ideig vitatott trónja érdekében is. A töröktől pusztított országban a jobbágynak, aki sokkal kevésbbé védekezhetett a harctérré vált ország veszedelmeivel szemben, mint a vagyonos birtokos, akkor is keserves lett volna a sorsa, ha nem kellett volna újból és újból megterhelni őt növekvő anyagi szolgálmányokkal, ami pedig kikerülhetetlen volt. Ebben az időben azonban rendszeres volt már az is, hogy a jobbágytól nem csupán a küzdő-harcoló-szegényedő ország emelkedő anyagi szükségleteinek fedezését kívánták, hanem tényleges részvételt magában a fegyveres küzdelemben is. Már a közelgő mohácsi katasztrófát közvetlenül megelőzően, az 1526. évi rákosi országgyűlésen kimondták a rendek, hogy végső szükség esetén a jobbágyokat is fejenként kell harcba vinni[2] s ilyen rendelkezést később is hoztak.[3] Az 1545. évi debreceni részleges országgyűlés pedig azt írta elő, hogy az urak és nemesek ekés jobbágyai kézi puskát puskaporral és golyóval, a féltelkesek íjat, pajzsot és kardot tartsanak készen, hogy szükség esetén felkelhessenek.[4] Ez a· megalázott, szerfelett megterhelt jobbágyság természetesen kereste a menekülés útját. A rendeknek az 1514. évi törvényekben foglalt azt a kérelmét, hogy a király írjon a szomszédos országokba a határon kibujdosó jobbágyok be nem fogadása végett, később is többször megismételték a jobbágyaik kivándorlását észlelő rendek.[5] A jobbágyok megtartása azonban nem csupán a rendeknek volt az érdeke,

[1] Acsády, 229. 1.

[2] 1526: 10. t.- c.

[3] Ferdinánd király 1535. évi pozsonyi országgyűlésén kimondták, hogy a rendek megfelelően felfegyverezve tartsák jobbágyaik ötödrészét. 1544-ben a sajószentpéteri részleges gyűlésen viszont azt határozták el, hogy szükség esetén minden jobbágyot hadba vezetnek. M. O. E. I. k. 570. 1., II. k. 604. 1.

[4] M. O. E. II. k. 609. 1.

[5] 1514: 70, 1521: 62, 1522: 45. t.- c. — Grünberg, I. k. 11—12. 1. közli, hogy a morvák 1625-ben követelték a Magyarországra szökött jobbágyok kiadását s hogy Magyarország és Szilézia között reciprocitás volt az átszökött jobbágyok kiszolgáltatására.

hanem érdeke volt a királynak is — egyformán az uralkodónak és a nagybirtokosnak. Amellett a királynak, akinek államháztartása állandóan súlyos nehézségekkel küzdött, elsőrangú érdeke volt az is, hogy a közterheket viselő s az ország védelmébe is bevont jobbágyság állapotát a királyi terhek viselésére alkalmasabbá tegye. A király megújuló kezdeményei mögött tehát, melyek a jobbágy szabadság helyreállítására irányultak, elsősorban az ország, illetőleg a koronája megtartásáért küzdő uralkodó jól felfogott érdekeit kell felismernünk. A király az igénybevehető anyagi forrásokat elsősorban a jobbágyságnál találhatta meg, érdeke volt tehát, hogy a jobbágy helyzetét elviselhetővé, illetőleg a maga érdekei szempontjából minél kiaknázhatóbbá tegye.

Jóllehet a király maga is birtokosa, sőt az ország egyik legnagyobb birtokosa, így maga is jobbágyok ura volt, annál inkább sürgethette a szabad költözködési jog helyreállítását, mert ez rá és az ország más nagybirtokosaira nem járt veszéllyel, vagy legalább is sokkal kevesebb veszéllyel járt, mint a nemességre, míg a másik oldalon egyenesen előnyökre számíthatott. A nagybirtok a jobbágy megtartásáért folyó küzdelemben hatalmi erejénél fogva mindig előnyösebb helyzetben volt, mint a nemesi birtok, mert a jobbágyok elszéledését a maga eszközeivel is megakadályozhatta. Arra sem volt utalva, hogy jobbágyait a végsőkig kihasználja, mint a néhány jobbággyal gazdálkodó nemes ember, így jobbágyainak emberibb életmódot tudott biztosítani, azok tehát nem voltak az elvándorlásra olyan mértékben késztetve, mint a kisbirtokos közvetlenül kihasznált és közvetlenül ellenőrzött jobbágyai, akik függő viszonyukat nap mint nap érezhették életviszonyaikban is. A kisebb birtokos tehát nemcsak nélkülözte jobbágyai megtartására a hatalmi eszközöket, hanem súlyos versenybe került a nagybirtokkal, amely nem volt kényszerítve jobbágyai végső kihasználására, így kedvezőbb feltételeket állíthatott a kisbirtokkal szemben a jobbágynak. A nemességnek arra is vissza kellett emlékeznie, hogy a jobbágyszabadság utolsó szakaszában milyen leküzdhetetlen vonzóerőt gyakoroltak a jobbágyságra a városi kiváltsággal élő helységek, melyek pedig a nagybirtok rendszeréhez tartoztak.[1]

[1] Szabó István i. m. *(Hanyatló jobbágyság)*

Végül az országgyűléseken gépiesen visszatérő panaszok és fenyegető törvények arról is tanúságot tesznek, hogy a hatalmasok: a bárók, főpapok és főurak nem riadtak vissza attól sem, hogy a gyengébbtől erőszakkal ragadják el maguknak a jobbágyot[1] s a megújuló törvényekből arra következtethetünk, hogy a ragadmányokkal szemben a kisebb erejű birtokos jóformán védtelen volt. Az ilyen ragadozások pedig különösen elharapóztak a közhatalomnak a mohácsi vészt követő bomlása idejében, amikor egész birtokfoglalások is előfordultak s a hatalmasok valósággal magánháborúkba keveredtek egymással. Ilyen okok miatt a jobbágy szabaddá tétele tekintetében a nagybirtokosoknak és a nemeseknek nem volt azonos az érdekük: a hatalmas nagybirtokos nemcsak meg tudta tartani a maga jobbágyait, hanem másokét, a velük e tekintetben versenyképtelen és erőtlen nemesekét is magához fűzte.

Ennek az érdekösszeütközésnek napvilágra kellett jönnie, mihelyt a király a szabad költözési jog helyreállítását kívánta a rendektől. A nemeseket a röghözkötés óta eltelt évtizedek csak arról győzhették meg, hogy még a jobbágy ilyen kötött állapotában sem tudnak a nagybirtokokkal jobbágyaikért megküzdeni. Az országgyűléseknek szintén rendszeres visszatérő rendelkezései szólnak arról, hogy az erővel elvitt vagy egyébként elszökött jobbágyokat vissza kell adni[2] s a rendelkezések olykor kifejezetten is ahatalmasokat jelölik

[1] Hasonló jelenségek Oroszországban is a röghözkötődés idejében: a jobbágyokat a hatalmasabb úr elvezethette a kisebb birtokostól, tartozását is megfizethette, aminek a parasztközösségek és a kisbirtokosok ellenállni igyekeztek. Kliutschevskij, II. k. 341—342. 1607-ben azt állapították meg, hogy az ide-oda költözés sok zavargást, hamis panaszt és a gyengébbeknek a hatalmasok által való elnyomását idézte elő, ezért ekkor úgy rendelkeztek, hogy azoknak a jobbágyoknak, akik 1592-ben be voltak valahol írva, helyükön kell maradniok. Engelmann, 47. 1. Az orosz jobbágyok teljes röghöz kötése és szolgai állapotra való süllyedése ezután rohamosan haladt előre.

[1] Először az 1435: 7. t.- c., ezután a század folyamán gyakran megismétlődik. A parasztlázadás után az 1556. évi törvényig a következő törvénycikkek írják elő az erőszakkal elvitt vagy szökött jobbágyok visszaadását: 1518: 19, 23 1519:19; 1521: 61; 1522: 58; 1523: 52; 1525: [13]; 1530:13 (János király o-gy.-e); 1536. M. O. E. I. k. 578. 1.; 1542: 2; 1543. gyulai részgyülés M. O. E. II. k. 500. 1.; 1543:36; i54[6]:39; 1547:29; 1550:38; 1556: 31. t.-c.

meg a visszatartásban vétkeseknek, sőt a királyt — a nagybirtokost — külön is felszólítják, hogy a birtokaira szökött vagy oda erőszakkal vitt jobbágyokat adja vissza.[1] A nagybirtokosok és a nemesek tehát nem érthettek egyet a jobbágy szabadságolása tekintetében. Ezen a ponton a jobbágyért már századok óta folyt köztük a küzdelem. A nemesség e küzdelemben a jobbágy minél szilárdabb megkötése mellett volt. Igyekezett a jobbágyterheket, melyeket a nagybirtokosok az ő rovására enyhítettek, egységesíteni s igyekezett minél hathatósabb szankciókkal tilalmazni a jobbágy erőszakos elvitelét, illetőleg a szökött jobbágy befogadását. Az előbbi törekvés hozta tulajdonképpen létre már 1351-ben a kilenced, a később legjellegzetesebbé lett földesúri adó szedéséről alkotott törvényt. Az országgyűlésen megjelent nemesség kérelmére, mint tudjuk, a király megerősítette a nemesi jogok palládiumaként tekintett aranybullát, a köznemesség körében is megvalósította a nemzetségi örökösödést s kimondta a nemesi egyenlőséget, a nemesi szabadság egységét. A törvényeket kezdeményező köznemesség a földesúri kilencedben védő fegyvert óhajtott nyerni a jobbágyok vándorlási kedvével szemben, mely az a fekete vagy nagy halálnak az előző években végzett nagy aratása után a lakosság megfogyása következtében szerfelett megnövekedett. Ez elsősorban a nagybirtok felé terelte a földjéről elszakadó jobbágynépet. Az 1351· évi törvények egy másik cikkelyében, mely tiltotta mások jobbágyainak régi tetteikért való megtámadását,[2] a nemességnek szintén az a törekvése jut kifejezésre, hogy a hatalmas urakkal szemben megerősítse a maga jobbágyaihoz való jogát. A mások jobbágyainak régi bűneikért való megtámadására ugyanis csak a pallosjog vagy szabad ispánság nyújtott alapot, viszont ezt a jogot elsősorban a hatalmas nagybirtokosok szerezték meg. A XV. század folyamán a jobbágyköltözködésnek fokozódó kötelmeiről alkotott törvények szintén a köznemesség akaratából születtek meg, együtt a hatalmasok jobbágyszöktetéseit és általában a jobbágyszökéseket tilalmazókkal, ezek is és azok is a kisbirtokosi jobbágyállomány védelmét tartva szem előtt. Ez a köznemesi törekvés

[1] 1523: 52; 1525: 10. t.- c.

[2] Szabó István: *Az 1351. évi 18. törvénycikk* (Szentpétery-Imre Emlékkönyv Budapest, 1493 818) — 439. 1.

nyomta rá a bélyegét a bosszúálló 1514. évi törvényekre is, melyek — mint láttuk — gyakran kifejezetten is úgy rendelkeznek a hatalmasokról, mintha ezek a törvény alkotói között nem is foglaltak volna helyet. A valóságban valóban úgy folytak le ez országgyűlések, hogy az országgyűlés tárgyalásait bevezető királyi propozicókat a köznemesség táblája vette tárgyalás alá s a bárói tanács utóda, a főrendi tábla s azután maga a király a nemesi táblának a királyi előterjesztésekre adott válaszát és új kívánalmait már megszövegezve vette át. A törvény azután rendesen úgy született meg, hogy a törvénycikkek szövegéül az elfogadott királyi propozicióknak s a nemesi tábla felterjesztésének szövegét illesztették be artikulusként, legtöbbször csaknem szó szerint. így kerülnek be a törvények közé a költözködés körül forgó törvénycikkek is, világos hangsúlyt adva a nemesség érdekeinek és sokszor magukat a hatalmasokat is velük szemben álló ellenfélként jelölve meg. Az ellentét világos: a nagybirtok hatalmi eszközeivel rendelkező király és főurak nem féltik jobbágyaikat a költözködés jogának ilyen vagy olyan mérvű vagy éppen teljes helyreállításától sem, viszont a nemesség attól tart, hogy jobbágyai még inkább elvándorolnak a nagybirtok biztosabb szárnyai alá, ahol a jobbágynak egyéni sorsa sem viseli magán annyira a közvetlen személyes függés bélyegét. Amellett pedig a nemességnek a vonzó erő mellett tartani kell a főúr gátlástalanná fajulható erőszakos jobbágyszerzéseitől is. Nem valami keményebb szív és gyötrőbb hajlam állította a nemességet a jobbágyszabadság megtagadásakor a királlyal és a főutakkal szembe, hanem pusztán a jobbágyainak — anyagi boldogulása alapjának — megtartása: meztelen érdek.

A kisbirtokos nemesség csak így magyarázható érdekeinek világosan ad kifejezést mindjárt az 1546. évi országgyűlés, melyen a nemesek azzal halasztották el a költözködési jognak a király által javasolt visszaállítását, hogy ők és jobbágyaik a hatalmasoktól el vannak nyomva, a hatalmasok elragadják tőlük jobbágyaikat vagy ezeket más eszközökkel kényszerítik a hozzájuk való költözésre s ha a költözködési jogot is megadják, akkor jobbágyaiktól rövid idő alatt teljesen meg fognak fosztatni.[1] A nagybirtok és

[1] »Nobiles et coloni eorum usque adeo a potentioribus oppressi, ut coloni ipsi in dies singulos tűm violenter abducentur, tűm vero

a nemesi birtok érdekösszeütközése nyomán támadt két ellentétes állásfoglalásnak pedig az 1550. évi országgyűlésen maradt fenn az emléke: a főpapok és némely főurak készek voltak a j obbágyszabadságnak minden feltétel nélkül való visszaállítására, de a többség, t. i. a nemesi közönség erre nem volt hajlandó.[1] így őrlődik a két ellentétes érdek malomkövei között az egyik legfontosabb jobbágyjog, a szabad hely változtatás joga s a nemesség végül sem hajlandó ezt a szabadságot másként, csak erősen korlátozó fenntartásokkal megadni. Törekvése, ezek tekintetében egyrészről arra irányult, hogy a jobbágy elköltözését feltételekhez kösse s az egész jobbágylicenciálás kérdését a maga közhatalmi fóruma, a vármegye ellenőrzése, sőt közvetlen irányítása alá helyezze, másrészről pedig arra, hogy újabb és hatásosabb biztosítékok rendszerét építse ki a hatalmasok jobbágyszerző lehetőségeivel és túlkapásaival szemben. Úgy látszott, hogy az évtizedes vitatkozás után ez a rendszer ki is épült az 1556. évi törvényekben. Félszázadig ezután ugyanis az 1556 évi törvények megújításán kívül a törvényekben nem szerepel a jobbágyok költözködésének az ügye. Amikor azonban 1608-ban újból megjelenik a kérdés az országgyűlésen, meglepetéssel láthatjuk, hogy a törvény elvi boltozata alatt az elmúlt idő alatt is továbbforrt a kérdés s ennek folyamán a j obbágylicenciáció az előírt formák között sem valósult meg, sőt még inkább elsorvadt, jelezve, hogy törvények előírásai nem szabhatják meg a társadalom tényleges erőinek érvényesülését. Az 1608. évi törvények ugyanis kimondták, hogy azok a megyék, melyekben szokásban van a jobbágyok költözködése, maradjanak ezután is abban, azok a megyék pedig, amelyek azzal élni nem akarnak, maguk hozhatnak erre nézve szabályokat.[2] Míg egyrészről tehát azt állapít-

omni opprcssionum genere affecti ad bona pontentiorum commigrare demum cogantur, atque permissa colonis licentia commigrandi nobilea brevi tempore aubditia penitua privarentur . . .« M. O. E. III. k. 55· 1· . . . .

[1] »tametai dominis prelatis ac nonnullia etiam ex dominibus baronibus probabatur migrationem colonorum liberam ubique relinquendam ease, nulla conditione interpoaita, cum tamen in contrariam aententiam pluribua auffragiia itum eaaet, ut videlicet condicionibua quibuadam interiectia migratio libera non relinquatur, tandem communibua votia ait eat concluaum.

[2] 1608: 12. poat cor.

hatjuk meg, hogy az 1556. évi törvények után is egyes megyék a röghözkötöttség rendszerét tartották fenn, másrészről azt kell tudomásul vennünk, hogy 1608-tól kezdve a jobbágyköltözködés szabályozása a megyék hatáskörébe utaltatott. Ez már tartós megoldás volt: egy évszázadnál több idő is elmúlt, míg a jobbágyköltözködés kérdése — még mindig a röghöz kötöttségnek feloldása nélkül — ismét szóba került.

IV.

A jobbágy költözködését szabályozó 1556. évi törvények, melyeket a rendek évtizedes kísérletek után, ezek tanulságait értékelve, érezhetően azzal az igénnyel hoztak, hogy a kérdés megnyugtató és tartós rendezésének a módját megtalálták, valójában nem elégíthette ki a különböző érdekeket, mert ezek mögött az erőviszonyok és hatalmi törekvések megmásíthatalan különbségei álltak. A rendi törvények, melyek a különféle rendi rétegek érdekeinek közös nevezőre hozásával vagy legalább is az egyes rendi rétegek érdekeinek a többiek részéről való elismerésével születnek meg, a valóságban az élet mindennapi gyakorlatában állják ki a próbát. Azt, hogy a kiegyenlítő törekvés az életben tud-e érvényesülni, csak maga az élet fogja igazolni. Már az eddigi tárgyalásokból is nyilvánvaló volt, hogy a jobbágyszabadság nagyfontosságú gyakorlati kérdésében a jobbágy felett uralmat gyakorló birtokosok érdekei nem azonosak. A nagy- és kisbirtok álláspontjának összeütközése mellett a kérdés megoldása vagy legalább is annak súlya azonban a valóságban minden birtokosnak a saját érdeke szempontjából másként jelentkezett. A rendi és egyéni érdekek mellett külön formálódott meg a királyi hatalom állásfoglalása is, elsősorban a maga kormányzati érdekeinek és anyagi szükségleteinek megfelelően. A királyi kamara, a királyi háztartás érdekeinek éber ápolója az 1556 után először összeülésre készülő országgyűlés előtt mindjárt 1557-ben ismét felvetni kívánta a jobbágyköltözködés ügyét. A király az országgyűlés elé terjesztendő kívánságaira nézve gyakran, utóbb rendszeresen meghallgatta a pénzügyi kormányzat feladatait ellátó kamarát. Most, 1557-ben a kamara _ előrebocsátva, hogy nem illetékes a jobbágyemigrá-

ció ügyében a királynak javaslatot tenni, mégis mivel azt látja, hogy az idevonatkozólag hozott törvényeket nem tartják meg s ezáltal maguk ellen hívják Isten bosszúságát — szükségesnek látta, hogy a király a szegény jobbágyok megsegítésére, vagyis a jobbágyok költözésére nézve hozott törvények erős megtartására intse a rendeket.[1] A kamara javaslata nem került a királyi előterjesztések szövegébe, a a király tehát most nem vállalta a kezdeményezést, a jobbágykérdés mégis felvetődött az országgyűlésen. A rendek ugyanis a király előterjesztéseivel szemben, amelyek az országtól a hadviselés érdekében újabb áldozatot kívántak, szemrehányást tettek Ferdinánd királynak az országra szakadt nyomorúság, különösen is a király katonáinak az ország lakosságát, a szegény jobbágyságot sújtó erőszakoskodásai és elnyomása miatt. A király azt válaszolta a rendeknek, hogy az nem csodálni való, ha a katonák olykor kárt is okoznak a jobbágyoknak, egyben pedig szemükre vetette, hogy a jobbágyok olykor védtelenek saját földesuraikkal szemben is, a jobbágyokat ugyanis uraik zaklatják és nyomják el súlyosan, holott a jobbágyokat éppen uraik tartoznának megvédeni. A vita igen éles hangon folyt s a rendek a királynak azt válaszolták, hogy a jobbágyok felett való uralmuknak törvényes, a király által is megerősített módja van s ha a jobbágyot elnyomják, a jobbágynak módja van más jószágára elmenni, de az urak számára szolgáló jogos szolgálmányoktól őket nem lehet megfosztani.[2] A vitából most nem szűrődött le törvénycikk, de a király egy évtized múlva, 1566-ban tanácsosait az országgyűlés elé kerülő királyi előterjesztések felől megkérdezve, ezek szükségesnek látták, hogy a király felszólítsa a rendeket: könnyítsenek a tűrhetetlen terheken, melyeket uraik nem is régóta kezdenek a szegény jobbágyokra vetni. A tanácsosok javaslata most a király előterjesztéseibe került. A rendek válaszát nem ismerjük, de a király nevében Károly főherceg által adott válaszból megállapíthatjuk, hogy a rendek az 1556. évi törvények megújítását javasolták. A király a maga részéről hozzájárult a rendek javaslatához s kifejezte tetszését a felett, hogy a »libera migratio«-t akadályozó földesúrral

[1] M. O. E. IV. k. 45. I.
[2] M. O. E. IV. k. 58, 64. 1.

szemben a rendek eljárni kívánnak.[1] így született meg a megújító törvénycikk.[2] A törvénycikk megállapítja, hogy több úr és nemes a szabad költözködésre vonatkozó rendelkezéseket nem tartja meg, sőt a szabad költözködést minden módon akadályozza, kérik a rendek ezért a királyt, hogy a törvényeket tartassa meg és a törvény megsértőit személyválogatás nélkül büntesse meg. Ügy látszik azonban, hogy a törvénynek a megújítás sem tudott tényleges és általános érvényt szerezni. Néhány év múlva, 1572-ben ugyanis ismét az országgyűlés előtt látjuk szerepelni a kérdést. Most azonban megfordult a kocka s a rendek azok, akik a kérdést az országgyűlés tárgyalásaiba bekapcsolják. Feliratukban leszögezik, hogy a szabad költözködés ügyét az 1556. évi törvények szerint előírt állapotban kívánják hagyni, éppen ezért érvénytelennek jelentenek ki minden azzal ellenkező határozatot, melyet némely megyék a szabad költözködésre nézve hoztak. Kérték egyúttal, hogy a király is tartassa meg a törvényt a maga jószágain. A rendek kezdeményezését valószínűéig éppen ez a kérelem magyarázza meg: a királyi nagybirtok kezdettől fogva megnyilatkozó és a múltban is többször panaszolt előnyös helyzete a kisebb birtokosok jobbágymegtartó törekvéseivel szemben. A király hozzájárult a rendi felterjesztéshez.[3] azonban most a kezdeményből éppen úgy nem született törvény, mint az ugyanez év őszén tartott másik országgyűlésen sem, amelyen a rendek megismételték kérelmüket s ahhoz a király ezúttal is hozzájárult.[4] Csaknem negyedszázados szünet után 1596-ban jutott hozzá az 1556. évi törvény a különben igen kétes értékű újabb megerősítéshez. Ekkor mintegy mellékesen, a szlavóniai menekült jobbágyok ügye kapcsán. A törvény ugyanis a rendek kérelmére kimondta, hogy a török elől Szlavóniából magyar területre menekült jobbágyokat az országnak most már békésebb állapotában a főurak, akik befogadták őket, engedjék vissza az 1556. évi törvények rendelkezései szerint s hasonlóan — mondta a törvény — a jobbágyok költözése legyen mindenütt szabad, mint előbb

[1] M. O. E. V. k. 25, 40, 47. 1.
[2] 1566: 27. t.- c.
[3] M. O. E. V. k. 353. 386. 1.
[4] M. O. E. V. k. 443, 457. 1.

is volt és tartassanak meg az e felől hozott régi constitutiók.[1]

Jóllehet a jobbágyköltözködésnek 1556-ban megállapított rendje változatlanul érvényben volt, ezek az országgyűlés színe elé vitt kezdeményezések és az ott lefolyt viták arról tanúskodnak, hogy a jobbágyköltözés kérdése a törvénytárban mutatkozó látszólagos nyugalma ellenére sem jutott az 1556. évi rendelkezéssel nyugvó állapotba. Az országgyűléseken kölcsönös szemrehányások hangzanak el a király és a rendek részéről egymással szemben: ki a jobbágyság elnyomója, ki nem tartja meg a szabad költözködésről hozott rendelkezéseket? A tárgyalásokat ismerve nem lehet számunkra meglepetés az 1608. évi 13. törvénycikknek az a tudósítása sem, hogy egyes megyék mit sem tudnak a jobbágyok szabad költözködéséről. A rendek ugyanis már az 1572. évi országgyűlésen szóba hozták, hogy egyes megyék a szabad költözködésre nézve az 1556· évi törvénnyel ellentétes határozatokat hoztak. A megyék statútumai között az 1556-tól 1608-ig terjedő időközben néhány megye részéről valóban találunk határozottan megfogalmaltan is ilyen állásfoglalást. Zala megye mindjárt 1558-ban, alig két évvel a jobbágy költözködés törvényes rendezése után egyszerűen megszüntette a szabad költözködést. Mivel a megye urai és nemesei azt látják, — mondja a megye statútuma — hogy a jobbágyok költözködése körül sok baj, gyűlölség, civakodás, versengés, a jövőre nézve pedig veszedelem támadt mind az urakra és nemesekre, mind a jobbágyokra nézve, ezért a jobbágyok elköltözködését és szabaddá tételét a jövőre teljesen megszüntetik, kivéve azokat a jobbágyokat, akik már szabaddá tettek és akiknek ilyen ügyei már bíróság előtt vannak. A nagybirtokban és kisnemességben egyaránt bővelkedő megye két évtized múlva azonban megsokalta az általa törvényrontóan kimondott teljes kötöttséget. Az urak, mágnások és birtokos nemesek — állapította ugyanis meg a megye — parasztjaikat úgy szokták kezelni, mint az oktalan állatokat és a rabokat és ezáltal bizonyosan kihívják az Úristen haragját, ezért egyértelemmel megengedik bizonyos időre — »usque ad certum temporis spatium* — a szabad költözködést, megtartva

[1] 1596: 36. t.-c.

azonban a törvény szerint megtartandókat. A »bizonyos idő« igen rövid ideig tartott. A megye már a következő évben okot talált a kérdés elővételére. Előbb, a nyári munkák kellős közepében, még csak a törvény megtartását követelték a házaikból elköltözni óhajtó jobbágyoktól, de a hatá rozatukhoz fűzött indokolás — a költözködésre szabadságot nyert jobbágyok telke üresen szokott maradni — kifejezte, hogy a visszaállított szabad költözködés körül bajok vannak. Az ősz folyamán meg is szüntették újból és teljesen azt, de most azzal indokolva, hogy sok elköltözködő jobbágyot a törökök elragadtak, tehát a jobbágyok veszedelmeiről tanácskoznak kellett.[1] A megyében, melynek állásfoglalásai legjobban kifejezik, hogy a jobbágyszabadság kérdése az 1556. évi törvényes rendezés után is ide-odahullámzott, ezután nem foglalkoztak a transmigratio ügyével, a megye tehát nyilvánvalóan azok közé tartozott, amelyek az 1608. évi törvény szerint nem ismerték a jobbágyoknak az 1556. évi törvényekben megszavazott viszonylagos költözködési szabadságát. Ung megye már 1555-ben, tehát az 1556. évi törvények meghozatala előtt kimondta, hogy a »communitas« — a megye nemesi közönsége — a jobbágyok költözködését egy lélekkel és egyhangúlag letette[2] s annak, hogy a következő évben hozott országos törvények változtattak volna a megye álláspontján, nincsen semmi nyoma. Abaúj megye is félretette a törvényt 1579-ben. A jobbágyköltözködést jogtalanságokat szülő gyűlöletes ürügynek bélyegezte meg s az «egész megye* szavazatával letette azt, kivéve — úgymond — a szökött jobbágyokat, akiket a törvénycikkek szerint vissza lehet perelni és vinni uraiknak. A megye tehát annyira megmerevítette a jobbágyok mozgását, hogy szükségesnek tartotta a szökött jobbágyok visszaszerzésének jogát biztosítani, különös ellenmondással csupán ennyit ismerve el a jobbágy költözködéséből. Azonban a megye szigora hamar feloldódott, már két év múlva minden megjegyzés nélkül újból megengedte a jobbágyok költözködését.[3] Végül Torna megye statútumát ismerjük még ebből az idő-

[1] Kolosvári Sándor—Óvári Kelemen: *A magyar törvény hatóságok jogszabályainak gyűjteménye. (Corpus Statuturum,* a továbbiakban: Corp. Stat.) V. 1. k. 12, 35, 37. 38. 1.

[2] U. ott II. 1 k. 1. 1.

[3] U. ott 40, 43. 1.

bői a költözködéssel szemben: a megye 1607-ben a nemes urak »universitas«-ának hasznára kimondta, hogy ha a jobbágyok ezután egyik helyről a másikra akarnának költözni, azt nem tehetik, csak akkor, ha földesuraikkal szemben igaz és törvényes okokat mutatnak fel, egyébként azonban semmi módon el nem költözhetnek, »miként kitűnik ez Ferdinánd király 1550. évi decretumának 37. cikkelyéből.®[1] Láttuk, hogy ez a törvénycikk a jobbágypanasz igazolásának az elköltözést egyenesen megbénító körülményes eljárását írta elő. A megye tehát most ezt a törvényt veszi alkalmazásba, holott ezt a törvényt az 1556. évi rendelkezések, melyeket éppen a korábbiak felváltására hoztak, hatályon kívül helyezte. Aligha tételezhető fel, hogy a megye az 1550. után hozott törvényes rendelkezéseket nem ismerve, jóhiszeműen járt volna el.

Valószínű, hogy ezekkel a megyékkel nem merült ki a költözködést e törvényes rendelkezésekkel szemben meg tagadó megyék sora. A megyék közül soknak a jegyzőkönyve egyáltalában hiányzik a XVI. századból,[2] statútumaik ebből a korból tehát meg sem találhatók. Azt is fel lehet azonban tennünk, hogy a röghözkötöttség gyakorlatát a megyék jegyzőkönyvbe iktatott statútumok nélkül is bevezethették, úgy is tehát, hogy állásfoglalásaik a statútumaikban kifejezésre jutottak volna s így azok nyoma korunkra maradt volna.[3] Azonban az 1608. évi törvény rendelkezéséből azt is megállapíthatjuk, hogy voltak olyan megyék is, melyek az 1556-ban körülírt és alaposan csökkentett szabad költözködés rendszeréhez tartották magukat. A szabad költözködést lerontó megyék földrajzi elhelyezkedése mégis megengedi azt a megállapítást, hogy a költözködés megtagadása nem volt helyi jelenség vagy akár táj jelenség sem, hiszen az említett négy megyében az országnak 2—3 nagyobb tájvidéke van képviselve. Valószínű, hogy ha módunk lenne az 1556. évi törvények alkalmazása, illetőleg lerontása szempontjából az ország megyéit osztályoznunk,

[1] U. ott V. 1. k. 35· 1·

[2] Föglein Antal: *A vármegyei jegyzőkönyv.* Levéltári közlemények 1938. 142—167. 1.

[3] Arra sincs biztosítékunk, hogy a fennmaradt statútumokat a Corp. Stat, nagybecsű kiadványa, melyből merítjük idevonatkozólag adatainkat, hiánytalanul közreadta-e.

minden táj tényező szerepe nélkül egészen tarka képet kapnánk, kifejezve, hogy tulajdonképpen a helyi nemesség magatartásán és talán politikai vezetésén múlt, hogy a megye e tekintetben ilyen vagy olyan szabályokat óhajtott követni. A feltehetően tarkán adódó kép egyúttal azt is kifejezné, hogy a jobbágyszabadság kérdésére nézve az ország nemességének a közvéleménye ezekben az évtizedekben ugyan helyenként eltérő, de az alkalom szerint egy-egy helyen is hullámzó, végleges állásfoglalásra nem jutó volt.

Ha magyarázatot óhajtunk keresni arra a különös jelenségre, hogy megyék egyszerűen túlteszik magukat az országgyűlés által alkotott és a király által szentesített törvényen, elsősorban a nemesi megye önkormányzatának éppen ebben az időben végbemenő kiteljesedését, másrészről a törvénnyel dacoló társadalmi szemlélet erejét kell szemügyre vennünk. A nemesi megye — mint tudjuk — a XIII. században, az akkor lefolyt nagy társadalmi átalakulás következményeként indult kibontakozásnak. Magának a megyei önkormányzatnak a kifejlődése hosszú idő, századok munkája volt. A XIII—XIV. században a megye szervezetében az önkormányzat elemei tulajdonképpen csak a szolgabírák voltak, akiknek tevékenysége a király által a vármegye élére kinevezett főispán és általa állított alispán oldala mellett folyt le. A megye vezetése alapjában tehát királyi tisztviselők kezében volt s ennekmegfelelően erősen fogyatékos a megyei önkormányzat is. Az alispán, aki a távollevő főispán helyett a megye igazgatását idővel egyre nagyobb hatáskörrel vette a kezébe, nem a megyék embere volt tehát, hanem a főispán által alkalmazott, vele magánjogi viszonyban levő familiáris tisztviselő, akinek alkalmaztatása is magánjogi egyezségen alapult. A megyei önkormányzatnak nagyobb teret csak Mátyás nemesi politikája nyitott. A király tudatosan segítette elő a nemesség rendi érvényesülését s ez a politika a megyei önkormányzatot is nagy lépésekkel vitte előbbre. Az i486, évi törvények kimondták, hogy az alispán, tehát a megye tényleges vezetője csak megyebeli nemes lehet, még pedig a tehetősebbek közül s hogy az alispánnak a megye közgyűlése előtt esküt kell tennie. Ugyancsak kimondták, hogy a megye bírósága illetékes bíró a nagyobb súlyú bűnügyekben, tehát a birtokfoglalók, hatalmaskodók, gyújtogatok és más gonosztevők

üldözésére és ítéletére nézve is s egyúttal örök időkre megszüntették az ilyen ügyekre is hivatott nádori »generalis congregatio«-knak már hosszabb idő ót a hanyatló intézményét. Hangsúlyozta a törvény, hogy a megyei bíróság illetékessége alól nincs kivétel, annak tehát a megyében birtokos legnagyobbak is alá ja tartoznak. Míg ezek a rendelkezések egyrészről rendkívül megnövelték a megyei hatóság súlyát, másrészről megindították a megyei alispánnak a magánjogi kapcsolatból való kibontakozását. Valóban, még ebben az időben mindjárt találunk arra is példát, hogy az alispán megválasztásában részt vett a megye nemesi közönsége is. Egyébként azonban a törvény önmagában is alkalmas volt e tekintetben a megyei nemesség befolyását valamennyire érvényesüléshez segíteni, amikor a főispántól »megyebeli« jó birtokos nemes állítását írta elő, hiszen ezt a megyei birtokos nemességet a családi és vagyoni érdekek sokszoros szálai fűzték össze. Az alispán megbízatásában még nagyobb szóhoz juttatta a megyei nemességet, a központi hatalom képviselőjével, a főispánnal szemben az 1504· évi országgyűlés, mely előírta, hogy a főispán csak olyan nemest tehet alispánjává, akivel szemben a megyebeli nemesség nem emelt kifogást. Ez a törvény már határozottan vezet az alispáni tisztségnek választás útján való betöltése, a megyei önkormányzat kiteljesedésének e legfontosabb állomása felé. Erre az állomásra a megyei önkormányzat 1548-ban el is érkezett. A törvény ugyanis kimondta, hogy az alispánok nem csupán a főispán, hanem az egész megye beleegyezésével választassanak és rögtön—tehát a megye színe előtt — tegyenek esküt, különben ítéletüknek senki se engedelmeskedjék. Az alispán megválasztása ugyan most sem lett egyedül a megyei nemesség jogává, mert a törvény a főispánnak a jelölési vagy fordítva, a megyei nemesség által jelöltek közül való választási joggal egyértelmű közreműködést biztosított, a valóságban a megyebeli nemesség mégis törvényesen érvényesíthette már akaratát a megyei igazgatás vezető tisztviselőjének, a megyei bíróság elnökének, az alispánnak az állításában. Ez a jog az életben annál nagyobb jelentőségű volt, mert egy időben vele a megyei önkormányzatnak egyéb feltételei is kiépültek. A megyének azt a jogát, hogy a maga területére nézve jogszabályokat alkothat, már Werbőczi nagy hangsúllyal kifejtette, 1545-

ben pedig törvény mondta ki, hogy a megye ispánja és alispánjai nem tartoznak engedelmeskedni a király és a királyi helytartó rendeletéinek, melyeket a király vagy helytartója a jószágok visszaadása ügyében törvények megsértésével bocsátanak ki. Ezzel a megye tulajdonképpen — legalább is az említett ügyekre nézve — arra kapott jogot, hogy a törvényesség szempontjából mintegy ellenőrizze a királyi és központi hatalom működését. Más törvények a megyének arra adtak jogot, hogy a királyi adó beszedésére kiküldött dicatorok mellé megyei nemest állítsanak ellenőrként s hogy a bírságok behajtásához az ispán igénybe veheti az országos főkapitányok katonai segítségét. Külön megyei adót már a XV. század vége óta törvény alapján szedhettek a megyék s egyre fokozódott szerepük az ország katonai védelme szempontjából is.[1] Mindez a törvényadta jog a valóságban sokkal több is volt akkor, amikor az ország állandó hadiállapota miatt országszerte nagy volt a zűrzavar s a központi hatalom tekintélye lehanyatlott. így jutott hozzá a megyebeli nemesség az önigazgatásnak jóformán a teljességéhez, időbelileg körülbelül párhuzamosan akkor, amikor a jobbágyság költözködési jogának megadásáról, illetőleg megvonásáról vagy korlátozásáról folytak az országgyűlésen a tárgyalások és jelentek meg egymást gyorsan lerontó törvények. A megyei önkormányzat önállósult a központi hatalommal szemben, egyúttal pedig az önkormányzatot kezében tartó közép- és kisbirtokos nemesség politikai súlyra tett szert a nagybirtok hatalmával szemben is, bár ez a súly a valóságban a nagybirtok tényleges hatalmával szemben ezután is sokszor tehetetlen volt. A nemesség ezután már mindenesetre politikai eszközökkel rendelkezett azzal a nagybirtokos réteggel szemben, amelytől jobbágyait félthette a jobbágyért szüntelenül folyó és reánézve hátrányos küzdelemben. A jobbágy sorsának romlásában, amely az 1514. évi nagy válság után bekövetkezett, az egyik tényező így a vármegye hatalmának párhuzamos kifejlődése lett s csak e fejlődéssel érthetjük meg a megyéknek a jobbágyság ügyében hozott törvényekkel dacoló határozatait.

[1] V. ö. Osváth Gyula: *A magyar vármegyei szervezet 1608-ig* (Budapest, 1913); Mályusz Elemér: *A magyar társadalom a Hunyadiak korában* (Kny. a Mátyás-Emlékkönyvből, Budapest, 1940.)

Az érdek mögött azonban, amely az önállósuló vármegyei hatalom birtokosait a jobbágy örökös kötelékének enyhítésére szolgáló törekvésekkel és végül országos törvényekkel szembeállította, észre kell vennünk egy egész társadalmi szemlélet sugalló erejét is. Ezt a szemléletet az 1514. évi bosszúállás indította el pályáján s ha utóbb az országgyűlések tárgyalásaiban és végzéseiben az örökös köteléknek megszövegezett rendszere át is formálódott, ezekkel szemben Werbőczi tételei, melyek mind nagyobb tekintélyre emelkedtek, azt hirdették, hogy a jobbágy örökre elvesztette a szabad költözködéshez való jogát. Igaz, hogy Werbőczi a megyék statutumaikotási jogának megállapításánál azt is leszögezte, hogy a megyék jogszabályai, mint particuláris jogforrások, nem állhatnak ellentétben az országos törvényekkel, de ezek a törvények az 1540/50-es években szinte évenként átalakultak, nem nagy hasznára az idevonatkozólag így vagy úgy rendelkező törvények tekintélyének, mely a Hármaskönyvben kifejeződő szemlélet felett így nehezen vehetett erőt. Ebben a szemléletben, mint láttuk, a nemesség és a jobbágyság között hatalmas szakadék nyílt meg s ez a szakadék később sem szűkült, hanem inkább szélesbült. E szemléletben a jobbágyság kiszolgáltatott volt urainak, az ellene támasztott felkelés jogcímével. A nemességben végül is kiváltságos helyzete felsőbbséges, a jobbágyságban letaszítottsága és küzdelmes sorsa alárendelt társadalmi öntudatot fejlesztett ki. Ez a szemlélet a rendi megoszlásnak és a jobbágyság alattvalóságának hovatovább ősi eredetet tulajdonított és a társadalom szélesebb köreit is áthatotta. Kolozsvár város 1603. évi statútumában úgy nyilatkozott, hogy a »régi szent királyok, akik az országot három részre osztották, tudniillik nemességben, parasztságban és városi rendekben, mindeniket különbkülönb törvényekkel úgy rekesztették el egymástól, hogy semmi elegyedés ne lenne.*[1] Az ősi eredet tudatához társult az elrendeltetés érzete: Forgách Miklós kassai főkapitány azt mondotta, hogy a jobbágysors Isten törvénye, ő rendelte a jobbágyok alacsony állapotját.[2] Ez a Gondviseléstől származtatott felsőbbséges uralkodó helyzet az-

[1] Corp. Stat. I. k. 262. 1.
[2] Acsády, 247. 1.

után a szemléletet olyan szélső pontokra is elragadta, amelyeken az úr és a jobbágy viszonyában már a tárgyi igazság sem jelenhetett meg méltóképpen másként, csak a nemes oldalán. A rendek egyik törvényükben egyenesen kijelentették, hogy a nemes emberhez méltatlan, hogy a földesúrtól, szolgabírótól és esküdtektől elítélt jobbágyok a megyén más ítélethez jutva, a jobbágyok így mintegy maguk személyében perlekedhetnek a győztes nemesi féllel[1]. Ez az áthidalhatatlannak érzett magasabbra rendeltetettség áthatotta az ellenreformáció korának vitáit is, melyek a XVII. század első felében elsősorban a jobbágy szabad vallásgyakorlata körül folytak. A kegyúri joghoz a maga érdekében ragaszkodó katolikus álláspont sűrűn idézte Werbőczi híres tételét arról, hogy a parasztnak munkája bérén és jutalmán kívül urának földjén egyéb joga nincsen, nincsen tehát az ura fundusán épített templomhoz sem. E hosszadalmas vitázás folyamán Esterházy Miklós nádor az egyik országgyűlésen azzal szegült a protestáns rendeknek az elvett templomok ügyében megyei bizottságok kiküldését kívánó javaslatával szembe, hogy »eddig morgó társunk volt a jobbágy, de ezután pörös urunk lenne«, a nemes vármegyék pedig köteles szolgák lennének a földesurak ellen.[2] Az ilyen fenyegetés a jobbágyságot valami süllyedett erkölcsi állapotnak tekintő nemesi közfelfogásra nem téveszthette el a hatását.

Ez az alábukott társadalmi réteg az élet anyagi vonatkozásaiban is érezhette, hogy a szolgálat viszonyán túl valami egyéb teher, a hátrányos megkülönböztetésre egyéb ok is nehezedik vállaira. Ebben a korban gyakran ismétlődnek a parasztok fegyverviselését és vadászását tilalmazó parancsnok.[3] A fegyverviselés tilalma az 1514. évi parasztlázadás észszerű következménye volt, de utóbb mára parasztmegmozdulás veszedelme mellett mintegy társadalmi súlytalanságot is kifejezett. Ebben a korban mégis gyakran kényszerültek a rendek arra, hogy a harctérré vált Magyarországon a parasztok fegyveres segítségére támaszkodjanak. Bars megye 1630-ban egyenesen előírta, hogy minden paraszt

[1] 1635:17. t.- c.

[2] L. a szerzőnek *»A jobbágy vallásügye 1608—16471.*« c. tanulmányát a kötetben.

[3] Corp. Stat. II. i.k. 68, 185—186. 1.

köteles magának fegyvert, puskát és szablyát beszerezni,[1] viszont a következő évben lezajlott Császár Péter-féle tiszántúli paraszt mozgalom hatása alatt 1632-ben a tiszántúli megyék minden fegyvert elszedtek a parasztoktól, akiknek meg kellett arra is esküdniök, hogy uraik ellen nem kelnek fel, az ilyen szándékú embert feljelentik s a maguk fegyvereit uraik kezébe szolgáltatják.[2] Ha azonban a fegyverviselés és vadászat tilalmának voltak érthető gyakorlati indokai is, sok egyéb tilalom nem fejezett ki mást, csak társadalmi alsóbbrendűséget. Szabolcs megye 1669-ben a »tőrészés« — a tőrrel való vadfogás — mellett eltiltotta — kifejezetten a paraszt embert — a dohányszívástól,[3] más megyék a parasztoknak a nemesség megyei közgyűlésén hallgatóságként való megjelenését sérelmezték,[4] Moson megye pedig 1670-ben azt tette statútumába, hogy vakmerő parasztok gyakran kevés teherrel vagy teher nélkül makacsságból nem akarnak a nemeseknek az útból kitérni s a köteles tiszteletet megadni, azért az ilyeneket a nemesek a jövőben szabadon megverhetik s az alispánnak a miatta bepanaszolt nemes ellen nem kell eljárnia.[6] Az északkeleti részen fekvő megyék viszont a a parasztok urias ruhaviseletét tiltották el. Ung megye 1666-ban kimondta, hogy a parasztemberjele a bocskor vagy a szekernye s asszonyaik sem viselhetnek karmazsin vagy kordovánccsizmát vagy egyáltalában csizmaszárat, hanem a régi mód szerint csak vargasarut.® Máramaros megye 1696-ban hozott hasonló rendelkezést. Nagy kárával tapasztalja a nemes vármegye — írták a statútumba — a parasztembereknek alkalmatlan magokviseletét, ezért megszabták, hogy a parasztember semminemű posztóköntöst viselni ne merészeljen, se csizmát, ezeket el kell venni tűlük és csak sarut hordhatnak csizma helyett, a szolgálóknak pedig a rásaköntöst és a fátyolt is le kellett tenniük.[7] Az ilyen tilalmak rendszere mögött működő társadalmi szemléletben születhetett meg az olyan földesúri utasítás, mint Kapi Zsigmondé 1620-ban, aki a

[1] U. ott IV. 1. k. 163. 1.
[2] U. ott III. k. 69—71. 1.
[3] U. ott 155. 1.
[4] U. ott II. 1. k. 312, III. k. 226. 1.
[5] U. ott V. 1. k. 176. 1.
[6] Tört. Tár 1894. 555—556. 1.
[7] Corp. Stat. III. k. 228—229. 1.

jobbágyaitól járó szolgáltatások beszedésére utasítva tisztjeit, arra is utasította őket, hogy parancsát olvassák fel egynéhányszor »a szófogadatlan koszosfejű jobbágyok előtt, hogy elhagyván a régi, goromba, vakmerő, oktalan, paraszt, ostoba, emberi természet ellen való megrögzött gonosz természetöket«, szavait fejek vesztése terhe alatt fogadják meg.[1]

Nem volna helyén való, ha ezt az embertelen megnyilatkozást az összes földbirtokosok megnyilatkozásaként tekintenénk vagy ha a fenti tilalmakat az összes megyékre vonatkoztatnánk. De ha szórványos jelenségként fogjuk is fel azokat, arra így is alkalmasak, hogy rámutassanak a jobbágyságról eltorzultan kialakuló szemléletre. Nyilvánvaló, hogy a jobbágyság az 1514. évi törvényeknek és az azokat diktáló közfelfogásnak a társadalmi meghatározottságában élt s ez a meghatározottság jutott kifejezésre a megbecsülésnek a jobbágyot megalázó hiányában, valamint a földesúri érdeken és a földesúri kötelék követelményein túlhaladó tilalmak rendszerében. A jobbágy kiszolgáltatott, leginkább csak földesurától nyerhet védelmet, ha földesura a védelemre lelki készségekkel rendelkezik. Ez a lelki készség, a földesúrnak jól felfogott érdeke által is táplálva, sokszor meg is nyilatkozott. A jobbágyok gondozására késztető érdek mellett a kor forrásaiban gyakran megszólalt az emberi szánalom hangja is, de éppen ez is a jobbágy elesettségének a jellemzőjeként. Kortanu írta, hogy sszánandó a jobbágy állapota, kiknek a törvény dacára, még máshova költözniök sem szabad. Ha a keresztyének uradalmaiban keresnek menedéket, sehol sem maradhatnak bátorságban, mert földesuraik őket mindenütt nyomoztatják, rabszolgákként megkötöztetik s lakjaikba visszahajtván, török módra százznál is több csapással kínozzák, bilincsekkel terhelik, börtönnel sanyargatják».[2] Ez a maga érdekét is szemmel tartó, egyben a szánalom érzetét sem megtagadó felfogás a jobbágyot végül is valami alsóbbrendű fokon megrekedt teremtménynek tekintette, akiket a felsőbbséges emberi akaratnak lehet jó szóval és a vallás erejével gyermeki engedelmességre is hajlítani. Kassa város, mely maga is jobbágyfalvak birtokosa volt, 1563-ban jobbágyfalvai ispánjait arra utasí-

[1] M. Gazd.-tört. Szemle 1895. 196. 1.
[2] Kálmán, 20—21. 1.

tóttá, hogy a város jobbágyait tartsák istenfélelemben, engedelmességben és szorgalomban, legyenek nekik is lelkipásztoraik.[1]

A jobbágynak ezt a gyülöletre-szánalomra indító társadalmi meghatározottságát, mely eláradt a társadalom szemléletén, tekintetbe kell vennünk, amikor a megyének törvénytől elhajló jobbágyrendelkezéseivel találkozunk. A hatalma tetőfokára érkező nemesi megyét ez a közfelfogás segítette át a törvény gátjain. A törvény akaratának a közvélemény nagynyomású ellenálló közegével kellett megküzdenie s nem mindig tudott győzelmes lenni. Ott állt a közvélemény mögött a változhatatlan jogrend is Werbőczi törvénykönyvében s mindezek nyomában a megyék a jobbágyszabadságot az 1556. évi törvények meghozatala, majd pedig megújítása után is önhatalmúlag határozták meg. Végül pedig 1608-ban a megyék teljesen kezeik közé vehették törvény szerint is a jobbágy szabaddá tevésének, illetőleg helyhez kötésének szabályozását.

A magyar rendeknek 1608-ban alkotott nagyjelentőségű törvénye közelebbről megvizsgálva nem látszik annyira világosnak, hogy magyarázata minden félreértést kizárhatna. A törvény, mint láttuk, két csoportra osztja a megyéket: egyrészt azokra, amelyekben eddig szokásban volt a jobbágyok szabad elköltözése, másrészről azokra, amelyek a jobbágyszabadsággal élni nem akartak. Az előbbieknek a törvény szerint továbbra is a jobbágyszabadság állapotában kell maradniok, az utóbbiak viszont hozhatnak »privata constitutio«-t. Ha szövegszerűen értelmezzük ezt a megkülönböztetést, csak azt állapíthatnánk meg, hogy a szabad költözködés jogának valamilyen formáját eddig elismerő megyék nem térhetnek át a jövőben a röghözkötés rendszerére. Ha azonban a változtatás csak azoknak a megyéknek áll módjukban, amelyek eddig megszüntették a szabad költözködést, akkor változtatásaik végül is csupán javíthatnának a jobbágy helyzetén. A jobbágy költözködési jogának ilyen kettős módon való megrögzítése azonban az életben nem indokolható. Különösen nem akkor, ha tekintetbe vesszük, hogy eddig éppen a megyék életét irányító nemesi réteg volt elsősorban az, amely a szabad költözködés

[1] Corp. Stat. II. 2. k. 97—98. 1.

jogának visszaadásával szemben nehézségeket támasztott. De a következmények sem igazolnának ilyen megszorító magyarázatot. A törvény megalkotása után ugyanis a szabad költözés a megyékben még kevesebb szóhoz jutott s olyan megyék is, melyek eddig elismerték a szabad költözködést, ezután letették azt. A megyék a törvényt kétértelműsége mellett is egyként úgy értelmezték, hogy a szabad költözködés jogának szabályozása teljesen rájuk bízatott, így nem is lehet felőle kétségünk, hogy a törvényben ilyen szándék öltött testet. így magyarázta — mindjárt az országgyűlés után néhány hónappal — Nyitra megye. A megye statútumot alkotott s ebben előrebocsátva, hogy a jobbágylicenciálás körül a bíróknak a legnagyobb »molestiá«-jával eddig sok baj volt s hogy a multévi országgyűlés annak módjának szabályozását minden megyének a hatalmára bízta, Nyitra megye kimondta, hogy a jobbágyoknak őseik által nem ok nélkül megengedett szabad költözködését továbbra is fenntartják ugyan, de a visszaéléseket megszüntetik, ezért tehát a jobbágynak a jövőben a hely színén a szolgabíró és megyei esküdt előtt meg kell jelölnie költözködési szándékának alkalmas okát s azt 15 nap alatt be is kell bizonyítania. Ha ügye igaz — például a földesúr jogtalanul lovat, ökröt vagy más értékes dolgot vett el a jobbágytól és nem adta azokat vissza, a borát elvitte és egy év alatt nem fizette meg az árát, vagy a jobbágytól elítéltetés nélkül valami nagyobb bírságot kényszerített ki — a szolgabírónak folytatni kellett az eljárást és ítéletet hozni. Ha pedig a felek valamelyike fellebbezett, az ügy a megye bírósága elé került. Ha a jobbágy nem tudott igaz okot adni elköltözésére, helyén kellett maradnia s azonfelül 20 forint büntetést is kellett fizetnie. Új elem volt a megye statútumában az, hogy a jobbágynak nem kellett okot megjelölni s mégis elköltözhetett az esetben, ha maga helyett a földesúrnak más alkalmas jobbágyot állított.[1] A megye tehát élve a kérdés szabályozására szabad kezet nyújtó törvénnyel, olyan feltételhez kötötte a jobbágy eltávozását, amely igen hasonlított Ferdinánd említett országgyűléseinek a végzéseihez. Bizonyára innen került a húsz forint büntetés is a megyei statútumba. Alapjában véve a megokoláshoz kötött költözködési lehetőség a való-

[1]U. ott IV. 1. k. 113—114. 1.

ságban nem volt szabad költözködés s ezen nem változtatott az sem, hogy a jobbágy helyettes állításával megokolás nélkül is elhagyhatta az urát. Jóllehet más megye statútumában nem találkozunk a helyettes állításának az elköltözést egészen kérdésessé tevő jogával, az a gyakorlatban mégis máshol is meghonosodott. A fejérmegyei ozorai uradalom úrbéri szabályai között azt olvashatjuk, hogy a jobbágy elmehet szabadon akkor, ha maga helyett helyettest állít, de ezzel a joggal is csak az a jobbágy élhet, aki rendelkezik a »szabadmenetelűség«-gel, szemben az »örökös« jobbággyal.[1]

Ugyanabban az évben, melyben Nyitra megye az előző évben nyert törvényes felhatalmazás alapján a maga területén a röghöz kötöttségnek lényegében egy új formáját teremtette meg, Hont és Pozsony megyék is hasonló jellegű rendelkezést hoztak. Hont megye kimondta, hogy a jobbágy nem mehet el földesurától, ha szándékára az urának teljesítendő vagy teljesített munka indítja. Ez a jog csak akkor illeti meg, ha a földesúr jogtalanul jár el vele szemben, tudniillik, ha jószágát, borát, olaját elveszi tőle vagy más nyilvánvaló igazságtalanságot követ el vele szemben, de a munkát és a cenzust meg kell akkor is fizetnie s ha indokolatlanul emelt panaszt, el kell marasztalni őt a jobbágy homogiumában,[2] a Nyitra megye által is követelt húsz forintban. A Pozsony megyében 1609-ben megszabott költözködési feltétel, melyet az előző években hozott törvények értelmében szabaddá tett költözködésre a sok »abusus« miatt hoztak, általában a nyitra- és hontmegyei határozatoknak felel meg, tehát az elköltözésre igaz ok megjelölését kívánja a jobbágytól s ezek között külön is szól arról az esetről, ha a földesúr a jobbágytól pénzt vett kölcsön és azt nem fizette meg.[3]

Azt, amit 1556 óta 1608-ig törvénysértéssel végeztek a megyék, 1608 után a törvényre hivatkozva jogszerűen megtehették: a jobbágy költözésének a feltételeit és módjait megszabták, esetleg azt teljesen megszüntették s ezt tehették anélkül, hogy ezután már az országgyűlés beleszólt volna a jobbágy költözködésének az ügyébe. Több mint egy évszá-

[1] Acsády, 254. 1. A helyettes állításával való elköltözködés jogát ismerték Cseh- és Oroszországban is. Grünberg, 22. 1. Kliutschewskij III. k. 340. 1.

[2] Corp. Stat. IV. 1. k. in. 1.

[3] U. ott IV. 1. k. 119. 1.

zad múlva jelenik csak meg ismét törvénycikkely a jobbágyköltözködés ügyéről, ekkor már lényegesen más viszonyok között, az egész jobbágyságnak átalakulásban levő társadalmi állapotában. A jobbágyszabadság ügye 1608-ban hosszú időre a megyék kezére került s ennek csupán egyik oldala az, hogy a kérdést ezután az a nemesség tartotta kezeiben, amely a hatalmas nagybirtoktól féltve jobbágyait, leginkább idegenkedett eddig is a jobbágymigráció kötelékeinek lazításától. A másik oldalon azt kell megállapítanunk, hogy a jobbágyok útja ezután a királyi szék felé eltorlaszult. A királyi hatalom és a jobbágyság között megszakadt a közvetlen kapcsolat. A XIV. században a szentgotthárdi jobbágyok még a király bírói széke elé idéztették földesnrukat, a szentgotthárdi apátot[1] és az egri vár jobbágyai a XVI. század második felében is — a váruradalmak tisztviselőit megkerülve — közvetlenül fordultak a királyhoz panaszaikkal, nem is eredmény nélkül.[2] Bár olykor kesergő jobbágyok panaszai ezentúl is eljutottak a király elé, az orvoslásról nehéz volt már akkor gondoskodni, mikor annak a megyei eljárás útvesztőin, a jobbágy urainak közvetlen és érdekelt fórumain keresztül kellett a jobbágyhoz eljutnia. A jobbágyállapot az 1608. évi törvénnyel a valóságban a vármegyei birtokosrend hatalma alá került s az úr és a jobbágy viszonyába magasabb erőknek nehéz volt ezentúl beleszólniok.[3]

Az 1609. évben hozott nyitra-, hont- és pozsonymegyei határozatokban nem a merev röghözkötöttség, hanem a szabadságolásnak igen nehéz feltételekhez kötött formája jelent meg, de a Ferdinánd országgyűléseiben nyugvó állapotából kimozdított jobbágykötöttség ezekkel is közelebb jutott a kötelék feloldhatatlanságának az állapotához. Néhány évtized múlva, a tiszántúli Császár Péter-féle parasztmozgolódás hatása alatt a királyi trón birtokosa, aki érdekeitől is vezettetve az előző században még megindító sza-

[1] Kalász Elek: *A szentgotthárdi apátság birtokviszonyai és a ciszterci gazdálkodás a középkorban* (Budapest, 1932).

[2] Ruzsás Lajos: *Az egri vár gazdálkodása a XVI. században.* (Budapest, 1930). 35. 1.

[3] Csehországban a XVIII. században már a hatóságnál kereshetett védelmet a jobbágy földesurával szemben, de az ott ugyancsak nemesi összetételű bíróság helyett a jobbágyok inkább közvetlenül az udvarhoz fordultak, bár ez tiltva volt. Grünberg, 34—35. 1.

vakkal sürgette a jobbágy örökös kötelékének a feloldását, most maga is a megkötés állapota felé tolta a fejlődést. II. Ferdinánd király 1633-ban parancsot intézett Győr megyéhez — valószínűleg egyidejűleg más megyékhez is — s előadta, hogy a hozzá jutott hírek szerint az a rossz szokás harapózik el, némely megyékben, hogy a jobbágyok uraiktól »dimissió«-t [L]kérnek s tetszés szerint változtatják helyeiket, ami pedig a nemességnek nagy sérelmére van. Az urak így jobbágyaiktól akaratlanul megfősz tódnak s a jobbágyok a szabadságtól elbizakodva, köteles szolgálmányaikat nem adják meg, hanem eltávozással fenyegetőznek. Sőt a nemességnek a hatalmasoktól való elnyomására ad alkalmat ez, mivel a kisebbeket így a nagyobbak jobbágyaiktól megfoszthatják. A király az ország bajai közt ezt nem utolsónak becsülve, felhívta a megyét, hogy a jobbágyok »ablicentiatió«-ját vagy teljesen szüntesse meg, vagy vesse fel a kérdést a jövő országgyűlésen. Hivatkozik a király arra, hogy ezidő szerint az ország nagyobb részében nincs joga a jobbágyoknak az ilyen szabad elköltözéshez s hangsúlyozza, hogy az elmúlt években a vakmerő parasztok milyen nagy tumultust idéztek elő, úgy hogy inkább kevesbíteni és megtörni kell a jobbágyok szabadságát, mint kiterjeszteni.[1] A királyi hatalom most tehát a nemesség mellé állott, védve őt a hatalmasok miatt már századok óta fenyegető jobbágyialanító veszede'mekkel szemben. Ezzel az 1608-ban törvény szerint is a megyei nemesség kezére juttatott jobbágylibertás még nagyobb válságba jutott. Két év múlva a király rendelkezése után Sopron megye már arra hivatkozott, hogy a jobbágyok ablicentiatiója már sehol az országban nem látszik érvényben lenni. Ezért a megye eltörli a maga kebelében is, úgy mégis, hogy a földesurak tekintsenek a keresztyénségre és jobbágyaikat rendkívüli terhekkel, munkákkal és igazságtalan szokásokkal ne terheljék meg.[2]

Ezzel a jobbágy költözködés! jogának az ingája, melyet a bosszú forró hevében kimondott örökös röghözkötés után alig egy-két évtizeddel a királyi hatalom keze lengésbe hozott, a jog síkján ismét nyugalmi állapotba került. Láttuk, hogy az inga lendületei eddig is nehézkesek voltak, a jobbágy-

[1] M. Tört. Tár VIII. k. 68—69. 1.
[2] Corp. Stat. V. 1. k. 116. 1.

szemlélet ellenálló társadalmi közegében alig mozoghattak. Azonban úgy, amiként a gyakorlatban a jobbágynak enyhébb-súlyosabb feltételekkel megadott szabadsága sem jelentette sok jobbágy számára, hogy valóban élhetett a körülményes joggal, akként a valóságban a jobbágyköltözködés jogának elenyészése sem jelentette azt, hogy a jobbágy esetenként nem találta meg az urától elvezető utat. Elsősorban is gondolnunk kell a jobbágyszökések tömeges eseteire, melyek annál nagyobb feszítő erővel működtek, minél merevebben nyilatkozott meg a jog szava, de gondolnunk kell a külső erőkkel megindított s az ország örökös háborús állapotában ide-oda hullámzó jobbágyvándorlás áramlataira s a jobbágy és az úr viszonyának mindig egyéni jellegére is. Az életben a jobbágy sokszor megtalálta urához a számára feloldást adó közeledés módját. A tömeges jobbágynemesítés kora éppen a XVII. század s ez a nemesítés gyakran ugyan a földesúr akarata ellenére, gyakran azonban éppen az ő — megszolgált vagy éppen jól megfizetett — közbenjárására következett be.[1] Az élet mindennapi viszonylataiban különféle lehetőségek nyíltak meg, amelyek a jogi rendszer boltozata alatt eszközöket adtak a jobbágy kezébe sorsa irányítására.

V.

A törvény és a megyei statútum önmagában nem ad képet arról, hogy a valóságban milyen volt a jobbágy helyzete a költözködés, a jobbágyvándorlás szempontjából. A jogszabályok meghatározzák az elérni óhajtott állapotot s közben felvilágosítást nyújtanak a törekvést mozgató erők viszonyáról és irányairól is, mindig kérdéses azonban, hogy a jobbágy örökös röghözkötését előíró, valamint a jobbágy költözködési lehetőségét kisebb-nagyobb mértékben megengedő rendelkezések a gyakorlatban milyen módon és mérvben érvényesültek. Kérdés az is, hogy az egyes esetekben, a mindennapi életben milyen úton-módon találta meg maga az élet a jogszabályok falazatán itt-ott megnyíló réseket vagy kifejezetten a jogszabályok ellenében érvényesülő akarat lehetőségeit. Az eddig előadottak alapján megálla-

[1] Szabó István: *A jobbágy megnemesitése.* Turul 1941. 11—21.1.

píthatjuk, hogy a merev röghözkötöttség rendszere a jog szerint az egész országban hiánytalanul csak 1514-től 1530-ig állott fenn. 1530-ban a Szapolyai János alatt álló országrész, 1536-tól kezdve a szlavóniai rész, 1547-töl kezdve a Ferdinánd kezén levő magyar királyság területén valamilyen formában megtörtént a teljes röghözkötöttség rendszerének feloldása. 1547-től 1556-ig az országgyűlések, többnyire átmeneti jelleggel, vagy felfüggesztették a költözködést, vagy igen nehéz feltételekhez kötötték, azonban a felfüggesztés is megengedett valamelyes jogot a jobbágynak ura elhagyására, annak beleegyezése nélkül is. Végül 1556-tól a magyar királyság és a horvát-szlavón országok területén törvények fogalmazták meg hosszabb érvénnyel a külön indokoláshoz nem kötött, de csak bíróilag elnyerhető költözködési szabadságot. Az országos joggal szemben azonban egyes megyékben helyi jog jutott hatalomra és ez ismét visszaültette a mozdíthatatlan kötöttséget vagy legalább is a jobbágyszabadságolásnak valami körülményesebb, megnehezített formáját. A visszafejlődés vonalán mozgó erők a költözködés szabályozásának jogát a megyékre ruházó 1608. évi törvénycikk meghozatala óta még nagyobb szóhoz jutottak s miközben az 1556. évi jobbágyköltözködés rendszere egyre inkább elsorvadt, az országban annál inkább uralkodóvá lett az örökös jobbágyságnak Werböczi Hármaskönyve és az 1514. évi törvények által megszövegezett rendszere. A jog síkján végeredményben is örökös jobbágyságunk XVI—XVII. századi története a költözködési jog szempontjából három szakaszra osztható fel: 1530-ig a kivételt nem ismerő megkötöttség, 1530-tól kezdve a feltételekhez kötött költözködés, majd a XVII. században fokozatosan visszatelepedő, de — mint látni fogjuk — ekkor már a bomlás belső ellentmondásait hordó örökösség szakaszaira.

Ha a jobbágy sorsát a költözködési jog mérlegén ezekben a korszakokban megfigyelni óhajtjuk, elsősorban azt kell megállapítanunk, hogy a jobbágyság tényleges helyhezkötöttsége teljesen sohasem következett be. Jóllehet az 1514. évi törvények a jobbágyok »dimissio«-ját is örökre eltörleni kívánták, ez a törekvés a valóságban a dolog természete szerint nem valósulhatott meg. A földesurat senki sem akadályozhatta meg abban, hogy a maga jobbágyát urasága alól a maga jószántából elbocsássa vagy

elküldje s a tapasztalatok valóban arra mutatnak, hogy a jobbágyok, uraik jóindulatát szolgálataikkal kiérdemelve vagy éppen pénzen megvásárolva, a földesúri köteléket igen sokszor éppen a földesúr támogatásával vethették le. Utóbb olykor maga a földesúr volt az, aki nemcsak a »dimissionalis« vagy »manumissionalis«, hanem a királyi címeres nemesítő levelet is megszerezte jobbágyának. Az elbocsátás a legmerevebb megkötöttség idejében sem volt kiküszöbölhető, de ezen kívül ugyanakkor másik, hatalmas szelepe is volt a mozdulatlanná merevíteni óhajtott nagy társadalmi tömegnek, a köteléknek a jog ellenében annak megsértésével való elszakitása: a szökés, mely éppen a legnagyobb erejű kötöttség idejében növekedett meg terjedelmében és jelentőségében.

A jobbágylicenciálásról alkotott törvények óta a jobbágynak törvényszerű módja is volt ura elhagyására. Ez a jobbágyszabadságolás már az 1514. évi örökös röghözkötés előtt is dívott. Középkori jobbágyságunk szabad költözködés! joga a valóságban ugyanis a XV. század végén — mint láttuk — fokozatosan hivatalos eljárás útjára szorult s csak a megyei hatóság közreműködésével volt elérhető. Az 1556. évi törvények előírásait követve a jobbágylicenciáció módját a valóságban a következőképpen írhatjuk le.[1]

A költözni óhajtó jobbágynak elsősorban is meg kellett állapodnia egy másik földesurral arra nézve, hogy befogadja magához a maga telkére vagy más módon a szolgálatába. Ez nem lehetett nagy akadály, mert tudjuk, hogy ebben a korban mindenfelé sok volt az üres elhagyott jobbágytelek. Egy-egy nagybirtokon tömegével voltak pusztatelkek, de a kisebb, néhány jobbágytelek birtokában levő birtokosoknál is rendszerint volt egy-két, gazdára váró üres telek. Ha tehát a birtokosnak nem volt terve a puszta telekkel, vagyis nem óhajtotta a maga majorsági művelése alá fogni, ami pedig ekkor még általánosan nagyobb méreteket nem öltött, szívesen fogadta a hozzákívánkozó jobbágyok ajánlkozását, sőt az új telepes-jobbágyoknak több évi adókedvezményt is nyújtott. Sőt a költözködési jogról szóló törvényes rendelkezések, de más adatok is arról tanúskodnak, hogy a földesurak és birtokos nemesek mások jobbágyait egyenesen csábították a maguk birtokára. Ha már most az elköltözni

[1] 1556: 28. t.-c.

óhajtó jobbágy talált urat, aki szolgálatába fogadta, leendő földesura megkereste az egyik szolgabírót és megyei esküdt nemes embert abból a megyéből, amelyben a jobbágy eddig lakott, hogy a jobbágyot vigye át hozzá. A költözködésre tehát valójában egy másik földesúr jelentette be az igényét s a földesúr ilyen előtérbe lépése egyáltalában nem volt csupán a költözködési joggal jelentkező megszorítása a jobbágyoknak. Tudnunk kell ugyanis, hogy a jobbágy nemes emberrel nem szállhatott perbe, nemes emberrel szemben nem volt perlő képessége, hiszen a per tárgya ő maga volt. A nemesség a jobbágy ilyen perlő képtelenségét annyira fontosnak tartotta, hogy — mint láttuk — még azt is sérelmesnek tartotta, hogy a földesúrtól, szolgabírótól és esküdtől valami okból elítélt jobbágy felebbezve a megyéhez, a megyénél meghallgatásra találjon. Ezt úgy fogták fel, hogy a jobbágy a maga személyében került perbe a nemessel, ezt pedig méltatlannak találták s legalább azt mondták ki törvényül, hogy a pervesztes parasztok földesurai a megyétől, ha ott az ítéletet megváltoztatták a jobbágy javára, perújítást kérhetnek az ítélet újabb megváltoztatása céljából.[1] A jobbágy tehát mindenképpen kénytelen volt elköltözés esetén egy másik földesúr védelme alá helyezkedni s ez a valóságban ügyének csak előnyére lehetett.

A szolgabíró és az esküdt, akiket az igényt emelő földesúr a jobbágy elköltözési engedélyének kiadatásáért megkeresett, kimentek abba a városba vagy faluba, ahol a költözködni óhajtó jobbágy lakott. Itt a jobbágy előttük letette a falu bírója kezébe a terragium címén fizetendő két dénárt és »bejelentette a licenciát.* A falusi bíró tulajdonképpen a földesúr jobbágya volt és az ö érdekei szerint gyakorolta bírói tisztségét, mely egyúttal a földesúr részére bizonyos gazdasági szolgálatokkal is együttjárt. A szolgabíró és az esküdt a terragium lefizetése és a licencia bejelentése után tizenötnapi határidőt tűzött ki, hogy a jobbágy, ha az eddigi ura kérésére vagy önként a maga jószántából meg akar maradni, ezt megtehesse. Nyilvánvaló, hogy ez alatt a tizenöt nap alatt sok minden történhetett s a földesúr vagy tisztjei akár rábeszéléssel, akár esetleg fenyegetéssel a jobbágyot szándéka megváltoztatására bírhatták. Az

[1] 1635:17. t.-c.

ilyesmi gyakran elő is fordulhatott, ami természetesen a jobbágy licenciálásáért jelentkező földesúrnak éppen nem lehetett tetszésére, már csak azért sem, mert az ügy eddig is költségébe került, hiszen a szolgabíró és az esküdt kiszállása sem történt meg anélkül. Borsod megye ezért 1581-ben kimondta, hogy ha a költözködés engedélyéért folyamodó jobbágyok mégsem távoznak el földesuraiktól, a licenciálásukat kérő földesúr költségeit, ahogyan azt a szolgabíró és az esküdt megállapítják, tartoznak megtéríteni. A megye utóbb egyenesen meghatározta, hogy a visszamaradó jobbágy ilyen költségmegtérítés címén két forintot tartozik fizetni s ha ezzel a felperes földesúr nem lenne megelégedve, bizonyítsa meg költségeit és tegye le az esküt.[1] Ha a jobbágy nem gondolta meg magát és nem maradt vissza eddigi ura birtokán, a kitűzött napra köteles volt minden tartozását kiegyenlíteni, amivel urának pénzbeli cenzus vagy más címen tartozott. Ki kellett elégítenie a földesúr jobbágyainak és szolgáinak a követeléseit is. Ha valami delictum terhelte velük szemben, a delictumok megválthatok lévén, azokat is ki kellett egyenlítenie. Ha háza netalán rossz állapotban lett volna, rendbe kellett hoznia. Letelvén a tizenöt nap, a szolgabíró az esküdt nemessel ismét megjelent a jobbágy városában vagy falujában. A földesúrnak vagy tisztjeinek természetesen megvoltak az eszközeik, hogy még ekkor is nehézségeket támasszanak. Azt olvassuk például Abaúj megye statútumában, hogy a nemes a licenciátus jobbágyot a tizenötödik napon ne küldje el hazulról vagy ne kényszerítse munkára, hogy az a szolgabíró előtt megjelenhessen.[2] Ha a jobbágy a szolgabíró előtt megjelenhetett s az eltelt napok alatt tartozásaira nézve mindennek eleget tett, a licencia rendben volt. Ha valami körül hiba támadt, a szolgabíró az úrnak és jobbágyainak-szolgáinak mindjárt a hely színén eleget szolgáltatott követeléseik felöl. A követelést kiegyenlíttette, a házat rendbehozatta. A jobbágynak az elköltözés előtt meg kellett fizetni a királyi contributiót, a subsidiumot, valamint a többi királyi és megyei adót is. Ha minden rendbe jött, a szolgabíró a jobbágyot átvezette, illetőleg — ez lehetett a rendszeres eljárás — a jobbágyot a jobbágyot kérő földesúr

[1] Corp. Stat. II. 1. k. 43. 53—54· ··
[2] U. ott 29.I.

jelenlevő megbízottjának a kezébe átadta. A törvény megengedte, hogy a jobbágy az általa pénzen szerzett vagy a magaépíttette házat eladhassa valamely «igaz és becsületesi embernek s azt, mint a jobbágyságban utódját, ura szolgálatába állíthassa maga helyett. Ha azonban a házát nem adta el, vagyis nem tudott utódot állítani, ami végeredményben a földesúrtól is függött, hiszen az utódot könnyű volt visszavetnie, akkor a ház az elhagyott földesúrnak maradt, aki abba azután szabadon helyezheted jobbágyot. Ha pedig a jobbágy birtokában olyan szántóföld, rét vagy szőlő volt, amely nem tartozott a jobbágytelekhez, azt a jobbágy szabadon megtarthatta eltávozása után is, de a földesúri terheket ezek után viselnie kellett. A földesúr azonban az ilyen szántóföldet, rétet és szőlőt is magához válthatta a kevés kárpótlást nyújtó közbecsüvel s ez a körülmény egyáltalában nem volt a távozó jobbágy számára nagyon bíztató. Abaúj megye nem is engedte meg, hogy a jobbágy megtarthassa az ilyen földeket, határozatot hozott, hogy a jobbágy a szántóföldjét és szőlőjét közbecsü ellenében elveszti.[1] Nyitra megye pedig meghatározta, hogy a jövőben az újonnan irtott föld holdjáért, melynek a költözködő jobbágy egy—három éven keresztül szedte a termését, két forint, a régebbiért pedig holdanként egy forint jár[2]. De előfordulhatott olyan eset is, hogy a földesúr a jobbágynak a census vagy más szolgálmányai alól korábban mentességet adott, rendszerint meghatározott időre s a jobbágy akkor akart elköltözni, amikor már beszedve telke hasznait, a kedvezményes idő lejárt. Ha a jobbágy ilyképpen akarta csalárdul elhagyni az urát, eltávozása előtt a cenzust és a szolgálmányokat meg kellett térítenie.

Ez az alaposan körülírt költözködési szabadság az életben sokszor idézett elő érdekösszeütközéseket és viszályokat. Ügy látszik, hogy a telek átadása nem ment mindig símán. Főleg akkor, amikor az elköltöző jobbágyot már készen várta a helyére telepedő új jobbágy. Nyitra megye 1580-ban statútumba tette, hogyha a licenciátus jobbágy a házába költözködőt halállal vagy felgyujtással fenyegti meg vagy megöli, a licenciálást kérő földesúr tartozik igazságot szolgáltatni s ha azt elmulasztaná, az alispán köteles

[1] U. ott 30 1.
[2] U. ott IV. 1. k. 53· I·

a jobbágyot elfogni.[1] Visszaélések történhettek abból az okból is, hogy olykor nem a jobbágy, hanem a feleség jelentkezett a licenciáért. Ugyancsak Nyitra megye tehát kimondta, hogy a jobbágy felesége által kért licenciák érvényteleneknek tekintendők.[2] Előfordulhatott az is, hogy valaki éppen az alispánnal szemben kérte a jobbágylicenciát vagy annak végrehajtását s minthogy az alispán maga ellen nem járhatott el, Hont megye kimondta, hogy az ilyen peres fél a megyei nótáriustól kérjen pecsétjével és aláírásával ellátott levelet az alispán ellen s hogy azt a megye hajtsa végre.[3] Végül előfordulhatott az is, hogy a földesúr az eljárás lefolytatása után sem engedte útjára a licenciálandó jobbágyot. Az ilyen földesurat a szolagbírónak háromszor meg kellett inteni. A földesurat az első határnapon száz, a másodikon kétszáz magyar forintban kellett elmarasztalni, a harmadikon pedig, ha még mindig nem bocsátotta volna el jobbágyát, a földesúr elvesztette azt a városát, faluját, birtokát vagy birtokrészét, melyen a jobbágy lakott s a birtok részben az alispánnak és a szolgabiróknak, részben a felperesnek — tehát a licenciálást kérő földesúrnak — esett, azonban az elmarasztalt földesúr közbecsüvel visszaválthatta birtokát azoktól.

A jobbágy költözködésének engedélyezése sok pereskedés csíráját hordta magában. Lépten-nyomon felvetődhetett valami olyan nehézség, melyet csak bírói fórumon lehetett tisztázni. Azt a fellebbezési fórumot, amely elé a licenciálás ügyében eljáró szolgabíró és esküdttársa ítéletével szemben elégedetlen fél fellebbezhetett, a törvény a megyei rendes törvényszékben, a »sedes udiciariá«-ban határozta meg. A törvényszék, melyen jelen volt az eljáró szolgabíró és esküdt nemes is, végérvényesen döntött a perben s nem volt helye perújításnak sem. Már az 1556. évi törvények súlyt helyeztek arra, hogy a megyei bíróság mindjárt első ülésén soron kívül vegye tárgyalás alá az ilyen ügyeket. A licencia-pereket — miként Nyitra megye elő is írta[4] — az ülésben az eljáró szolgabíró referálta. Ung megye pedig azt mondta ki, hogy jobbágyügyben — tehát

[1] U. ott 23. 1.
[2] U. ott 56. 1.
[3] U. ott 89. 1.
[4] U. ott 100. 1.

a licenciálás ügyében is — bármely szolgabírót vagy esküdtet ki lehet a megyéből kérni,[1] ami nem volt éppen a tárgyilagos eljárásnak az érdekében álló, hiszen így a nagyobb részben egymással rokonsági viszonyban álló megyei birtokos nemesség az illetékes járás szolgabírájához nem volt kötve s tetszés szerint választhatta azt, akiben nagyobb volt a bizalma. Hont megye viszont azt kívánta, hogy a szolgabíró és esküdt, ha éppen ülésezik a törvényszék, az ülésből küldessék ki, egyébként pedig az alispán adjon az általa kiküldendő szolgabírónak pecsétes levelet.[2] A megyei törvényszék elé vitt fellebbezések természetesen újabb nehézségeket támaszthattak amiatt, hogy a licenciálandó jobbágynak az eddigi földesura birtokán kellett várni a sorsa eldőltét, viszont a jobbágyot földesurához fűző s most nyilvánvalóan megromlott viszonyában kölcsönös súrlódások támadhattak. A földesúr igyekezett vitás jobbágyát kihasználni, ellenben a jobbágy is — mint már félig-meddig elszakadt — igyekezett magát azok alól kivonni. Borsod megye szükségesnek látta kimondani, hogy a licenciátus jobbágyok a fellebbezés ideje alatt a megye székhelyére állapotuk szerint, vagyis aszerint, hogy 12—10—8—6—4—2 ökrük van, hetenként egy napot tartoznak szolgálni s hogy földesuraiknak is teljes igával kötelesek robotolni, különben minden egyes elmulasztott napért egy forintot fizetnek.[3] Nógrád megye hetenként két napi szolgálatot követelt a per függőben léte alatt.[4]

A jobbágylicenciálás virágzásának a korszaka a XVI. század második fele s a XVII. század első évtizedei voltak. A törvényben előírt szabadságolási eljárást kiegészítő, sőt olykor ellentétesen módosító megyei rendelkezések ebből az időből erednek. Arra azonban, hogy a jobbágylicenciálás milyen számban fordult elő, megközelítőleg is nehezen lehet következtetni. Ha ugyanis a jobbágy elköltözése körül nem támadt per, mely a megyei sedriára került, az ügynek írásbeli nyomaira csak elszórtan akadhatunk különböző forrásokban, levelezésekben, adó- vagy szolgáltatáslajstromokban és birtokír at okban. Ung megye rovásadó lajstromában az 1578. évben azt találjuk feljegyezve Láz község neve mellett,

[1] U. ott II. 1. k. 3· 1·
[2] U. ott IV. 1. k. 48. 1.
[3] U. ott II. 1. k. 54· L
[4] U. ott IV. 1. k. 76· 1·

hogy innen a jobbágyok elnyomásuk miatt »vigore articulorum per licentiationemí elköltöztek.[1] Csanád megyéből még az 1540 körüli évekből értesülünk, hogy a Csanádi káptalan egyik jobbágya Nemeskereszturról átköltözött a társaskáptalan Papkeresztur birtokára.[2] Ez az átköltözés a Ferdinánd-féle törvények előtt, tehát még a Szapolyai János országgyűlése által hozott törvény alapján mehetett végbe. A XVII. század első évtizedeiből az ország északnyugati részében fekvő Thurzó-birtokokról nagyobb méretű elköltözést nem tudott megállapítani a tudományos kutatás. Pedig egyes adatok azt mutatják, hogy a törvény útja ekkor még szabad volt itt, de azzal a parasztságnak nagyobb tömegei nem kívántak élni, ha olykor, pusztító seregjárások idején el is szakadtak otthonaiktól, utánuk minden törekvésük az volt, hogy földjeikre ismét visszatérhessenek.[3]

Ha azonban a békésen eszközölt jobbágyköltczések számára, ami helyenként és koronként bizonyára eltérő volt, nem is tudunk megbízható következtetéseket levonni, azt meg tudjuk állapítani, hogy a jobbágy költözése miatt támadt s fellebbezéssel megtámadott perek a megyei törvényszékeket nagy mértékben foglalkoztatták. Nyitra megye 1574-ben határozatot hozott, hogy az alispán, a szolgabírák, az esküdt ülnökök és a nótárius a jobbágyok költözését illető fellebbezéseket az ülésben ebéd után is és reggel különbség nélkül vizsgálják felül, mert ebéd előtt az ilyen ügyek sokasága miatt sok soron levő ügyet el kellene hagyni.[4] Néhány év múlva újból hasonló határozatot hozott a megye. Megállapította ugyanis: mivel a jobbágylicenciák és vérontások ügyeit sokaságuk miatt délelőtt elintézni nem lehet, a jövőben délután is tárgyalni kell azokat, akkor is, ha a nótárius már nem lenne jelen.[5] Pozsony megye pedig 1579-ben úgy rendelkezett, hogy a sedria első két napján a szegény nemesek és a költözködni óhajtó jobbágyok ügyeit kell

[1] Orsz. Levéltár, Die. Conscr. Ung. 1578.

[2] Boroyszky Sámuel: *Csanád vármegye története* I. k. (Budapest, 1896)'177. 1.

[3] Berlász Jenő: *A Thurzö birtokok a XVII. század első harmadában, különös tekintettel a jobbágyság gazdasági helyzetére* (Budapest, 1936) 106. 1.

[4] Corp. Stat. IV. 1. k. 6. 1.

[5] U. ott 29—30. 1.

letárgyalni és csak ezek után a birtokos nemesekét.[1] Ha azonban a megyei törvényszékek előtt az ott forgó ügyek számához és a törvényszék teljesítőképességéhez sok is volt a fellebbezett jobbágylicenciák ügye, ez még mindig nem ad tájékoztatást arra nézve, hogy a peres licenciák száma milyen arányú volt a békésekhez és egyáltalában az összes licencia-esetek száma a jobbágyság tömegéhez képest. Az adatok arra mutatnak, hogy a törvények meghozatalát követő évtizedekben itt is, ott is sor került a törvény alkalmazására. De fel lehet tennünk azt is, hogy éppen a sok viszályra alkalmas megkötés miatt igen sűrűn került a költözésért folyamodó jobbágyok ügye a megyei törvényszékek elé, azonban a békésen vagy perrel költözködés! jogot elnyert jobbágyok száma a jobbágyság tömegéhez képest jelentékeny nem lehetett s ezek is a XVII. század folyamán folyton visszafejlődőben, csökkenőben voltak.

VI.

A jobbágynak a törvények és megyei határozatok keretei között mozgó szabadságolása az örökös jobbágyság korában nem egyedüli és nem is legnagyobb jelentőségű módja volt a jobbágyság mozgásának, földesúri köteléken át való ideoda hullámzásának. A történeti adatok a törvényes jobbágyszabadság méreteinek pontos ismerete nélkül is megengedik azt a következtetést, hogy éppen ebben a korban a jobbágyok közül általában nagyobb számban folyamodtak a törvénytelen eszközhöz, a földesurnak engedély nélkül való elhagyásához, mint a törvényes formák által megengedett költözködéshez. Az ország óriási belső népmozgás színtere volt, viszont ezt a népmozgást csak az országon átszántó elemi erejű csapások hátterében tudjuk kellőleg érzékelni. Az országra tizenkét évvel az után, hogy a rendek kimondták a jobbágyság örökös röghözkötését, rászakadt a mohácsi csatavesztés s vele a magyar államhatalom bomlása, a magyar impérium széthullása, az országnak harctérré válása, seregek járás-kelése, a török harcmodor nyomában járó anyagi és emberi pusztulás, az élet egész formájának átalakulása,

[1] U. ott 17.1.

a saját földjén bujdosó-menekülő magyarság otthontalansága s mindennek nyomában a jobbágyságnak minden törvényes formát és keretet félrehárító hatalmas erejű belső migrációja. Új, előre nem látott tényezők léptek a magyar társadalom életébe s a jobbágyszökés, mely azelőtt sem szünetelt, most újabb tápláló elemhez jutva harapózott el, minden törvényszigorítás és megtorló eljárás ellenében. Akkor, amikor maga a török elől menekülő földesúr is igyekezett veszendő jobbágyállományát az ország más részében fekvő birtokaira áttelepíteni[1] s amikor az országgyűlés is elismerte a jobbágyoknak azt a jogát, hogy az ellenség elől másnak birtokára telepedhetnek az esetben, ha földesuruk nem tud más békésebb birtokot nekik adni,[2] a jobbágyság felkerekedett belső migrációjában nehéz volt a jog útjait követni és követelni. Egy-egy sereg útjának a vonalán mindig nagy volt a nép »bódulása«, amellett a XVI. század dereka óta az ország közepén széles sávterület állandóan harcmező volt, ahol a jobbágynak földesúri függősége meglehetősen névlegessé lett. A török hatalomnak a magyar földre történt betörése óta az államhatalom központi erőinek elhanyatlása következtében fellángoltak a hatalmasoknak sokszor magánháború jellegét felöltő viszálykodásai is s ezekben a jobbágyságot sem kímélték. Balassa András 1642-ben Balassa Ferenc hatalmaskodásait panaszolta: jobbágyaimat mint nyilvánvaló törököket foglatják, ispányomat vasazták, minden marhájokat, akar mi néven nevezendőket, elviszik és hajtatják.[3] Magyar és török katonák egyformán rátörtek a magyar paraszt otthonára és gazdaságára s azt tönkretéve hagyták vissza. Egyszer a temesvári törökök égették fel a desznai jobbágyok asztagjait, máskor magyar katonák vitték el a temesvári basa péli magyar jobbágyainak ezer mérő gabonáját.[4] Ha pedig a jobbágytól elvitték jószágát és terményeit, magával tehetetlen, elesett lett s nehéz volt pusztán a földesúri kötelék erejével visszatartani, ha fel óhajtott kerekedni. Illésházy Istvánnak 1606-ban írta egyik

[1] Petrovics Péter például összes donáttornyai jobbágyait áttelepítette temesmegyei Rudna birtokára. Borovszky, I.k. 177.1.

[2] 1546:39. t.-c.; M. O. E. III. k. 56. 1.

[3] Tört. Tár 1878. 703. 1.

[4] Márki Sándor: *Arad vármegye őstermelése az erdélyi fejedelmek korában.* M. Gazd. tört. Szemle 1895. 29· l.

embere, hogy jobbágyaitól a törökök, tatárok és hajdúk marháik nagy részét elhajtották s a megmaradt jobbágyság is naponként pusztul.[1]

A jobbágyság engedetlen költözködése szempontjából külön is nagyhatású volt az, hogy az ország területe a XVI. században három különböző, egymással többnyire ellenséges impérium alá szakadozott szét, anélkül azonban, hogy ez impériumok határai állandóak, pontosan megszabottak, és elismertek lettek volna. így a sorsával elégedetlen jobbágy könnyen elbúcsúzott földjétől és a másik hatalom területén keresett magának új urat, akihez az elhagyottnak a keze nem igen ért el. A jobbágyságnak nem csupán a török által elfoglalt területről a magyar impérium felé áramlását figyelhetjük meg, megindult ez az áramlás visszafelé, a török által meghódított területre is. Maga Fráter György azért sürgette Ferdinánd királytól, hogy ígérjen a köznépnek szabadságot, mert Csanádból egyik embere azt a hírt hozta, hogy a törökök a parasztoknak mindenütt »immunitás«-t ígérnek a szultán hitére s a rácok közül sokan át is mentek már s a magyarok is kezdik azt emlegetni. »Az elnyomott emberek könnyen hisznek az ilyen szavaknak.« Ha valami ilyen történik, egyedül annak tulajdonítja, hogy »a parasztokat olyan nagy elnyomásban tartjuk, hogy egyedül csak feleségüket és gyermekeiket nem ragadják el tőlük, de aztán minden kegyetlenséget elkövetünk velük.[2] Az 1566. évi országgyűlés a megszavazott adó alól azért mentette fel az Erdélybe és a török hatalom alá menekült jobbágyokat, hogy e mentességtől vonzatva visszatérjenek házaikba.[3] Hont megye 1632-ben, Bars pedig 1636-ban a töröknek meghódolt területre szökött jobbágyok visszaperlése ügyében hozott rendelkezést.[4] A magyar jobbágy nem könnyen szánta rá magát, hogy a török alá vesse magát, vagy hogy éppen el is költözzön az ő keserű termést hozó földjére. Borsodmegyei jobbágyok 1641-ben sorozatosan vallották, hogy meghódoltak ugyan az egri töröknek s megalkud-

[1] Tört. Tár 1878. 846. 1.

[2] U. ott 1881. 51. 1. Fráter György a királyhoz intézett levelét megküldte Caataldonak ia és kérte, hogy a jobbágyok szabadságának helyreállítása végett írjon ő is a királynak. Tört. Tár 1880. 653. 1.

[3] 1566: 4. t.-c.

[4] Corp. Stat. IV. 1. k. 167, 177. 1.

tak velük jobbágyi szolgálataikra, de csak akkor, amikor »megfáradván télen, nyáron, hegyekben, völgyekben, sivatag-erdőkben bujdosásban feleségestől, gyermekestől# meg kellett hódolniok. Az így beszélő Király Jakab 65 éves rakacai jobbágy volt. Tóth György 40 éves martoni jobbágy azt vallotta, hogy elunták a sok rettegett bujdosást, »mivel nappal sokféle ínség, éjszaka pedig a bujdosás fárasztotta őket.#[1] Mégis voltak tehát, akik, ha nehéz szívvel is, a török alá helyezték magukat, sőt olyanok is, akik mélyebbre is bementek a nomád pusztaság képét felöltő pusztuló Alföldre. A török hatalom keze alatt levő földön kívül a magyar jobbágy Erdélyben is olyan földre léphetett, amelyet változatlanul magyarnak ismert, de ahonnan földesura mégsem vihette vissza. Az a kedvezmény, amit 1566-ban a királyi adó terén nyújtottak, aligha bírhatott rá sok áttelepült jobbágyot a visszatelepülésre. Az erdélyi szökésekkel szemben való védekezés egyébként is attól függött, hogy Erdély éppen milyen viszonyban volt a habsburgi királysággal. 1595-ben a magyarországi rendek megengedték, hogy magyarországiak a fejedelem seregébe irathassák magukat, ha a fejedelem a király tudtával íratta a sereget, egyébként azonban a nemest jószágai, a parasztot feje vesztésével büntették, ha nagyobb stipendium« reményében vagy más okból külföldi urak — akár erdélyiek, akár partiumbeliek — szolgálatára adták magukat.[2] 1655-ben pedig biztosokat küldtek ki az Erdélybe vagy a Partiumba szökött jobbágyok visszaadásának és más ügyeknek az erdélyi fejedelemmel való letárgyalására.[3]

A három magyar terület mellett ez a kor más olyan lehetőségeket is nyújtott az eltávozó jobbágynak, amelyekkel szemben a földesúr csaknem tehetetlen volt. Ilyen volt elsősorban az ország testén végig húzódó végvári szervezet. A törvénybeli tilalmak sejtetik, hogy a jobbágyok gyakran álltak be végbeli katonáknak.[4] Családjaikkal a várba költöztek, ahol futó nemesből és szökevény jobbágyból egy új rend volt itt kibontakozóban, a «végbeli vitézi rend.# A végbeli vitézzé lett jobbágy a vár alatt földet művelt,

[1] M. Tört. Tár VI. k. 109, m. 1. Sok ilyen faesio itt,
[2] 1595: 33· t.-c.
[3] 1655: 42. t.-c.
[4] 1622: 27, 1635: 51, 1649: 83, 1655: 41, 1681: 67. t.-c.

egyébként pedig csatázott a török vitézekkel. A végekben ugyan fokozatosan újabb és újabb rétegek őrlődtek fel a reménytelen küzdelemben, de a jobbágynak a maga földjén sem volt más sorsa, amellett a végeken a szabad vitézélet részese lehetett. Mások számára a XVI. században az elsősorban földönfutó magyar parasztokból összeálló hajdúság nyújtott olyan közösséget, amelybe adva magukat, a földesúri igénnyel bátran nézhettek szembe. A szabad hajdúknak a XVII. század elején községekbe történt letelepítése óta a több-kevesebb önállósággal rendelkező hajdutelepülések kebelében a Tiszántúlnak sok, földesúr alól elkívánkozó, de a mindjobban elfogyatkozó törvényes licenciálást elkerülő jobbágya szabad paraszti életformára talált.[1] Más tilalmak a városokat óhajtják a jobbágy előtt elzárni, híven az 1514. évi rendelkezésekhez, azonban a megújuló tilalmak szerint éppen nem nagy eredménnyel.[2] Nem a királyi városokra kell gondolnunk, melyeknek többnyire német eredetű polgársága éppen ebben a korban különösen merev elzárkózást tanúsított a magyarok beköltözésével szemben[3] hanem az Alföldön és annak peremén nagy határokat szerző mezővárosokra. Ezeknek sokszor állami hovatartozandóságuk is kétséges volt, de annál inkább be kellett rendezkedniök a földesúri igényekkel is dacoló önálló közösségi életre. A Duna-Tisza felső közének a parasztsága a jászkunok kebelében talált szabad parasztságra.[4] Azonban ezeken a többékevésbbé uratlan közösségeken kívül is bő mederben folydogált a törvénytelen jobbágymigráció , egyik úr alól a másik alá, főleg azokon a vidékeken így, amelyek Erdélytől, török

[1] TŐ35: 68, 1647: 68, 1649: 43. 1655: 43· t.-c. Nógrád megye 1602-ben az akkor még szabad hajdúkhoz való beállástól fejük és javaik elvesztésével tilalmazta a jobbágyokat. Corp. Stat IV ı k. 95· 1·

[2] 1638: 67. t.-c., 1662: 34. t.-c. Az 1638. évi országgyűlés a jobbágyok kiadására kötelezett mezővárosok között említi Nyírbátort. Zemplén megye már 1617-ben utasításba adta követeinek, hogy követeljék az országgyűlésen a szökött jobbágyoknak Nyírbátorból és más helyekről való kiadatását. Tört. Ír 1831. 84. 1.

[3] V. ö. Szabó István: *A magyarság életrajza* (Budapest, 1942) 112 s köv. 11.

[4] 1655: 44. t.-c. A jászságról 1699-ben készített összeírás 1153 család közül 519-et jelöl meg régi lakosnak. A többi bevándorló, 158 különböző helységből. Fodor Ferenc: *A Jászság demográfiája a* 17. *században* (Budapest, 1934)

hódoltságtól, jászkun-hajdu telepektől és ég-föld között lebegő alföldszéli mezővárosoktól távolabb estek. Legtöbbször nem is más, mint a hatalmasabb szomszédos birtokos volt az, aki hívta és befogadta a jobbágyot, máskor pedig az anyagi életnek valami új kerete volt az, amit a terheitől menekülő jobbágy keresett. Kassa város jobbágyfalvainak lakói például a Hegyaljára szoktak költözni vincellérség mellé »örökség«-et is szerezve és végleg ottmaradva, »nem kevés kárára a nemes városnak.*[1] A jobbágyot végül a földjeihez kötő szál elszakítására és új földesuraság keresésére az is ösztönözhette, hogy új földesuránál az új telepesnek járó több évi szolgáltatásmentesség várt rá.[2]

Amikor ilyen hatalmas erőktől hányt-vetett társadalomban a kimondott örökös kötelék eltépésére sok oka mellett sok lehetősége is volt a jobbágynak, a birtokosnak természetesen fokozott mértékben kellett törekednie arra, hogy jobbágyát megtartsa. Erre két út állt előtte. Egyrészről olyan feltételek állítása, melyek marasztani képesek a jobbágyot, másrészről pedig a jog és az erő fegyverét forgatni. Nyilvánvaló, hogy a birtokosok járták mindkét utat, minthogy azonban az engedékenységet is ugyanaz az érdek szülte, mint a jobbágy kihasználását s az végeredményben sem nyújtott biztosítékot jobbágya megtartására, a valóságban sokkal inkább szerepre emelkedett a jobbágy szökésének tényleges megakadályozására, vagy ha már elszökött, a jobbágy visszaszerzésére irányuló törekvés. A földesurak által udvarbíróiknak és tisztjeinek adott utasítások mégsem mulasztják el, hogy lelkűkre kössék, mint I. Rákóczi György 1634-ben gyulafehérvári udvarbírájának: jobbágyaink nem hogy fogynának, hanem inkább gondviselése által augeáltassanak, minden marhájokban, számokban és értékekben is, mert ha épülnek, jó industriáját, ha pedig fogynak és szegényednek alatta jobbágyaink, kárunkat ismerjük tőle, el is nem szenvedjük neki.[3] Az ungvári uradalmi udvarbírónak és számtartónak 1668-ban kiadott

[1] Corp. Stat. IV. 2. k. 214. 1.

[2] A jobbágyoknak ez a jövés-menése meglehetősen rugalmasan folyt. Az ugocsa-megyei Batarcson pl. 1689-ben »jüvevény« Orosz István kijelentette, hogy úr nélkül régtől fogva lakik ott, de hogy legyen, aki pártját fogja, ha baja támad, Perényi Imre jobbágyának adta magát. (Orsz. Ltár., Perényi Itár 1689. No 11.)

[3] M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 317. 1.

földesúri utasítás is azt hangsúlyozza, hogy a jobbágyokat ne nyomja el, nehogy így azok bujdosóvá legyenek, hanem inkább azon legyen, hogy a puszta telkekre jövevényeket és idegeneket szállítson.[1] Nádasdy Tamás özvegyének, Kanizsay Orsolyának utasítása az elszegényedett és telkeiket letett jobbágyoknak két évi, a puszta, telekre szálló zsellléreknek négy évi — ha nem kellett házat építeniök, szintén két évi — szolgálmánymentességet kívánt adni.[2] Rákóczi György idegen jobbágyokat kívánt birtokaira telepíttetni, de ne «bujdosók « legyenek azok, hanem olyanok, akik a mentesség letelte után örökösen megmaradnak.[3] A kővári uradalomban szintén két évi, a csicsvai uradalomban két-három évi adó- és robotmentesség járt az új jobbágynak, a munkácsi uradalomban pedig már 6 évig nem fizetett adót a más jószágról települő jobbágy s ez idő alatt 12 napot kellett robotolnia.[4]

A földesúrnak, aki üres telkeire is jobbágyot óhajtott szerezni, de annál inkább igyekezett már meglevő jobbágyait megtartani, a közvetlen ellenőrzésen kívül egyéb eszköze jóformán nem is volt arra, hogy jobbágyai szökésének elejét vegye. Az 1556. évi törvények kimondták, hogy az urát lopva vagy szökve elhagyó s az urától erőszakkal elvitt jobbágy minden öröksége, ingatlan és ingó-bingó jószága, amely ura birtokán van, régi szokás szerint a földesurat illeti meg.[6] Ez a fenyegetés azonban aligha tarthatta vissza a szökéstől a magát arra elhatározó jobbágyot. Az ilyen jobbágy ugyanis az ura birtokán levő ingatlanokat úgy is

[1] U. ott 1898. 159. 1.

[2] U. ott 1894. 70. s köv. 11.

[3] U. ott 1894. 318. 1·

[4] U. ott 1899. 416. 1897. 44[2]·!· Lehóczky Tivadar: *Bereg megye monográfiája* I. k. 418. 1.

[5] 1556 3[1]· t--c. M. O. E. III. k. 579. 1. Thököly Imre az udvarbírónak szóló utasításába is befoglalta, hogy a futott s magvaszakadt jobbágy javai a földesurak illetik meg. M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 245.1. A csejtei uradalmi rendtartás is előírja, hogy a szökött jobbágy javait össze kell írni és értékesíteni. U. ott 1899. 235. 1. A szökött jobbágy javai Csehországban is a földesurat illették. Amellett a szökött jobbágy nevét pellengérre tették s már a röghözkötésnél kimondották, hogy jobbágyot tilos felfogadni földesura értesítése nélkül. Grünberg, 10—11. 1. Oroszországban annak, aki szökött jobbágyot vett fel, rajta kívül később még egy másik jobbágyot is családostól adni kellett a károsultnak. A szökött jobbágyok után itt általános razziákat tartottak. Engelmann, 75. 1.

hódoltságtól, jászkun-hajdu telepektől és ég-föld között lebegő alföldszéli mezővárosoktól távolabb estek. Legtöbbször nem is más, mint a hatalmasabb szomszédos birtokos volt az, aki hívta és befogadta a jobbágyot, máskor pedig az anyagi életnek valami új kerete volt az, amit a terheitől menekülő jobbágy keresett. Kassa város jobbágyfalvainak lakói például a Hegyaljára szoktak költözni vincellérség mellé »örökség«-et is szerezve és végleg ottmaradva, »nem kevés kárára a nemes városnak.*[1] A jobbágyot végül a földjeihez kötő szál elszakítására és új földesuraság keresésére az is ösztönözhette, hogy új földesuránál az új telepesnek járó több évi szolgáltatásmentesség várt rá.[2]

Amikor ilyen hatalmas erőktől hányt-vetett társadalomban a kimondott örökös kötelék eltépésére sok oka mellett sok lehetősége is volt a jobbágynak, a birtokosnak természetesen fokozott mértékben kellett törekednie arra, hogy jobbágyát megtartsa. Erre két út állt előtte. Egyrészről olyan feltételek állítása, melyek marasztani képesek a jobbágyot, másrészről pedig a jog és az erő fegyverét forgatni. Nyilvánvaló, hogy a birtokosok járták mindkét utat, minthogy azonban az engedékenységet is ugyanaz az érdek szülte, mint a jobbágy kihasználását s az végeredményben sem nyújtott biztosítékot jobbágya megtartására, a valóságban sokkal inkább szerepre emelkedett a jobbágy szökésének tényleges megakadályozására, vagy ha már elszökött, a jobbágy visszaszerzésére irányuló törekvés. A földesurak által udvarbíróiknak és tisztjeinek adott utasítások mégsem mulasztják el, hogy lelkűkre kössék, mint I. Rákóczi György 1634-ben gyulafehérvári udvarbírájának: jobbágyaink nem hogy fogynának, hanem inkább gondviselése által augeáltassanak, minden marhájokban, számokban és értékekben is, mert ha épülnek, jó industriáját, ha pedig fogynak és szegényednek alatta jobbágyaink, kárunkat ismerjük tőle, el is nem szenvedjük neki.[3] Az ungvári uradalmi udvarbírónak és számtartónak 1668-ban kiadott

[1] Corp. Stat. IV. 2. k. 214. 1.

[2] A jobbágyoknak ez a jövés-menése meglehetősen rugalmasan folyt. Az ugocsa-megyei Batarcson pl. 1689-ben »jüvevény« Orosz István kijelentette, hogy úr nélkül régtől fogva lakik ott, de hogy legyen, aki pártját fogja, ha baja támad, Perényi Imre jobbágyának adta magát. (Orsz. Ltár., Perényi Itár 1689. No ír.)

[3] M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 3[1]?· ··

földesúri utasítás is azt hangsúlyozza, hogy a jobbágyokat ne nyomja el, nehogy így azok bujdosóvá legyenek, hanem inkább azon legyen, hogy a puszta telkekre jövevényeket és idegeneket szállítson.[1] Nádasdy Tamás özvegyének, Kanizsay Orsolyának utasítása az elszegényedett és telkeiket letett jobbágyoknak két évi, a puszta telekre szálló zsellléreknek négy évi — ha nem kellett házat építeniük, szintén két évi — szolgálmánymentességet kívánt adni.[2] Rákóczi György idegen jobbágyokat kívánt birtokaira telepíttetni, de ne »bujdosók« legyenek azok, hanem olyanok, akik a mentesség letelte után örökösen megmaradnak.[3] A kővári uradalomban szintén két évi, a csicsvai uradalomban két-három évi adó- és robotmentesség járt az új jobbágynak, a munkácsi uradalomban pedig már 6 évig nem fizetett adót a más jószágról települő jobbágy s ez idő alatt 12 napot kellett robotolnia.[4]

A földesúrnak, aki üres telkeire is jobbágyot óhajtott szerezni, de annál inkább igyekezett már meglevő jobbágyait megtartani, a közvetlen ellenőrzésen kívül egyéb eszköze jóformán nem is volt arra, hogy jobbágyai szökésének elejét vegye. Az 1556. évi törvények kimondták, hogy az urát lopva vagy szökve elhagyó s az urától erőszakkal elvitt jobbágy minden öröksége, ingatlan és ingó-bingó jószága, amely ura birtokán van, régi szokás szerint a földesurat illeti meg.[5] Ez a fenyegetés azonban aligha tarthatta vissza a szökéstől a magát arra elhatározó jobbágyot. Az ilyen jobbágy ugyanis az ura birtokán levő ingatlanokat úgy is

[1] U. ott 1898. 159. 1.

[2] U. ott 1894. 7°· [8] köv. 11.

[3] U. ott 1894. 3[18]· I.

[4] U. ott 1899. 416. 1897. 44[2]·!· Lehóczky Tivadar: *Bereg megye monográfiája* I. k. 418. 1.

[5] ⌜556: 3[1]· t.-c. M. O. E. III. k. 579· k Thököly Imre az udvarbírónak szóló utasításába is befoglalta, hogy a futott s magvaszakadt jobbágy javai a földesurak illetik meg. M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 245. 1. A csejtei uradalmi rendtartás is előírja, hogy a szökött jobbágy javait össze kell írni és értékesíteni. U. ott 1899. 235. 1. A szökött jobbágy javai Csehországban is a földesurat illették. Amellett a szökött jobbágy nevét pellengérre tették s már a röghözkötésnél kimondották, hogy jobbágyot tilos felfogadni földesura értesítése nélkül. Grünberg, 10—11. 1. Oroszországban annak, aki szökött jobbágyot vett fel, rajta kívül később még egy másik jobbágyot is családostól adni kellett a károsultnak. A szökött jobbágyok után itt általános razziákat tartottak. Engelmann, 75. 1.

veszni hagyta, ingó dolgait pedig így vagy úgy elmenekíthette magával. De ha erre nem is volt módja, — azért, mert sietve kellett urát elhagynia, valami összezördülés vagy éppen bűntény miatt[1] — még mindig nem volt elveszve jószága. Itt is, mint a jobbágykérdés más viszonylataiban, esetenként a földesurak hatalmi viszonyai érvényesültek. Alaghy Menyhért — maga is hatalmas földesúr — a fejedelemséget is megpróbált Rákóczi Zsigmondnak, a még hatalmasabb földesúrnak a megkeresésére felszabadította a tőle Rákóczihoz szökött egyik jobbágya visszahagyott s általa elfoglalt javait. Leszögezte ugyan, hogy »az szökött jobbágynak minden marhája fődesuráé«, de meghajolt a hatalom előtt: »én egy olyan hitván emberért kegyelmeddel nem veszekedem«. De még azt is hozzáfűzte, hogy ha a jobbágy Rákóczit is elhagyja, akkor azután a jobbágyot megkeresteti.[2] A szökevény jobbágy javait elvették, de ezen kívül a szökevényre más büntetést sem törvények, sem megyei statútumok nem írtak elő. A szökevény visszaszerzésén volt a hangsúly s ezt a szökevényt befogadó földesúrnak büntetésekkel való megfenyegetésével óhajtották elérni. A XVII. században azután kezdett az a szokás kifejlődni, hogy az úr a szökött, de visszavitt jobbágyát, mint más új települőit is, falubeli jobbágyok kezességével kötötte meg, kifejezetten »örökös« jobbágynak.[3] A jobbágynak ilyen örökre való lekötelezése kezesség mellett vagy anélkül akkor is megtörtént, amikor a jobbágy valami bűnbe esett, de a földesúr megkegyelmezett neki.[4] A kezesek meghatározott összeggel jót álltak jobbágytársukért, hogy az nem szökik meg. Ha

[1] Ung megye 1578. évi dicalajstromában olvashatjuk Várallya községnél, hogy az egyik jobbágy lopott s ezért családját elhagyva, elszökött a jobbágytelekről. Orsz. Levéltár Die. Conscr. Ung. 1578.

[2] M. Tört. Tár XIX. k. 48. 1.

[3] Kezesleveleket idéz Acsády, 255. 1.; Ila Bálint: *A gömöri jobbágyság a XVII—XVIII. században az úrbérrendezésig* (Budapest, 1938. 78. 1); Csorna József: *Jobbágynemesítések.* Turul 1892. 187—188. 1.

[4] Pl. Majthényi János özvegyének jobbágya, Békási István 1681-ben kötelezte magát, hogy mivel úrnője kegyéből fogságából kiszabadult, halála napjáig feleségével együtt híven fogja szolgálni, ha pedig megszökne, fogassa el s akár fejéhez is nyúljon. Tört. Tár 1897. 293—294. 1. Az ugocsamegyei Kistamán 1684-ben az elszökött és visszatért Bereznai Illés jobbágy adott kötlevelet urának, Perényi Istvánnak. (Orsz. Ltár., Perényi Itár. F. 48. No 12.).

mégis megszökött, a kezeseknek a kikötött összeget meg kellett a földesúr részére fizetniök. Ezért utasította Thököly Imre arra udvarbíróját, hogyha valamely jobbágy el akarna szökni vagy bujdosni, aminthogy nem mindenkinek fér a nyakára a dolog«, avagy szófogadatlan lenne, büntetés után vesse jó kezesség alá, de ha lehet mindig idegen úr jobbágyainak kezessége alá, hogy a maga jobbágyai ne károsuljanak.[1] A XVII. század második felében az ország egyes részein már igen sűrűn fordult elő a »kezesités«. Az erdélyi Mezőség pusztuló magyar falvaiba a beszivárgó hegyi románság az első jövevények ilyen kezessége mellett kötelezte el magát új urának örök jobbágyságra.[2]

Ha a jobbágy megszökött és ura vissza akarta szerezni, első dolga volt a jobbágy »felkerestetés«-e, vagyis annak megállapítása, hogy a jobbágy hol ütötte fel új tanyáját. Az egykorú urbáriumok gyakran pontosan megjelölik a szökésben levő Jobbágyok tartózkodási helyét. Ha tekintetbe vesszük, hogy — amint látni fogjuk — a jobbágyok nagyrésze mégis eddigi lakóhelye környékén telepedett újból meg, a felkerestetés legtöbbnyire nem is ütközött nagy nehézségekbe. A kisebb birtokos, aki személyesen érintkezett jobbágyaival vagy a nagybirtokos udvarbírója és tisztjei elsősorban maguktól a jobbágyoktól tudhatták meg, mivel azok elöbb-utóbb hírt hallottak eltávozott jobbágytársuk felől. Egyébként pedig figyeltették a szökevényeket a sokadalmakon, vásárokon,[3] amelyeken egész környék jobbágylakossága megjelent s kicserélték híreiket ismerőseik, rokonaik felől. A jobbágy felkerestésében a birtokos a maga erejére volt utalva, e tekintetben a törvény nem volt segítségére, de utóbb *>gyes megyék megkönnyíteni óhajtották a károsult birtokosok dolgát. Szabolcs megye 1657-ben előírta, hogy a szökött jobbágyot észrevevő parasztok

[1] M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 244. 1. — Azonban az ellenkezőre is példák: Az ugocsamegyei Kistarnán 1687-ben egy kezeslevelen két Petényi jobbagyai (Orsz. Ltár., Petényi Itár, 1687. ápr. 20.). Túrterebesen 1669-ben Tohonicz Gergelyért Bánfy Gábor és Perényi Adám jobbágyai (u. ott 1669. No 800); Nagyszőlősön 1659-ben Buldog Pálért négy birtokos jobbágyai (u. ott 1659. máj. 23.) vállaltak kezességet.

[2] Sok ilyen kezeslevél a Hatfaludy család levéltárában az Orsz. Levéltárban.

[3] Ila, 78. 1.

20 forint büntetés terhe alatt kötelesek földesuraiknak, azok officiálisának vagy a falu bírójának, ez pedig a károsult földesúrnak jelentést tenni. Ha valaki az ilyen jobbágyot pártfogásába fogadja vagy javait pénzen vagy bármi módon magához veszi, a szökevény földesura a szóban forgó szolgabíró közbejöttével a javakat elveheti s a jobbágyot bíróság elé állíthatja, ahol büntetése 40 forint lesz, minden jogorvoslat nélkül. A szökevény jobbágyok kerestetésében pedig tartozik minden mezőváros és falu a földesúrnak segítségére lenni a 40 forint büntetés terhe alatt.[1] A szökevény jobbágyok felkerestetését a földesurak kifejezetten is kötelességévé tették udvarbíráiknak és tisztjeiknek. Thököly Imre 1684. évi utasítása serény utánjárást kíván a bujdosó jobbágyok felkeresésében s ha a tiszt ebben hanyag lenne, meg kell a földesúr kárát térítenie.[2] Az utasítások a későbbi felkeresések megkönnyítése céljából előírták az udvarbírónak, hogy minden jobbágyot vegyen lajstromba, hogy ha máshová mennének vagy vitetnének el, megtudhassák és megtalálhassák. A fiák nevét is fel kellett jegyezni, hiszen a földesúrnak joga volt jobbágya fiaihoz is, vagyis ahhoz, hogy a fiák birtokán maradva, átvegyék majd apjuktól a jobbágytelket. Sokszor nem is más, mint a jobbágynak a fia került a szökevényjobbágyok listájára, ugyanis, ha a fiú elidegenedett a szülői háztól.[3] Erdélyben az 1624. évi országgyűlés kimondta, hogy a jobbágyfiút az iskolából a földesúr nem vitetheti haza.[4] Magyarországon ilyen törvény nem volt, de a fiú az iskola nélkül is gyakran óhajtott más helyen életet kezdeni.

Ha a földesúr megállapította, hogy szökött jobbágya hova szállott, két út állott előtte: vagy megkísérelte a jobbágy erőszakos visszaragadását, vagy a per útjára lépett [6]

[1] Corp. Stat. III. k. 135—130. 1.

[2] M. Gazd-tört. Szemle 1894. 245. 1.

[3] Rákóczi György utasítása 1634-ből u. ott 1894. 311. 1 Az Eödönffy-jószágok udvarbírójának adott utasítás 1657-ból u. ott 1899. 37. 1. A szendrői uradalom udvarbírójának adott utasítása 1652-ból u. ott 1901. 114. 1.

[4] Zsilinszky Mihály: *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai,* II. k. 301—302. 1.

[5] Esetleg visszakérte barátságosan, mint 1672-ben Megyery Ferenc és felesége Újhelyi Borbála Komjátról Túrterebesre szökött Magyar János nevű jobbágyukat, özv. Perényi Imrénétól. (Orsz. Ltár., Perényi Itár 1672. aug. 26.)

Az 1556. évi törvények megengedték, hogyha a földesúr vagy emberei a jobbágyot új faluján kívül a mezőn találják, joguk van a jobbágyot elfogni és ha veszedelmük és sérülésük nélkül tehetik, a birtokra visszavihetik.[1] Ez a mód, amelyet földesúri utasítások is ismételnek,[2] nem igen volt más, mint embervadászat. Akkor azonban, amikor az ország területén a kóbor török csapatok az embervadászatnak vad és reménytelen véget, a konstantinápolyi rabpiacot jelentő ázsiai formáját naponta űzték, a maga birtokára való visszaszállítás céljából jobbágyára vadászó földesúr sem igen érezhetett erkölcsi gátlást. Egyébként azonban az ilyen «veszedelem és sérülés nélkül« végzendő jobbágyfogás mégsem volt egyszerű dolog és könnyen veszedelemmel is végződhetett. A jobbágy új földesura jobbágyaival vagy éppen katonáival meglephette a rajtaütőket. De ha ez nem történt is meg, az ilyen lépés mégis hadüzenetet jelentett e magánháborúkat jól ismerő korban, éppen azért meg is kellett azt gondolni.

Ha a földesúr ilyen módon nem tudta vagy nem akarta jobbágyát visszaszerezni, a per útja állott előtte. Ez az ú. n. »repetitiós« per, amely sok mozzanatában hasonlít a jobbágy költözési engedélyéért indított licenciátus perhez. Ez is az 1556. évi törvényeken alapult[3] s ezt is a szolgabíró és az esküdt eljárása indíthatta meg. A földesúr a szolgabírónak és az esküdtnek megmutatta a szökevény vagy erővel elhurcolt jobbágyot ott, ahova szökött s bizonyítania kellett a szökést, illetőleg az erőszakos elvitelt. A szolgabíró és az esküdt itt is bármelyik lehetett a megye szolgabírái és esküdtjei közül Ung megye határozata szerint[4] s a repetitiós kiküldésre is vonatkozott Hont megyének az a határozata, hogy a szolgabírót a megyei törvényszék üléséből vagy az alispán pecsétes levelével küldték ki.[5] A szökött jobbágy megmutatása nem volt éppen egyszerű vállalkozás, ha a jobbágy a török veszélyeztette vagy éppen el-

[1] »sine suo periculo et lacsionc« 1556: 31. t.-c. Csehországban a visszavitelnél tiltva volt az önsegély. Grünberg, 8. 1.

[2] Gróf Bethlen Miklós utasítása a 17. ez. közepén. M. Gazd.-tört. Szemle 1895. 48. 1·

[3] 1556: 31. t.-c.

[4] 1559- Corp. Stat. II. 1. k. 4. I.

[3] 1589. Corp. Stat. II. 1. k. 48. 1.

foglalta területre menekült. Ezért Hont megye kimondta, hogy ha a jobbágy hódolt vagy éppen a török torkában levő faluba szökött, ide sem a szolgabíró, sem a földesúr nem mehet ki, hanem a szolgabíró értesítse a helység bíróját s az tartozik a jobbágyot urának visszakövetelni.[1] Bars megye pedig azt kívánta, hogy a szolgabíró a helység bíráját 40 forint büntetés terhe alatt idézze meg maga elé az ügy kivizsgálása céljából.[2] Veszély azonban más esetekben is fenyegethette a szolgabírót és a kíséretét, mert Szabolcs megye 1628-ban kimondta, hogy a kiküldöttek ne a mezőn, hanem a faluban a földesúr rezidenciájában végezzék a repetitiót, nehogy a mezőn számukra valami veszély keletkezzék.[3] Bizonyára a küldöttek megtámadásának a veszélyéről van szó.

Ha azután a jobbágyért jelentkező földesúr a szolgabírónak megmutatta a jobbágyot s igazolta igényét, a szolgabíró — a törökveszélyes területen a megidézett falusi bíró útján — officiálisa vagy a falu bírója által felszólította a birtokost a jobbágy visszabocsátására. Ha a földesúr a jobbágyot nem adta ki, a szolgabíró 15, vagy távolabbra eső lakás esetén 20—32 napi határidőt tűzött ki. A károsult földesúr a repetitio eredménytelen megkísérléséről a szolgabírótól esetleg bizonyságlevelet kért, amellyel azután a pert később is folyamatba tehette.[4] Szabolcs megye pedig statútumában 1611-ben kezeseket említ, akik a per további folyamán a repetitus jobbágyért jótálltak.[6] A kitűzött határnapon a szolgabíró és esküdt ismét megjelent a hely színén s 100 forintra büntették a földesurat, ha nem adta ki a jobbágyot. Ez még kétszer ismétlődött meg. A második terminuson a földesurat 200, a harmadikon a jobbágyot befogadó jószágának az elvesztése sújtotta s az ítéletet az alispán és a szolgabíró mindjárt végre is hajtotta, a földbirtokos, illetőleg a föld birtokában érdekelt társai azonban az elvett jószágot közbecsüvel visszaválthatták. Ez a büntetés természetesen másként alakult, ha a szökött jobbágy nem másik földesúri hatalom alá helyezkedett, hanem a végvárak őrségébe, a

[1] 1632. U. ott IV. 1. k. 167. 1.

[2] 1636. U. ott IV. 1. k. 177. 1.

[3] U. ott III. k. 56. 1.

[4] Thököly Imre utasította udvarbíróját, hogy ha a szökött jobbágyot nem tudja visszahozatni, kérjen a szolgabírótól testimóniális levelet. M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 245. l.

[5] Corp. Stat. III. k. 51. 1.

hajdúkhoz, a jászkunokhoz állott be, vagy a városba költözött. A végbeli őrségeket nem lehetett javaik elvesztésével büntetni, ezért a büntetés a végvárak kapitányait sújtotta a repetitus jobbágy kiadásának megtagadásáért, és pedig a harmadik terminuson 300 forint volt a büntetés, amit a kapitány javaiból kellett megvenni. A büntetés nem nagyon hajlította engedékenységre a maguk várában hatalmas kapitányokat, sőt ohalálos fenyegetések «-kel ijeszszgették a jobbágyért jelentkezőket. A rendek a végvárak fontos szerepe előtt mégsem hányhattak szemet, ezért 1622-ben legalább annyit megengedtek, hogy az osztatlan jobbágytelken élő testvérek közül egy végbeli zsoldos szolgálatot vállalhasson, de kikötötték, hogy a jobbágy tartozik korábbi földesurához visszamenni, ha visszatér a katonai szolgálatból. A végeknek a menekülő jobbágyságra gyakorolt hatása később sem szűnt meg s még 1681-ben is azt panaszolják, hogy a jobbágyok családjukkal, gyermekeikkel, jószágaikkal és javaikkal — némelyek a megérdemelt büntetéstől félve, némelyek szerződéses kötelezettségeiktől és más terhektől óhajtva szabadulni — a végek vidékére mennek s innen a végbeli katonák magukhoz viszik. A rendek, aligha őszintén, azt hozták fel indokul, hogy az ilyen jobbágyok nem ismerik a rájuk leső veszélyeket, ezért megújították a végbeli kapitányok kiadási kötelességét s a büntetést 500 forintra emelték, de most már egyenként száz forinttal kívánták sújtani azokat is, akik a jobbágyokat bevitték a végekbe.[1] A jászkunok közé szökött jobbágyot is a végbeli kapitányokat sújtó büntetés terhe alatt tartozott kiadni a jászkun kapitány. Minthogy a hajdútelepeket jobbágysorba taszították a törvények, ezért kiváltságaik megsemmisítésével jobbágymódra voltak kötelezve szökevényeik kiadására.[2] A törvények szólnak a városokról is, főleg a végvidékre esőkről s érvénytelenítik a jobbágyok szabad befogadása tekintetében őket megillető kiváltságokat.[3] A hajdúvárosokba azonban, miként a hódolt falvakba, nem igen volt tanácsos a szolgabírónak elindulni, ezért megengedték, hogy megyéje törvényszékének székhelyén hozzon ítéletet és eszközölje a végrehajtást, amit a főispán és alispán, tisztségének el-

[1] 1622:27, 1635:51, 1649:83, 16^5:41, 1681:67. t.-c.
[2] 1635: 68, 1655: 43, 44. t.-c.
[3] 1638: 67, 1655: 77. t.-c.

veszítése terhe alatt, köteles volt megadni.[1] Arra nézve is merült fel panasz, hogy a királyi birtokokról nem lehet visszakapni a szökött jobbágyot, ítélet mellett sem. Erre szintén nem maradt el e törvénycikkek alkotásában bővelkedő korban a megfelelő törvénycikk.[2]

A jobbágy repetitióját szabályozó 1556. évi törvényeket utóbb többször megerősítették,[3] igyekeztek a bírói eljárás gyors lefolytatását elérni[4] s utóbb azt is megállapították, hogy a szökött jobbágyon nyugvó földesúri igény elévülésének 32 év az ideje[6] s hogy a felebbezésnek csak birtokon, kívül van helye.® A törvényesen előírt bírói eljárást azonban alkalomadtán maguk a megyék tették félre. Abaúj megye 1691-ben kimondta, hogy a Sáros megyével történt »correspondentia« szerint az egy éven belül egymás területére átszökött jobbágyokat a törvényes repetitio bírói eljárása nélkül visszaadják egymásnak.[7] Szabolcs megyében pedig sokan nem a megyéhez fordultak elszökött jobbágyaik visszaadatásáért, hanem a kállai vár őrségéhez s ez kétségtelenül gyorsabb és hatásosabb eszköz volt, mert a katonaság egyszerűen elfogta a jobbágyot.[8]

VII.

A szökött jobbágyokért indított repetitiós perek főleg a XVII. században fordultak elő nagyobb számban, de ilyen perekkel előbb és utóbb is találkozunk. Maguk a perek azonban a jobbágyszökések nagy számáról nem tudnak képet nyújtani. Per ugyanis — ha elszökött a jobbágy — nem mindig indult a zavaros viszonyok között. A földesúr esetleg nem is tudta meg, hogy jobbágya merre vette útját, vagy ha tudta is, valami okból elkerülte a pert. Talán azért,

[1] 1658 : 69. t.-c.
[2] 1588 : 42, 1613 : 36. t.-c.
[3] 1622 : 28, 1659 s 70. t.-c.; Torna megye 1617. Corp. Stat. II. i. k. 116. 1.
[4] 1622: 28. t.-c.; Nógrád megye 1679. Corp. Stat. IV. 1. k.
[5] 1625: 54, 1635: 52. t.-c.
[6] 1625: 54. t.-c.
[7] 54. Corp. Stat. II. i. k. 318. 1.
[8] U. ott. III. k. 120. 1.

mert jobbágya nem is volt valójában »örökös«, vagy azért, mert nem vállalta a mindig költséges per kockázatát. A jobbágyság társadalmában az örökös röghözkötés korában is nagy mértékben folyó belső vándorlás mértékéről elsősorban nem is a »repetitiós« perek, hanem a földesúri urbáriumok és alkalomszerűen felvett különböző, olykor nemcsak a telken ülő jobbágyokat, a zselléreket és a szolgákat és nem is csupán az üres telkeket, hanem a szökevényjobbágyokat egyenként is feltüntető listák tudósítanak. A bihar-megyei adorjánvári Csáky-birtokról 1625-ben készített urbárium helységenként felsorolta a különböző jobbágyokat, a 354 jobbágy-zsellér-szabados-szolga mellett 26 »elment« jobbágyot nevez meg.[1] Vagyis az uradalomban 100 jobbágyra közel nyolc szökött jobbágy esett. Az ország más részében a murányi uradalom murányi jószágában 1625-ben 7, 1666-ban $2^{1}/_{i}$, a balogi jószágában pedig 1625-ben 20, 1657-ben 17 szökött jobbágy esett száz jobbágyra.[2] Az ugocsai nagyszőllősi Perényi-uradalomból kihasított Czobor-Vay birtokrészen 1690-ben még több volt a szökött jobbágyok száma: 147 jobbágy-zsellér mellett 48 szököttet nevez meg az összeírás.[3] Ez már 100: 33 aránynak felel meg. Ez az összeírás igen jellemző arra nézve is, hogy a jobbágyság kebelében végbemenő törvénytelen belső vándorlásban elsősorban a jobbágyok fiainak volt nagy része. A 48 szökött ugocsai jobbágy közül ugyanis 31-et jobbágyfiúnak, 2-t pedig telken ülő jobbágy öccsének nevez meg az összeírás. Az is megállapítható, hogy a szökött jobbágyfiúk többnyire árvák voltak, tehát igen sok esetben valószínűleg éppen az apa halála idézhette elő, hogy a fiú elhagyta a telket, esetleg még egészen gyermekkorban anyjával együtt. Ahol azonban több fiú volt, ott még az apa életében megindulhatott a fiúk elszakadozása a családi otthonból. Telket, szolgálatot máshol mindig lehetett találni, otthon ellenben az aprózódó telek és vele az egyre szűkösebb kenyér várt reájuk. Az adorjánvári falvak említett összeírásában csupán két esetben szerepelnek fiúk a 26 szökött jobbágy között, meg kell azonban jegyeznünk, hogy az ilyen össze-

[1] Csáky oklevéltár II. k. 629—646. 1.

[2] Ila Bálint i. m. II—III. tábla.

[3] Szabó István: *Ugocsa megye.* (Magyarság és nemzetiség I. 1. k. Budapest, 1937.). 190—193. 1.

írások szempontjairól nem igen vagyunk tájékozva s így az utólagos kutatás szempontjaihoz nehezen igazíthatok.

A szökött jobbágyok listái egyúttal olykor arról is tájékoztatást nyújtanak, hogy a szökött és »felkeresett« jobbágyok és jobbágyfiúk hol találtak új otthonra. A 26 adorjánvári jobbágy közül 23 más biharmegyei faluban telepedett meg, egy Kassára vetődött el, egy pedig a »Tiszán túl«-ra, tehát a Tisza — Duna közére távozott, míg egynek új lakóhelyéről az összeírás nem nyújt felvilágosítást. A 48 ugocsamegyei szökött jobbágy közül 20 más ugocsamegyei, 23 más, de leginkább szomszédos megyebeli faluba, egy pedig katonaságra adta magát. Általában azt a megállapítást szűrhetjük le, hogy a jobbágymigráció szóródási sugara a szökés útjain sem volt nagy, jóformán a környékbeli helységek körében mozgott s csak kivételes volt az, akit sorsa messzebb vetett el falujától. Ez magyarázza meg egyúttal, hogy a szököttek felkeresése nem volt kivihetetlen, arról is világosan beszélve egyúttal, hogy a jobbágyoknak nem volt különlegesebb okuk a távolban idegen világ védelme alá kívánkozniok, nyilván azért nem, mert a jobbágyvisszaszerzés, a repetitiós per vagy a pertelen erő alkalmazása mégsem volt egyszerű dolog. A jobbágy dacolni tudott urával, védelmet talált igényével szemben az életnek földesurat, jobbágyot egyformán sújtó zavaraiban, új ura hatalmában s a visszaszerzés akciójának törvénybeli nehézségeiben. Az egri vár környékben elszéledt jobbágyait hasztalan hívogatták vissza a vár officiálisai.[1] Gyürberény jobbágyai pedig úrnőjüknek, Károlyi Mihály özvegyének egyenesen bejelentették, hogy a falunak a paptartás körül támadt bajai miatt a falu egy része elszéledt, a megmaradtakat pedig Megyaszóra hívják jobbágynak.[2] Az említett összeírásokból egyúttal azt is megállapíthatjuk, hogy a szökött jobbágyok új helyeiken is legnagyobb részben újból jobbágyságot vállaltak. Az adorjánváriak közül csupán kettő váltott életformát, az egyik hajdúnak, a másik darabontnak ment, az ugocsaiak közül pedig a katonának futott-ton kívül egy csizmadia-mesterséget ment tanulni Máramarosszigetre, egy pedig egy közeli földesúr birtokára major-

[1] Ruzaás. 34. 1.
[2] Károlyi oki, IV. k. 248. 1.

gazdának szegődött, a többi az lett továbbra is, ami eddig volt: robotoló-adózó telkes jobbágy.

Tanulságos összehasonlításra nyílik alkalom a gyalui uradalom urbáriumai révén. Az uradalomhoz tartozó 25 falu közül 1652-ben 17 faluban tartottak nyilván »fugitivus« jobbágyokat, összesen 47-et. E szökött jobbágyok közül 13-nak nem tudták az újabb lakóhelyét, a többi 34 közül 13 a gyalui uradalom megyéjében, Kolos megyében keresett új helyet, többször az uradalom más falvaiban, 7 jobbágy városba ment (Szatmárnémeti, Marosvásárhely, Nagyvárad, Székelyudvarhely, Gyulafehérvár), a többi főleg a szomszédos megyékben telepedett meg, kettő »Magyarországra« ment át, de ezek közül is az egyik a szomszédos bihari részeken élt, a másikról közelebbit nem tudtak. Tizennégy év múlva nyolc olyan falu jobbágyait ismerjük, amelyekben 1652-ben szökött jobbágyokat tartottak nyilván s így meg tudjuk állapítani, hogy e falvak 21 szökött jobbágya közül csupán egyetlen egy szerepel 14 év múlva az elhagyott faluban: a többi tehát nem jutott vissza falujába. Természetesen az megtörténhetett, hogy egyik-másik szökött jobbágy időközben mégis visszakerült, de az utóbbi urbáriumban mégsem találhatók fel: időközben meg is halhatott. Tizennyolc év múlva, 1670-ben újabb jobbágynévsort vethetünk össze az 1652. évivel. Ekkor további 3 szökött jobbágy neve kerül elő ismét a régi faluban. 1670-ben azonban 12 olyan faluban, amelyben 1652-ben 23 szökött jobbágy nevét jegyezték fel,19 szökött jobbágyot írtak össze, de ezek közül csupán egy jobbágy az ismerősünk 1652-ből . a többi új szökevény.[1] Alig két évtized alatt tehát a szökött jobbágyok listája kicserélődött, pedig a régiek közül alig került 3—4 vissza: az idők folyamán feledés borult reájuk, de az úton, melyen eltávoztak, újabb jobbágytársaik indultak el új élet, új hely, s rendszerint új uraság keresésére.

A szökevénylistáknak legfontosabb tanulsága az, hogy a magyar jobbágyság a röghözkötöttség korában végül sem volt mozdulatlan, merev társadalmi képlet. Bizonyára az élet naponként előadódó külső válságai, a sok hadjárás, a belső tusakodások és úri viszálykodások, a súlyos terhek és a föld népét földjéről feltépő megrázkódtatások fokozták a jobbágyoknak minden jogi korláton keresztül állandóan

[1] Jakó, 94—201. 1.

folydogáló, sőt olykor áradásszerűen elömlő belső migrációját. Arra kell gondolnunk, hogy az említett jobbbágylisták csupán egy-egy időpontot rögzítenek meg, shaszámontartják is a régebben elidegenedett jobbágyokat, egy-két évtizeden túl aligha terjed emlékezetük. Ha viszont ezt tekintetbe vesszük, az ilyen listákat akár emberöltőként is új és új alakban, új és új szökevény-névsorokkal láthatnánk megjelenni ugyanabban az uradalomban és helységben is. Végeredményben azt mondhatjuk, hogy a magyar jobbágyság igen tekintélyes része állandóan mozgásban, illetőleg szökésben volt. Ha tehát a XVII. század végétől két századra visszavezethetnénk a helységek jobbágyainak költözéseit-szökéseit, csak azt tudhatnánk megállapítani, hogy a magyar jobbágyság az örökös röghözkötés korában igen nagy részben, egyes vidékeken teljesen vagy nagyobb részében kicserélődött.[1] A szökések tehát valósággal fellazították a röghözkötöttség talaját s az egész rendszert válságba kellett, hogy vigyék. Az élet nyugalmas megkötődését minden tekintetben akadályozó külső-belső tényezőkhöz a XVII. században még egy újabb is járult: a vallási türelmetlenség. Az a korszak volt ez, melynek Pázmány Péter azzal adott kifejezést, hogy inkább lemond protestáns jobbágyairól, semhogy templomaiban azok imádkozzanak.[2] A vallási küzdelemnek elsősorban éppen a jobbágy volt a tárgya: sok esetben a vallási kényszer alól menekült, esetleg a földesúmak nem is ellenére, másnak a birtokára, sőt sokszor maga a földesúr valósággal kihányta házaiból máshitü jobbágyait.[3] Ez a ma még kellőleg nem értékelt

[1] Szabó István i. m. *(Ugocsa megye)* 216. s köv. 11. Itt a kicserélődés együttjárt a magyar jobbágyság pusztulásával-eltünésével s a hegyekből leereszkedő rutének térnyerésével. Az ugocsamegyei vizsgálatoknak az az eredménye, hogy a zárt földrajzi fekvésű falvakban, melyek kevésbbé voltak a csapásoknak kitéve, aránylag nagyobb mértékben állapítható a jobbágyság kontinuitása, társadalomtörténeti szempontból is figyelemreméltó.

[1] A *Pázmány Pétertől* származó »Falsae originis motuum« C. röpiratban (1620): gyakorta mondotta azt érsek uram, hogy inkább akarja, hogy az ő jobbágyi pusztán hadgyák az falut, hogysem mint az ő templomon való igazsága ellen, az parasztok a templomokat magoknak foglallyák. L. a szerzőnek » A jobbágy vallásügye 1608—IÓ47« c. tanulmányát a kötetben.

[3] Ila Bálint: *Gömör megye* (Magyarság és Nemzetiség I. sor 3. k.) II. k. 137. 207. 1.

tényező is hozzájárult ahhoz, hogy a XVI—XVII. században, amikor a törvény síkján a magyar parasztság a röghözkötöttség állapotában élt, a röghözkötöttség jogi felépítménye alatt a valóságban hatalmas méretű jobbágyköltözködés folyt.

A röghözkötöttség rendszerének fellazításában a közállapotok romboló hatásai mellett és azoktól tápláltatva nagy szerepük volt a városoknak, elsősorban a mezővárosoknak is. Ezek a földesúri hatóság alatt álló közösségek a XV. századvégi és a XVI. századbeli törekvések következtében, melyek kivételes állásukat óhajtották le építeni,[1] fejlődésükben megakadtak és sok közülük vissza is fejlődött, de mások az ország politikai bomlása következtében ismét a belső fejlődés útjára léphettek. Főleg azokon a vidékeken, melyeken a magyar állami és földesúri hatalom nem tudott zavartalanul érvényesülni. Ezek a mezővárosok a királysági, erdélyi és hódoltsági övezetek érintkezési területén politikai szempontból is nagy önállóságra tettek szert s belső életük kialakítását, valamint a paraszt polgárság életformájában élő lakosoknak szervezését, gondozását, továbbá befogadását és elbocsátását a maguk akarata szerint szabályozták. A szabad mozgást nem akadályozták, befogadták a beköltözni és elengedték az elköltözni óhajtót. E tekintetben igen tanulságos a tiszántúli országrész vezető empóriumának, a közjogi hovatartozás tekintetében sokszor kétséges állapotú, de belső életében annál függetlenebb nagy városnak, Debrecennek a példája. A város a XV—XVII. századokban ismételten privilégiumokat eszközölt ki a jobbágyoknak a városba való szabad beköltözésére s ugyancsak privilégiumokkal igyekezett megvédeni a városba telepedett jobbágyokat a kiadást követelő földesúrral szemben.[2] Ezt a védelmet, mely szemben állott

[1] V. ö. Mályusz Elemér: *Az 1498. évi 41 t.-c.* Századok 1930. 809—839; u. az: *Az 1514· évi jobbágyháború okai.* Társadalomtudomány 1926. 373—380. 1.; Szabó István i. m. Századok 1938. 10—59· 1

[2] János Zsigmond 1563-ban megparancsolta, hogy a jobbágyoknak Debrecenbe való beköltözését senki sem merészelje akadályozni, Rákóczi Zsigmond pedig 1607-ben megerősítette a városnak azt a régi kiváltságát, hogy Debrecenből jobbágyot nem lehet kivinni. Debrecen város levéltára. Különb, tart, iratok No 46, 158. A jobbágyot olykor természetesen a károsult földesúr Debrecentől is igyekezett visszaszerezni. I. Rákóczi György fejedelem 1641-ben

a földesúri joggal és a röghözkötöttség rendszerével, a török adófizetőjévé lett Debrecen fokozott mértékben tudta biztosítani, hiszen a királyi és földesúri igények ekkor nagy részben elenyésztek. A nagy városi közösség három politikai hatalom ütközési pontjára vetve, falak nélkül állt a pusztulásnak egyre növekvő tengerében s messze látszó tornya árbocként integetett a nagy terület földönfutóinak. A beköltözéssel szemben nem állított tilalmakat, szemben a nagyobb részben idegen nemzetiségűkőf alas királyi városokkal. A polgári taksát is mindössze 33 dénárban szabta meg s esetenként azt is elősegítette, hogy jövevényei valóban meggyökeresedjenek, vagyis házat szerezzenek: e célból ismételten is telkeket osztott házak építésére elszaporodott jövevényeinek. Amint nem gátolta a beköltözést, akként nem állott az elköltözésnek sem az útjában. A város tanácsa 1608-ban így jegyezte fel bizonyos Kiss Balázsnak a városból való elkéredzkedését: »Hogy mivel a város szabadsága az, hogy mindnek, az ki akar lakni kimenni a városból, kimenjen és mehessen, az ki meg akar maradni, megmaradhat, Kiss Balázs is elmehet*.[1] A város polgárságába felvett jövevény jobbágyoktól nem kívánta meg annak bizonyítását sem, hogy szabad személyek, hogy tehát földesuruktól elbocsátást nyertek. Olykor ugyan feljegyezte a nótárius a városi tanács jegyzőkönyvébe, hogy a bekéredzkedő jobbágy »minden kötelezettségtől mentes«, hogy »sem hites, sem kezes, sem számadó az urának» s azt is feljegyezték olykor, hogy ha a jobbágyot földesura visszakövetelné, a beköltöző magát aláveti a törvénynek, azonban legtöbbször megelé-

Bihar megyével intette meg Debrecent két jobbágynak Serédy István részére való kiadására. II. Rákóczi György pedig 1656-ban egy már 31 évvel ezelőtt beköltözött jobbágyot kért kiadatni egy birtokosnak. Orsz. Levéltár N. R. A. 106—40, 943—54. Azt hisszük, hogy a jobbágyok mégis Debrecenben maradtak. Ha három évtizeden keresztül a birtokos nem tudta jobbágyát Debrecentől elnyerni, azután is aligha. Egyébként jellemző a város erejére, hogy még 1526-ban a mohácsi vész és a város igazi önállósulása előtt, de a tiszta röghöz kötöttség korában a Kállay-család egy tagja a város bírája előtt egyezett meg egy hosszú idő óta folyó perben: László János »noster concivis alias jobagio* (Kállai Vitéz Jánosé) uránál maradt javait a földesúr kiadja, apjukhoz kívánkozó fiait kiengedi a jobbágyságból, viszont László János elengedi egykor urával szemben fennálló követelését. Orsz. Levéltár Dl. 24291.

[1] Debrecen város levéltára Tan. jkv. 1608. 110. 1.

gedtek annak megörökítésével, hogy honnan való, kinek volt jobbágya.[1] Az Ecsed várához tartozó kis Tarpa mezővárosról a földesúri urbárium állapítja meg 1648-ban, hogy »ezen faluban szabad jövetel-menetel vagyon, aki akar kimenni lakóul, egy forintot tészen le, aki le akar telepedni, ugyanannyit fizet s innen nem szokták kiadni, ha régi földesura visszakövetelí*.[2] Munkács és Beregszász városokban is egyformán szabad volt az »extraneus« jobbágyok ki- és bemenetele és itt is tiltották a külső jobbágyok kivitelét. Beregszászban pedig a »fugitivus« jobbágyoknak módjukban volt örökségüket pénzzé tenni és ott letelepedni, ahol akartak.[3] Akkor, amikor a jobbágyság röghözkötött volt, a mezővárosok által nyújtott ilyen szabad mozgás tovább tágította a röghözkötöttség rendszerén megnyíló réseket, melyeken előbb-utóbb a rendszer válságának újabb elemei hatoltak be.

Az örökös jobbágyság rendszerét feszítgető, földesúri hatalommal dacoló és a jobbágyság öntudatát erősítő szabad mozgásnak törvény ellenére vagy törvényesen megnyíló lehetőségei hovatovább arra indították a földesurakat, hogy a jobbágyok szerzésére és megtartására irányuló érdekeiket nem csupán a jobbágykötelék esetenkénti szigorításában, a személy szerint való örökös leköt élezésekben és kezesség alá vetésekben ismerjék fel, hanem a jobbággyal való kiegyezésben, a költözködési jognak egyezményes elismerésében is. Erre a kiegyezésre igen jó példát nyújt a faluszerű kis Lózs mezőváros, mely 1635-ben földesurával, Viczay Adámmal megállapodott abban, hogy ha a földesúr a jobbágyokkal szemben vállalt feltételeket nem tartaná meg, hanem a jobbágyokat megbántaná, a jobbágyok szabadon elbúcsúzhatnak uruktól és a földesúr nem tarthatja őket vissza, ha őket valami más módon nem tudja megmarasztani. Ha pedig a jobbággyal szemben a földesúr tisztje vagy szolgája követ el sérelmet, a jobbágy ugyan nem mondhat búcsút földesurának, de a földesúr tartozik a tisztet és szolgáját megbüntetni s a jobbágyot a tiszt javaiból kielégíteni.[4]

[1] Zoltai Lajos: *Vidékiek beköltözése Debrecenbe* (Debrecen, 1902.].

[2] Acsády, 255. 1.

[3] Lehóczky, i. m. I. k. 419-420. 1.

[4] M. Gazd.-tört. Szemle 1901. 166. 1.

Ilyen körülmények között a jobbágyság társadalmában már a XVII. század folyamán mélyreható hasadás folyamata indult meg. Ez a folyamat csak a XVIII. században jelentkezik nagyobb súllyal, története tehát tulajdonképpen a XVIII. századi jobbágyság történetéhez kapcsolódik, azonban a jelenség gyökerei az előző századba nyúlnak vissza. A bontó jelenségekkel nem véletlenül párhuzamos a jobbágylicenciációk elsorvadása és a röghözkötöttségnek a jog síkján való új elhatalmosodása, hiszen a licenciálásnak meg kellett torpanni a röghözkötöttség csendesen elterjeszkedő új lendülete előtt, viszont a röghözkötöttség XVII. századi új érvényesülése alatt a feszülő erők elernyedését vehetjük észre, abban pedig a jobbágy költözködésének új lehetőségei nyíltak meg. A XVII. században az örökös jobbágyság egyszínű nagy tömegében láthatóan elkülönül két réteg. Egyik oldalon azok állanak, akiket a földesúr külön biztosítékokkal kötött le magának, kifejezetten is immár »örökös«, hereditárius jobbágyának.[1] A másik oldalon pedig egyre növekszik azoknak a száma, akik — akár törvény szerint, akár anélkül válván meg uraiktól — önként másik úr szolgálatába álltak, de az önkéntes szolgálatvállalást összekötötték szabad elmeneteli joguk elismertetésével. így kezd a »hereditárius« jobbágy mellett megjelenni a »szabad menetelű«, a »liberae migrationis«. Általában az a jobbágy »örökös«, aki beleszületett a földesúri kötelékbe, nem örökös tehát az, aki új úr alá költözött, ha a földesúr külön nem kötelezte le magához felbonthatatlan kötelékkel. A jobbágyszökések megállíthatatlan hatalmas folyamata, továbbá a végek, a városok, a hajdúk és más önálló közösségek vonzó hatása, mindenekfelett pedig a magyar föld lakóit ide-oda-dobáló elemi csapások így feszítgetik akaratlanul is a magyar jobbágyságra az örökösségnek 1514-ben rávetett s azóta ide-odavont rendszerét, mely azután a XVIII. század elején

[1] A XVII. században az urbáriumokban, gazdasági iratokban és jogi levelekben már gyakran találkozunk az »örökös-hereditárius« jobbágy megjelöléssel. Azt jelenti ez, hogy az örökös jobbágyság fogalmát már külön meghatározott állapotnak tartják, amire természetesen, nem lenne szükség, ha a jobbágyság e tekintetben egyforma megítélés alá eshetett volna. A sok-sok örökítésre egy példa: az ugocsamegyei Túrterebesen 1654-ben Berecz Mihály kötelezte magát ura, Perényi Imre örökös szolgálatára. (Orsz. Ltár., Perényi Itár 1654. ű).

— párhuzamosan az országnak új népi és társadalmi arcot adó jelenségeivel — az egész rendszert válságba sodorták, még II. József felvilágosult jobbágyszabadító rendelkezései előtt.

VIII.

Az örökös röghözkötés rendszerének alakulására gazdasági és társadalmi tényezők mellett az ország széthullásának és a törökkel folytatott küzdelemnek politikai következ- · ményei is befolytak. Ma már nehéz volna pontosan meghatározni, hogy a magyar jobbágyság középkorból átörök-, lődő alkatának, az új magyar gazdasági fejlődésnek vagy az ország' súlyos politikai helyzetének volt-e nagyobb része abban,"hogy a magyar "jobbágyság örökös rendszere valamennyire mindig befejezetlen és igazi korszakában, a XVI—XVII. századokban is valamennyire laza maradt. Ilyen maradt annak ellenére hogy a jobbágy szabaddá tételének kísérletei, melyek maguk is a rendszer mélyebb legyökerezésének hiányairól beszélnek, csupán fél- vagy még kevesebb eredményre vezettek s hogy a kísérletek után a jobbágyságra visszafonódtak a rög kötelékei. Ezek a kötelékek a török uralma alá került jobbágyságról sem oldódtak le. Erdélyben az örökös röghözkötöttség feloldására nem történt kísérlet^ mégis sajátos viszonyok között fejlődött: az újkori erdélyi jobbágyság történetének megvilágítása, ami történetírásunk egyik szép feladata lehetne, a sok közös vonás és kölcsönösség mellett előreláthatólag sok különbözőséget is meg fog mutatni. Mindaz, ami az országgyűléseken és a vármegyékben a jobbágyság e nagy kérdésében kiforrott és ami a társadalomban a rendszert alakította, csak a királyi hatalom által elérhető terület jobbágyságát érintette, de hatása mégis túl mutat azon. Egyrészről azért, mert ez a terület mégis a magyar államnak irányadó és kisugárzó törzsterülete volt, másrészről azért is, mert a XVII. század végén a töröktől visszavett területre a királyi országrész egész politikai, gazdasági és társadalmi szerkezete rátelepedett, bár az utóbbi az örökös jobbágyság rendszerének már bomló elemeivel.

Ha a magyar jobbágyság örökösségenek rendszerét — megismerve a rendszer megszületésének és formálódásának külső, tartalmának pedig belső elemeit — a személyi önálló-

ság szemszögéből mérlegelni óhajtjuk, elsősorban is azt kell megállapítanunk, hogy a röghözkötöttség fogalma maga még nem egy a szolgaság középkori fogalmával, a rabszolgasággal. Ha a jobbágy nem hagyhatja el földesura birtokán vállalt vagy atyáitól reámaradt telkét, ez még nem szünteti meg szükségképpen személyiségét. Súlyos csorbát szenved, de a jobbágy jogképességét még nem semmisíti meg. Az a kérdés, vájjon alakult-e ki ez újkori röghözkötött jobágyságon olyan dologi jellegű jog, amilyen a középkori rabszolgaszolganép, a jobbágyság e legnagyobb őseleme felett nyugodott? A kérdés nem csupán elméleti jelentőségű, hanem gyakorlatban is nagy a fontossága; a röghöz kötött jobbágy személyisége felett formálódik-e meg a valóságban a földesúri hatalomnak egyéb megkötő ereje is? A rögéhez kötött jobbágyról a személyiségét elveszítő szolgaként akkor beszélhetünk, ha a jobbágy felett a földesúri hatalom olyan jogot szerzett, amely lehetővé tette a jobbágynak földjétől elválasztottan a maga személyében való elidegenítését, más birtokos kezére való adását. Az újkori örökösen megkötött jobbágyság szolgaságra való süllyedésének ezen a kiteljesedett mély fokán a földesúr mintegy dologi jogot szerzett a jobbágyon. Ez a sokszor nálunk is tévesen használt »Leibeigenschaft« értelme: a jobbágy valójában nem a rögéhez volt kötve, hanem ura személyes hatalmához, ami együttjárt azzal is, hogy a jobbágyot ura a telkétől bármikor megfoszthatta, telkétől elkülönülten is elidegeníthette, adhatta-vehette, csereberélhette, sőt ezt megtehette a földesúr jobbágyai családtagjaival is.

Ezt a szolgaságra alázuhant jobbágyrendszert az újkori röghözkötések országaiban csupán Oroszországban lehet megtalálni. A jobbágy a szabad költözködési jog elvesztése után is csak itt volt a maga személyében földje nélkül is^eladható. A jobbágyot tehát adták-vették, cserélték személyi dologként, a megölt jobbágyért egyszerűen másikat kellett családostul adni s a szökött jobbágyot magához fogadó birtokosnak a jobbágyon kívül még egy másik, utóbb már négy jobbágyot kellett adni a károsult földesúrnak. Az orosz jobbágynak ez a személytelen dologi kezelése nem tisztelte a családi köteléket sem: a földesúr elidegeníthette a jobbágy családjának egyes tagjait is. A jobbágy első feleségétől született gyermekek tartozhattak más földesúr alá is, mint

az első feleségétől születtek. Péter cár már visszariadt ettől az újkori rabszolgaságtól: 1721-ben megállapítva, hogy Oroszországban a parasztokat egyesével adják el, mint a barmot, »ami az egész világon nem történik«, sőt a földesúr a jobbágy családjából eladja a fiút és a leányt is, azt kívánta, hogy legalább ez szűnjön meg s szükség esetén együttesen, elválasztatlanul adják el a családot. A jobbágy-szolgaság e kirívó rendszere azonban nem szűnt még meg, sőt éppen II. Katalin cárnő alatt érte el legnagyobb kiterjedését. A felvilágosodás gondolatainak Oroszországba is kisugárzó hatása alatt báró Ungern-Sternberg tanácsos a cárnőnek készített törvénytervezetében, melyből azonban törvény nem lett, egyebek között azt kívánta volna, hogy a paraszt eladásánál a házastárs és a kiskorú gyermek ne legyen családjától elszakítható.[1] A jobbágy személyiségének ez az elenyészése, amely az aránylag legkésőbben, csak a XVII. században kiteljesedett oroszországi röghözkötés nyomában járt, a röghözkötés rendszerére áttérő más európai országokban nem következett be. Keletnémet és cseh-morva területen sem, ahol pedig a jobbágyság a magyar jobbágysághoz képest — mint látni fogjuk — a személyiség jogai tekintetében mélyebbre szállott le. Azonban a jobbágynak a jobbágytelektől elválasztva való adásvevése, csereberéje sem ezekben az országokban, sem Magyarországon nem fejlődött ki, még kevésbbé a jobbágy családtagjainak a családból való kiszakítása. A magyar jobbágy elválaszthatatlan volt földjétől, valóban hozzá volt rögéhez kötve; a birtokos változásával akarata nélkül került at az új birtokos kezére. Gyakran megtörtént, hogy egyes jobbágyokat a földesurak eladtak, elcseréltek vagy elzálogosítottak, azonban ez a telekkel! együtt történt.[2] A telek annyira összeforrott a jobbágy'

[1] Kliutschewskij, II. k. 327, III, k. 178, 184, 196, 197. 1; Engelmann, 64—71, 75, 105, 130—131. 1.; Knapp i. m. 29. 1.; Grünberg, 7. 1.

[2] Acsády Ignác: *Magyarország Budavár visszafoglalása korában* (Budapest, 1886) 184—185. 1. ezt írta: »Ha a férj meghalt e özvegye más földesúr jobbágyához ment nőül, a tiszt visszatartotta első házasságából származó gyermekeit, kik azután csak úgy isten irgalmából nőttek fel vagy ami méfj gyakoribb volt, elkallódtak, meghaltak. De azért elvették az anyatói gyermekét, mert ha mégis megélt s munkabíró korba jutott, éppen úgy mint a ló vagy ökör, ö is bizonyos értéket képviselt, mellyel csereberéltek, melyet zálogba tettek, adósságok biztosításául használtak, mint bármely hasznos

házi állatot.« Acsády állítása alátámasztására bizonyos másolati kéziratban használt levéltári iratokra hivatkozik; ezek az iratok jobbágyok eladásáról, elzálogosításáról és cseréjéről szólnak. Acsády két évtized múlva »A magyar jobbágyság történeté«-ben (Budapest, 1908. 283. 1.) megismételte állítását, azonban újabb forrásokat nem nevezett meg, csupán előbbi munkájára hivatkozott. Ami a kérdést illeti: az Acsády által hivatkozott esetek egyáltalában nem arra vonatkoznak, amire idézte, nevezetesen a jobbágy árva gyermekeinek anyjuktól való elszakítására. (Erre a kérdésre nézve 1. bővebben Szabó István: *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában* Budapest, 1947). Az idézett esetek csak azt bizonyíthatnák, hogy a jobbágy személyét dologként adták-vették, azonban Acsády minden bizonnyal félreértette ellenőrizhetetlen helyről merített adatait: jobbágyról és jobbágytelekről egyszerre van azokban szó a jobbágy neve alatt. Éppen úgy, mint amikor osztályozásoknál olykor csak a jobbágyok neveit sorolják fel, de velük mennek a telkek is. E sorok írójának sok urbáriumot és ilyen kérdésekre vonatkozó egyéb történeti forrást volt alkalma megtekinteni, de jegyzetei és emlékezete 1 szerint nem találkozott olyan adattal, amelvben kifejezetten és / tjsztán a jobbágynak személyében.való árusításáról lenne szó. Mégsem állítja, hogy a jövő kutatás ilyen eseteket nem mutathatna fel, azonban egyes esetek rendszert még nem igazolnák. Mindig szem *I* előtt kell tartanunk, hogy az adatok legtöbbször — a jobbágy neve / alatt is — a jobbágytelek elidegenítéséről szólnak, ezek tehát többékevésbbé meghatározzák a kevésbbé világosan szóló adatok értelmezését is. Ha előbukkan olyan adat, hogy Perényi György Tekeházán (Ugocsa m.) 1615-ben átengedett testvérének, Gábornak négy ház jobbágyot, aligha tarthatjuk kétségesnek, hogy nem személyi, hanem jobbágybirtoknak és a hozzákötött jobbágyságnak átengedéséről van szó, miként egyébként a »ház« szó is kifejezi. (Orsz. Ltár., Perényi Itár. 1615. F. 45. No 16.) Nincs okunk feltenni, hogy másról van szó akkor is, amikor ugyanott Perényi György 1634-ben leányának, Máriának adott egy Dely András nevű jobbágyot (u. ott 1634. F. 19. No 19). Ugyancsak Perényi György 1638-ban a leányának Szászfalun 3, Verécén 1 jobbágyot hagyott, megjelölve a jobbágyok szomszédait is a telken, ami szintén a telekkel való öröklésre utal. (U. ott 1638. F. 12. No 40). Feketeardón (Ugocsa m.) 1666-ban földesúri osztozásban nyilcédulán szerepel Kis Péterné jobbágyasszony, de nem a maga személyében, hanem egész telkével, 2 fiával, 2 ökrével és szőlőjével együtt. (U. ott 1666. nov. 22). Ilonokújfaluban (Ugocsa m.) 1673-ban és Kökényeseden (Ugocsa m.) 1655-ben pénzen vett jobbágyok szerepelnek (U. ott 1655. No 39, 1673. F. 1. No 40)., az utóbbi féltelekkel a megjelölés tehát önmagában még nem ad támpontot ez esetben sem arra, hogy egyszerű embervásárról lenne szó. Éppen úgy az sem, amikor Batarcson (Ugocsa m.) 1720-ban egy jobbágylistán, mely a jobbágyok mellett telkeik nagyságát is feltünteti, azt olvashatjuk, hogy Kopcsa Miklós jobbágyot eladták Babos Pálnak 100 forintért (U. ott 1720. No 41.). Hasonlóak a zálogosítások: 1647-ben Perényi Ferenc testvérének,. Imrének 7 jobbágyát zálogosította el, telkeikkel vagy

személyével, hogy őt értve együtt értették vele a jobbágyot is, akkor is, ha külön a telekről nem volt szó s a pusztán maradt telket még évtizedek múlva is a legutóbbi jobbágygazda nevével jelölték meg az összeírásokban is. A magyar jobbágy földjéhez és ura hatalmához köttetett, de nem lett szolga, ú. n. Leibeigene; személyében nem került forgalomba, még kevésbbé családjának egyes tagjai. Törvények, statu-*/ tumok, földesúri utasítások nem igazolnak és nem cáfolnak ilyen jogot, ilyen kötöttség alól a magyar jobbágyot nem kellett II. Józsefnek és utóbb a jobbágyfelszabadító törvényeknek sem felmenteni. A magyar társadalomban ilyen rendelkezés a j obbágy felett nem j elent meg: más volt maga a társadalom egész fejlődése és tartalma.

A röghözkötés nem járt szükségképpen együtt azzal a lehetőséggel sem, hogy a földesúr beleszóljon a jobbágy házasságkötésébe, meghatározza, hogy kit vegyen feleségű[r] és kit ne s mintegy felügyelete alá vonja a jobbágy családi életét. Oroszországban az örökös szolgaságra való letaszíttottság korában a jobbágy házasságkötéséről a földesúr

csedreki jobbágy elzálogosítását (U. ott 1654. F- [20] No 12.), Kom· lóson 1644-ben két jobbágy elzálogosítását (U. ott 1644. F. 15. No 26.) említhetjük, az utóbbiak zálogosító levelében megjelölték az elzálogosított jobbágyok szomszédait is, nyilvánvalóan tanúskodva a jobbágy neve alatt magának a jobbágy teleknek elzálogosításáról. Vannak azonban olyan esetek is, amelyek a jobbágyok személyeikben való csereberéjének inkább megfelelnek: az elszökött-elidegenedett jobbágyot a földesúr elcseréli új földesurának egy másik jobbágyával. Pl. Károlyi Mihály özvegye Gyulára (Ugocsa m.) menekült Botos János nevű jobbágyát 1630-ban átengedte Perényi Ferencnek Sonkoly Máté nevű bocskói jobbágyáért, Vetéssy Mihály 1659-ben Batár faluból (Ugocsa m.) Gyulára idegenedett Kovács János nevű jobbágyát átadta Perényi Gábornak, Túrterebesen, 1670-ben Dolhav György engedte át Bolháról elidegenedett Fül Illyés nevű jobbágyát, sógorának, Bánffy Gábornak, viszont Perényi Imre úgy jutván Perényi Adám Boldog Pál nevű jobbágyához, hogy ez elvette Perényi Imre egyik özvegy iobbágyasszonyát (vagyis ennek telkére költözött), érte Perényi Ádámnak Vargha Ferenc nevű jobbágyot adta. (U. ott 1630. F. 30. No 48, 1659. F. 12. No 9, 1659. máj. 23., 1670. I máj 16.) Ezekben az esetekben jobbágyok valóban személy szénát földjeik nélkül mentek mások birtokába, azonban a jobbágyok valójában befejezett tények elé állították földesuraikat, akik — egyébként rokonokislévén —nem követelték vissza jobbágyaikat, hanem barátságos cserét csaptak. Ilyen határesetek általánosítása jobbágyságunk egész társadalmi szerkezetének félreértéséről tanúskodna.

[1]V. ö. Szabó István: i. m. *(A jobbágy birtoklása).*

gondoskodott s még báró Ungern-Sternberg említett törvénytervezete is csupán annyit óhajtott elérni, hogy a földesúr csupán törvényes okokból tagadhassa meg beleegyezését a jobbágy házasságához,[1] A jobbágy keletnémet területen és Csehországban sem házasodhatott meg földesura engedélye nélkül.[2] A jobbágy házasságnak ezt a földesúri / rendelkezés alá jutását nálunk nem találjuk meg. A házassági engedély jogi rendszere Magyarországon-nem fejlődött , ki, bátJU valóságban, éppen a földesűr és jobbágy patriárkálisabb viszonya esetén, maga is egyengethette egy-egy jobbágya családalapítását. Elszórtan találhatók olyan rendelkezések, amelyekkel a földesurak nőtlen jobbágyaikat házaságra óhajtották kényszeríteni,[3] ez azonban a párválasztás szabadságát még nem érintette szükségszerűen: a földesúr a telkeknek örökösöket óhajtott a jobbágy házasságában biztosítani.

Az újkori örökös jobbágyság rendszerének nem volt szükségképpen velejárója, de szervesen ki tudott belőle fejlődni a személyiség további általános korlátja: a jobbágyság mgrev lezárása. Oroszországban a paraszt a függőséget nem cserélhette fel csak egy másik függőséggel, legfeljebb katonának mehetett el TÖldesura elbocsátó levelével s ez esetben a földesúrtól kérhette a felesége és kiskorú gyermekei kiadását. A jobbágy számára tehát a jobbágyság a

[1] J. Engelmann, 130—131, 136, 153. 1.

[2] J. Kulischer, II. k. 96. 1.

[3] A földesúr a munkácsi uradalom 1682. évi urbáriumában előírta, hogy meg kell házasítani »a vén ravasz és csak latorság után járó legényeket« s ha nem akarnak, csak jó kezesség mellett engedjék ki a tömlöcből. Lehóczky, I. k. 417. 1. A vajdahunyadi uradalom 1681. évi urbáriumában pedig a következőt olvashatjuk: »Az jobbágyok fiainak esztendejek azért íratott be az urbáriumban, hogy ha látná az officiális, hogy valamely legény házasságának idejét nemcsak elérte, hanem ugyan el is mulatta, hogy azért az olyanok ne csak az rosszéletben éljenek, hanem hogy istenes házasságok által terjedjenek, reá kell erőltetni, ha könnyű intéssel nem fogadná, a tömlöcből is terminálta tni kell róla, hogy házasságát nem halasztja, melyet az özvegyasszonyok és a jól megnőtt leányok is, tudom, helyben hagynak.« M. Gazd.-tört. Szemle 1897. 49. 1. — Acsády, 283. 1. említi az utóbbi rendelkezést s azt írja, hogy a jobbágy »családi életéről, gyermekei neveléséről, házasságáról a földesúr »határozott.« A kérdésre 1. még Degré Alajos: *Földesúri jogok a jobbágy házasságkötése körül.* (Kny. a »Kcgnum Egyháztörténeti Évkönyv« 1942/43. évi kötetéből).

katonaszolgálat kétes szabadulási lehetőségén kívül örök meghatározottság volt, ezt levetni nem tudta. Ennek a társadalmi elhatároltságnak lett azután a következménye, hogy az, aki szökevény jobbágynöt vett feleségül, minden gyermekével a jobbágynö földesuráé lett.[1] Csehországban pedig — éppen úgy, mint Oroszországban és Litvániában — földesúri hatalom alá esett a jobbágyleányt feleségül vevő szabad ember is.[2] Az orosz paraszt után elszakíthatatlanul húzódott a szolgai köteléknek a szála akkor is, ha egyébként a földesúr engedélyével eltávozott birtokáról ipart-kereskedést folytatni a városba vagy hajósnak. Ez gyakran megtörtént, mert az orosz nagybirtokos nem űzött olyan nagy mértékben gazdálkodást, mint a porosz junker vagy más középeurópai nagybirtokos, viszont az orosz birtokos által elengedett parasztnak a földesúri szolgálmányt, az »obrok«-ot a távolból is meg kellett fizetni s ura bármikor vissza is hívhatta.[3] A magyar társadalom nem ismerte ezt az eltep hetetlen személyes viszonyt, sem a jobbágyság határainak olyan merev lezárását, amelyből nem volt kivezető úti Sőt éppen az örökös jobbágyság korában fejlődött ki a nagyméretű jobbágy nemesítés, melynek során egész tömetgek kerültek át a jobbágyságból a nemesi rendbe.[4] Azonban a jobbágy a király nemesítő levele nélkül a földesurak »exemptionális«, vagy éppen elbocsátó, »manumissionális« levelével is kiemelkedhetett a jobbágy kötelék terheiből, az utóbbi levéllel a földesúri hatalom alól is. Az ilyen félnemes-féljobbágy réteg éppen az örökös jobbágyság korában igen jelentékeny részét tette ki az egész magyar jobbágyságnak. A jobbágy leány ok előtt meg éppen nem volt elzárva az út. Róluk az urbáriumok, amelyek a jobbágyokat és fiaikat legtöbbször név szerint tartották számon, sokszor tudomást sem vettek. Szabadon mehettek férjhez szerencséjük szerint jobbágyhoz-nemeshez-polgárhoz s a nemes vagy polgár férj társadalmi állását ezzel semmi csorba nem érte, mint orosz vagy cseh területen. Az meg éppen gyakran előfordult, hogy jobbágyember nemes leányt vett feleségül, természetesen a hozzá életmódban közelálló kisnemesi rétegből. Ebből a

[1] Engelmann, 47, 81—82. I.

[2] Grünberg, 5. í.

[3] Knapp, 27—33· h , ,

[4] Szabó István: *A jobbágy mcgncmesitése.* Turul 1941. 11—21.1.

jobbágy-nemes házasságból végül egészen külön társadalmi állású réteg fejlődött, a félnemes-forma »agilis«-eké, akik a nemes anya után örökölt családi föld után adót sem fizettek,[1] egyébként pedig éppen a nemesi birtok örökébe jutva, észrevétlenül igen gyakran felszivárogtak a nemességbe is.

A jobbágy személyi önrendelkezésének csökkenésével párhuzamos volt a vagyoni rendelkezés csökkenése is. Ahol a jobbágy maga is személyéoen csereberélhető tárgy volt, ott a vagyoni önállóság legkisebb mértékének is el kellett tűnni. Magyarország e tekintetben is külön helyet foglal el a röghözkötés rendszeréhez hanyatló országok között: a magyar jobbágyságban az örökös megkötöttség korában is tovább élt a középkor utolsó századaiban megformálódott jobbágyság birtoklási-vagyoni rendje s ez a jobbágy- vagy ónnak s magának a jobbágybirtoknak is több önállóságot boztosított, mint amivel az orosz, keletnémet, cseh vagy lengyel jobbágyság élhetett.[2] A vagyonnal való rendelkezés korlátáinál is személyesebb tartalmú volt a kötelem, amely a jobbágynak a robotmunka alakjában igénybevett munkaereje mellett magára a jobbágy család tagjaira nehezedett. A robotolás a XVI—XVII. században az uradalmi gazdálkodás termelő tevékenységének növekedésével Magyarországon is elhatalmasodott, egyes helyeken a jobbágy legpanaszosabb terheként határtalanná lett, azonban a jobbágy gyermekeinek a cselédkényszer formában való dolgoztatása, ami a termelő nagybirtok igazi típusait kifejlesztő keletnémet és cseh országokban intézményes formákat öltött, Magyarországon mindvégig ismeretlen maradt. A keletnémet jobbágyok gyermekeit belső cselédi szolgálatra vette igénybe a földesúr.[3] Csehországban a jobbágyok gyermekei 14. életévüktől 3—7 év tartamára voltak kötelesek a földesúr számára cselédmunkát végezni.« Ez az intézményes gyermeki cselédmunka Magyarországon nem jelent meg. A jobbágyasszonyokat és leányokat egyes uradalmakban meghatározott mértékben kenderfonás és fehérítés munkája terhelte, amikor azonban az egyik gömörmegyei

[1] Corp. Stat. IV. 1. k. 831. 1.

[2] Közelebbről Szabó István: *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában.* (Budapest, 1947.)

[3] Knap, 57.

[4] Grünberg, 14. 1.

jószágon a zálogos új földesúr a kenderfonás kötelezettségét a jobbágy feleségek mellett a jobbágy leány okra is kiterjesztette, ezt a jobbágyok hallatlannak mondták ebben az országban.[1]

Az újkori örökös jobbágyság magyarországi rendszere önmagában, a személyi kötöttségek kapcsolatai nélkül is lazább kötésűnek látszik, mint az északra és keletre fekvő országok jobbágyrendszerei. Oroszországban a XVII. század derekán kimondták a földesúr jogának elévülhetetlenségét szökött jobbágyaira,[2] nálunk 1625-ben és 1635-ben 32 évben szabtak határt. Oroszországban erőszakkal is visszavihették a földesurak szökevény jobbágyaikat s utánuk vadászkutyákkal nyomoztak.[3] Az 1556. évi törvények nálunk is megengedték, hogy a földesúr a szökevényt, ha a falun vagy városon kívül a mezőn elfoghatta, erőszakkal hazavihesse. Azonban a valóságban azt látjuk, hogy a jobbágyok mégsem igyekeztek messze földre szökni, hanem legtöbbször a környékbeli falvakban kerestek maguknak új gazdát. Az urbáriumok — mint láttuk — olykor pontosan fel is sorolják őket új helyeiken, a földesúr tehát nyilvántartja elbúcsúzott jobbágyait, azonban ezeket sem a hatalmi eszközök, sem a repeticiós perek nem igen vezetik vissza. A magyar jobbágyság az örökös rendszer korában is hullámzásban volt: a nemesség, a városi polgárság, a szabados-félnemes állapot több szabadsága és a törvényes-törvénytelen gátakon keresztül új jobbágyság-új kötelék felé. A magyar örökös jobbágyság egész attitűdje más, mint a röghöz visszaesett többi jobbágytársáé. A felbonthatatlanná lett kötelem rendszere rugalmasabb s a személyiség elemeit kevésbbé felemésztő, mint a többi. Hogy a magyar jobbágysors így is nehéz sosrs volt, arról lépten-nyomon beszélnek a történelem útjain visszamaradt emlékek, azonban az újkori örökös jobbágyság mély rendszerein kihajtott sarjadékok — a személyi önrendelkezés még meglevő elemeinek további elszívói — nálunk nem burjánoztak el annyira, . mint tőlünk északra és keletre. A magyar jobbágyság előtt a középkor végén elzáródott a személyi szabadság útja

[1] Ila i. m. (A gömöri jobbágyság) 63—64. 1.
[2] Kliutschewskij, III. k. 193. 1.; Engelmann, 55—57· 1·;
[3] J. Engelmann, 51; Kliutschewskij, III. k. 214. 1.

s ezzel az el is vált a személyi szabadság felé elvesztett forradalmak válsága után is továbbhaladó nyugati jobbágyságtól. De útja mégsem távolodott el annyira, mint ugyanakkor a keletnémet, cseh, lengyel és orosz jobbágyságé. Elmaradt az emelkedőtől, de a süllyedőkkel nem bukott a mélypontig: két különböző jobbágyvilág egyenlítődött ki benne.[1]

[1] Kívánatos lett volna, hogy a földesúri bírói hatalom újkor tartalma tekintetében is párhuzamot vonjunk, azonban a magyar úriszék és a magyar nagybirtokhoz rendszerint kij ilyi privilégiummal kapcsolódó pallosjog vagy szabad ispánság története még feldolgozásra vár. A megyei bíróság kiküldöttjének részvételével tartott úriszéknek elvileg csak kisebb jelentőségű perekre nézve volt illetékessége s úgy látszik, hogy gyakorlatilag elsősorban a jobbággyal szemben kívülről támasztott magán- és büntetőjogi igények elbírálása volt a feladata, törekvése azonban a valóságban inkább annak elhárítása. A nagyobb u. n. közbüntettekre nézve csak a pallosjog vagy a szabad ispánság nyújtott a földesúrnak hatalmat mindenkivel szemben, akit birtokán tettenérve elfoghatott. Ezzel a földesúri bírói hatalommal szemben a magyar jobbágyság nem kevésbbé ki volt szolgáltatva urának, mint az orosz jobbágyság az orosz földesúri bírói hatalomnak.

AZ URADALMI GAZDÁLKODÁS ÉS A JOBBÁGYBIRTOK A XVI —XVII. SZÁZADBAN

A jobbágybirtok és a jobbágygazdaság kezdettől fogva a nemesi birtok, különösen is a nagybirtok gazdasági szervezetében foglalt helyet. A magyar jobbágybirtok és a jobbágygazdaság, valamint a magyar jobbágyság egész rendszerének újkori története ezért csak úgy világítható meg, ha megvilágításhoz jut a nagybirtok újkori gazdasági szervezete s e szervezet és a jobbágyüzem viszonya.

A középkori Európa mezőgazdasági szervezetére a nagybirtokoknak az a formája nyomta rá a bélyegét, amelyet a német tudományos irodalom »Grundherrschaft«-nak nevezett el. Ez a gazdasági szervezetforma magyar nyelven talán *adóztató* uradalomnak volna nevezhető. A középkori nagybirtok ugyanis sokszor kizárólag, de máskor is rendszerint túlnyomó mértékben a birtok keretébe tartozó jobbágyok szolgáltatásain nyugodott. A nagybirtok uradalmi szervezete által felölelt parasztgazdaságok, mint megannyi kisüzem, a nagybirtok urának pénzbeli, terménybeli vagy valamelyes, ekkor még rendszerint csekély munkaszolgáltatást nyújtottak, viszont maga az uradalom saját eszközeivel nem, vagy csupán kis mértékben folytatott gazdálkodást. Elsősorban adóztatott tehát s adóigényét szükséglete szabta meg. Ennek a gazdasági szervezetformának nem kevésbbé jellemző vonása, hogy az általa beszedett szolgáltatásokat maga a birtokos és a birtokszervezet emésztette fel, más célja a termeléssel nem volt. Közvetlenül elfogyasztható dolgok, termény, állat, pénz szerzése volt törekvésének a célja. Az ilyen nagybirtok ura valóban uraságot óhajtott gyakorolni. Arra, hogy piaci értékesítésre tér-

meljen, nem gondolt. A kereskedelmi gondolkozás távol állott tőle. Igénye arra irányult, hogy rendi állásának megfelelő jövedelmet érjen el s nem vállalta a saját eszközeivel folytatandó gazdálkodás feladatait, ennek nyereség- és veszteség-lehetőségeivel. Az ilyen gazdasági szervezet egységének nem a termelés, hanem a fogyasztás adott keretet. Az eleinte igen szétszórt birtokokra nehéz is lett volna termelési üzemet építeni, bár a nagybirtokosok részéről korán megjelent a birtokok egységesítésére, a szerteszét fekvő birtokok egybecsoportosítására irányuló törekvés. Ha azonban önálló gazdálkodásba a nagybirtokos nem is fogott és gazdaságát a jobbágyok szolgálmányaira alapította, a vár alatt vagy lakóhelyének a közelében rendszerint volt mégis egy-egy kisebb földdarab a maga kezelésében is. Ennek hozama azonban elenyészett a szolgálmányokhoz képest s nem volt más célja, mint a közvetlen szükségletek kielégítését elősegíteni. Ha a nagybirtok esetleg több termelvényhez jutott, mint amennyit el tudott fogyasztani, a felesleg a piacra került, de mint felhasználatlan felesleg s nem úgy, mint aminek elérésére céltudatosan törekedett. Minthogy az uradalomnak csekély mértékű a termelési üzeme vagy nincs is, a jobbágyok munkaszolgáltatásait, mely ez időben még szintén csekély, a birtokos a vára karbantartására, építtetésére, szállításra, futárszolgálatra használta fel. Az ilyen uradalomban a földesúr és a jobbágy viszonya nem csupán gazdasági jellegű, a birtokszervezet nem csupán a gazdasági élet tényezője, hanem a társadalmi és jogi életé is. Ekkor szerezte meg a földesúr a birtokán élő jobbágylakosság felett a bíráskodási és némely tekintetben a közigazgatási hatóságot.

A középkor utolsó századában ez az adóztató nagybirtokforma messzemenő változáson esett át. A változás más eredményre vezetett Európa nyugati részében és másra keleti felében. A mezőgazdasági uradalmi szervezet nyugaton kibontakozott a termény- és munkaszolgáltatás rendszeréből s nagyjából pénzbelileg adózó kisüzemek foglalata lett. Itt tehát a robotszolgálat egyre kevesbedett, a jobbágy földesúri kötelezettsége lassanként elvesztette a különféle szolgálmányokban kifejezésre jutó jellegzetességet. A jobbágyszolgálmány végül is tulajdonképpen a földesúrnak fizetett járadékká egyszerűsödött le. Ez a fejlődés a

jobbágyot valójában a bérlővé vagy éppen az önálló kisbirtokossá való alakulás útjára vezette s ez a társadalom egész alkatára éppen olyan mélyreható befolyást gyakorolt, mint a középkori adóztató üzem formája a maga korában, vagy mint az Európa keleti részében párhuzamosan kialakuló gazdasági szervezet-forma, az üzemesített, a majorkodó vagy legkifejezőbben: *termelő* uradalom.

A nagybirtok gazdasági szervezetének ez a formája elsősorban a közép-keleteurópai fejlődésre nyomta rá a bélyegét. Ezt a szervezetet a bevételek gyarapítására, a birtok jövedelmezőségére irányuló törekvés füti s alapeleme az »allodium«, a majorsági üzem, a nagybirtokosnak maga kezelésében végzett mezőgazdasági vállalkozása volt. Ez az üzem nem elégszik meg azzal, hogy a maga fogyasztásának kielégítésére termeljen, hanem céltudatosan szolgálja a piacot. Vannak fejlődési tényezők, melyek egyenesen ösztönzik a piaci termelésre, létrejöttében is ezek játszanak szerepet. A mezőgazdasággal szemben új fogyasztóként jelentkeztek ekkor a nagy álló zsoldos seregek és a rohamosan növekvő városi lakosság. így hatalmas gabonakonjunktúra jelentkezik s növekednek a szállításnak a lehetőségei is. Ezek az üzemek tehát tervszerűen törekednek felesleg elérésére s ezt a piacra vetik. A reneszánsz kor nagybirtokosát hajtó vagyon- és tőkegyűjtés! törekvés hatja át a gazdaságot, mely kapitalisztikus vonásokat ölt fel, sőt a kapitalista termelési módnak Európa igen nagy részében éppen ezek a piackereső, feleslegtermelő és tőkegyüjtő mezőgazdasági üzemek lettek első legjelentékenyebb képviselői. A birtok tulajdonosa az előző századokban lovagúr, hadakozó katona volt, ezt a szerepét azonban az újkor elején az új hadszervezetben már elvesztette. Élére áll tehát birtokának s felszabadult erőit itten kamatoztatja.

A termelésre-gazdálkodásra berendezkedő s gazdasági üzeme növelését szívén viselő újkori nagybirtokos, akit a német tudományos terminológia a »Grundherr«-rel szemben »Gutsherr«-nek nevez, birtokát pedig a »Grundherrschaft«-tal szemben »Gutsherrschaft«-nak jelöli meg, két téren is nagy szükséglettel küzd: szüksége van a saját üzeméhez földterületre és a föld megmunkálásához szüksége van munkaerőre. A földre elsősorban eddig mezőgazdaságilag felhasználatlan területek termelésbe vonásával, erdők

irtásával és legelők feltörésével tesz szert. Azonban ezek mellett igyekszik a jobbágyok kezén levő földre is rátenni a kezét. A jobbágyföld elvonásának enyhébb formája az volt, hogy igénybe vette, tehát a maga majorsági földjéhez csatolta a gazdátlanná lett puszta telket. A németországi nagybirtoknak a harmincéves háború után erre valóban meg is volt a módja nagymértékben, mert a telkeknek nagyrésze a háború után üresen állott. Itt a termelő nagybirtok teljesen valóban csak a nagy háború után fejlődött ki. Az üresen maradt telkeket a birtokos bevonta a maga gazdasági üzemébe vagy a korábbiaknál sokkal súlyosabb feltételekkel fogadott reá új telepeseket. A parasztföld elvonásának azonban dívott egy másik, kíméletlenebb formája is: a jobbágy kibecsültetése vagy éppen kitétele a telkéről, a német nyelvben »Bauernlegen« néven ismert eljárás. Ez az egyes német államokban, különösen a harmincéves háború után az örökségi jog elvonásával beültetett új telepesekkel szemben annál könnyebben mehetett végbe, mert a parasztnak most már nem volt örökségi joga a telekre, annak csak bérlője, haszonélvezője volt. A jobbágyföldnek esetleg egyszerre egész falvakat kisajátító elvonásával szemben végül is maga az állam kényszerült fellépni. Legalább is« Poroszországban és Ausztriában ez megtörtént. A nemesi birtok ugyanis adómentes lévén, a jobbágyföldnek elvonásával maga az adóalap kezdett megsemmisülni. Az így vagy úgy felduzzadó nagy üzemnek azután munkavállalókra volt szüksége. Mivel a bérmunkásokkal való dolgoztatáshoz szükséges pénztőke nem állott e birtokok rendelkezésére, de szabad munkaerő egyébként sem volt elegendő számban, fokozott mértékben igyekezett megmaradt s társadalmilag-jogilag alásüllyedt jobbágyait az üzem munkájába bevonni. Ebben a korban születnek meg Európa e részében a röghözkötés rendszerei; az úrnak végeérhetetlen robotolással adózó jobbágyság, a cselédkényszerszolgálat kimondása s a jobbágy családtagjainak a földesúri üzem részére való igénybevétele. Azonban az üzemesített termelő nagybirtoknak a képe korántsem volt mindenütt egységes. Az adóztató-és termelőüzemek egymás elemeiből gyakran megőriztek egyet-mást, az adóztatóüzem is gyakran végzett valamelyes önálló mezőgazdaságot, viszont a termelőüzem jobbágyainak tartozásai között is megmaradtak a pénzbeli és egyéb szolgálmányok.

A középkori nagybirtokszervezetből kialakuló járadékfizettető és az Üzemszerűen termelő uradalmak között meglehetősen világos földrajzi válasz tóvonalat lehet húzni az Elba folyóval. Innen nyugatra, tehát Franciaországban és Németország nyugati részében a járadékrendszerű nagybirtokforma fejlődött ki, mely a további fejlődés folyamán a jobbágybirtok felszabadulásához vezetett. Az Elbától keletre a termelést üzemszerűen kiépítő s a jobbágybirtokot s magát a jobbágyot a nagybirtokon folyó gazdálkodás céljaira teljesen kihasználó uradalom honosodott meg. A földrajzi választóvonal természetesen nem éles. Különösen magának a választóvonalnak a vidékén mindkét formát meg lehet az újkorban találni. Minél inkább nyugatra megyünk azonban, annál tisztább formában jelentkezik a pénzszolgáltatáson alapuló nagybirtok, keleti irányban haladva pedig — kivéve a termelő uralom rendszerén már kívül eső Oroszországot — egyre uralkodóbb és mértéktelenebb formában található meg a földesúri termelés üzeme. Németország keleti-északkeleti részén Mecklenburg, Holstein, Pomeránia, Keletporoszország, Litvánia és Lengyelország, délkeleti irányban pedig Cseh- és Morvaország az üzemesített uradalom igazi hazáinak tekinthetők. A cseh korona országaiban a gazdaságot építő földesúr által jobbágyaira vetett terhek még súlyosabbak, mint Németországban. Itt a földesúr magától érthetőnek tartja, hogy a jobbágynak tőle kell megvásárolnia mindent, amit venni óhajt. Meg kell vennie a földesúrnak egyéb módon eladhatatlan terményeit és állatait, viszont eladásra szánt dolgait rendszerint alacsonyra nyomott áron a földesúrnak kell átengednie. Az elfajulásokhoz hozzájárul, hogy a csehmorva hercegek, grófok és bárók császári szolgálatban diplomataként, a hadsereg kebelében vagy az állam kormányhivatalaiban birtokaiktól távol élnek, így birtokaik kezelésével keveset törődhetnek. Hivatalnokoknak engedik át birtokaik kezelését s ez a pénzügyi szempontoknak rideg érvényesülését csak fokozta.[1]

[1] Λ kérdésre J. Kulischer: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuseit* I—II. (München ti. Berlin, 1928—1929); R. Kötzschke: *Deutsche Wirtschaftsgeschichte bis zum 17. J ahrhundert* (Leipzig u. Berlin, 1908); U. az: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters* (Jena, 1924); G. F. Knapp: *Grund-*

A két nagybirtokforma alapvető jelentőségű az európai mezőgazdaság szerkezetének és a keretében élő népesség története szempontjából. A magyar történetkutatás a nyugati történetirodalom eredményeit, melyeket a birtokformák felismerése nyomán elért, hosszú ideig figyelmen kívül hagyta. Századunk harmincas évéig arról sem vett tudomást, hogy az európai térben nagybirtok és nagybirtok között az újkortól kezdve ilyen megkülönböztetést kell tenni. A kérdés, hogy Magyarországnak hol van a helye a két nagybirtoktípus között, újabban már megtárgyalásra került s ezek a megtárgyalások már olyan tanulmányokra támaszkodhattak, amelyek néhány XVI—XVII. századi nagybirtokunk szerkezetét, termelési viszonyait és módszereit tették vizsgálat tárgyává.[1] A kérdés a magyar gaz-

herrschaft und Rittergut (Leipzig, 1897); K. Grünberg: *Die Bauernbefreiung und die Auflösung desgutsherrlichen Verháltnisses in Böhmen, Máhren und Schlesien* I—II. (Leipzig, 1894); H. Sée: *Histoire économique de la France. Le moyen-dge el l'ancien régime* (Paris, 1939). G. Franz: *Der dreissigjáhnge Krieg und das deutsche Volk* (Jena, 1940); W. Sombart: *Der moderné Kapitalismus* (München 11. Leipzig, 1928.)

[1] A kérdést komoly figyelemben részesítette már *Szekjü Gyula* is az európai történettudomány új eredményeit figyelemmel tartó új *Magyar Történet-ében,* valójában az mégis akkor bontakozott ki, amikor *Domanovszky Sándor* megindította a *^Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez» című* értekezés-sorozatot, mely agrártörténetírásunk fejlődésében új fejezetet nyitott. Modern magyar agrártörténetkutatásról csak azóta beszélhetünk. A sorozatban megjelent értekezések közül a kérdésre a következőket kell megneveznünk: Sinkovics István: *A magyar nagybirtok élete a XV század elején* (Budapest, 1933) í Komoróczy György: *Nádasdy Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása* (Budapest, 1932); Berlász Jenő: *A Thurzó-birtokok a XVII. század első harmadában különös tekintettel a jobbágyság helyzetére* (Budapest, 1936); Tholt Judit: *A sárvári uradalom majorgazdálkodása a XVII. század első felében* (Budapest, 1934)! Jármay Edit-Bakács István: *A regéczi uradalom gazdálkodása a XVIII. században* (Budapest, 1930); Csapody Csaba: *Az Esterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. sz. első felében* (Budapest, 1935); Gerendás Ernő: *Az esztergomi főkáptalan garamszentbenedeki birtokkerülete a XVIII. század második felében* (Budapest, 1934) , Wellmann Imre: *A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása különös tekintettel az 1770—1815. esztendőkre* (Budapest, 1933) A sorozaton kívül, de szintén Domanovszky Sándor irányításával vagy a sorozatától nyert indításokra megjelent értekezések-tanulmányok közül kérdésünkre a következő munkákat lehet még megneveznünk: Ha Bálint: *A szentgyörgyi és baztm*

daság- és társadalom történet, de a magyarság egész története szempontjából is nagyhorderejű. A múltban az ország mezőgazdasági termelésének nagy része ugyanis nagybirtok keretében folyt s a jobbágyság nagy része is nagybirtokos földesurak hatalma alá tartozott. A magyarországi fejlődésben a nagybirtok keretébe tartozó jobbágyfalvak már a középkor végén, a XIV—XV. században rendszerint egy-egy várhoz kapcsolódtak, mint gazdasági központhoz. Az uradalom így nyerte a váruradalom vagy a vártartomány nevet. A vártartományi szervezet alapjában megmaradt akkor is, amikor nálunk is megindult a nagybirtoknak saját gazdálkodásra való berendezkedése. Egy-egy várbirtokhoz az újkor elején általában 10—20—30 falu tartozott, de voltak olyan várközpontok, melyekhez jóval több, esetleg kisebb megyével is felérő falvak tömege csatlakozott. A sopronmegyei kapuvári uradalomnak a XVI. század elején 16,[1] a pozsonymegyei semptei uradalomhoz ugyanakkor 21,[2] a zalamegyei kanizsai várhoz 1493-ban 33,[3] a szatmármegyei megyesi uradalomhoz 1512-ben 31,[4] a sopronmegyei lékai várhoz ez időben 10 falu[5] tartozott. A szabolcs-szatmármegyei ecsedi uradalomhoz az újkorban szintén 20—25 falu kapcsolódott,® nagyobb részben csorbítatlan

grófok birtokainak kialakulása. Kny. a. Turul 1927. évf.-ból (Budapest, 1927.); u. az: *A gömöri jobbágyság a XVII—XVIII. században az úrbérrendezésig* (Budapest, 1938); Ruzsás Lajos: *Az egri vár gazdálkodása a XVI. században* (Budapest, 1939); Bojt Lajos: *A fehérvári órkanonokság (custodiatus) birtokának története a XVII. sz. végétől 1833-ig* (Budapest, 1935). Az úrbérrendezést követő legújabb korszakra Soós Imre: *Az úrbéri birtokrendezések eredményei Sopron megyében* (Sopron, 194[1]' Az eredmények összefoglalása: Domanovszky Sándor: *Zűr Geschichte der Gutsherrschaft in Ungarn.* Wirtschaft und Kultur. Festschrift zum 70. Geburtstag von fi Dopsch. (Baden bei Wien-Leipzig, 1938.) 441—469. 1.; Wellmann Imre: *Mezig azdaságtörténetiink új útjai.* Domanovszky Sándor-Emlékkönyv (Budapest, 1937) 664—714. 1. Minthogy tanulmányunk a XVIII. századot, amelyben az uradalmi gazdálkodásnak új fejezete nyílt meg, nem öleli fel, *Domanovszky* és *Wellmann* összefoglaló tanulmányain kívül a felsorolt munkák közül *Sinkovics, Komoróczy, Berlász, Tholt, Ha* és *Ruzsás* monográfiáit használhattuk.

[1] Orsz. Ltár., Dl .37.007.
[2] U. ott Dl. 37.002.
[3] U. ott Dl. 36.997·
[4] U. ott Dl. 36.985
[5] D. ott Dl. 36.996.
[6] Károlyi okl. IV. k. 282—346. 1.

egészükben, viszont az újkor elején az aradmegyei világosvári gazdasági tartomány már 120,[1] a zalamegyei alsólendvai nagybirtok pedig nem kevesebb mint 142 falut ölelt fel.[2] A nagyobb uradalmaknak sem mindenikében volt vár, de ezeknek is volt gazdasági központjuk, a »caput bonorum«, mely a földesúrnak vagy jószága igazgatójának otthona, az egész gazdaságnak és a rajta élő népeknek pedig irányító központja volt. A birtokszervezet általában nem volt más az ilyen uradalmakban sem, mint a nagy vár tartományokban s ez a szervezet épült a több falut vagy birtokrészt egyesítő középbirtokjellegü nemes birtoktestekbe is.

A vártartományok és a várnélküli nagyobb birtoktestek hálózata egész Magyarország területét beborította. Kivételt jóformán csak a székely, a szász és a jászkun terület alkotott. Olyan megye, amelyben nem lett volna váruradalom vagy hasonló nagyobb birtokszervezet, nem volt az országban, sőt volt olyan megye is, mely egészében csaknem egyetlen vártartományt alkotott, miként Árva megye.[3] A legtöbb megyében azonban ugyanakkor igen jelentékeny mértékben volt a nemesi kisbirtok is képviselve. Ezeket a kisbirtokos nemeseket még a királyi várszerkezet adta át örökül a következő korszakokra, mint az egykori ispáni központ, a vár katonáskodó elemeinek utódait. A nemesi középbirtok már nem volt minden vidéken ennyire egyensúlyban, egyes helyeken a nagybirtok és a kisbirtok mellett nem játszott számottevő szerepet. Az ország mezőgazdasági szervezetének az alapvonásait tehát a hatalmas uradalomhálózat adta meg, éppen ezért a nagybirtok formái az egész ország mezőgazdasági formája és a keretébe foglalt jobbágyság társadalmi állapota szempontjából döntő jelentőségű volt. Bár ahhoz, hogy a nagybirtok-uradalmak arányairól pontos képet alkothassunk, az előmunkálatok még hiányoznak, néhány számadat megközelítő képet tud nyújtani. Az újkor elején a királyi Magyarországnak a Duna és a Tisza vonaláig terjedő területén 21 felvidéki megyében 124 volt a vártartományok száma. Az 1543—1553- évek-

[1] Orsz. Ltár., Dl. 37.000.

[2] U. ott Dl. 37.006.

[3] 1495-ben a megye 310 portájából 288 porta birtokosa az árvái várúr, Szapolyai István nádor volt. Acsády Ignác: *Régi magyar birtokviszonyok* (Budapest, 1894)!3- [1]

ben pedig 37 megyében az ország földjének 75%-a volt várbirtoktestek keretében.[1] Az új kor elején még csaknem teljesen jobbágygazdaságokra támaszkodó nagybirtok gazdasági súlyát azonban a vártartományok számánál és a várbirtokhoz tartozó földek arányszámánál jobban kifejezi a nagybirtokokon élő jobbágyság számaránya. Ugocsa megyében az 1560-as években a megye területén élő jobbágyságnak 51-9%-a egyetlen család uradalmához, a Perényiek nagyszőllősi birtoktestéhez tartozott, de ha itt a nagybirtokhoz vesszük még a 100—200 jobbágyháztartást tartó néhány középbirtokos család jobbágyait is, akkor a jobbágyságnak több mint 83%-a esik a váruradalmakra vagy várnélküli nagyobb gazdaságokra.[2] Nyilvánvaló, hogy a megye gazdasági erőit e néhány család nyomasztó túlsúllyal tartotta a kezében s ezen a területen a gazdasági szervezetre és általa a jobbágybirtok helyzetére ezek nyomták rá bélyegüket.

A fenti számokban minden jobbágyállapotú ember bennefoglaltatik, akár telkes jobbágy, akár zsellér vagy más úrbéres viszonyban álló szegény paraszt volt. Más megyékről portaszámok állanak rendelkezésünkre, amelyek már kevésbbé kifejezőek, mert csak az éppen akkor adózó portákat ölelik fel, a birtokos jobbágyrétegnek a nagybirtokon való elhelyezkedéséről azonban ez is eléggé tájékoztat. A XVI. század közepén Bars megye 1916 portájának 888, tehát közel 50%-a 4 nagybirtokos család, Borsod megye 788 portájából 331, tehát több mint 40% 5 nagybirtokos, Nyitra megye 5778 portájából 3700, tehát 64% 12 nagybirtokos hatalma alá, Zólyom megye portáinak 71%-a pedig egyetlen uradalom keretébe tartozott. A század végén Abauj megye 797 portájából 515, tehát közel 65% 10 nagybirtokos kezén volt.[3] Ugyanaz a nagybirtokos természetesen több megyében is lehetett birtokos, úgyhogy a jobbágybirtokoknak egyes családok kezén való felhalmozódása országos viszonylatban a valóságban még nagyobbméretü volt.

[1] M. Műv. Törv. III. k. (Berlász Jenő: *A mezőgazdaság állapota)* 164. 1.

[2] Szabó István: *Ugocsa megye* (Magyarság és Nemzetiség. 1. sor, i. k., Budapest, 1937) ’33—’35- '· .

[3] Acsády Ignác: *Régi magyar birtokviszonyok* (Budapest, 1894) 43—45- 48—49· 1· B[ar]s. Nyitra és Borsod megyék adatai ’595-ből valók.

A XVI. század közepén 37 vármegye összes portájának közel fele (45%) mindössze 16 nagybirtokos család hatalmában volt. Ezek az adatok hiányosan is érzékeltetik, hogy a jobbágy megtartásáért a jobbágy költözési jogának síkján folyó küzdelemben milyen nagy előnyben volt a hatalmi eszközöknek minden nyomatékával rendelkező nagybirtok a számra nagy, de erőire és jobbágyai számára messze elmaradó kisebb birtokosokkal szemben. Egyúttal pedig azt is kifejezik, hogy a nagybirtok szervezetében és gazdálkodási módjában végbemenő változások a jobbágyság nagy részét igen közelről érdekelték.

A magyarországi váruradalmak szervezetében és életében a XV. század óta, az Európa e részében végbemenő fejlődéssel párhuzamosan, megfigyelhetők az önálló termelési üzemre való áttérés jelei. Az ország különböző részein fekvő uradalmakban megjelennek azok a tényezők, amelyek az átalakulást segítik és kísérik. Kibontakoznak a földesúri majorságok külön szervezetükkel, gazdálkodási eszközeikkel és személyzetükkel. A birtok kezelésében üzleti szellem kezd érvényesülni s feleslegét a piacra viszi. A jövedelem fokozása érdekében fokozott mértékben veszik igénybe a birtokon élő jobbágynépséget. Az újkori magyar nagybirtokosok életszemléletéről, gazdasági szelleméről, törekvéseiről és eszközeiről hűséges tükörképet tárnak elénk azok az utasítások, amelyeket a birtokosok jószágaik vezetőjének vagy egy-egy uradalom tiszttartójának adtak a kezébe, eléjük szabva tennivalójukat. Az utasítások gyakran egészen részletesek, a gazdaság minden nemére kiterjednek s egyúttal a jobbágyok felhasználásának és a velük való bánásmódnak is zsinórmértéket állítanak. Éppen úgy megszabják azt, hogy naponta korán reggel a birtok feljárásával kezdjék meg munkájukat, mint azt, hogy mi módon szántassanak-vettessenek.[1] A birtokos gazdasági törekvéseire elsősorban azok az előírások jellemzőek, melyekben embereiknek általánosságban is kötelességükké teszik, hogy az úrbéri szolgáltatásokon kívül is törekedjenek rendkívüli jövedelmek elérésére, személyesen legyen gondjuk arra, hogy »mindenből pénzt teremthesse-

[1] A Magyar Gazdaságtörténeti Szemle (ezután M. Gazd-tört. Szemle) évfolyamaiban nagy számban, a Történelmi Tárban (Tört. Tár) és egyes oklevéltárokban elszórtan a gazdasági utasítások.

nek«, kereskedjenek a terménnyel és az állattal.[1] A földesúr új majorok felállítását kívánja tiszttartóitól, növeltet! a művelés alá vett földterületet, minél több őszi-tavaszi gabona vetését óhajtja.[2] Ezekben az utasításokban rendszerint megtaláljuk a föld megtrágyázására vonatkozó utasítást, ami a feleslegtermelésen túl a többtermelés feltételeinek felismerését fejezi ki. A föld hozamának javítása céljából rendszerint háromszor szántják meg a földet vetés alá, amire az uralkodó háromnyomásos rendszer mellett bőven van idő. A gazdasági célszerűséget fejezik ki az utasítások, amikor hangsúlyozzák, hogy minden munkát a maga idejében kell végezni.[3] Nádasdy a többtermelés módszereit világosan látja: ugyanazon a területen különféle eszközök alkalmazásával óhajt nagyobb terméseredményt elérni, mondva, hogy «jobb tíz holdat jó szemmel jól hordozva vetni, hogy nem mint húsz holdba, kit nem jó szemmel nem jó földbe vetnek és nem jól hordozzák«.[4] Az állatállománynak nem csupán növelésére törekednek, hanem az értékesítés feltételeinek biztosítására is. A rozgonyi jószág tiszttartóját arra figyelmezteti utasításában a birtokos Esterházy Miklós, hogy a majorságbeli aprójószágból, a tejtermékekből és a gyümöl-

[1] A galgóci tiszttartónak és számtartónak 1667-ben adott utasításban: »azon legyen az számtartó, hogy egyetértvén tiszttartónkkal ... az urbáriumbeli jövedelmek kívől is, amikor miből proventusinkat szaporíthatják, extraordinarie is, minden tehetségekkel többítsék és szaporítsák.«Tört. Tár 1891. 527. 1. — A Homonnay-árvák homonnai jószágának praefectusa részére 1623-ban adott utasításban: »az tiszttartókra és udvarbíiákra szorgalmatos vigyázása legyen praefectus uramnak, hogy a majorkodásban jó módjával foglalatosok lévén, csak azon igyekezzenek, hogy mindenből pénzt teremthessenek.« Tört. Tár 1894. 660. 1. — Nádasdy Tamásné Kanizsy Orsolya 1564-ben a kanizsai és sztenicsnyáki praefectusokat utasítja, hogy a rendes jövedelmen felül kereskedésből is igyekezzenek jövedelmet szerezni. M. Gazd -tört. Szemle 1894. 67, 75. 1. — A munkácsi udvarbíró 1570. évi utasítása: kötelssége üzletbe is bocsátkozni, télen vegyen sovány ökröket s a legelőn meghízlalva drágán adja el. Jó a bőrüzlet is. Kereskedjen. U. ott 1896. 88. 1.

[2] Thököly Imre 1684. évi utasításában: mentül több tavaszit-őszit vetni. M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 151 · — [A] munkácsi udvarbíró 1616. évi utasításában: bőven vetni gabonát, nemcsak a vár szükségére, hanem az úrnak pénzt gyűjteni, summa szerint többet vetni mint eddig. U. ott 1897. 5[01]· 1·

[3] A homonnai utasítás 1623-ból. T. lar 1894. 660. I.

[4] Komoróczy, 72. 1.

csöskert terményeiből Kassán jó pénzt lehet teremteni.[1] De nemcsak az üzleti lehetőségek kihasználása a kötelessége az uradalmak vezetőinek, hanem az üzemnek a racionalizálása is. A birtokon a középkorban különféle udvari embereknek egész sora talált elhelyezést, akiknek azonban a gazdasági haszonra törekvő újkori gazdaság már nem tudja hasznát venni. A középkori várúr számára az öt körülvevő familiáris had elsősorban a hatalma gyakorlásának és tekintélye emelésének az elemeit nyújtotta. Ezek az udvari emberek résztvettek ugyan az uradalom igazgatásában is, de ez ekkor még leginkább csak a jobbágyok szolgálmányainak a megszervezéséből állott, egyébként pedig az úr asztalánál a nagyobb részben természetben nyújtott szolgáltatásokat élték fel. Az újkori birtokos egészen a földesúri asztal megszüntetéséig is hajlandó elmenni, mert az sokat emészt fel a megfelelő gazdasági célszerűség nélkül.[2] Máskor egyenesen a gazdaság személyzetének a csökkentésétől várja uradalma jövedelmezőbbé tételét. Rákóczi György átnézve lednicei jószága számadásait, úgy találja, hogy a jövedelem megkevesbedett, ezért kevesebb szolgát kell tartani, egyeseket el kell bocsátani, mert — fűzi hozzá a XVII. századi Magyarország egyik legtakarékosabb gazdája — »akármiben is szép dolog a takarékossége.[3] Esterházy Miklós is arra inti semptei uradalma tiszttartóját, hogy az uradalomban csak a szükséges cselédséget tartsa.[4] A nagy uradalmakban állandó procuratort tartanak, nehogy a gondviseletlenség

[1] 1636-ból M. Gazd-tört. Szemle 1894. 271. 1.

[2] »Az pénzgyűjtőének több módja között azért mindeneknek előtte praefectus uram azon legyen, hogy az jószágban porkoláboknak, tiszttartóknak, udvarbíráknak és egyéb rendbeli szolgáknak az szabad asztaltartás és egyéb superflua erogatio tolláltassék, hanem ahelyett szakasztva legyen mindennek az ő módja szerint készpénzzel és élésül in specie limitált conventiója, kivel esztendő által contentusok lehessenek.« Darabont, virrasztó és egyéb szolga csak annyi legyen, amennyi kívántatik. Homonnai utasítás 1623-ból. Tört. Tár 1894. 659-661. 1.

[3] 1629-ből. Tört. Tár 1895. 137. 1. ,

[4] A semptei uradalom tiszttartójának 1641-ben adott utasításban. M. Gazd.-tört. Szemle 1904. 142. 1. — Wesselényi Ferenc utasítása murányi udvarbírája részére 1662: haszontalan és kenyérvesztegető szolgákat ne tartson s azokat, akik nélkül el lehetnek, elbocsássa, mert amit ilyesmikre ad ki, maga vallja kárát. U. ott 1901. 269—270. 1.

miatt a határt elfoglalják és kár essék.[1] Az uradalom kiadásairól és bevételeiről részletes, pontos számadást kell készíteni s a számadás szigorú ellenőrzés alá kerül. Külön kimutatásba veszik az úrbéri szolgáltatásokból és a majorsági termelésből előálló élést, ami nemcsak az ellenőrzésnek, hanem a termelés fejlesztésének is első feltétele.[2] A jövedelmet fokozó gazdasági irányzat a jobbágyság erejét is fokozott mértékben állítja az uradalom szolgálatába. Amint nő az uradalom munkaszükséglete, akként veszik gondosabban szemügyre a jobbágyság teherviselő képességét, nemcsak a munka, hanem a természetben nyújtható egyéb szolgáltatások szempontjából is. A racionalizálás útjára lépő nagybirtok ezeken felül is megkeresi azokat a módokat, amelyek a jobbágyság kihasználhatóságát elő tudják segíteni.

Ezekben a törekvésekben az újkori földesúr egyénisége jelenik meg előttünk. A nagybirtok urai most is elsőrangú tényezői az országos politikának, de a közügyekben való foglalatosság mellett is van idejük arra, hogy szemüket állandóan a gazdaságukon tartsák. Nádasdy Tamás Bécsből is állandóan levelezik tisztjeivel, utasítást ad nekik esetenként is egy-egy majorsága tennivalóira, de távolléte alatt felesége, Kanizsay Orsolya is magára veszi sok szép uradalmuk vezetésének feladatait.[3] Rákóczi György pontosan tájékozódik hatalmas erdélyi és távolfekvő magyarországi jószágai jövedelmei felől, akkor is, amikor már Erdély fejedelmi székében ül. Forgatja az uradalmi számadásokat és keresi az eszközöket, amelyekkel jövedelmeit gyarapíthatja. Mikor megszerezte a munkácsi uradalmat, felesége, Lorántffy Zsuzsánna veszi kezébe a nagy uradalmat s azt írja, hogy azon lesz: lássék meg, hogy »itthon vagyon a gazdasszonye, Férje tudja is, hogy a gazdaságok vezetése jó kezekben van a feleségénél. Tisztjeinek meghagyta, hogy könnyebben elszenvedné, ha az ő parancsa múlna el, mint a felesé-

[1] A homonnai utasítás 1623-ból Tört. Tár 1894. '·

[2] A galgóci tiszttartó és szám tartó 1667. évi utasításában. Tört. Tár 1894. 528. 1.

[3] Komoróczy György i. m.; Károlyi Árpád és Szalay József: *Nádasdy Tamás nádor családi levelezése* (Budapest, 1882). Sok, Nádasdy és tiszttartói között váltott levél a Tört. Tár 1904—1911. évfolyamaiban *Komáromy András,* a Levéltári Közlemények 1923 1929. évfolyamaiban *Mályusz Elemér* közlésében.

géé. Illésházy István naphosszat járta a majorokat, már hajnal előtt felkelt s nagy fáradva »mint egy ló« tért haza, megszemlélve szénakaszásait, szántó-vetőit és aratóit éppen úgy, mint legelő jószágait. Esterházy Miklós, a későbbi nádor is gondosan veszi szemügyre egy-egy uradalom megszerzésénél, hogy miként lehetne a birtokon több pénzt gyűjteni. így jelennek meg az újkori uradalmak birtokosának az arcán az új vonások, a bandériumvezető lovagúr helyén a gazdaságával bajlódó, a piac lehetőségeinek kihasználására törekedő, majorjai apró-cseprő gondjaiban foglalatoskodó gazdasági ember vonásai. Az új vonásokat nemcsak a kor új szemlélete formálja, hanem olyan ösztönző gazdasági fejlődés is, mely ebben a korban Európa más részeiben is a nagy mezőgazdasági üzemek kialakulását segítette elő. A középkor végén a termelés ösztönző elemeként már nálunk is jelentékeny súllyal esik latba a városi fogyasztás s új nagy fogyasztóként lép fel nálunk is az állandóan fegyverben tartott haderő. A XVI. század óta az ország területén hullámzik a harc, mely a végvárak egész láncának a megszervezését tette szükségessé. Az ország azonban a végvárak állandó katonaságán kívül is gyakran válik nagyobb mozgó haderő tartózkodási helyévé. Az ebben a korban Európában általános gabonakonjunktúrának Magyarországon helyi lendítő erői működnek s ezek a nagybirtok termelésével szemben fokozott igényt támasztanak. Ez az igény annál nyomosabban jelentkezett, mert az ország legfontosabb gabonatermő vidéke,, az Alföld és a Dunántúl egyidejűleg nagy részben kiesett a magyarországi gazdasági forgalomból.[2] A hadsereg részére szükséges élelem szállítására földbirtokos nagyurak és városi kereskedő polgárok vállalkoztak. Pálffy Miklós, a kor egyik legnagyobb birtokszerzője, vagyona alapjait hadi szállításaival rakta le. Pálffy rendszeresen szállított Bécsnek is gabonát,[3] viszont Nádasdy Tamás, meg a Zrínyiek az Adriai tenger partvidékére szállítottak gabonát délvidéki és nyugati uradalmaikból, nemcsak uradalmaik termését, hanem a kereskedés céljával vásároltat is.[4] A XVI. század végén

[1] Takáts Sándor: *Szegény magyarok* (Budapest, é. n.) 391—392. 1.

[2] Domanovszky, i. m.

[3] Belitzky János: *A magyar gabonakivitel története* (Budapest, 1932. 25. 1.)

[4] Komoróczy, 105. 1.; Belitzky, 37. 1.

azonban a magyarországi termelésben a tizenötéves háború következményeként visszaesés következett be, úgy hogy a külföldi szállítást meg kellett tiltani. Sőt hovatovább maga Magyarország szorult behozatalra. A török hatalom alá került és a királyi országrész között is folyt gabonakereskedelem, kölcsönösen behozatal és kivitel, a század végén azonban a mezőgazda Magyarország Ausztriából is kapott gabonát a magyarországi hadak ellátására. A birodalmi fizetőmester, Geizkoffler Zakariás egyenesen parancsot kívánt a megyékre kibocsátani, hogy több gabonát termeljenek.[1] Tehát nemcsak az egyetemes európai fejlődés ritmusa és a keletközépeurópai gazdasági szerkezet eltolódásai idézték elő, hogy Magyarországon is gyakorlati érvényesüléshez jutott a nagybirtok-üzemek gazdasági politikája, hanem az ország életének egyéni tényezői is ilyen irányban segítették a fejlődést. De a nagybirtokot a középkori gazdasági módszerekből való kifejtekezésre és pénzjövedelme fokozására késztették azok az új terhek is, amelyek a nagybirtokra az új helyzetben az ország védelme terén háramlottak.

Az általános fejlődés sodrában, de a magyarországi sajátos tényezők hatása alatt a középkor végén a magyarországi nagybirtok is rálépett tehát az önálló Üzemszerű gazdálkodás útjára s ennek megfelelően kezdetét vette a gazdasági szerkezet formájának és a szerkezetbe foglalt társadalmi elemek alkatának az átalakulása is. Az átalakulás tényei azonban arról nem nyújtanak tájékoztatást, hogy a magyar nagybirtokrendszer milyen mértékben haladt előre a fejlődés útján. Kérdés, hogy a kibontakozó kezdeteken felépült-e Magyarországon is az újkori termelő nagybirtok rendszere, amelyet a tudományos kutatás Európa keleti felében, különösen keletnémet és cseh-morva területen éles jegyekkel tudott meghatározni.

Erre nézve sem a földesúri gazdasági utasítások, sem a birtok jövedelmezőségének előmozdítására irányuló akarat egymaga még nem lehet jellemző. A birtok jövedelmezősége fokozásának más módjai és eszközei is voltak, mint amelyek az üzemesített termelő nagybirtok lényegében foglaltatnak. Nem elég tehát megállapítani a földesúri majorgazdálkodás megjelenését, még kevésbbé az arra irányuló csupasz török-

[1] Belitzky, 36. *e* köv. 1).

véseket, hanem meg kell azt is figyelni, hogy a nagybirtok saját termelő tevékenysége milyen szerepet töltött be az ország gazdasági életében, elsősorban pedig saját uradalma keretében. Vájjon e termelés eredménye túlszárnyalta-e vagy éppen háttérbe szorította-e a földesúr által jobbágyaitól nyert szolgáltatásokat? A kérdés alapjában az, hogy az újkori magyar nagybirtok szerkezetében végbement-e olyan messzemenő átalakulás, mely a nagybirtok jövedelmének súlypontját a jobbágyszolgálmányokról a nagybirtok saját termelő tevékenységére tolta át. Mérlegelni kell ezért, hogy vájjon nagybirtokaink a XVI—XVII. századokban milyen mértékben épültek be a földesúr gazdálkodásához nélkülözhetetlen majorokkal, milyen mértékben vont művelése alá földeket, milyen mértékben érvényesült e földeken a termelő nagybirtokra elsősorban jellemző gabonatermelés, egy-egy gazdaság keretében milyen arányban volt a termelés eredménye a jobbágyszolgáltatásokból nyert terménymennyiséggel s hogy a földesúri gazdaságokban érvényesültek-e a tőkésgazdálkodás, a racionális termelés szempontjai. A válaszokat e kérdésekre az egykorú nagybirtok gazdasági történetének feltárása, a gazdaság üzemszerkezeti és termelési adatainak megismerése nyomában kereshetjük. Jóllehet ilyen összefoglaló jellemzés megszerkesztéséhez még nem végeztetett elégséges előmunkálat, meg lehet állapítanunk, hogy Magyarországon a nagybirtok a XVI—XVII. századokban nem jutott el az üzemesítésnek arra a fokára, amelyen a súlypont a nagybirtok majorsági termelésére helyeződött át. A középkor végén meginduló fejlődés valahol a félúton megakadt s az adóztató és a termelő nagybirtoknak olyan összetétele jött létre, melyben a jobbágyüzemnek a földesúri üzem mellett is megmaradt a döntő szerepe s ennek megfelelően a magyarországi nagybirtok a keretében élő jobbágyságnak is enyhébb sorsot nyújtott, mint amilyen a teljesen kifejlődött termelő nagybirtok rendszerében részéül jutott.

A vártartományok nagyszámú falvai között a XVI—XVII. századokban egyáltalában nem találhatott sűrűén földesúri majorsági üzemeket, gazdasági telepeket az, akit ekkor a falvak közé vezetett az útja. A szepesvári uradalom 32 faluja között mindössze két földesúri majorság állott a XVII. század első felében.[1] A mezőgazdálkodásnak ked-

[1] Berlász, i. m. *(A T húr ıó-bírtokok)* 11. 1.

vezőbb feltételeket nyújtó egri uradalomban is csupán hat majorság épült fel a 45 faluhoz a XVI. század második felére, amikor a váruradalom a királyi végvárrendszer vonalába tartozott.[1] A nagy szatmár-szabolcsmegyei ecsedi váruradalomban a XVII. század derekán három földesúri major osztozott az uradalom 23 helységén, köztük népesebb mezővárosokon is.[2] A XVII. század első felében az ország északnyugati részén fekvő Thurzó-uradalmak közül a rihnói uradalom tíz falujához egy, a bajmóci uradalom 27 falujához négy, a temetvényi uradalom tíz falujához három, a fejlettebb galgóci uradalom 18 falujához is csak négy földesúri major csatlakozott.[3] Kivételesnek látszik az ország nyugati vidékén Nádasdy Tamás sárvár-kapuvári uradalma, melyben a XVI. század végén alig 24—25 falu mellé 12 major sorakozott.[4] Itt tehát minden két-három falura esett egy urasági major, minden bizonnyal Nádasdy kiváló gazdasági érzékének és kitartó akaratának eredményeként, egyébként azonban olyan időben, amely a magyar nagybirtok majorsági fejlődésének a leglendületesebb korszaka volt és olyan vidéken, amelynek könnyű volt nagyobb fogyasztási áramkörbe is kapcsolódnia. Az uradalmi majorságok számánál a majorsági gazdálkodás méreteire azonban még jellemzőbb képet nyújt a majorságokhoz tartozó szántóföldek terjedelme. A dunántúli monyorókeréki uradalomban 41 falu közül csupán hét faluban volt a birtokosnak szántóterülete, a csurgói uradalom 22 faluja közül pedig négy faluban.[5] Az ecsedi uradalom három majorsága közül a börvejihez egy, a majtényihez kettő, a nyírbátorihoz ugyancsak egy olyan falu tartozott, amelyben a földesúr szánthatott és vethetett, kivéve természetesen a majorságnak helyet adó helységet.® A falvak nagy részében tehát a szántóföldek a XVI—XVII. században mind a jobbágyság kezében voltak telkei járulékaként. S amelyik faluban a földesúr rendelkezésére is volt szántóterület, az többnyire nem volt nagyterjedelmü. Az említett szepesvári uradalom két majorságához 200—400 holdnyi szán-

[1] RuzaAs, 28. 1.
[2] Károlyi okl. IV. k. 282—346. 1.
[3] Bcrlász i. in. *(A Thurtó-birtokok) 12*—14. 1.
[4] Tholt, 13—16. 1.; Komoróczy, 21. 1.
[5] Tört. Tár 1895. 328-339. 353—357· 1·
[5] Károlyi okl. IV. k. 282—346. 1.

tóföld tartozott. Ezek a számok természetesen a helyi körülményekhez képest váltakoztak, azonban nagyobb lendületű urasági földművelésről tanúságot általában nem tesznek. A rihnói uradalomban 230, a bajmóciban 380, a temetvényiben 30—40, a galgóciban 1.000 hold körül volt a majorság! művelés alatt álló földek mennyisége. Jellemző, hogy míg a legnagyobb majorságot tartó galgóci váruradalomban is csak 1.000 holdat müveit maga a birtokos, az uradalom jobbágyainak kezén levő művelt szántóterület 20—25.000 holdra is rúgott.[1] Az ecsedi uradalomban a XVII. század derekán 1.600 különféle jobbágy-háztartást írtak össze s köztük a telkes jobbágyok kezén 1.347 egész telek volt. Ennek szántótartozéka legalább 25—30.000 holdat tett ki, viszont ugyanakkor az uradalom egész területén a földesúr által művelt majorsági földek nem haladták meg a 2.500—3.000 kassai köblöt.[2] A pompás sárospataki uradalomban, amely a XVII. század első felében az ország keleti felében éppen olyan kiemelkedő szerepet vitt a kiváló gazda, Rákóczi György gondoskodásából, de kedvező fekvésénél fogva is, mint Nádasdy Tamás sárvári uradalma a XVI. század derekán az ország nyugati részében, 1691-ben az őszi gabona vetésterülete az 1304 köbölig felemelkedett.[3] De ezen a vidéken Esterházy Miklós rozgonyi jószágának két majorja közül 1636-ban az egyik csak 75, a másik körülbelül 150 köblös majorsági földdel rendelkezett mindenféle gabonatermesztés céljaira.[4] Erdélyben e tekintetben is kisebb méretekkel kell számolni. A gyalui vártartománynak névadó központjában, Gyalun is csak 58 holdat művelt az uradalom a XI. század végén.[5]

A földesúri majorsági gazdálkodás fejlettségének fokmérőül joggal tekinthető a majorsági szántóterület, mert az ilyen gazdaságok igazi jellemzője a gabonatermelés volt.® A szántóföldön gabonán kívül egyebet nem termeltek, a gabonaföldek mellett a majorság életében még csak a major

[1] Berlász *(A Thurzó-birtokok)* 11 s köv. 11.

[2] Károlyi okl. IV. k. 282—346. 1.

[3] Tört. Tár 1895. 157—160. 1. Sárospatakhoz véve a borsi jószágot is s egyformán tekintetbe véve őszi-tavaszi búzát, árpát, zabot, kölest.

[4] M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 27°- '·

[5] 1590-ben. Jakó Zsigmond: *A gyalui vártartomány urbáriumai* (Kolozsvár, 1944) XXXIX. 1.

[6] Wellmann i. m. *(Mezőgazdaságtört, új útjai)* 696. 1.

mellett müveit veteményes kert, a rét és a legelő játszott szerepet. Viszont a fenti adatok már maguk kifejezésre juttatják, hogy a majorsági gabonatermelés nagy arányokat nem öltött. A sárvári uradalom négy majorjában 1624-ben 1200 köböl búza és rozs termett s ugyanakkor a falvak után szedett helyadógabonából, a malomvámból, főleg pedig a jobbágyok kilencedéből 1314-5 köböl került a majorokba. A majorsági termelést tehát meghaladta a szolgáltatás útján nyert gabona mennyisége. A majorok jóval csekélyebb árpa- és zabjövedelmének már nagyobb hányada, az előbbinek 62-7, az utóbbinak 59%-a esett a majorsági termelésre. Az őszitavaszi gabonának együttvéve 51-6%-a volt az uradalom termelése az 1624. évben.[1] Az ország másik részében a sárospataki uradalomban 1639-ben 1313 köböl dézsmagabonával szemben 1653 köböl volt a majorsági termelés eredménye.[2] Pedig láttuk, hogy ez a két uradalom a majorsági fejlődés élén haladt, ha tehát a majorsági gabonatermelés ezekben sem tudta lényegesen a maga javára billenteni a gabonajövedelem mérlegét, más uradalmakban, melyekben a szántóterület aránya sokkal kedvezőtlenebb volt a majorsági termelés javára, a gabona jövedelem súlypontja a jobbágyok által termelt dézsmagabonának alatta maradt. Az uradalmi gabonatermelés üzemrendszere sem volt annyira fejlett, hogy ezek az üzemek a célszerű többtermelést megvalósíthatták volna. A nyugateurópai fejlődés az ugarföldben már takarmánynövények termelésére tért át, nálunk még mindig dívott a föld kihasználásában eredménytelenebb három-, sőt kétnyomásos rendszer. Ezeket a majorsági üzem, melynek nem voltak hagyományai, a parasztgazdaságoktól vette át még a középkorból s nem tudta továbbfejleszteni.[3] A termelés nem törekedett a minőségi többtermelésre, hanem megelégedett a mennyiségnek a föld kiterjesztésével való növelésére. Nádasdy Tamás ugyan, mint láttuk, inkább akart kevesebb földön jobb munkával többet termelni, mint nagyobb földön rosszabb munkával és vetőmaggal, azonban Nádasdy gazdasági érzékével és céltudatosságával kivételes jelenség ebben a korban. A trágyázást ugyan rendszeresen

[1] Tholt i. ni. 6. 1.
[2] Tört. Tár 1899. 509. 1.
[3] Wellmann i. in. *(Meiügatdaságtört. új útjai)* 693 644·

előírták a gazdasági utasításokat,[1] azonban a trágya az elsóványodott földbe került, főleg a nehezen termő északnyugati vidéken. A kielégítő trágyázáshoz szükséges állatállományt a majorokban nem is tartottak. A termés fokozásának a legáltalánosabb eszköze a földnek vetés alá többszöri, többnyire háromszoros szántása volt. Ilyen művelési módszer mellett a terméshozam alacsony volt. A sárvári uradalomban is csak két-három-négyszeres maggal lehetett számolni, pedig országos átlagnak még ez sem igen tekinthető.[2] Rákóczi Györgynek, a másik kiváló gazdának a sárospataki uradalmában a termés számbavevője kifogásolta, hogy a majorsági táblákba sokat vetnek, de keveset aratnak, minden köböl után tízannyinak kellene lenni, de sok helyen kétannyit sem ad a föld.[3] Az is megfigyelhető az uradalmakban, hogy a jobbágyok által müveit majorsági földnek hozama elmarad a majorsági ekék által művelt földek hozamától.[4] Annak felismerésétől azonban, hogy a jobbágyok kényszermunkája nem szolgálja a céltudatos többtermelés érdekeit, a kor gazdasági szemlélete még messze volt. Ahol a jobbágyok egy-egy területet szakmányként kaptak művelésre, ott igyekeztek a munkán mihamarabb túlesni, ahol pedig napszámban robotoltak, ott lélektelenül húzták-vonták el a napokat, hiszen a jobbágy és a földesúr között nem alakult ki érdekközösség, sőt viszonyuk tartalmában az érdekellentét volt az uralkodó. A majorokban hevertetett nagy gabonakészletek — esetleg évek termése is egybehalmozódva[5] — sem

[1] Tört. Tár 1891. 659. 1.; M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 150, 271; 1897. 332. 338> 477: 1898. 98; 1904. 143. 1.; Tholt, 54. 1.; Komoróczy, 72—73. 1.

[2] Tholt, 51. 1.; Komoróczy, 79. 1.

[3] Tört. Tár 1895. JI7- 1·

[4] A sárospataki uradalomban az upori majorságban 66 köböl vetés után 1077, az upori és izsépi jobbágyok által vetett úri földben 16 köböl után 60 kereszt termett. Az utóbbi szokatlanul rossz eredmény lehetett, a számadás írója meg is jegyezte: nem jó vetés.! A vadászi uradalomban 44 köböl búzavetés 343 keresztet hozott, ugyanakkor kazai, vadnai és iványi jobbágyok a hanóczi földben 95 keresztet értek el 20 köböl iután. Tört. Tár 1895. 158., ıбı. 1. A zabvetés eredménye már körülbelül egyenlő volt. U. ott 159. 1. V. ö. Komoróczy, 73. _1.

[5] Homonnay György írta 1619. június 5-én, hogy minden jószágában van »egynéhány esztendei« búza, egy részét már eladta a lengyeleknek. Tört. Tár 1888. 404. 1. V. ö. Komoróczy, 101. 1.

beszélnek a majorsági gazdálkodás mozgékonyságáról, a piac szellemét átvevő üzletiességről. A gabonaszállító uradalmak sem annyira majorsági földművelésből nyerték az áruba bocsátott gabonát, hanem inkább a nyereséges továbbadás céljából vásárolták. A majorsági földművelés most is leginkább a belső szükséglet fedezésére szolgált s a nagy készleteket a rossz termések éveire tartalékolták.

A magyarországi nagybirtok XVI—XVII. századi üzemeiben a földműveléshez hasonlóan meglehetősen alacsonyszintű és amellett külterjes képet mutat az állattenyésztés képe is. Az országnak a középkor végén kialakuló nagy állatkivitele ugyan ebben a korban is megmaradt, azonban a nyugati állatvásárokra induló gulyákat nem az allódiális üzemek, hanem az Alföld nagy mezővárosainak pusztái nevelték. Az ország egyes részein ugyan nagyok a különbségek az uradalmi állattenyésztés arányai és formái között, azonban arról, mintha az a mérsékelt keretek között megrekedt majorsági földművelés rovására túltengett volna, sehol sem lehet szó. A XVI. század végén a vöröskői uradalomban a földesúrnak együttvéve is csak 178 szarvasmarhája, 394 sertése, 206 birkája és kecskéje volt.[1] A sárvári uradalom egyes majorjaiban a szarvasmarhák száma alig éri el a 100-at is s nem nagymértékű a sertés- és a juhtenyésztés sem, bár az utóbbi a XVII. századi hanyatlás során igen jellemzően nagyobb súlyhoz jutott a többiekkel szemben.[2] Az ország északi részében a rozgonyi uradalomban mindössze 2 fejőstehén és 40 disznó került a majorsági leltárba, holott csak Rozgony helységben ugyanakkor 31 fél-, 2 negyedtelkes jobbágyos 17 zsellér birtokában 44 ló és 45 ökör volt.[3] Ugyanez időben a felsővadászi majorságban a borjakkal és igavonókkal együtt 103 szarvasmarha volt található[4] s az 1580-as években a tihanyi vár uradalmában is csupán 106 különféle szarvasmarhát tartottak.[6] A Rákóczi György fejedelem kezén levő 13 nagy erdélyi uradalomban együttvéve is 782 ló, 2677 szarvasmarha, 6504 sertés, 158 bivaly,

[1] Jedliceka Pál: *Rálással a vöröskői levéltárból.* Századok 1869. 457. 1.

[2] Tholt. 54—56. 1.

[3] 1636-ban. M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 270

[4] 1631-ben. Tört. Tár 1878. 927-940. 1.

[1] Tört. Tár 1879. 134· 1.

16.827 juh, 1.416 kecske került számba,[1] holott egy-egy paraszti mezőváros pusztáin egy gazdának is ezrei legeltek a jószágoknak.[2] Az állattartás formája általában a rideg pusztai legeltetés volt, mely télen-nyáron egyformán a szabad ég alá utalta az állatot. A XVII. század vége felé Thököly Imre gazdasági utasításában csak a »vonó marhádnak kívánt jó meleg hídlásos pajtákat készíttetni.[3]

A földesúri majorok állatállományának az igavonó jószágokra eső része tulajdonképpen már a gazdaság üzemi tőkéjéhez számítandó. Míg a középkori adóztató uradalom üzemi tőke nélkül tartotta fenn magát, addig az újkori termelő uradalom üzemi tőke nélkül nem működhetett. Minél jobban eltávolodott az uradalom a középkori adóztató típustól s minél nagyobb méretekre fejlesztette ki a maga földjén saját eszközeivel folytatott földművelést, annál nagyobb üzemi tőkére volt szüksége. A kibontakozásában korán megakadt magyarországi termelő nagybirtok üzemi tőkéje általában igen csekély, a külső keretekhez képest igen szegényes is volt. Minthogy a kapitalisztikus termelési módnak legjobban megfelelő bérmunka-rendszer számottevő mértékben nem fejlődött ki, az uradalom a maga működésében a jobbágyok munkaszolgáltatására és a jobbágygazdaságok élő és holt felszerelésére támaszkodott. így igen csekély tőke- és munkabefektetéssel dolgozott, ezért csekély volt a termelési költsége, annál inkább, mivel a majorsági föld terménye után tizedet és állami adót nem kellett fizetnie. Egyrészről a tized- és adómentesség, másrészről az ingyen munkaerő maga után vonta, hogy az uradalom a maga termelésével a jobbágygazdaságok termelésére nyomasztólag nehezedett. Jellemző az uradalmak csekély mértékű felszerelésére, hogy a felsővadászi uradalomban 1631-ben csak 27 járombeli ökör volt 3 ekével és 3 »vasas« szekérrel,[4] Esterházy rozgonyi majorságában pedig 1636-ban egyáltalában nem volt igavonó barom s a hozzátartozó szinnai majorságban is csupán 4 ökör volt található egy szekérrel és egy ekével.[5] Az erdélyi gyalui

[1] U. ott 1895. 193—194· 1

[2] A XVI. század derekán Bíró Gáspár debreceni polgárnak állítólag tízezer szarvasmarhája is volt. Szűcs István: *Debrecen város történelme.* I. k. (Debrecen. 1871) 106—107. 1.

[3] M. Gazd-tört. Szemle 1894. 245. 1

[4] Minden eke előtt 4—4 járom. Tört. Tár 1878. 927 -940. 1.

[5] M. Gazd-tört. Szemle 1894. 270—271. 1.

uradalomban is mindössze két ekével rendelkezett a földesuraság, mely így csaknem teljes mértékben jobbágyai erejét és felszerelését volt kénytelen használni.[1] Nagyobb tőkebefektetést maguk a majorság építményei sem képviseltek: néhány egyszerű, sárból vagy vályogból, vagy éppen fából rögtönözve épített majorházból, istálló-pajtából, juhakolból és esetleg csűrből állott s ezekhez csak a fejlettebb majorságokban járult még egyéb tartósabb építmény. Nem igen árult el kapitalisztikus gondolkozást az uradalmak pénztőkéjének a kezelése sem. A pénz jövedelmet nem használták az uradalom termelésének belterjesebbé tételére, nem használták fel az üzem termelésében, amivel a tőke a kisüzemek fölé tud kerülni, hanem a pénzt tezaurálták a jövendő szükségeire, alkalomadtán pedig újabb birtokok vásárlására, terjeszkedésére fordították. Homonnay György 1619-ben évek óta tárolt gabonái eladására készülve, a pénzt »pro futuracautela« akarja félretenni.[2]A Homonnay-árvák kamarai kezelésben levő jószágain is a prefektusnak a tárházban kell a pénzt elhelyezni s nem szabad abból kiadnia, hanem tartania kell a jövőre.[3] De Esterházy Miklós is a tárházban kívánja munkácsi tiszttartójával a befolyó pénzjövedelmet elhelyezni.[4] Határozatlanul nyilatkozik meg az üzem belterjesebbé tételének óhaja a kamara által az akkor kezelésében levő munkácsi tiszttartóhoz intézett utasításában is: ha kiterjedtebb gazdaságot óhajt a provizor folytatni, talán nem lesz céltalan mind a király hasznára, mind a jobbágyok könnyebbségére a király tulajdonát képező alkalmas számú ökörrel vagy lóval ellátott ekét tartani az uradalomban.[5]

Amiként a földesúri gazdálkodásnak az általánosként kirajzolódó fejlődés keretein belül is helyenként más-más jegyei mutatkoznak a természeti adottságok, a birtokot irányító földesúr egyénisége és a külső politikai viszonyok vagy a hadszíntérhez való közelsége szerint, akként a fejlődés menete időbelileg sem volt egyenletes a XVI—XVII. századokban. A termelő uradalom a kereteket készen vette

[1] Jakó, XLII. 1.

[2] Tört. Tár 1888. 404. 1.

[3] A kamara, mint a király gyámsága alatt levő Homonnay-árvák javainak kezelője, az árvák »jövendóbeli szükségére« rakatta a tárházba a pénzt. Tört. Tár 1894. 659. 1.

[4] M. Gazd.-tört. Szemle 1903. 155. I.

[5] U. ott 1896. 83. 1.

át a középkor végén az adóztató uradalomtól s meg voltak már valamennyire a földesúri allodiumok alapjai is. A jobbágyság kebelében a középkor végén jelentkező feszültségben része volt már a kibontakozó új termelési üzemnek is, mely új igényeket támasztott a jobbágysággal szemben. Az adóztató és termelő uradalom érdekei összetalálkoztak a jobbágyság 1514. évi lázadása után alkalmazott megtorlásban, egyben ez a jobbágy megkötésével és erősebb megterhelésével elősegíthette a földesúri majorsági üzemek kifejlődését. A magyarországi nagybirtok üzemesítése nagyobb lendülettel mégis csak a XVI. század derekán bontakozott ki. azonban a század végén a tizenötéves háború erős visszaesést idézett elő azon a területen is, ahol már virágzott a földesúri termelés.[1] Majorok dőltek romba, melyek azután nem is álltak talpra s a szántókat »víz és rekettye fogta el«. A sárvári uradalomban a XVII. század első évtizedeiben 30—60 százalékos termelési kiesés következett be a XVI. század utolsó évtizedéhez képest. Ugyanakkor csökkent itt a majorok állatállománya is, egyes majorokból teljesen eltűnt a szarvasmarha s a kültérjesedés jeleként a juhtenyésztés lépett a helyére.[2] A XVII. század általában a bekövetkezett visszaesés jegyében folyt le. A földesúri majorkodásnak a visszahanyatló állapotban való megrögződése s újból csak a XVIII. században elkövetkező nagymérvű fellendülése csupán részben írható annak a nagy nyomásnak a terhére, melyet az országon keresztül terpeszkedő török hódítás jelentett. A XVII. század második felében, a harmincéves háború után általános agrárkrízis lépett fel, a gabona ára visszaesett s ez annál veszélyesebb volt, mert akkor elég volt egymásután néhány jótermésü év ahhoz, hogy túltermelés álljon elő.[3] A hanyatlás magyarországi tényezőjeként tekintetbe kell vennünk azt is, hogy a XVII. században a nagybirtok egyre jobban elvesztette az ország védelmében reáháruló katonai feladatokat.[4] így a birtokosnak nem volt már ösztönzése arra, hogy minél több termeléssel minél több jövedelemre igyekezzék szert tenni. A magyarországi ter-

[1] Domanovszky; Berláez, i. m. *(A me tógáid. áll.)* 163 a köv.ll.

[2] Tholt, 17, 42, 54. 1.

[3] G. Franz: *Der dreissígjáhrige Krieg und das deutsche Volk* (Jena, 194°) 95· 1·

[4] Tholt, 69, 1.

melést kezdettől fogva hátrányosan befolyásolta az is, hogy a magyar föld termését nem lehetett nyugatra vinni, az országba jövő idegen kereskedőket elsősorban a magyar nemesére érdekelte. Az ország, nyugatra vezető vízi utak hiányában, kiesett a nagy európai gabonaforgalomból.[1]

Ha azonban csupán azokat az eredményeket vesszük szemügyre, amelyeket a középkori adóztató uradalomból kifejlődő termelő uradalom a XVI—XVII. századokban a majorsági jellegű földön végzett földműveléssel és állattenyésztéssel elért, a középkori és újkori magyar nagybirtok között mutatkozó változásról teljes képet még nem nyerünk. E nagy birtokszervezetekben ugyanis a középkorból öröklődő adószolgálmányok és az újkori jellegű majorkodási tevékenység mellett igen nagy mértékben kifejlesztettek ekkor egy harmadik jellegű jövedelemforrást: a földbirtokhoz kapcsolódó földesúri jogok kereskedelmi jellegű kihasználását. Éppen ezért ez a tevékenység a nagybirtok kapitalisztikus vonásait gyarapítja. Ez a földesúri jogot élvező kereskedelmi jellegű tevékenység többé-kevésbbé a nagybirtok keretében élő népesség körére szorítkozott, s mivel a földesúr jogosítványai alapján egyenesen monopolisztikus érvényt is szerezhetett, az újkori nagybirtok háztartásában szinte döntő jelentőségre emelkedett. Főként arra a jövedelemre kell gondolnunk, amelyet a nagybirtok a bor árulásából húzott. A szőlőtermelésre kevésbbé alkalmas alföldi térségnek a török hódítás következtében történt kiesése elősegítette, hogy a szőlőtermelés a megmaradó, nagyobb részben domb- és hegyvidéken, főleg pedig a hegyövezet peremvidékén a nagy uradalmak gazdasági üzemének általános jegyévé váljon. A nagybirtokok gazdasági vezetőinek adott utasítások rendszerint hangsúlyozzák a borjövedelemnek a nagybirtok összjövedelmében elfoglalt nagy szerepét s ezt a szerepet számokban is kifejezik a gazdasági számadások. A dunántúli kanizsai és sárvári, a pozsonymegyei szentgyörgyi és semptei, az egri és a munkácsi uradalmakban egyként nagy fontosságot tulajdonitanak a borjövedelemnek.[2] A kanizsai uradalom tiszttartója már a XVI. szá-

[1] Domanovszky.

[2] M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 68, 1896. 85, 1904. 141. 1.; Tholt, 65; RUZBÍÍH, 53. 1.; Ha, i. m. (\ szentgyörgyi és bazini grófok) 34—35. 1.; Berlász, (A Thurzó birtokok) 18. 1.

pénzt elérni,[1] ugyanebben az időben a vöröskői uradalomban is nagyobb gondot kívánnak fordítani a borászatra.[2] A munkácsi uradalomban 1570-ben, amikor a királyi kamara kezelésében volt, éppen úgy a borban állapították meg az uradalom bevételeinek főforrását, mint 1616-ban, amikor Esterházy Miklós volt annak birtokosa.[3] Mi sem szemlélteti élesebben a borjövedelem jelentőségét a nagybirtok háztartásában, mint hogy az aránylag fejlett sárvári uradalom pénzjövedelmének 86%-a a borból folyt be.[4] A borhoz, amelyből az uradalmak ilyen nagy bevételre tettek szert, háromféle módon jutottak. Első sorban is saját szőlőtermelésük révén. Az a terület azonban, amelyen az uradalmak a maguk majorsági szőlőtermelését végezték, nem volt nagy, alig néhány holdat tett csak ki, egyes uradalmakban esetleg nem is volt majorsági szőlőterület. A majorsági tevékenységnek ez a területe sem mutat nagyobb fejlődést más területeihez képest, amellett maga a termelési mód sem volt minőségi termelésre törekvő, pedig a szőlő leginkább megkívánja a belterjes művelést s legkevésbbé elégszik meg a jobbágyok lélektelen robotmunkájával. A majorsági szőlőművelés mellett borhoz jutott esetleg úgy is a birtokos, hogy bérbevette jobbágyai borterméséből az egyháznak járó tizedet. Végül: földesúri hegyvámot szedett jobbágyaitól a szőlőhegyek után. A jobbágyszőlők nem tartoztak a jobbágytelek szervezetébe s attól független szolgálmány, a hegyvám terhelte. Rendszerint a jobbágybor volt a földesúr borbevételének az alapja. A bor értékesítése pedig kétféle módon folyt. Az egyik mód a bornak az uradalmon kívül való értékesítése volt. Ebben az időben nem volt jelentéktelen a magyar külföldi borkivitel, elsősorban Lengyelország, de az osztrák tartományok felé sem.[6] A csicsvai, munkácsi és

[1] Komoróczy, 106. 1.

[2] Jedlicska, 458. 1.

[3] M. Gazd.-tört. Szemle 1896. 85, 1897. 511. 1. — A eemptei uradalomban az utasítás szerint szintén a korcsma adja a legnagyobb jövedelmet. U. ott 1904. 141. 1 — A Thököly Imre uradalmi számára adott utasítás szerint a pénzbeli jövedelemre nézve nem utolsó a korcsma. U. ott 1894. 161. 1.

[4] Tholt, 65. s köv. 11.

[5] Komoróczy György: *Borkivitelünk észak felé. Fejezet a magyar kereskedelem történetéből* (Kassa, 1944).

homonnai uradalmak egyaránt a lengyelországi kivitelre törekednek,[1] viszont a vöröskői uradalom a Selmecbánya és Besztercebánya felé irányuló kivitel mellett morva kivitelre számit.[2] Azonban az ilyen jellegű, elsősorban a bor színét-javát érintő értékesítés mellett nagyobb gyakorlati jelentősége volt a földesúri kocsmatartásnak. A földesúrnak ugyanis az év meghatározott, rendszerint túlnyomó nagy részében egyedül volt joga földjén bort kimérni, a jobbágyoknak csak a fennmaradó időben volt alkalmuk borukat értékesíteni. Ez az »educillatio«, mely az új nagybirtoküzem kifejlődésével párhuzamosan a XVI. században kezdett általánossá válni, nagy bormennyiség értékesítését tette lehetővé. Az a bormennyiség, amit a földesúr a majorsági szőlőkből, jobbágyai hegyvámjából s esetleg a bérbevett tizedből nyert, nem is volt elég a földesúri kocsmák ellátására. A földesúr az őt illető borkocsmálási idő alatt szigorúan ügyelt arra, hogy — ami érdeke volt — ez idő alatt jobbágyai ne mérhessenek ki bort, sőt arra is, hogy jobbágyai a helységben más birtokos által tartott kocsmára ne járjanak.[3] Esetleg azt is megtiltotta a földesúr, hogy a földesúri kocsmárlás alatt sert áruljanak.[4] A földesúri kocsmáknak így igen nagy volt a szükséglete, viszont a jó jövedelem arra indította a földesurat, hogy a kocsmát állandóan ellássa borral. Ha tehát nem volt elég bora, vásárolt,[5] elsősorban jobbágyaitól, sőt a borvásárlást rendszerint már szüretkor

[1] Az 1623. évi homonnai utasításban: az jó bort peniglen . . . kiválogatván, az lengyeleknek jó áron adhassák el. Tört. Tár 1894. 660. 1.; L. még M. Gazd.-tört. Szemle 1896. 85, 1897. 33· 1·

[2] Jedlicska, 459. 1.

[3] Thököly Imre 1684. évi utasításában: vannak a jószágon nemes emberek, 12 írt. alatt megtiltani, hogy oda menjenek inni vagy bort venni, amikor az ö korcsmáján is van bor. M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 161. 1. Hasonló Rákóczi György 1634. évi gyulafehérvári utasításában. U. ott 1894. 3T6. 1·

[4] M. Gazd.-tört. Szemle 1897. 333. 1.

[5] Esterházy Miklós 163Ö. évi rozgonyi utasításában: a korcsmára idején bort szerezni. M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 271. 1 . Bethlen Miklós gazdasági utasításában: (XVII. század más. feléből): ha nem elég a korcsmára a majorsági bor, nyereséggel és illendő haszonnal megtérő áron vétessen. U. ott 1895. 5°· ·· — Rákóczy György erdélyi fejedelem is arra utasította 1634-ben gyulafehérvári udvarbíróját, hogy ha a bor elfogyott, vegyen nyereségre, de a korcsmák üresen ne álljanak s vigyázzon a cégér nélküli titkos korcsmákra. U. ott 1896. 316. 1.

elvégezte. A földesurat a XVI. század közepe óta elővásárlási jog is megillette a jobbágyai borára nézve, úgyhogy így a földesúr borvásárlását valóban megillette a gyakran használt »borfoglalás« neve is, ami sok visszaélésre is alkalmat adott. Kivetették a jobbágyokra a beszolgáltatandó bort s bár a törvény a forgalmi ár megtérítését kívánta, a földesúr a »lucrum«-ot így vagy úgymégis el óhajtotta érni, s ha bő gabonatermése volt, gabonával fizetett jobbágyainak.[1] A jobbágy végeredményben is azt a bort vásárolta meg a földesúri kocsmán, amit ő maga termelt a földesura promontoriumán s a hegyvámon kívül megfizette a borvételkor a kereskedési hasznot is, amit a földesúr monopolisztikus jogával elért s ami a borjövedelemnek a szerepét olyan nagyhorderejűvé tette a nagybirtok jövedelmei sorában.

A földesúri boráruláshoz társult a serárulás is, mely szintén földesúri jog volt. Ezért az uradalmi majorságokban gyakran megtalálhatók a »sernevelőház«-ak, melyekben a földesúr a gabona intenzívebb felhasználásával főzetett sert jobbágyfogyasztóinak. Bár a serjövedelem jóval kisebb jelentőségű volt, mint a borjövedelem, a gazdasági utasítások olykor erre is súlyt helyeznek.[2] Rákóczi György nézegetve

[1] Az 1623. évi homonnai utasításban: »Az mely jószágban bor terem, ha bőven vagyon az gabona, tehát szüretkor az boros jószágban annyi bort foglaljanak búza fizetéséért, hogy esztendő által nemcsak az korcsmákon elegendő bor legyen, hanem az várak se fogyatkozzanak meg«, a jó bort a lengyeleknek eladni. Tört. Tár 1894. 660 1. — Borfoglalás: Károlyi okl. IV. k. 340. 1.; M. Gazd. tört. Szemle 1895. 50. 1. Esterházy Miklós 1613. évi munkácsi utasításában: a beregszásziaknak a fele bort kell meghagyni. M. Gazd.-tört. Szemle 1903. 154. 1. — Thököly Imre 1684. évi utasításában: szüretkor bort foglalni s feljegyezni, hogy kitől, mennyit, milyen áron vettek. U. ott 1894. 156. —A munkácsi uradalom 1570. évi utasításában: szükséges a jobbágyoktól bort venni, de szelíden kell eljárni, nem pedig erőszakosan, a szegény alattvalók zaklatásával. De ugyanitt: ha a bor vagy gabona romlik, kiosztani a lakosoknak, hogy ahelyett aratás vagy szüret idején újat adjanak. Ha pedig szokás, mint Tokajban, hogy a lakosok tavasszal pénzt kapnak a szőlő műveléséért, melyért ősszel bort adnak jutányos áron, tartsa fenn a szokást. U. ott 1896. 84—85. 1.; Nádasdy Tamás özvegye Kanizsay Orsolya viszont azt kívánta (1564), hogy a szegény népnek mindjárt fizessenek meg a borért s erővel nem szabad elvenni. M Gazd.-tört. Szemle 1894· 7[6]· 1·

[2] Tört. Tár 1894. *«>60.* 1.; M. Gazd.-tört. Szemle 1897. 334. 476; 1904. 141. 1·

a lednici urbáriumot, megírja, hogy az udvarbíró, ha szorgalmatosabb lenne, árpát osztana ki a jobbágyoknak serfőzésre a jövedelem növelése végett, mindjárt fel is sorolja egyenként az uradalomhoz tartozó községeket s azt is kiszámítja, hogy az egyes községekre kiosztandó árpából mennyi serjövedelmet lehet elérni.[1] Miként a kocsmáltatási jog,[8] az ú. n. kisebb királyi haszonvételek jogi formájában kapcsolódott a nemesi föld birtokához, akként a malom- és mészárszéktartás is a nemesi föld jogai közé tartozott. A földesúr tarthatott csupán malmot s az általa állított molnártól vámot szedett az őrlemények után, a mészárszékre pedig sokszor egyenesen hizlalta a disznókat.[3] Azonban ezek a jövedelmek csupán kisebb tételek voltak a nagybirtok háztartásában. Ezekhez azután még más jövedelmi tételek kapcsolódtak, amelyeket a jövedelme növelésére törekvő újkori földbirtokos a birtok jogainak kifejlesztésével állított a háztartásba. A XVI. századtól kezdve rendszeressé kezdett válni, hogy a földesúr a községek határaiban levő erdőket vagy legalább is azok egy részét eltiltotta jobbágyai közös használásától s csupán díjfizetés ellenében engedte meg a tilalmas erdőknek épületre vagy tüzelésre való hor-

[1] Tört. Tár 1895. 118—120. 1.

[2] így kapcsolódott ezután a birtokhoz — utóbb, amikor divatba kezdett jönni — az »égett bor«, a pálinka kimérése is. Λ gyalui uradalomban Szászfenesen az egyik jobbágy már 1642-ben •eget bor feozeo«. Jakó, 91. 1. — Homonnayné Esterházy Mária 1668-ban arra utasította ungvári udvarbíróját, hogy mivel »kelete van« az égett bornak és a »pálinká«-nak, főzetni kell, vagy esetleg másoktól beszerezni. M. Gazd.-tört. Szemle 1898. 150. 1. — Thököly Imre 1684-ben az uradalmai részére kiadott utasításban követelte. hogy a bor, lőre, ser, égett bor a korcsmákon meg ne fogyatkozzék. U. ott 1894. r6i. 1. — Thököly különben 1678-ban szerződést kötött bizonyos Efraim zsidóval a munkácsi ser és pálinkakorcsma árendálása iránt. U. ott 1898. 216. 1. — A kelet felől betelepülő zsidók még jó ideig földesúri korcemabérlők voltak s a földesurak szívesen fogadták őket. Szabó István i. m. (Ugocsa m.) 257. 1.
— A földesúri korcsma, malom, mészárszék stb., természetesen nem egyedül a magyar jobbágyrendszer sajátja volt. Elég e tekintetben utalnunk Grünberg, 42. 1.

[3] A földesúri mészárszékre és hizlalásra: M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 272· 1895· 63, 86, 1897. 334, 1898. 160, 1899. 47, 1904. 144. 1.
— Az alsólendvai s lenti udvarbíró 1675. évi utasításában: a malmokra szorgalmasan gond legyen, hizlaljanak itt disznót s ha jól meghízott, adják el s vegyenek helyébe mást. M. Gazd.-tört. Szemle 1898. 100. 1.

dását. Eltiltotta makktermő erdőit a jobbágyok sertéseitől s csak tizedre engedte makkoltatni azokat.[1] Hasonló jövedelem nagyobb mértékben származott részére a nagy havasi legelőkkel rendelkező uradalmakban. Ezeknek a pásztorok által fizetett sztrongaadó számottevő bevételi forrása volt.[2] Azonban a belterjes gazdálkodás érzékével rendelkező földesúr, mint Rákóczi György erdélyi fiskális birtokaira, jó makktermés esetén maga óhajtott marhát venni hizlalásra.[3] Ezeken kívül az újkori magyar nagybirtokos uradalmában váltakozva találkozunk a tehenészet tartásának és a tejtermékek feldolgozásának,[4] a házifogyasztást meghaladó intenzívebb baromfitenyésztésnek,[6] a helyi adottságok szerint fürészmalmok felállításának, a só- és vaskereskedés kihasználásának® s rendszerint a nagybirtokhoz már a középkor folyamán királyi privilégiumokkal kapcsolt híd-, rév- és szárazvám szedésének jövedelemgyarapító tételeivel. A bortized mellett a birtokos esetleg a gabonatizedet is bérbevette s az ekkor felvirágzó díszkertészet mellett a haszonkertészetnek is szerepet szánt, termékei azon-

[1] A tizedes erdőmakkoltatás a XVII. században már általánosnak látszik. Néhány adat: M. Gazd.-tört. Szemle 1897. 33[2]· 513., 1898. 100, 150, 159. 1. A tüzifalimitatióra M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 240, 1898. 154. 1. A sárvári erdő eltiltása a XVI. század közepén: Tholt, 9. 1.

[2] A munkácsi uradalom udvarbírójának 1616. évi utasítása szerint a vár egyik főjövedelme a sztronga. M. Gazd.-tört. Szemle 1897. 511· 1.

[3] M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 3[r]7- 1·

[4] M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 317. 1. Esterházy Miklós 1636. évi utasítása a rozgonyi jószág tiszttartója részére: a majorban tyúk, lúd, kacsa, sonka, vaj, túró etc. legyen pénzjövedelemre is. Kassán jó pénzt teremthetni belőle. — Thököly Imre 1684. évi utasítása szerint is a majorosné ne csupán a konyhát lássa el a majorból, hanem fizetésének nagy része is onnan teljen ki. U. ott 1894. 156. 1. V. ö. Tört. Tár 1894. 660. 1.

[5] L. az előbbi jegyzetet. A szepesi kamara 1570-ben utasította az akkor kezelésében levő munkácsi uradalom udvarbíróját tehenészet és baromfiudvar felállítására, olyképpen, hogy ezek alapját az uradalomhoz tartozó városoktól és falvaktól követelt «bizonyos számú« állattal vesse meg. Nincs okunk kételkedni — fűzte hozzá — hogy a lakosság ezt a «szívességet« módjához képest megcsclekszi. M. Gazd.-tört. Szemle 1896. 83. 1.

[6] Jedücska, 459. — Thurzó Szaniszló bajmóci udvarbírójának 1614. évi utasításában: legtöbb kereskedés a sóval és vassal van, idejében kiosztani a jobbágyokra. M. Gazd.-tört. Szemle 1897. 477· [1]

ban inkább csak a termelő nagybirtokos önérzetének legyez - getése céljából kerültek az uradalmon kívül baráti asztalokra, esetleg éppen a király udvarába, semmint piaci tömegcikk nagyobb fogyasztásra.[1]

Az újkori magyar nagybirtok gazdálkodása felett tartott futó szemlénk tehát annak megállapítására vezet, hogy a nagybirtok csak kis mértékben nyerte jövedelmeit az újkori nagybirtok termelő módszereivel folytatott gazdálkodásból. Azok a jegyek, melyek a közép- és keleteurópai térségben az adóztató nagybirtok helyére lépő termelő uradalom képén elsősorban a keletnémet és a cseh-morva földön váltak jellegzetessé a történettudományban, a magyar nagybirtokra csak kis mértékben illeszkednek. A magyar nagybirtok is megindult az átalakulás útján, azonban a majorsági gazdálkodás nem fejlődött olyan méretekre, hogy az uradalom súlypontja reá helyezkedett volna. Átmeneti típus alakult ki nálunk, melynek vonásai között megtalálhatók ugyan a majorsági üzem vonásai is, de mégsem ezek a jellemzők a nagybirtok fő jövedelmi forrásaira. A hangsúly egyrészről a jobbágyszolgálmányokon nyugodott, melyek még a középkori adóztató uradalomból öröklődve éltek tovább az újkori magyar termelő uradalom keretében. Más részről pedig a nagybirtok azokat a jogokat fejlesztette ki jövedelemszerző forrásaivá, melyek éppen az újkori fejlődés folyamán jutottak élesebb hangsúlyhoz: a jobbágynak egy zártabb termelő-fogyasztó körbe illesztésével az uradalom maga igyekezett megszerezni e forgalom előnyeit a kezeibe jutó jogok segítségével. Ilyen bevételei által elért nyeresége monopolisztikus jellegénél fogva tulajdonképpen közvetett adóként hárult a birtok keretében élő jobbágyságra. Maga igyekezett a jobbágy termését átvenni, verseny kizárásával magának igyekezett biztosítania jelentkező hasznot, viszont a maga termékeit is hasonló versenykívüliséggel helyezhette el a jobbágyainál. így nyomult az újkori magyar nagybirtok háztartásában elő a majorsági gazdálkodás rová-

[1] Takáts Sándor: *Emlékezzünk régiekről* (Budapest, *é.* n.) 33—46. 1.; u. az: *Szegény magyarok* (Budapest, é. n.) 263—274. 381- 432, 1. — Rákóczy György gyulafehérvári tiszttartójának 1634. évi utasításában: a kertből teremtsen pénzt is, hogy a^kertész kifizethető legyen. M. Gazd.-tört Szemle 1894. 313.1· — A pénzre való gyümölcstermelésre niég, u. ott 1894. 271. 1.

sara és a jobbágyszolgálmányok mellett is sokszor döntő tényezőként a földesúri haszonvételekből eredő jövedelem. A magyar nagybirtok így különálló típust fejlesztett ki az adóztató és a termelő uradalom között. A majorsági gazdálkodás mozgatója elsősorban most is a saját háztartás szükséglete s a pénz jövedelemre való törekvés leginkább a földesúri jog haszonvételeiben jelentkezik. Jellemző a magyar nagybirtokra, hogy az uradalmak jövedelmének alig 10—15%-a származott ekkor majorsági gazdálkodásból, a többit a jobbágyszolgálmányok és a haszonvételek hozták.[1] Ez a haszonvételi gazdálkodás nagy részben új vonásként jelentkezik az újkori magyar nagybirtokon, de a birtok szerkezetében és kezelésében messzemenő átalakulást nem hozott. Megtarthatták középkori alapjaikat, sőt kereteiket is. Éppen ezért a nagy váruradalmakban sürgő-forgó nagyszámú szolgáló személyzet sem lett nagy mértékben gazdasági jellegű. A XVI. század második felében a vöröskői uradalom embereinek nagyobb része a birtokos belső személyzetéhez tartozott vagy a vár katonai feladatainak ellátására szolgálté hasonló volt a XVII. század derekán a tiszántúli ecsedi uradalom képe is.[3] A magyarországi nagy uradalmak a XVI—XVII. századokban egyszerre voltak adóztató és termelő uradalmak, de ezeken felül elsősorban monopol-jellegű földesúri jogosítványok értékesítői voltak, így fejlődésükben középKori és újkori elemek keveredtek össze.

Szükséges volt felvázolni az újkori magyar nagybirtok gazdasági szerkezetét, a nagybirtokos törekvéseit kifejező gazdasági célokat, mert a XVI—XVII. századi nagybirtok keretében élő jobbágyság és a jobbágybirtok helyzete csak így világosítható meg. A jobbágy és a jobbágybirtok viszonyának, a jobbágyra nehezedő földesúri terheknek, a jobbágyság kebelében jelentkező feszültségeknek s a jobbágyság társadalmában végbemenő rétegeződésnek az indítékai elsősorban abban a viszonyban lelik magyarázatukat, amely a

[1] Berláaz, i. m. *(A Thurzó-birtokok)* 18. 1.; Jakó, XLII. 1.; Tholt, 69. 1.

[2] Jedlicska, 456. 1.

[3] Károlyi okl. IV. k. 282—283. 1.; V. ö. a tihanyi várban Tört. Tár 1880. 134.1.; már inkább gazdasági alkalmazottak a semptei uradalomban 1641-ben. M. Gazd.-tört. Szemle 1904. 142. 1. V. ö. Tholt, 21—23. 1.

földesúr és a földesúri birtok, másrészről a jobbágy és a jobbágybirtok között fennállott. Az újkori magyar nagybirtokon csekély mértékben kifejlődő allodizálás magyarázza meg, hogy nálunk a nagybirtok nem juttatta a jobbágyságot olyan nyomasztó helyzetbe, miként más országokban a majorkodást nagy mértékben űző uradalmi rendszer. A magyar nagybirtok a XVI-XVII. században a majorsági üzembe szükséges földterületet meg tudta szerezni anélkül is, hogy a jobbágybirtokot rendszeresen erősen kellett volna apasztania. Nyilvánvaló, hogy a termelő üzem útjára lépő nagybirtok nálunk is elszorította a jobbágyföldet, azonban annak állagát észrevehetően nem bontotta meg, nem került sor a jobbágyoknak telkeikből való erőszakos eltávolítására, ami keletnémet vidéken általános gyakorlattá lett. Sőt az a körülmény, hogy a magyar nagybirtok az újkori fejlődés során is nagy mértékben a jobbágyok szolgálmányaira s a jobbágyok fogyasztásának kihasználására volt alapítva, a nagybirtokot saját érdekei útján szükségszerűen rávezette a gazdasági célszerűségtől mozgatott jobbágyvédelem útjaira is.

A magyarországi nagybirtok a maga kezelésében müveit majorsági földet elsősorban a középkori kezdetekből nyerte. Ezek a kezdeti majorsági földek vagy a földesúr és háztartása székhelyéül szolgáló vár, kastély alatt külön a jobbágyok művelte földterülettől terültek el, vagy még inkább a jobbágyfalunak közös földterületéből osztottak ki a földesúrnak is akkor, amikor a falu jobbágylakosainak a szántókat nyíl szerint időnként kiosztották. A földesúr az ilyen nyilasosztás alkalmával rendszerint két nyilat kapott, melyet azután a jobbágyokkal közös fordulóban a közös művelési keretekben művelt vagy műveltetett meg. Ez a középkori eredetű földesúri nyilasföld az újkor elején a majorsági gazdálkodás terjeszkedésével kezdett kiválni a közös fordulóból, a földesúr egyszersmindenkorra kivonta a maga részét a falu közösségéből, természetesen, inkább a határ értékesebb, egyébkent azonban a majorságához szervesen függő részét igyekezve megszerezni.[1] Annak következtében, hogy a földesúr így kivonta magát a falu közös egységéből, megbontotta a falu közösségének rendszerét is, az most már a

[1] Tagányi Károly: *A földközdss^g története Magyarországon* M. Gazd.-tőrt. Szemle 1894· 199—238- 1-; Takáts Sándor: *Emlékezzünk regiekről* (Budapest, é. n.) 293. e köv. 11.

földesúrtól függő viszonyban levő alattvalók körére szorítkozott, a földesúr pedig a maga felsőbbségével és önállósuló gazdasági érdekeivel elkülönült azoktól.

A majorkodás útjára lépő uradalomnak a másik módja arra, hogy földhöz jusson, a határ eddig nem használt műveletlenül álló területeinek művelés alá fogása volt. Erdőt irtott vagy legelő gyepföldet szántatott fel s ezen rendezte be a majorsági udvarát is. Az erdők irtásával a jobbágyok is növelhették földjeiket s így olyan földet szerezhettek, mely a telekszervezetből elkülönülten jutott kezére. Ilyen erdőirtásokat a földesurak is végeztettek s minthogy ekkor még legelő és erdő a falvak határában többnyire elégséges kiterjedésében állott rendelkezésre, a majorsági földterület gyarapításának ez a módja a földesúr és a jobbágy között mélyreható súrlódásokra nem vezetett. A sárvári uradalomban a XVII. század első évtizedeiben az uradalomhoz tartozó falvakban rendszerint jelölnek meg olyan majorsági földeket, amelyeknek irtásos eredete tűnik ki. Egyébként ebben az uradalomban két major is állott, mely már nevében is kifejezte, hogy a földesúr eddig műveletlenül állott földre telepítette: a »gyepen való major« és a közös »cser«-en való major.[1] Kérdéses, hogy a földesúr nem a jobbágyok irtásait és gyeptöréseit vonta-e be a maga művelése alá, amihez a törvények szerint bizonyos összegnek, a föld műveltté tételére fordított költségnek a megtérítésével meg volt a törvényes módja?[2] Ilyen esetek előfordulhattak, azonban akkor bőven volt nyers föld s a földesúrnak ingyen munkaerő állott a rendelkezésére, nem volt arra utalva, hogy kizárólag ilyen, a jobbágyot csak elkeserítő eljáráshoz folyamodjon.

A földesúrnak azonban egy harmadik módja is volt arra, hogy földet szerezzen majorsági terjeszkedese számára. Az országban már a középkor utolsó két századában is sok volt az elhagyott üres telek. A középkor végén általában a jobbágytelkek fele üresen gazda nélkül állott. Az országnak a XVI. században bekövetkezett pusztulása maga is hozzájárult, hogy az országnak előbb egyik, később másik vidékén, melyen végigszántott a háború, növekedjen a jobbágybirtok

[1] Tholt, ío s. köv. 11.

[2] Közelebbről Szabó István: *A jobbágy birtoklása as örökös jobbágyság korában* (Budapest, 1947).

pusztulása. A földesúrnak tehát megvolt bőven az a lehetősége, hogy a gazda nélkül maradt jobbágytelkek szántóföldjeit vonja a maga majorsági művelése körébe. A hadszíntértől távolabb eső vidékeken a dühöngő járványok adtak a földesúr kezére jobbágyföldeket. Ung megyében a XVI. század második felében a jelek szerint igen lendületesen folyt a nagybirtok majorsági kiépítése. A megyében itt is, ott is találkozunk olyan telekkel, melynek gazdája pestisben pusztult el s azután földje a földesúr művelése alá került. A nagymérvű jobbágyszökések is növelték a pusztatelkek számát, de más okok is előidézték, hogy a jobbágy letette telkét: hosszú betegsége, igavonó jószágainak eltolvajlása vagy a nagy terhek miatt nem tudta tovább megművelni s a föld az uradalmi majorság állományába került.[1] Esterházy Miklós átvéve a munkácsi uradalmat, arra utasította a tiszttartóját, hogy a puszta helyekre, akikből alkalmas jövedelem lehet, legyen gondja s foglalja el az ő számára.[2] A sárvári uradalomban is a földesúrnak szántották az olyan falvak pusztatelkeit, amelyekben uradalmi major állott.[8]

A XVI—XVII. századi nagybirtokon azonban korántsem került minden pusztatelek a földesúr kezelése alá, sőt mindenféle nagy számban találkozunk pusztatelkekkel, melyekre a földesúr jobbágyokat várt. Ez legjobban tanúskodik arról, hogy a nagybirtokaink az igazi termelő uradalommá való fejlődéstől mennyire elmaradtak, de másrészről arról is, hogy a jobbágyoknak a telkeikről való rendszeres kitételére nem volt szükség, sőt a nagybirtoknak

[1] Számos ilyen esetet örökített meg az ungmegyei dicator az 1578—1588. évi adójegyzékekben. Orsz. Ltár, Die. Conscr. Ung. 1578. Tiba: az egyik jobbágy meghalt pestisben egész családjával, telkét a földesúr műveli. Zbugya, Nagytarna: a jobbágyok szegénységük s a földesúr által reájuk rakott elviselhetetlen terhek miatt letették földjüket, zsellérek lettek s sok telket a földesúr vett művelés alá.

[1] »A puszta helyekre, akikből alkalmatos jövedelem lehet, gondja legyen tiszttartó uramnak, kiket én számomra kell foglalni ♦ 1613.-ból: M. Gazd.-tört. Szemle 1903. 153. 1. — özv. Homonnayné Esterházy Mária ungvári udvarbírójának 1668. évi utasításában: Pusztaföldeket bevetni, kivált, ahol majorok vannak, »azokat sem árendára, sem nónára. sem decimára semmi úton ne merészeljék adni, mert afféle árendára bocsátott puszta örökségre, ha más szegény akarna is szállani, nem meri az nyakas emberektül.« M. Gazd.-tört. Szemle 1898. 159. 1.

[2] Tholt, ii. 1.

éppen az volt az érdeke, hogy megtarthassa jobbágyait. Amellett, hogy főleg a XVI. század második felében a pusztatelkeknek majorságaivá tételére gyakran találhatók adatok, szinte általánosabbnak látszik az a törekvés, hogy a pusztatelekre a földesúr jobbágyot szerezzen. Rendszeres volt, hogy a földesúr több évig kedvezményt adott szolgálmányok terén a pusztatelket felfogó új jobbágyoknak.[1] Az adóztató uradalomnak ugyanis az volt az érdeke, hogy minél több jobbágyot ültethessen a telkekre a magyar nagybirtok pedig, mint láttuk, az újkori fejlődés alatt is nagy mértékben megtartotta az adóztató jelleget. Pusztatelek azonban több volt, mint amennyi jobbágyot a földesúr nyerhetett s minthogy a pusztákat nem mindig vonta majorsági művelés alá sem, általános jelenség volt, hogy a földesúr a pusztatelket a falu jobbágyainak adta bérbe.[2] Lett volna bőven mód az allódizálásra, azonban a nagybirtok nem ragadta meg a lehetőséget.[3]

Arra is találunk törekvést, hogy a földesúr a birtoka földnélküli embereit, a zselléreket ülteti az elhagyott telkekre[4], de maga nem érzett kedvet azok művelés alá vételére.

[1] Pusztatelkek betelepülésére vonatkozó utasítások: 1564. M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 7°. 75· ·· 1 160 4· U. ott 1899. 318.1.; 1634. U. ott 1894. 3«8. 1·; 1636. U. ott 1897. 342. 1.; 1668. U. ott 1898. 159. 1.; 1604. 1899. 416.; 1682. Lehóczky, 418. 1.

[2] Berlász, i. m. *(A Thurzó-birtokok)* 17. 1.

[3] Jakó, XXXIX. s köv. 11. Itt, a gyalui uradalomban a nagykapusi 24 holdas majorság-szántó is műveletlenül állt. Az összeírások a Rákóczink aranykorában is minden falunál hangsúlyozzák, hogy »fundus elégséges volna, csak volna ember reá.«

[4] Az ungvári udvarbíró 1668. évi utasításában. M. Gazd.-tört. Szemle 1898. 155. 1. De megjegyzi az összeírás — ezzel másfele is lehet találkozni — hogy megtörténik gyakran, hogy a jobbágyok kerülve a munkát, maguk szántából szállnak zsellérségre. ezért meghagyja, hogy az ökrös jobbágyoknak ne engedje eladni az ökröket. V. ö. Szabó István i. m. Á jobbágy birtoklása). — A munkácsi uradalomban 1570-ben: a jobbágyok szerezzenek maguknak lovat-ökröt, hogy a földet művelhessék. M. Gazd.-tört. Szemle 1896. 86. — Czobor Bálint utasítása holicsi majorosa részére: a jobbágyoknak állandóan legyen befogó marhájuk, el ne adják vagy szerezzenek mindjárt mást. U. ott 1897. 47 2· ' — Az igavonó nélkül ugyanis a jobbágy akarva-nem-akarva zsellér lett. Zselléreknek jobbágyföldek adásáról Bakács István János: *A kincstár máramarosi bocskói uradalmának helyzete a XVII—XVIII. század fordulóján.* Bécsi M. Tört. Int. IV. Évkönyve 325. 1. V. ö. Acsády, i. m. (A m. jobbágyság tört.) 284. 1.

Ha a faluban vagy annak közelében nem volt a földesúrnak majorsági üzeme, nem is volt gazdaságos a föld művelése. A XVII. század derekán az ecsedi uradalomról készített urbáriumban feljegyezték, hogy az uradalomhoz tartozó Nyíregyháza faluban »annyi puszták vannak, ha száz vagy kétannyi jobbágy származnék is, mind elég helyet, ahhoz való elegendő földet és kaszáló füvet is adhatnánk nekik, mivel bőséges helyű mezejü falu ezí.[1] Arról azonban nincsen szó, hogy a pusztákat be kellene vonni a földesúri művelésbe, pedig a faluban volt földesúri majorgazdaság is. A pusztáknak a jobbágyok számára való bérbeadása a középkor végén általános volt,[2]de megtaláljuk a puszták ilyen értékesítésének a módját később is, sőt már majorságivá tett földeket is engedett iobbágybérletbe az uradalom.[3]

Érthető, hogy ilyen körülmények között a magyarországi nagybirtokon a német »Bauernlegen«-re elvétve is alig találunk példát.[4] Igen jellemző, hogy a jobbágyok sérelmesnek találták esetleg azt is, ha a pusztává lett jobbágytelkek földeit, melyeket a jobbágyok bérben műveltek, a földesúr elvette a maga majorsági gazdasága részére.[5] A XVIII. század végén diadalmaskodott az az elv, hogy a falu jobbágyföldjének meg kell tartania parasztföld-jellegét: a földet tehát, ha pusztává lett is, a földesúr a jobbágyközösségtől nem vonhatja el.® A magyar jobbágyság azonban már századokkal korább-

[1] Károlyi okl. IV. k. 328. 1.

[2] L. a szerzőnek »A parasztság társadalmi rétegei a középkor végéne c. tanulmányát a kötetben. V. ö. Berlász, i. m. (A Thurzó birtokok) 17. 1.

[3] Berlász, i. m. *(A Thurzó-birtokok 17*—18. 1.); Ha, i. m. *(A gömöri jobbágyság)* 33. 1.; Tholt, 34. 1.; M. Gazd.-tört. Szemle 1898. 103. 1.

[4] Berlász i. m. *A (Thurzó-birtokok)* 17. 1. elvétve sem talált példát. Nem talált Jakó, sem: i. m. XL. 1. — Tholt, 11. 1. említ olyan esetet, amikor a földesúr a telket elvette s a jobbágy béres lett. — 1588-ban az ungmegyei Hencelőcön írják az egyik jobbágyról: ipulsus est de sessione sus colonicali, quarn jam modo nobilis Johannes Teorcok incolit« Orsz. Ltár., Die. Conscr. Ung. A földesúr itt sem azért vette el a telket, mert maga akarta volna művelni.

[5] Komoróczy, 61. 1.; Tholt, 11, 34. 1.

[6] Szabó István: *A magyar parasztság története* (Budapest, 1940. Kincsestár) 61. 1. — Máramaros megye már 1616-ban statútumba tette, hogy a nem adózó, nem művelt pusztákat a falu magának művelheti vagy annak adhatja, akinek akarja. Corp. Stat. III. 226. 1.

ban is igényt emelt jobbágytársa elárvult földjére s panaszolták, ha a földet nem kapták meg. Éppen ez az igény fejezi ki legjobban, hogy a jobbágyoknak a földjeikről való erőszakos kitétele s földjeiknek erőszakos elvonása csak kivételes jelenség volt Magyarországon. Egyúttal arról is tanúskodik, hogy a magyar telkes jobbágy viszonya földjéhez szilárd és mély volt: a magyar paraszt sokkal inkább összenőhetett földjével, mint az allódizáló keletközépeurópai nagybirtok hányt-vetett robotoló jobbágysága.

A nagybirtok ilyenformán az újkorban is a jobbágyokra és a jobbágybirtokra vetve a súlyt, a földesúr a természetes gazdasági ösztöntől vezettetve jutott el a jobbágyvédelemhez. Nem valami társadalmi szemlélet, felvilágosult emberbaráti gondolkozás hatása alatt megszülető jobbágy-védelemre kell gondolnunk, hanem arra az érdekre, mely a földesúr oldalán jobbágyainak — gazdasági szervezete éltető elemének — a megtartásában jelentkezett. Az adóztató uradalomnak az volt az érdeke, hogy jobbágyait megtarthassa azért, hogy az elsősorban ráépített jövedelmeit megtarthassa, sőt fokozhassa. Természetesen a földesúr egyéniségén és tisztjei felett gyakorolt ellenőrzésén is múlott, hogy mennyire tudott az érdeke által diktált jobbágyvédelem érvényesülni, egységes fejlődést éppen azért nem képzelhetünk el. A jelei azonban mindenfelől megnyilvánulnak s már elég korán a XVI. században, az allódizálás első nagyobb lendületű korszakában is. Nádasdy Tamásné Kanizsay Orsolya 1564-ben arra utasította új kanizsai várbeli prefektusát külön Oltalom « cím alatt az utasításban, hogy »a minemü kár, tervintelenscg vidékbül, szomszédságbul esik, a szigény ember panaszára tartozzék érte járni, futosni, mindenből gongyát viselni« s szükség esetén hozza tudomására, mert »az szigény nép nyomorúságára járok«.[1] Itt a jobbágyoknak más külső jobbágyokkal szemben való megvédéséről van szó, de a legtöbb utasítás külön védelmezi a jobbágyokat a tisztek elnyomásával és általában a jobbágyok elszegényedésével szemben is. »Ne nyomorodjék a szegénység, inkább élhessen és magát segíthesse« — adta ugyancsak Kanizsay Orsolya utasításul a sztenicsnyáki vár prefektusának.[2] A munkácsi

[1] M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 7°· ··

[2] U. ott 1894. 75· 1- Ezért a «szegény nép«-tól, a jobbágyságtól semmit el ne vegyenek, csak ára szerint.

prefektust a kamara utasította 1570-ben, hogy ne tegyen új terhet a jobbágyságra, ne hogy máshova költözzenek, az akkor birtokos királyi felség megrövidítésével.[1] Rákóczi György egyenesen azt kívánta gyulafehérvári prefektusától, hogy gondviselés alatt a jobbágyok többüljenek és szaporodjanak.[2] Thököly Imre szintén jobbágyai segítését-oltalmazását kívánta tisztjeitől, nehogy a jó robotoló jobbágyai »enerváltassanak«.[3] Ennek a gazdasági érdekből fűtött jobbágyvédelemnek igen világos tanujeleit láthatjuk a XVII. század második felében Gömör megyében Lorántffy Zsuzsánna és Wesselényi Ferenc nádor itteni hatalmas uradalmaiban. Mindkét uradalomban bevezették a »sommás adó« rendszerét, ami azt jelentette, hogy egy-egy falu egy összegben meghatározott, többnyire pénzbeli szolgálmánnyal tartozott s amikor kiderült, hogy a jobbágytelkek különbözőségei miatt egyes jobbágyfalvak terhei körül aránytalanságok állottak elő, keresték a módját az egyenlősítésnek, a jobbágy arányos megterhelésének is.[4] A jobbágy megtartására irányuló törekvéseknek nem volt tehát más céljuk, minthogy a jobbágy gazdaságilag kihasználható legyen a földesúr számára. Következett ez a törekvés a nagybirtok inkább adóztató, mint termelő jellegéből s együttjárt azzal, hogy a nagybirtok a jobbágyság rovására érvényesülő földigénnyel ekkor nem léphetett fel. A következő században pedig, amikor a magyar nagybirtok majorsági üzemeinek kifejlesztése új korszakához érkezett, két más tényező is útjába állt a parasztföld tömeges kisajátításának: egyrészről a török felszabadulást követő földbőség, másrészről az ekkor kibon-

[1] U. ott 1896. 89. 1. Ugyanez az utasítás más helyen azt követeli, hogy az udvarbíró a szolgálat szigorát szelíd bánásmóddal enyhítse, hogy a szegény lakosok a szakadatlan munkában ki ne merüljenek, hogy amikor az uraság részére dolgoznak, ók maguk feleségeikkel és gyermekeikkel éhen ne pusztuljanak. U. ott 83. 1. A jobbágy kihasználásának sokat kifejező emléke 1

[2] M. Gazd.-tört. Szemle 1894. ʃ37- 1· >' ha valamely jószága a gondviselők privatuma, elviselhetetlen keménysége és kegyetlensége miatt esik pusztulásba, kemény büntetés sújtja.

[3] U. ott 1894. 241. 1. V. ö. a csicsvai udvarbíró 1636. évi utasítását u. ott 1897. 338·· [a] homonnai utasítást 1623-ból: Tört. Tár 661. 1. —- Takáts, i. m. (Szegény magyarok) 385. 1.; alsólendvai és lenti udvarbíró 1673. évi utasítása. M. Gazd.-tört. Szemle 1897. 338. 1. L. meg u. ott. 1898. 47. 1.

[4] Ila, (A gömőri jobbágyság) 32. s köv. 11.

takozó állami jobbágyvédelem, melynek egyelőre szintén nem volt más rugója, mint az állam pénzügyi érdeke, az állam igazi teherviselői, a jobbágyság irányában.

Minthogy a magyarországi jobbágyságnak igen nagy része a nagybirtok keretei között élt, az a viszony, mely a nagybirtok és a rajta élő jobbágyság tekintetében kialakult, általában egész jobbágyságunkra kevés kivétellel jellemzőnek fogadható el. Annál inkább, mert a gazdasági szervezet és az üzem formái tekintetében nagybirtok és középbirtok között lényeges különbség nem volt. A néhány falut felölelő nemesi középbirtok birtokosát ugyanaz a gazdasági törekvés hatotta át s törekvései megvalósítása terén feltételei is megegyeztek a nagybirtokoséval. Az 1580-as években az öt falu felett rendelkező egyik erdélyi birtokosnak az öt falu közül háromban volt majorsága, gazdasági utasításában pedig a szántásra-vetésre kívánta majorságaiban a fősúlyt helyezni.[1] Viszont egy század múlva, amikor a nagybirtokon általában a majorkodás hanyatló irányzatát állapíthattuk meg, egy felvidéki középbirtokosnak a birtokain éppen úgy megtaláljuk a jobbágyok által bérelt, sőt csupán tized fejében szántott és a jobbágyok által maguk között felosztott pusztatelkeket, mint a nagybirtokon, melyen a fejlettebb termelő üzem kifejlődésének hiányáról tanúskodnak az üzem által igénybe nem vett puszta jobbágyföldek. Jellemző, hogy ez a középbirtokos egyik mezőbeli pusztája kapcsán csupán óhajként jegyezte meg, hogy a pusztának szép rétje és feles majorsághoz való szántóföldje van, ahol derék majorságot lehetne tenni, de azt most mindössze dézsmájára szántják-vetik.[2] Nyilvánvaló azonban, hogy amint a birtok terjedelme tekintetében egyre lejebb szállunk, annál inkább meg kell találnunk a fokozottabb majorsági gazdálkodást, hiszen a kisebb birtokosnak a fenntartására nem volt elég jobbágyai szolgálmánya s rá volt utalva maga is a földművelésre, amire egyébként életformája és életszemlélete is inkább ösztönözte, mint a társadalom magaslatán országos politikával és katonai feladatokkal foglalkozó nagy birtokost.

[1] Kovacsóczy Farkas utasítása 1588-ból: M. Gazd.-tört. Szemle 1898. 590. e köv. 11.

[2] Iványi Fekete László ajnácskói birtoka (1670). Tört. Tár 1898. 462—480. 1.

A kisbirtokos nemesség gazdasági szervezetét és a szervezetben élő jobbágynépességnek ahhoz viszonyuló helyzetét eléggé még nem ismerjük. A nagyszámú egytelkes kisnemes, aki parasztmódra élt egyetlen telkén, ki is kapcsolható a vizsgálódásból, mert hiszen ennek jobbágytelkek nem voltak kezén, legfeljebb birtoktalan zsellérek, e zsellérréteg gyorsan váltakozó megállapodatlan elemeivel. Az egytelkes kisnemesek és a középbirtokosok alsó határai között mozgó igazi kisbirtokos nemesség jobbágybirtoka viszont nem volt jelentékeny. Ugocsa megyében a XVI. század második felében az öt jobbágyfőt nem birtokoló 52 nemes kezén mindössze 33 egész és féltelkes jobbágy és 56 egyéb — tehát szegényebb — jobbágycsalád lakott, alig öt százaléka a megye jobbágynépességének. Ez a kisbirtokos nemesi réteg együttlakott a falu keretében jobbágyaival, gazdálkodott, földet müveit és amennyire csak lehetett, igénybe vette jobbágyai munkaerejét és szolgálmányait. Ugocsa megyében mégsem látjuk, mintha a nemesi kisbirtokos nagyobb mértékben igyekezett volna jobbágyait telkeiről elküldeni, mint a nagybirtokos. Pedig feltételezhető volna, hogy a szegényebb birtokos családoknak a leszálló nemzedékek során végbemenő szétágazások után nagyobb mértékben volt szüksége földre is, amelyet ezután jobbágyaitól lett volna kénytelen elvonni. Viszont, úgylátszik, e kisbirtokos rétegnek még inkább életfeltétele volt, hogy csekély jobbágyállományát megtartsa. Legfeljebb az következtethetett be, hogy a kisbirtokos igyekezett jobbágyait zsellérségre szállítani, őt magát tehát megtartani, de földjét magához vonni, így egyszerre nyerve földet és annak munkálásához munkaerőt.

A JOBBÁGY VALLÁSÜGYE
1608—1647

I.

A reformáció korában az európai országokban a társadalom szerkezetét a rendiség határozta meg s ezt még többékevésbbé átszőtték a hűbéri függőség szálai is. A hitújító mozgalomnak a vallási-hitbeli kérdések lelki teréről elhatoló kisugárzása ugyan nem hagyta érintetlenül a társadalom felépítettségét és a kor társadalomszemléletét, azonban lényegében azt nem bontotta meg, a fennálló társadalmi rend alakítására maga Luther sem gondolt. Az egyén hitbeli állásfoglalásának tehát rendi-hűbéri társadalmi meghatározottságokkal kellett küzdenie. A vallási meggyőződés érvényesülésének a pályája különösen nehézkes, ha nem éppen elzárt volt a társadalom mélyebb rétegeiben, a tulajdonképpeni tömegekben. Ezért a vallási kérdés, mely ekkor hosszú időre az emberi viszonylatok homlokterében helyezkedett el, a társadalom felépítettsége szerint annak elemeiben különböző gyakorlati jelentőséghez jutott. Mind a hit megújítására, mind a régi megtartására törekvő erők szembetalálkoztak a társadalmi kötöttségeknek a társadalom mélyei felé egyre szilárdabb ellenállásával. E kötelékek birtoklása maga is fegyvert jelentett a birtokos számára. Abban a társadalmi szerkezetben, amelyben a hitújítás korszakos mozgalma felfakadt, a vallási kérdés tiszta elvi megoldásáról tehát nem lehetett szó, a vallási állásfoglalás elvi szabadsága nem volt összeegyeztethető a társadalom éles vonalakkal és jogi viszonyokkal intézményesített kötelékeivel. Az egyéni szabadság mértékét, amelynek teljessége nélkül a vallási meggyőződés tiszta szabadsága elképzelhetetlen, a rendi társadalomban a rendi jog utalta ki, ezért a rendi és vallási szabadság párhuzamba kényszerült, viszont a rendi szabad-

ság nélkül élő tömegekben a társadalmi függőség kötelékeivel bonyolódott össze. A vallási kérdésnek és a rendi társadalomnak ez a szoros és szerves összefüggése azokban az országokban különösen élesen nyert kifejezést, amelyekből a reformáció nem tudta a középkori egyházat kiszorítani, de ez sem tudta a reformációt legyűrni. Európa északi felében az államok hovatovább a hitújítással, a déliek a katolikus vallással egységesültek, s hogy ez így történt, ebben más tényezők mellett része volt a társadalmi tényezőknek is. A társadalom rendjének és a vallásnak viszonyulása azonban még nyomosabban fejeződött ki az északi és déli államok között húzódó francia-német-magyar-lengyel államövben. Itt egyelőre sem a reformáció, sem a katolikus vallás nem tudott a másikon diadalmaskodni, ezért tehát a XVI. század során vagy — mint nálunk — a XVII. század elején a harci erők eldöntetlen küzdelmének megfelelően a küzdő felek jogait így vagy úgy elismerő kiegyezések jöttek létre. Ezek az egyezségek a vallási állásfoglalás szabadságának mértékét a rendi síkokban eltérően mérték ki s a rendi erők további szerephez jutottak az egyezségek után továbbtartó vallási küzdelemben. A rendi társadalom tényezői a magyar vallási kérdésben is nagy súllyal érvényesültek s ez magyarázza meg, hogy — bár szokatlannak tűnhetik fel — a jobbágyság vallásügyéről külön is teljes joggal, sőt a magyar vallási küzdelem egyik nagy korszakában elsősorban nem is másról, mint arról lehet beszélnünk.

Az európai középterületen először, de már nehéz fegyveres küzdelmek után, a német országokban valósult meg a protestáns és a katolikus kiegyezés az 1555. évi augsburgi békében. A katolikus vallás mellett a békeegyezményben polgárjogot nyert az ágostai hitvallás, azonban korlátlanul csupán a Landesherr — a fejedelem, a birodalmi nemes vagy birodalmi szabad város — nyerte el a vallási állásfoglalás szabadságát, az országos nemeseké és városoké már korlátozott volt, mindenki más vallásával a fejedelmi hatalom rendelkezett. Az egyezség csupán azt engedte meg, hogy a Landesherr vallását követni nem óhajtók családjukkal és vagyonukkal szabadon elköltözhetnek uralma alól. A Habsburgok örökös tartományaiban Miksa császár 1568. és 1571. évi rendelkezéseivel biztosították a protestáns rendeknek az ágostai hitvallás szabad gyakorlatát, birtokaikon jobbá-

gyaik és cselédeik számára is, ami a függő viszonynál fogva természetesen jog helyett inkább kötelezettség alakját ölthette fel a földesúrral szemben való viszonylatban. A XVI. század derekán Lengyelországban is megszületett a nemesi vallásszabadság, a század végén pedig Franciaországban IV. Henrik a nantesi edictumban nyújtotta korábbi protestáns hittársai számára a kor egyik legtágabb vallási szabadságát: minden háborítás nélkül való protestáns vallásgyakorlatot biztosított az eddig protestánssá lett helyeken, a magasabb közjogi hatóság birtokában levő seugneurök rezidenciáiban a lakosság korlátlan részvételével, a nemeseknek azonban isteni-tiszteleteiken már csupán harminc személyig; az edictum egyébként elismerve a protestánsok külön hadseregét és hatalmi szervezetét, a protestánsok valósággal külön rendi testületet alkothattak az államban. A vallásilag egyelőre helyrehozhatatlanul meghasadt rendi társadalmak kiegyezéses vallási békéiben a kiváltságos rendiség alatt élő hatalmas paraszttömegek vallási állásfoglalása szabadságának elismeréséről nem volt szó, olykor kifejezetten is megtagadták, de ha az valamilyen formában elismeréshez is jutott, a társadalmi függőség terhétől megszabadulni akkor sem tudott. E tekintetben a fenti kiegyezéseknél még az európai lelkiismereti szabadság első diadalaként magasztalni szokott nantesi edictumnál[1] is tágabb szabadsággal nyúlt a társadalom alsó rétegeihez a mohácsi katasztrófa után megszülető új keleti magyar államalakulat. Erdélyben már öt évvel az első, az augsburgi kiegyezés előtt, a katolikus és ágostai vallások elismerésekor, 1550-ben azt is törvénybe foglalták, hogy vallásában senki se legyen megháborítható. Az 1552. évi erdélyi országgyűlésen egyes esetekre nézve, de elvi hangsúllyal azt fejezik ki, hogy a templomot a helység többsége által követett vallás híveinek kell átadni, ami már közeledés az egyéni állásfoglalás szabadsága felé. 1564-ben a kis erdélyi állam ide is eljutott: a városok vagy falvak népe maga dönthetett, hogy milyen hitet valló prédikátort akar tartani, de a közösség máshitü tagja is szabadon követheti vallását. Jóllehet a most már négy vallást megillető erdélyi szabadságra is vetődtek árnyak s a közösségek aka-

[1] E. Lavissc: *Histoire de France illustrée* VI. 1. (Paris, 1911) 423. 1.; Halphen-Sagnac: *Hist. gMrale* IX. k. (Paris 1933) 293· 1.; *Propyláen-Weltgcschichte* V. k. (Berlin, 1930) 310· '·

rátának alakulásában esetenként nagy súllyal érvényesülhettek a rendi jogok birtokosai, mégis e kor vallási kompromisszumai között Európa délkeleti szegletében Erdély a vallási állásfoglalásról leginkább lefejtette a rendi erők nehezékét, hiszen a helyi közösségek akaratában a nemes szava mellett a jobbágyé is — elvileg tömegéhez képest — érvényesülhetett. Ez a vallási rend alapjában nem bontatott fel a későbbi fejlődés során sem.[1]

A másik magyar országban, a Habsburg-család jogara alá helyezkedett királyi országban is mutatkozott hasonló kifejlődés lehetősége, itt azonban végül is másként alakult a vallási kérdés. A királyi országban a katolikus és protestáns vallások egyenlő szabadságát az 1608. évi országgyűlésen alkotott koronázás előtti első törvénycikk fektette le. A törvénycikk ugyanis kimondta, hogy mind a bárók, főurak, nemesek, mind a szabad városok s az ország összes karai és rendei a maguk és a fiscus jószágain, azonképpen a magyar katonák Magyarország véghelyein vallásukat hitük szerint szabadon gyakorolhatják, valamint a mezővárosok és falvak is szabadon vallhatják azt a hitet, amelyet önként elfogadni készek s a vallás szabad gyakorlatában senki nem akadályozható meg. A törvény olyan korszakot zárt le, amelyben a magyar államhatalom törvényekben kifejezett álláspontja a hitújítással szemben elutasító volt.[2] A magyarországi protestáns vallások eddig törvényen kívüli vagy egyenesen a törvény által üldözött állapotban voltak, azonban a tiltó törvények a reformáció térnyerését megakadályozni nem tudták s amikor 1608-ban a magyar törvénytárban először foglalt helyet a vallás gyakorlatának szabadsága, a törvény hatalma alá tartozó királyi országrész lakossága az északkeleti részen lakó s görögkeleti rítussal élő ruténeket kivéve, már túlnyomó nagyrészben az evangélikus vagy református vallás híve volt. Ekkor Magyarország és Horvát-Szlavónország területén legfeljebb 300 katolikus áldozó pap műkö-

[1] Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története* I—IV. k. (Budapest, 1904—1905); Révész Imre: *Magyar református egyháztörténet* I. k. (Debrecen, 1938).

[2] L. az 1523: 54; 1525: 4; 1548: 5, 6, 10; 1550: 2, 13, r4. 15, 16; 1552:7; r554 ·'7! »556:25, 26; 1557:10;
1563: 31, 32; 1600; 22. t.-cikkeket.

dött, ideértve a főpapokat és szerzeteseket is[1] s katolikus egyházi részről származó jelentések[2] tudósítanak arról, hogy mennyire hatalmába kerítette az országot a reformáció. 1605-ben a bécsi kamara is azt írta, hogy a magyarok nagyobbrészt egyvallásúak s ez az egység nem a kamara által óhajtott egység volt.[3] Az 1608. évi törvénycikk tehát akkor, amikor a vallásnak szabadságát általánosságban kimondta s ezzel az evangélikus és református vallásokat szabad gyakorlathoz juttatta, csak a fejlődés után haladt.

A két protestáns vallás a királyi hatalom, a közjogi állásában sértetlen katolikus főpapság s a katolikus vallás egyéb, még meglevő egyházi és világi tényezőinek akaratával, de elsősorban természetesen, a protestáns rendek nyomására jutott a szabad gyakorlat birtokába, a siker mégis Bocskay István nagy katonai és politikai műve volt. Maga a törvénycikk is Bocskay 1606. évi bécsi békeszerződésének vallási pontjából alakult ki, azonban a törvénycikk a két évvel korábban kötött békeszerződéshez képest nagyhorderejű újítást is tartalmazott: a mezővárosok és falvak szabad vallásgyakorlatát, melyről a bécsi békeszerződésben még nem volt szó. A földesúri mezővárosok és falvak vallásszabadságát csak a törvény szövege fűzte a bárók, főurak, nemesek, királyi városok végbeli katonák s a korona birtokában levő mezővárosok vallásszabadságához. A bécsi békeokmányban tehát csak a kiváltságos rendek szabad vallásgyakorlatában állapodtak meg. A béke egyéb rendelkezéseiben is alapjában rendi jellegű követelések jutottak elismerés-

[1] *Károlyi Árpád* megállapítása szerint a XVII. század elején alig volt egy-két (az esztergomi, a nyitrai s talán a győri) egyházmegye, melyben a püspökök azt mondhatták, hogy a dioecesis katolikus vallási lakosai számottevő töredékét képezik a népességnek s általában ezer nem katolikusra esett egy katolikus. Az utóbbi számítás az ország egyes vidékeire találó, az országra nézve azonban alighanem túlzott lehet. A 300 papról egy a pápa elé 1604—5 táján terjesztett memorandum, melyet ugyanott idéz Károlyi Árpád: Magyar Országgyűlési Emlékek (ezután M. O. E.) XI. k. 230—231., 247. 1.

[2] A sági prépostnak az esztergomi egyházmegyéről 1598—1600. években készített jelentése szerint az egyházmegye tmaiori ex parte est infecto haeresif. Vanyó Tihamér: *Püspöki jelentések a magyar szent korona országainak egyházmegyéiről* 1600—1850. (Pannonhalma, 1933) 136. 1.

[3] M. O. É. XI. k. 54 1.

hez, az idegen uralkodó által fenyegetett állami függetlenség követelményei ugyanis a rendi társadalomszerkezetben szükségszerűen azonosultak a rendi érdekekkel. Bár a bécsi kötés kifejezetten nem szólt arról, hogy a parasztságot nem illeti meg a szabad vallási állásfoglalás joga, magától következett ez abból, hogy a bécsi béke, mint az augsburgi is, csupán meghatározott rendi rétegek vallásszabadságát ismerte el. Arról sem volt szó, hogy kit illet meg a parasztok vallási meggyőződése felett való rendelkezés joga, azonban a magyar rendiség történeti szerkezetében állva felesleges is lett volna beszélni arról, hogy ez a jog a gyakorlatban a nemesi birtok jogával fűződik össze. Míg az augsburgi béke a német fejedelmek, addig a bécsi béke hallgatólagosan a magyar nemesi, elsősorban a főpapi- főúri rend kezébe juttatta azt a lehetőséget, hogy a rendalatti magyar jobbágytömeg vallási állásfoglalását a maga óhaja szerint formálja. A bécsi béke articulusában a nemesi és városi rendek mellett mégis két, részben paraszti jellegű elem is elnyerte a vallási szabadságot: a végbeli katonaság és a korona mezővárosai. Nyilvánvalóan elsősorban katonai érdekek írták elő, hogy Bocskay az öntudatos, különben is valami külön vitézi rend felé fejlődő új végbeli katonarétegnek a vallási szabadságához ragaszkodjék. A korona alá tartozó mezővárosokban pedig a veszteség vagy a nyereség esélye egyformán nagy jelentőségű volt.

A bécsi béke vallásszabadsága 1608-ban az országgyűlésen átalakult a három vallásnak[1] rendek felett álló egyetemes szabadságává. A földesúri mezőváros és a »falu« ugyanis a bárók, főurak, nemesek, királyi városok és a korona mezővárosai mellett tulajdonképpen szintén társadalmi réteget határozott meg: a parasztállapotban, földesúri kötelékben élő nagy társadalmi osztályt, a jobbágyságot. A parasztvárosoknak és parasztfalvaknak közösségükben biztosított

[1] A törvénycikk általában vallásszabadságot mondott ki, a valóságban azonban csak a katolikus, evangélikus és református vallásokra volt értendő. A szabadságnak más viszonylatban gyakorlati jelentősége nem is volt. A törvény meghozatalához vezető előzetes tárgyalásokon csupán az említett három vallásról volt szó s a törvénybe azért került mégis általános vallásszabadság, mivel az evangélikus és református vallások megnevezését az azoknak szabad gyakorlatot követelő rendekkel szemben elvi és gyakorlati okokból minden áron elkerülni óhajtották.

vallási szabadsága mégsem volt azonos az erdélyi rendszer egyéni jellegű vallásszabadságával. Az ily módon együttesen biztosított vallásszabadság súlyos veszedelmek lehetőségeit hordta magában, hiszen a parasztváros és parasztfalu nem volt önálló, hanem a földesúri hatalomtól függött. A veszélyeket azonban az akkor diadalmaskodó, az országot csaknem egészen magáénak mondó magyar protestántizmus előre nem látta. A törvénycikket kiküzdő protestáns rendek különben sem gondoltak — nem is gondolhattak — valami modern értelemben vett egyéni vallásszabadságra. Szemeik előtt az ország protestáns tömegeinek vallásukban való megtartása — esetleg további szélesbítése — lebegett s ez a cél a közösségi keretekben is biztosítva látszott akkor lenni, mikor az ország birtokerői nagyrészben a protestáns rendek kezében volt.

Az a törekvés, hogy a protestáns rendek a parasztvárosoknak és parasztfaluknak vallási szabadságot követeljenek, nem most — a bécsi béke és a törvénycikk meghozatala között — merült fel. A kérdés már előkerült a békekötést megelőző tárgyalások alkalmával is.[1] Sőt felvetődött mindjárt az első tárgyaláson is, mely egyfelől a király, másfelől Bocskay István és a köréje tömörült országgyűlési rendek megbízottai között folyt. A Korponán 1605. őszén Bocskay hívására összegyűlt rendek ugyanis a kiegyezés alapjául részükről felállított kívánságok között az első, a vallási pontba foglalták, hogy kinek-kinek arbitriumában legyen az ő vallása szerint való szabad predicatio hallgatása és predicator tartása, mind kulcsos és mezővárosokban, várakban, akképpen a falvakban az egész országban.[2] A királynak a korponai

[1] Az 1604. évi országgyűlés, melyen a vallási kérdés a XVI. század utolsó évtizedeinek vallási nyugalma után, a felsőmagyarországi városokban végrehajtott erőszakos templomelvételek következményeként, nagy izgalmat keltve jelent meg, a nemesi és városi rend összefogása jegyében zajlott le. A jobbágyság vallásügyére ekkor még egyáltalában nem gondoltak: dignetur . . . »*nos* in libcrtatibus *nostris* et religione *nostra* conservare — kérték a rendek a királyt. M. O. E. X. k. 469. 1. — A felvidéki rendeknek Gálszécsen 1604 szeptemberében tartott gyűlésében is: *t Status et Ordines* regni in eorum immunitatibus pristinaque religione conservare«. U. ott 590.1.

[2] M. O. E. XI. k. 438. 1. Meg kell jegyeznünk, hogy az idézett szövegből nem minden kétség nélkül olvasható ki az, hogy benne a jobbágy szabad vallásgyakorlata iránt támasztottak volna követelést. A mezőváros és a falu élhet a katolikus vagy protestáns vallá-

gyűlésre küldött követei s a rendek között megindult tárgyalás azonban erről a vallási kívánságról nem esett több szó; a rendek éppen úgy a maguk vallási szabadságáról beszéltek, mint a király követei is a király ígéretét a vallás szabad gyakorlatáról a »regnicola-knak, vagyis csak a rendeknek ajánlották.[1] A korponai gyűlésről a vallás ügyében végül is azzal a határozattal indultak a fejedelem tárgyaló követei Bécsbe a szerződés alkujára, hogy követelik maguknak a katolikus, az evangélikus és a református vallások szabad gyakorlatát,[2] az 1606 február 9-én kötött egyezmény, az ú. n. első bécsi béke azonban a vallás szabad gyakorlatát még ily értelemben sem nyújtotta.[3] A magyar rendek az 1606. tavaszán Kassán tartott gyűlésükben vissza is vetették az egyezséget, de újból megfogalmazott követeléseik közé még most sem foglalták a falu szabad vallásgyakorlatát, sőt a fejedelem és a rendek 1606 májusában az új bécsi tárgyalásra olyan utasítást adtak a megbízottjuknak, Illésházy Istvánnak, amely világosan csak az urak, nemesek, bárók és végbeli katonák számára követelt háborítatlan vallási szabadságot.[1] A király követei és Illésházy új bécsi tárgyalása közben a vallási pont tervezetének számos változata került megvitatásra, a faluról vagy a jobbágyságról azonban egyikben sem volt szó® s a megbízottak által 1606 sokban, de a mezővároson vagy falun belül az egyén állásfoglalásának szabadságát ez még nem jelenti szükségképpen.

[1] M. O. E. XI. k. 447, 454, 464. 1. Ha olykor tcuivis « (447. 1·) kérik vagy ajánlják is a vallási szabadságot, «bárki« alatt a többi adat szerint csak a rendeket érthetjük.

[2] U. ott XI. k. 482. 1.

[3] U. ott XI. k. 852. 1.

[4] U. ott XII. k. 422. 1.

[5] U. ott XII. k. 495—510. 1. A tárgyaláson Thurzó György is terjesztett elő szövegtervezetet, mely szerint a király «singulos et omnes status et ordines« megtartott volna vallásában. Illésházy István a «singulos et omnes status et ordines«-t kibővítette a »tam in liberis civitatibus coronae, quam in privilegiatis oppidis, etiain in singulis confiniis regni Hungáriáé et militibus eius« kifejezéssel. (U. ott XII. k. 501—502. 1.) *Károlyi Árpád* Illésházy módosítását hibának tekinti, mivel ezzel »a földesúri hatóság alatt álló mezővárosok és a falvak kimaradnak a szabadságból és érvényre jut a németbirodalmi »cuius régió, illius religio« jogelv, holott az «összes rendek alatt tágabb magyarázattal az ország minden lakosát lehetett érteni.« (U. ott XII. k. 165. 1.) Azt hisszük azonban, hogy itt félreértésről van szó, mivel a korabeli rendi szemléletben a «status et ordines« köre nem tágítható ki a parasztságra.

június 25-én aláírt, immár végleges bécsi béke szövegében — mint láttuk — a falu vallásszabadságáról nem is történt említés. Illésházy a tárgyalás alkalmával a király biztosainak kérdésére határozottan meg is állapította, hogy a békeszerződésbe illesztendő szöveg nem ad vallási szabadságot a magánföldesúri hatóság alatt álló, tehát parasztsorban levő városoknak és mezővárosoknak.[1]

Mielőtt azonban Bocskay István a bécsi szerződést megerősítette volna, a Kassán mellette gyűlésen levő országgyűlési rendek a szerződés felülvizsgálásakor egyszerre felismerték, hogy az ország rendelnek felsorolásából a splebejus rendűek« kimaradtak. Kifejezetten és minden kétséget kizáróan csak ekkor, a szeptemberi kassai gyűlésben került elő a jobbágy vallásügye, mely ezután nem is került hosszú ideig nyugvópontra. Nem tudjuk, hogy a rendek figyelmét most hirtelenül és ilyen világosan templomfoglalási tapasztalatok vagy a Bocskay István gyűlésein jelentékeny szerepet játszó s magukat a parasztsághoz közelebb érző hajdúk és prédikátorok terelték-e a jobbágyok vallásügyére és arra, hogy a jobbágyoknak is szabad vallásgyakorlatot kell követelniük. Azt hisszük, hogy elsősorban mégis az utóbbiakra lehet gondolnunk: reájuk nézve a kérdésnek más gyakorlati jelentősége volt, mint a saját vallási szabadságukat már elismertetett rendekre nézve. Bocskay kassai gyűlése most már határozott követeléssel állott elő. Az országgyűlés Bécsbe küldött bizottsága 1606 szeptember 9-1 beadványában tehát azt kérte a király meghatalmazottjától, Mátyás főhercegtől, hogy a bécsi békéhez pótegyezség készíttessék s ebben a bécsi béke vallási pontjához füzessék hozzá, hogy a rendek felsorolásához betoldandó a falvak, a »villas« szó.[a] Minthogy az uralkodó és a magára nézve a júniusi szerződést is sérelmesnek tartó főpapságnak ellenállása miatt a kívánt pótegyezségről szó sem lehetett, Mátyás főherceg 1606 szeptember 25-én a király teljhatalmú megbízottjaként a rendi kiküldöttek beleegyezésével biztosító oklevelet adott ki. A főherceg az assecuratoria-ban, mely a következő

[1] Székül Gyula: *Magyar Történet* III. k. (Budapest, 1943) 387. 1.

[2] M. O. E. XII. k. 629—630. 1. Λ rendek egyúttal a bécsi béke vallási pontjából az tabsque tanien praeiudicio Catholicae Romanac religionis« — záradék teljes elhagyását is kívántak.

évtizedekben éppen a jobbágy vallásügye kapcsán sokszor szerepelt a vitában, a vallási pontra vonatkozólag kijelentette, hogy az »absque tamen« záradék, amely ellen szintén kifogást emeltek, nem rosszhiszeműen iktattatott a szövegbe, hanem csak azért, hogy hitében, vallásában, annak gyakorlásában és templomaiban egyik fél se háborgattassék. Külön a »villa«-król, a jobbágyokról tehát nem történt említés, de a főherceg a kassai küldöttek kívánságaira nézve megállapította, hogy azoknak óhajuk szerint való elintézése feladata lesz a következő országgyűlésnek. A kívánságokat felsoroló említett beadványban pedig az első volt az, amely a falvak vallásszabadságára irányult.[1]

A falunak a bécsi békeszerződésből kimaradt s a rendek által csak a szerződés megkötése után elkésve követelt vallásszabadságát nemcsak Mátyás főherceg 1606. évi szeptember 25-i oklevele utalta a jövő országgyűlés teendői közé, hanem Bocskay decemberi kassai országgyűlése is. Ez az országgyűlés, melynek főcélját Bocskay abban jelölte meg, hogy a rendek meghallgassák az újabb tárgyalások eredményeit s gondoskodjanak a bécsi béke által szükségessé tett törvényes rendelkezéseknek a jövendő pozsonyi általános országgyűlésre határozatokban való előkészítéséről, kimondta, hogy határozatait az országgyűlésen megjelenendőknek követi utasításul kell tekinteni. A határozatok között pedig az első most a »villas« szó betoldását kívánta, hogy a vallásgyakorlat a falvakban is olyan legyen, mint más helyeken.[2]

A rendek nem felejtkeztek meg Mátyás főherceg oklevélbeli ígéretéről és a haldokló nagy fejedelem aláírását viselő kassai határozatokról. Az 1608. év őszén Pozsonyba összehívott országgyűlésből a megkoronázandó Mátyás főherceg elé terjesztett sérelmi iratnak a bécsi béke vallási pontját megismétlő szövegében valóban helyet foglalt a »falu« vallásszabadságára irányuló követelés.[3] A sérelmi irat vallási pontja szó szerint átvétetett a törvénykönyvbe az említett

[1] U. ott XII. k. 699—700 1.

[2] U. ott XII. k. 745, 1.

[3] Orsz. Ltár., Kovachich-féle Acta Diaetalia I. k. 1608. október 31. Ugyanitt november 14-éről másik gravaminalis irat szövege található, melyben a vallási pont szövege némileg bővebb. A törvény szövegének az utóbbi felel meg, mégis azzal a különbséggel, hogy a »religionis exercitium« szavak elől elmaradt a »romane et utriusque evangelicae.«

első cikk alakjában s ezzel a falu vallásgyakorlata törvényes elismeréshez jutott. A szóbanforgó 1608. évi I. t.-cikk egészen az 1647. évi törvénycikkek meghozataláig, tehát négy évtizeden keresztül változatlanul érvényben volt és meghatározta a királyi Magyarországon a vallásgyakorlatot. Közben megerősítette az 1618. évi 77, az 1625. évi 22, az 1630. évi 33 és az 1635. évi 29. t.-cikk, továbbá II. Ferdinándnak 1618-ban kiadott s az 1622. évi 2. t.-cikkbe, valamint III. Ferdinándnak 1638-ban kiadott s az 1638. évi i. t.-cikkbe foglalt hitlevele.[1]

Ámbár az 1608. évi vallási törvény 1647-ig változatlanul érvényben volt, sőt azt a magyar törvényhozás tényezői több ízben meg is újították, a törvény uralma ez idő alatt korántsem volt zavartalan, sőt még vitathatatlan sem. Az országban ez idő alatt is dúlt a küzdelem az előnyomuló katolikus restauráció és a protestantizmus között. Elsősorban e vallási küzdelem jegyében folyt le az a 19 országgyűlés is, amelyre a kérdéses négy évtized alatt Magyarország rendéit részben királyaink, részben a királyi országot hadaikkal birtokukba vevő erdélyi fejedelmek hívták össze. A vallási küzdelemnek éppen ez a szakasza volt elsősorban az országgyűlési viták korszaka, a viták pedig leginkább a jobbágy vallásügye körül hullámzottak. A bárónak, a főrendeknek és a nemeseknek az a joga ugyanis, hogy a maguk választotta vallást szabadon gyakorolhatják, elvileg egyáltalában nem volt kérdéses s a jog uralma a valóságban is csak elvétve vezetett összeütközésre, főleg vegyes nemes-paraszt lakosságú vagy különböző vallású nemesi közösségek kebelében. A királyi városok és a végbeli katonák vallásszabadsága már elvileg sem volt ennyire tiszta, mert a városokban a király úri joga, a végvári katonaság felett pedig a király katonai felségjoga a vallásgyakorlat szabadságát támadhatóvá tette s elő is fordult, hogy a város vagy a végbeli katona vallási jogában valóban sérelmet

[1] A két hitlevél azzal a különbséggel, hogy azok az 1608. évi 1. cikk »ncc quisquam omnium in libera ejusdem usu ac exercitio *a quoquam* impcdiatur« záradéka helyett a következő bővebb, földesúri-jobbágyi viszony szempontjából is kifejező záradékot tartalmazzák: »nec quisquam *cujuscunque status et conditions existens* in libero eiusdem usu ac exercitio religionis a majestate sua regia et *aliis qutbusvis dominis terrestribus* quovis modo aut quovis sub practextu turbetur aut impcdiatur.«

szenvedett. Azonban éppen ebben a korban, amikor a protestánsok ereje alapjában még töretlen volt, amellett pedig a királyi hatalomnak mindig számolnia kellett az erdélyi fejedelem fenyegető fegyveres beavatkozásával a nagy habsburgi birodalom európai harcába, a városok és a végvárak vallási kérdései még nem éleződtek ki nagyobb mértékben. Ami körül a nagy küzdelem elsősorban folyt, ami az ország életét betöltő hatalmas vallási feszültséget táplálta, az a *jobbágy vallásügye* volt. Az 1608. évi vallási törvénynek a falu vallásszabadságáról szóló rövid mondatából ugyanis utóbb egész sora támadt életre a súlyos elvi és gyakorlati kérdéseknek. Az országgyűlések rendéit kölcsönösen hevítő sérelmek és összeütközések is legnagyobb részben a falu, a jobbágyság vallási gyakorlata körül keletkeztek. Miként látni fogjuk, a gyakorlatban a legsúlyosabb kérdés az volt, hogy a templomhoz a földesúrnak van-e joga vagy jobbágyainak. Esterházy Miklós még 1642-ben is azt állapította meg, hogy »hinc tota controversial az ellentét főoka a templomhasználat.[1] A jobbágy vallásügyében folyó harc mögött alapjában az a kérdés lebegett, hogy a jobbágyot a két küzdőfél, a római katolikus és a protestáns egyházak közül melyik nyeri meg, illetőleg melyik tartja meg magának.

A jobbágy vallási állásfoglalásának nagy jelentősége a jobbágyságnak hatalmas tömegében rejlett. Bár e tömeg arányát pontosan meghatározni nem tudjuk, következtetésünkkel aligha járunk messze a valóságtól, ha az ország — erre a korra nézve: a királyi országrész — lakosságának kilenctized részét a jobbágysághoz számítjuk. A XIX. század első felében ugyanis minden húsz nemesre esett egy nemnemes s körülbelül hasonló hányadot kell juttatnunk a királyi városoknak. Bár e nagytömegű jobbágyság a rendi szemlélet síkján sem a nemzeti, sem a társadalmi életnek nem volt tényezője s a vallása körül folyó küzdelmet is az országgyűlési rendek folytatták nélküle, a rendeknek mégis érezniük kellett, hogy vallási sikereik a jobbágyság nagy társadalmitömegének megnyerése nélkül nem teljesek s a számnak, a tömegnek a súlyát a rendi határok nem befolyásolják. A jobbágy vallása azért sem lehetett közömbös számukra, mert e kor emberének lelkét mélyen áthatotta a vallás

[1] Hajnal István: *At 1641. évi meghiúsult országgyűlés idistaka* (Budapest, 193°) 251. 1·

missziói ereje. A küzdelem ádáz is volt s ez a küzdelem, amelybe politikai, társadalmi és gazdasági erők is belenyúltak, nemcsak a vallási viszonyokra vet világot, hanem a kor magyar társadalomszemléletére s a jobbágyság társadalmi állására is.

II.

A földesúri mezőváros és a falu törvényben biztosított szabad vallásgyakorlatának a joga az életben a magyar nemesi földbirtokhoz fűződő jogokkal ütközött össze. Azt az igényt, amelyet a földesúri hatalom ezután is támasztott a birtokán élő mezővárosi és falusi jobbágynép vallási élete terén, a »cuius régió, eius religio«[1] elvével szoktuk kifejezni. Azonban a német reformációnak, közelebbről az augsburgi békének ez a nagyhorderejű elve, amely azt követeli, hogy az alattvalóknak magukévá kell tenni az ország hatalmának birtokosa által követett vallást, szószerint nemcsak azért nem alkalmazható a magyar állam vallási viszonyaira, mert ez esetben a földbirtok urának tulajdonítanánk olyan jogot, amelyet német területen is az ország közhatalmához kapcsoltak,[2] hanem azért sem, mert a magyar földbirtokból nem sarjadt »ius reformandi«, vagyis a »cuius régió, eius religio« elve mögött álló jog.[3] Az osztrák katolikus teológusok által 1606-ban Mátyás főherceg utasítására és engedékenységének igazolására készült vélemény[4] ugyan megelégedéssel állapította meg a bécsi békéről, hogy a szerződés, mely — mint láttuk — csak a rendeknek biztosított vallásszabadságot, a katolikus földesuraknak szabadságukban hagyta jobbágyuknak vallásukra térítését és katolikus papok tartását,[5] jogalapra azonban ez a vélemény sem hivatkozott, csupán lehetőségre, amelytől a szerződés a katolikus földesurakat nem ütötte el. Ilyen jogra nem hivatkoztak a magyar

[1] Vagy: cuius regio, illius religio; cuius régió et illius religio.

[2] A »regio« alatt földbirtokot nálunk sohasem értettek.

[3] A tekintetben a felfogásokban nincs eltérés. V. ö. Szekfű, III. k. 255. 1.; Timon Ákos: *A párbér Magyarországon* (Budapest, 1908) 100. 1.; Révész, 59. 1.

[4] T. i. a bécsi béke tárgyalásaiban.

[5] M. O. E. XII. k. 259. 1.

országgyűléseken sem, holott a küzdő felek 1608-tól Lipót abszolút kormányzásáig egy-egy országgyűlésen is egész sorát nyújtották be a különböző sérelmi iratoknak, követeléseknek és óvásoknak, azonban ezek egyikében sem állnak elő azzal a követeléssel, hogy a föld birtoka önmagában jogot ad a földesúrnak arra, hogy jobbágyai vallását a maga tetszése szerint állapítsa meg.[1] Az egy-egy alkalommal is százakra menő sérelmek között olykor ugyan előfordult, hogy egyeseket a jobbágyaik erőszakos vallásváltoztatásra való kényszerítésével panaszoltak be, a panaszlott fél azonban vagy nem vállalta a panasz valódiságát, vagy különböző érvekkel igyekezett erőtlenné tenni azt. Arra, hogy a földesúr a jobbágyot vallása megváltoztatására kényszerítheti, nem hivatkoztak. Csak az 1637/38. évi országgyűlésen Lósy Imre érsektől halljuk kimondani: nem illő, hogy a jobbágyok más hiten legyenek, mint a földesúr.[2] Ekkor, mint egy protestáns részről készített naplóban olvashatjuk, a katolikus főurak kijelentették, hogy a maguk jobbágyát »senki birtoka alá nem engedik, szabadosok lévén vele, minemű vallásban akarják megtartani őket«.[3] Dobronoky György, a nagyszombati egyetem jezsuita rektora az országgyűlésre készített discursusában szintén azt hangoztatta, hogy a jobbágyok katolikus vallásra kényszerítését, amit fordítva a protestánsok is műveltek, a bécsi béke nem tiltja, mivel a parasztok nincsenek a rendek között.[4] Valójában azonban a földesúri jognak olyan tartalmát, amelyben a jobbágy vallási állásfoglalásának kényszerítő meghatározása is bennefoglaltatnék, semmi módon nem lehet levezetni. Az 1642. évi meghiúsult országgyűlés előkészítése során benyújtott nagy vallási memorandumában maga az ország nádora, Esterházy Miklós, a protestánsoknak kérlelhetetlen ellenfele, állapította meg, hogy a katolikus földesúr nem kényszerítheti

[1] Magukkal a »jus reformandi« vagy a »cuius regio eius religio« kifejezésekkel sem találkoztunk e korban.

[2] Zsilinszky Mihály; *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai* II. k. (Budapest, 1891) 378. 1.

[3] A naplót a protestánsok egyik főembere készítette, nála jöttek össze tárgyalásokra. Amikor ezeket a nádor betiltotta, ezután is összejöttek éjjelente »szinte mint Jcrusalembe propter metum Judaeorum az apostolok«. A kézirat az Orsz. Széchenyi könyvtár kézirattárában Quart. Lat. 362. 94—108. p.

[4] Orsz. Ltár, Acta Diáét. Cam. F. III. N. o. 13. No 7.

jobbágyát a maga vallására.[1] A valóságban megtörténhetett, azonban jog nem állott a cselekvés mögött.

Nem a »jus reformandi« vagy »jus contrareformandi« volt tehát az, ami 1608 után a földesúri mezőváros és a falu vallásszabadságának érvényesülését a gyakorlatban vitássá tette, hanem a »jus patronatus«,- a magyar földbirtokon nyugvó kegyúri jog rendszere.

A földbirtokhoz kapcsolódó kegyúri jog többszázados fejlődésre tekintett Magyarországon ekkor már vissza, még többre Európa más részein. E fejlődés során a föld birtokosa a birtokán levő egyházak felett annak fejében, hogy az egyházat alapította, a templomot építtette és fenntartotta, a templomnak és a paróchiának fundust adott s az egyházat javadalommal látta el, különböző jogokra tett szert. E jogok előbb tiszteleti jellegűek voltak, utóbb azonban fokozatosan jelentékeny rendelkezési jogkörré bővültek ki. A földesúr a templomban temetkezhetett, kegyúri jövedelmet húzott, a javadalom felett ellenőrzést gyakorolt, mindenekfelett pedig gyakorolhatta a »jus praesentandi«-t, az a jogot, hogy a javadalomra általa kiszemelt egyházi személyt megerősítés céljából bemutathatta a püspöknek. A földesurak a valóságban azonban e kiváltságon túlmenő jogokhoz is igényt formáltak: a birtokaikon levő egyházak felett a »jus fundi«-ra támaszkodva tulajdonjogot gyakoroltak s a javadalmat maguk adományozták. Magyarországon a középkor folyamán a földbirtokosok az egyházakat vagy ezeknek csak egy-egy eszmei, vagy éppen tényleges részét szerződéssel tulajdonként elidegeníthették, zálogba bocsátották, hagyományozták, cserébe adták, végrehajtás alá vették, hasonló módon kezelték — a birtok haszonvételei között megnevezve — magát a kegyúri jogosítványt is, a papokat pedig önhatalmúlag alkalmazták s a maguk hatalmából el is mozdították. A földesúri birtokon levő egyházaknak a földesúr részéről tulajdonként való kezelését az egyház eltűrte, bár a rendelkezés jogcíméül a földbirtok, a jus fundi helyébe a »jus fundatoris«-t állítva, az egyháztól nyert kiváltságot óhajtotta elismertetni, azonban a javadalmak adományozás terén gyökeret vert önkényeskedéseket, minthogy ezek alapvető

[1] »non posse dominos catholicos cogere nd fidcin catholicam.« Hajnal, 262. 1.

dogmákba ütköztek, mindenáron ki akarta küszöbölni.[1] Az eredmény mégsem volt kielégítő, a jus praesentandi körül a középkor végén, a reformáció előestéjén is sok volt a túlkapás, ekkor már világi törvények is segítették a magyar nemesi birtokosokat eljárásukban. A rendek ugyanis törvényekkel utasították el az egyház igényeit. Megtiltották, hogy az egyházfők a plébánosokat a kegyurak akarata ellenére megerősítsék, a birtokosok tehát egyenesen azt a jogot tulajdonították maguknak, hogy ők határozzák meg: a megerősítésben foglalt lelki hatalommal kit ruházhat fel az egyház. Ezek a törvények nagy fegyvert adtak a kegyurak kezébe, mert ha a pap nem rendelkezett a hozzájárulásukhoz kötött megerősítéssel, elbocsáthatták őt egyházi jog szerint is. A földesúri papság így teljes mértékben függő helyzetbe került a földesurasággal. Földesurasággal kapcsolódó kegyúri joga természetesen csupán a nagyobb falubirtokos uraknak-nemeseknek, elsősorban a falvak egész sorával rendelkező nagybirtokosoknak volt, az ország alsó papsága mégis jóformán egy volt a vészesen függő viszonyba sodródott földesúri-kegyúri papsággal. Elég e tekintetben arra hivatkoznunk, hogy a XVI. században az egyes megyékben a jobbágyporták 50—70%-a hatalmas váruradalmakra támaszkodó nagybirtokos családok kezében volt.[2]

A reformáció óta rendkívül nagy lett annak a jelentősége, hogy a földesúri-kegyúri jogok a földesúr joghatósága alatt élő mezővárosi és falusi jobbágyság vallási szabadságát a kánonjogi keretek között is vitássá tehették, még inkább a

[1] A földesúri kegyúri jogokról elmondottakra 1. *Kollányi Ferenc:* A magánkegyúri jog hazánkban a középkorban. (Budapest, 1906) c. alapvető munkáját. V. ö. Mihalovics Ede: *A kegyúri jog különös tekintettel hazánkra* (Nyitra, 1897); F. J. Pfister: *Der Patronál nach geltendem staatlichen und kirchlichen Recht, insbesondere im bayerischen Staatskirchenrechi* (Kallmüntz, 1931); Adalbcrtus Groh: *De iuribus vigentibus patronorum privatorum in Hungária relate ad curata beneficia* (Romáé, 1938) c. munkája a történeti fejlődésre nincs tekintettel. Ploskal Tempis Rudolf: *A magyar királyi kegyúri jog fejlődése is jellege* (Budapest, 1916) 37—39, 44, 52, 72. 1. A magákegyúri jogot érintik a királyi kegyúri jogról szóló munkák is, így különösen Fraknói Vilmos: *A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig* (Budapest, 1895) 40—41, 80, 96; Barta István: *Egyház és állam viszonya Magyar országon a középkor végén* (Bndapest, 1935) 28—29. 1.

[2] L. szerzőnek »Az uradalmi gazdálkodás és a jobbágybirtok a XVI-XVII századokban« c. tanulmányát a kötetben.

magyar földbirtokon kialakult gyakorlatával. A földesúr a templomon nyugvó tulajdonjoga alapján más vallású jobbágyközségei előtt a templomot bezárhatta, tőlük azt elvehette, a templomba és a javadalomba maga tehetett vagy tétethetett papot, más papot a javadalomból kivethetett, a temetőbe csak a maga vallása szerint engedhetett temetni s a canonica visitatió-knál földesúri segítséget vallási meggyőződése szerint nyújthatott vagy tagadhatott meg.[1] Nyilvánvaló, hogy az olyan parasztközösségekben, melyeknek templomában más vallású pap végezte az egyházi szolgálatot, az elvileg kimondott vallási szabadságnak gyakorlati jelentősége nem igen volt, hiszen templom és pap nélkül többnyire csak idő, nemzedék kérdése volt a vallási állásfoglalás alakulása. A velencei követ is úgy fogta fel, hogy a prédikátorok elűzése közvetett módja a parasztság erőszakos térítésének.[2] Pázmány Péter 1627-ben a bányavárosokba telepítendő katolikus munkásoknak mindjárt kápolnákat is óhajtott építeni, nehogy — írja II. Ferdinánd királynak — az eretnekek között az ezekkel való gyakori forgolódásban lassan-lassan eretnekségbe essenek.[3] A templom és a pap hiánya, illetőleg a más vallású templom és papi szolgálat még inkább befolyásolhatta a meggyőződés alakulását a parasztfalvakban: ezek népének vallási élete általában nem lehetett annyira tudatos, mint a városi lakosságé, emellett egész létére ránehezedett a földesúri hatalomtól való függés nehéz terhe. Ha a magyar földbirtokhoz tehát nem is fűződött az »ius reformandi«, a »cuius régió eius religio« rideg elve, a kegyúri jog az életben többé-kevésbbé hasonló eredményre vezetett.

Mindaz a lehetőség, amely a földbirtokos kegyúri jogaiban a birtokon szolgáló jobbágyság vallási meggyőződésének alakítására nézve rejlett, a hitújítás alkalmával a hitújítás javára nyílt meg. A földesúr a kegyuraságban eddig általa gyakorolt jogokat annál inkább megtarthatta a kezében, mert hiszen teljes szakadásról, felekezetekről még évti-

[1] A protestánsok által emelt panaszok legtöbbje, mint látni fogjuk, ezek körül mozog, a katolikus panaszok pedig legtöbbször azért keletkeztek, mert akadályozták őket ilyen jogok gyakorlásában.

[2] Hajnal, XXXIII. 1.

[3] Hanuy Ferenc; *Pázmány Péter összegyűjtött levelei* I. k. (Budapest, 1910) 583. 1.

zedekig nem volt szó, állásfoglalását tehát az egyház történeti folytonosságába állíthatta bárki. A földesúr így a kegyúri jogokat a fejlődés természetes erejénél fogva tovább gyakorolta a reformáció elfogadása után is, birtokán a templomokat átadta az általa elfogadott hit papjainak s ezzel olykor egész vidékek reformációját vitte keresztül.[1] Mindezt nem — mint szokás megállapítani — a »cuius régió, eius religioe elve, hanem a katolikus egyházban élő és átöröklődő kegyúri jog alapján végezte.

Ámbár a kegyúri jogot magát a reformált egyházak olyan formában, amint azt a római katolikus egyház kánonjai meghatározták, alkotmányukba nem vették át, az ország különböző részein kialakult protestáns területi szervezetek a történeti előzmények és a helyi viszonyok szerint a »patronus« szerepét és jogait elismerték. A nógrádi evangélikus egyházmegye végzéseiben a XVII. század elejéről azt olvashatjuk a pap svocatió«járói, hogy a pap nélkül maradtak uraiktól és az egyház patronusaitól kérjenek papot, de maguk ezek jogainak sérelmére ne hívjanak és senki a parasztok hívásának ne is tegyen eleget; a vizitációk a patronus urak embereinek bevonásával történjenek, a paróchiához szükséges épületek a patronus által készíttessenek; majd ismét leszögezi, hogy a paphívás és a papelmozdítás a patronus és az egyházmegye, nem pedig a parasztok joga. Ugyanebben a contuberniumban a Kaurinszky János számára esperessé történt választásakor 1609-ben készített utasítás azt írja elő, hogy az esperes a superintendens hozzájárulásával ajánljon papokat a patronusoknak.[2] A református egyház-

[1] A középkori katolikus kegyúri jogok természetes átöröklődésének jelentőségét a protestáns egyházi történeti művek a reformáció szempontjából nem hangsúlyozzák eléggé, annál kevésbbé fejtik ki, bár egyébként a főúri pártfogók állásfoglalásának gyakorlati jelentőségét bőven tárgyalják. V. ö. S. Szabó József: /í *Petényiek a magyar reformáció szolgálatában.* (Budapest, 1923). Zoványi Jenő: *A reformáció Magyarországon 1565-ig.* (Budapest, é. n.) Révész Imre már rámutat a középkorvégi kegyúri Intézménynek a reformációban való továbbfejlődésére i. m. 59, 219. 1. Helyes történeti látással a reformáció egyházainak sok elemét ismerte fel a középkori egyházszervezetben s a kegyúri-natrónusi szerepre is rámutatott Miklós Ödön: *A magyar protestáns egyházalkotmány kialakulása a reformáció századában* (Pápa, 1942.)

[2] M. Prot. Egyh.-tört. Adattár III. 169, 187, 194; V, 101, 105. 1.

ban is nagy súllyal érvényesült a világi patronus. Ahol megvoltak a középkori kegyúri jog gyökerei, ott a patronus jelölte ki a papot s ez a jog ott került egyházi felsőbbség vagy a helyi közösség kezére, ahol patronus nem volt.[1] A rendszer élt tovább s a protestáns földesúr — éppen úgy, mint a katolikus — élt birtokán az egyházi felügyelet és irányítás jogával is: gazdasági utasításaikban sokszor még arról is rendelkeznek, hogy jobbágyaiknak az istentiszteletre szorgalmasan el kell járni.[2] A patronátusban foglalt jogokhoz a protestáns rendek ragaszkodtak is. Éppen úgy nem voltak hajlandók arról lemondani, mint a katolikus földesűr ak-kegyurak. Amikor Telegdy Miklós bírói széke elé idézte a protestáns papokat és földesurakat, az 1576. évi országgyűlésen emiatt az immár nagyobb részben protestáns rendek panaszt emeltek s kijelentették: »nem tűrik, hogy *nemesi vagy patronátusi* jogaikba avatkozzanak®.[3] Hasonló értelemben feleltek 1604 szeptember 16-án a Gálszécsen összegyűlt felsömagyarországi rendek is Belgiojoso kassai főkapitánynak, amikor ez a kassai és városbeli templomoknak elvétele miatt panaszukra azt a kérdést tette fel: nem szabad-e a király a maga jobbágyaival, t. i. a királyi városokkal, vájjon a rendek nem azt teszik-e a maguk jobbágyaival, amit akarnak? A jobbágyok és a városok között különbség van — felelték a rendek — «azok minekünk valóban jobbágyaink és tulajdonunk, semmi örökségek nincsen, mind az föld mienk, az melyen laknak, hát mit aratnak, csak kezek munkája rajta®.[4] Bocskay kiáltványa is, amellyel a világ előtt 1605 tavaszán megindokolta Magyarországra haddal történt kijövetelét, Magyarország »libertas«-ai egyikének nevezte azt, hogy az »urak akarata ellenére ezek jószágain sem a király, sem a főpapok plébánosokat nem

[1] *Miklós Ödön,* 175. 1.

[2] A Magyar Gazdaságtörténeti Szemle évfolyamaiban szép számmal találhatók ilyen utasítások.

[3] M. O. E. VI. k. 141. 1. Az esztergomi érsek az 1561. évi görnöri canonica visitatio alkalmával feljegyezte, hogy »itt a veszedelmes szektáskodók minden reményöket földcsuraikban vetik.« Lúd. Némethy: *Series parochiarum el parochorum archi-dioecesis Strigoniensis* (Esztergom, 1894) 591. 1. Az 1548. évi X. t. cikk szerint *»ex licentia multorum dominorum et nobilium* homines idiótáé et nlerumque mechanic! ac alii« működnek a prédikátorok tisztségeiben.

[4] M. O. E. X. k. 597. 1.

tehetneke,[1] ami szintén a kegyúri jogra való utalást jelentette. A béketárgyalások során Ulászló egyik kegyúri törvényére hivatkozva szintén azt követelték Bocskay országgyűlési rendei, hogy a kegyurak akarata ellenére papot ne állítsanak birtokaikra.[2]

Mindamellett az evangélikus, különösen pedig a református egyházszervezetben a középkori magyar kegyúri intézményből örökölt elemek mellett kezdettől fogva jelentőséghez jutott maga a község, a gyülekezet is. A gyülekezetnek a paphívás jogát, amely nem egyezik meg a földesúri kegyúri intézmény jus praesentandi-jával, még kevésbbé a papok önhatalmú földesúri alkalmazásával, már az első reformátorok is megadni óhajtották. Luther amellett volt, hogy a papot a hívek válasszák. Az átvett patronusi rendszer mellett is kitágult tehát a község egyház igazgató joga. Míg előzőleg csak városi közösségek külön kiváltságként jutottak a papválasztás jogához, a reformáció ezt a jogot és az egyházi önkormányzat több-kevesebb eszközét földesúri hatalom alatt élő mezővárosoknak és jobbágyfalvaknak is megadta.[3] Helyenként e tekintetben is különbözőképpen alakult a helyzet. Szepesremete mezőváros tanácsa a földesúrral együtt hozott magának papot 1569-ben,[4] viszont a dunántúli reformátusok Köveskúton 1612-ben tartott zsinata már nem tesz említést a földesúrról: a »populus«-t attól tiltja, hogy gonosz tekintetből vagy egyéni szándékból »sine authoritate praelatorum ecclesiae« vigyen magának papot vagy küldje el papját.® Az 1603-ban tartott evangélikus murányi zsinat lehetővé tette, hogy az egyházközség »usa consilio quorundam pastorum«, papot hívjon prédikációja meghallgatására. A XVI. század végéről származó borsod-gömöri református articulusokban a »nép« helytelen utakra térülő papválasztásával szemben hoztak törvényt. A protestáns egyházak küzdöttek tehát az ellen,

[1] »inter praecipuas libertates regni Hungáriáé una est, ut quilibet dominorum et nobilium bonis suis libere dominetur et ut invitis dominis neque rex neque praelati in bona illorum plébános imponant.« U. ott XI. k. 175. 1.

[2] U. ott XI. k. 455, 485. 1.

[3] Révész, 205—209. 1.

[4] Ila Bálint: *A Thurzó-levdltdr protestáns egyháztörténeti iratai.* M. Prot. Egyh.-tört. Adattár XV. I. 1.

[5] M. Prot. Egyh.-tört. Adattár VII. 126. 1.

hogy a »populus« az egyházi felsőség hozzájárulása nélkül elküldje a papot, akivel nem volt megelégedve, viszont máskor azt hangsúlyozták, hogy a papnak a lelkészi állomásra való meghívását a keresztyén közösségtől, »a Christiana communitate« kell várnia.[1] A XVI. század derekán a patronusi és a községi jogot Szegedi Kis István úgy egyeztette, hogy a pap választásában egyformán szerepet juttatott az egyházi felsőbbségnek és a »populus consensus«-ának.[2] A gyakorlatban azt jelentette ez, hogy a városi és falusi elöljáróság a gyülekezet óhajtására támaszkodva kért f elsőbbségétől magának papot.

Ezek a példák nem jellemezhetik ugyan a reformált egyházaknak a földesúri-kegyúri intézmény tekintetében a reformáció első századában tanúsított egész magatartását, de azt kifejezik, hogy lényeges elemeinek átvétele mellett jóval lazábban illesztette szervezetébe: a földesúri hatalommal szemben előtérbe helyezte a községet s ennek sok helyen átengedte az egyik legfontosabb földesúri patronusi jogot, a pap alkalmazásának jogát is. Ez a fejlődés azonban még korántsem nyújtana magyarázatot arra, hogy az ország rendéi — nagy részben a protestáns egyházak hívei — 1606-ban a bécsi tárgyalások után, amikor a rendek vallásszabadsága már biztosítva volt, miért álltak elő a földesúri mezővárosok és falvak szabad vallásgyakorlatára irányuló követeléssel. E tekintetben nem volna elég az sem, ha tekintetbe vennénk, hogy a reformáció hitelvei közé tartozott a lelkiismeret szabadságának az elve. Az elv gondozója a protestáns papság volt, azonban országgyűléseink jobbágyköveteléseiben akkor sem tulajdoníthatunk komoly szerepet neki, ha tekintetbe vesszük, hogy a hitelvek érvényesítésére hivatott magyar protestáns papság jó részben külföldön

[1] U. ott II. 16, VII. 107. 1.; *Kiss Áron:* A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. (Budapest, 1881) 729. 1.

[2] Miklós Ödön, 175. 1 — A község papalkalmazási jogát fejezi ki az 1598-i ágostai törvény könyv: »az község gondos legyen s oly tanétót be ne fogadjon, bár ugyan tudós legyen is, az kinek mind tudományáról, mind életéről bizonyságtevő levele nem leend.« Mokos Gyula: *A dunántúli ág. hitv. ev. egyhát 1598-iki törvény könyve.* (Budapest, 1892) 89. 1. Patronus és község viszonyára vet világot az olyan eset, amikor a protestáns földesúr paptartási jogot adományozott. *Fabó András:* Codex evangelicorum I. k. (Pest, 1869) I46- -150. 1.

szerzett magas műveltséggel rendelkezett, egyben többnyire paraszteredetű volt s Bocskay országgyűlésén valóban nagy súllyal lépett fel.[1] Utóbb is megjelent az országgyűlési rendek között.[2] Az 1608. évi törvényt követő négyévtizedes vitában ugyan a jobbágy vallási szabadsága mellett érvelve, protestáns részről — mint látni fogjuk — gyakran hivatkoztak a lelkiismeret szabadságára is, azonban az elvet a gyakorlatban egyező érdeknek is támogatnia kellett. Nem lehet kétségünk afelől, hogy a protestáns rendek azért juttatták törvénykönyvbe: »a mezővárosok és falvak is szabadon vallhatják azt a hitet, amelyet önként elfogadni készek«, mert ennek kimondását érdekükben, a magyarországi protestantizmus érdekében állónak ismerték fel.

A protestánsok részéről a további küzdelemben gyakran emlegetett lelkiismereti szabadságot tehát a gyakorlati érdek szempontjából kell értékelnünk. Joggal feltehető azonban a kérdés, hogy 1606—1608-ban a protestantizmusnak milyen gyakorlati érdekei kívánták a mezővárosok és falvak — a parasztok — vallási szabadságának követelését? Az a magyarázat, hogy a protestánsok a kegyúri joggal szemben a jobbágyok vallási szabadságát akkor állították szembe fegyverükként, amikor a katolikus kegyúri jog alapján folyó visszatérítéssel szemben hátrányos helyzetbe jutottak,[3] nem kielégítő. Az ország ugyanis ekkor még — mint láttuk — túlnyomó részben protestáns volt s protestánsok voltak nagy részben a birtokosok is. Miért kívánják most ezek a mezővárosok és falvak szabad vallásgyakor-

[1] M. O. E. XI. k. 588. 1. — A protestáns papság szegény parasztságból való származásáról Bornemissza Péter: »a nemes nép és polgárok közül száz közül alig válik, ki fiát prédikátorságra tanyittatná — pispekségre sokan válnak, hanem holmi elvetett nyomorultak közül szedeget a Krisztus magának való szolgákat, mint az apostolok is voltak.« Schulek Tibor: *Bornemissza Piter.* (Sopron-Budapest-Győr, 1939) 178. 1.

[2] »Ha az ecclesia az nemes vármegye teczéséből sollicitáló követeket bocsát az diaetára, azoknak nagyságtok és ti kegyelmetek követi patrocinallianak és commendaljak az oda fel való követeknek is és uraknak ő nagyságoknak.« A Pápán 1618-ban tartott református zsinat végzése. M. Prot. Egyh.-tört. Adattár VII. 11—12. 1. — A Bethlen Gábor által Pozsonyba 1619-ben összehívott országgyűlésre a református egyházkerületekből követeket küldtek. M. Prot. E^'yh.-tört. Adattár ÍV. 36. 1.

[3] Szekfü, IV. k. 100. 1.

latát kegyúri jogosítványaik rovására? Hiszen akkor követelnek a falunak vallási jogot, amikor az az övék volt. Tudjuk, hogy a küzdelemben mindkét fél az elvet és a jogot egyoldalúlag értelmezte a maga oldalán, azonban a mezőváros és a falu vallási szabadsága a jog síkján mégis gyengítette a földesúri álláspontot. A mezővárosnak és falunak vallási szabadságot óhajtó törekvésben — mint láttuk — a hajdúság paraszttömegének és a szegény parasztsorból származó protestáns papságnak volt elsősorban szerepe, azonban annak is meg volt az oka, amiért ezt a kívánságot a protestáns rendek magukévá tették. A protestánsoknak ugyanis arra kellett törekedniök, hogy egyrészről megtarthassák hódításaikat, s hogy másrészről vallásuk szabad gyakorlatához jussanak olyan helyeken, főleg királyi és katolikus főpapi birtokon is, ahol eddig a földesúri hatalom attól elzárta őket. Ha az utóbbi helyeken is meg akarták vetni a lábukat, a mezővárosok és falvak vallásszabadságának kimondása ahhoz lehetőséget látszott nyitni.[1] Viszont a meglevő megtartásában is támaszt lehetett a törvényben találni, hiszen az elmúlt években szerzett tapasztalatok a protestánsokat figyelmeztették arra, hogy a veszedelem első-

[1] A törvény meghozatala előtt is már nyíltak meg addig elzárt helyek, Bocskay István fellépésének eredményeként. Szenei Molnár Albert 1608 március 8-án így írt Asztalos Andrásnak: Most nyilván nagy bátorsággal hirdettetik az evangélium Pozsonyban, Szombatban, Komáromban, Győrött, Somorján, Sellyén. A jezsuitákat be sem bocsátják az országba. Sok helyen, hol a háború előtt be sem mert menni az evangélikus prédikátor, most immár az pápistákat be sem bocsátják, mint Komáromban, Újvárban, Somorjában, Sellyén, mely ugyan a jezsuitáké vala és több falukra is. Ipolyi Arnold: *V eresmarty Mihály XVII. századi magyar író élete és munkái* (Budapest, 1875) 366—367 1. A törvénytől az esztergomi érsek is elsősorban az egyházi jószágok reformációját féltette. Rómába a szentszékhez küldött jelentésében az országgyűlés törvényeiről így ír: »Mittimus ad maiorem rerum omnium evidentiam ipeos articulos Diaetac Posonicnsis, ex quibus quae religioni Catholicae adversaria ct quae Ecclesiastico Statui nociva statuta sint, Illustrissimae Dominationes Vestrac perspicient, nostra quoque ecclesiastica bona pcriclitantur, cum etiam villis potestas facta sit recipiendi haereticos praedicatorcs < Másolat Károlyi Árpád hagyatékában a vatikáni levéltárból. Orsz. Ltár. (Fondo Borghese Sene III. Tomo 45). A protestáns prédikátoroknak 1608. után új helyekre történt bemeneteléről Angyal Dávid: *Magyarország története* II. Mátyástól HL Ferdinánd haláláig (Szilágyi S.: A m. nemz. tört. IV. k.) 31· 1.

sorban felülről, a királyi hatalom és a mellette álló főpapság részéről fenyegeti. Azt a rendek, természetesen, nem láthatták előre, hogy a földesúri mezőváros és a jobbágyfalu vallási szabadságáról szóló törvénycikk az 1610-es években az ellenreformáció megindulása s különösen a nagybirtokosok körében jelentkező sikerei után különösen is nagy jelentőséget fog nyerni.

, A jobbágy vallási szabadságát tehát a még támadó lendületében levő protestantizmus alkotta, azzal a reménységgel, hogy tovább viheti zászlóját. A protestáns birtokos rendek nem annyira a maguk protestánssá lett jobbágyaikra gondoltak, akiknek végeredményben a törvény megkönnyíthette a katolikus egyházba való térést is, hanem olyan katolikus földesurak jobbágyaira, akiket — elsősorban a királyt és a püspököket — meg nem nyerhetik, de jobbágyaikat így elérhetik.

A protestáns rendek tehát a haldokló Bocskay István mellett saját érdekeiket követve felemelték a jobbágy vallási szabadságának a zászlóját, egyelőre azonban semmi jele sem volt annak, hogy a jobbágy vallásügyében rejlő kérdéseknek a protestáns részről a rendek a későbbi nagy jelentőséget tulajdonították volna, annak sem azonban, hogy a kérdés elvi és gyakorlati vonatkozásaival tisztában lettek volna. Egyelőre a katolikusok sem látszottak a földesúri mezőváros és a jobbágyfalu vallási törvénycikkének, sem a vele szemben küzdőtérre állítható kegyúri jognak különösebb jelentőséget tulajdonítani.[1] Amint azonban az 1610-es években, elsősorban Pázmány Péter nagy papi egyéniségének hatása alatt az ellenreformáció sikerei mutatkozni kezdtek, katolikus részről felismerték és teljes mértékben kiaknázták a földesúri kegyúri jogban kínálkozó hatalmas valláspolitikai eszközt. Ha nem is oszthatjuk teljes mértékben azt a megállapítást, hogy »az ellenreformáció sikerét a kegyúri intézmény biztosította«,[2] hiszen volt az ellenreformációnak olyan

[1] Az esztergomi érsek előbbi jegyzetben idézett római jelentésében nincs arról szó, hogy a törvény szembe kerülhet a kegyúri jog rendszerével.

[2] Mihalovics, 230. 1. — A kegyúri jog nagyerejű helyzetfordító eszközéről az egykori protestáns krónikás — már 1614-ről — így írt: »Hogy a pápista urak az ő ditiojokban sohol más confessiot ne patialjanak, mert a jus patronatus azt meg nem engedne és abból senkinek semmi injuriája is nem lehetne. E tanács nagyot

korszaka is, amely nem jogra, hanem erőszakra hivatkozott, az ellenreformáció korának első szakaszában az 1670-es évekig, a katolikus hit uralmának visszaállításában kétségtelenül a legeredményesebb eszköz volt. Ez az eszköz valóban történeti jogrendszerre volt alapítható, teljesen illeszkedett a rendi szemlélethez, amellett már néhány főúrnak a katolicizmus részére való megnyerésével is nagy sikert ígért. •Az 1619. évi országgyűlésen a 15 katolikus főpap mellett 66 katolikus és már csak 61 protestáns hitű főúr vagy főúri özvegyi képviselő jelent meg,[1] s e főúri rend kétségtelenül magának mondhatta az ország jobbágyfalvainak még inkább a földesúri mezővárosoknak nagy részét. Viszont ekkor, tehát alig egy évtizeddel az után, hogy a magyarországi protestantizmus delelő pontra érkezett s meghozta a kérdéses jobbágytörvényt, az országgyűlésen megjelent világi főrendeknek több mint fele már a katolikus egyházba tartozott. Azt jelentette ez, hogy a katolikus földesurak a kezeikben levő mezővárosokat és falvakat, melyeknek a protestáns rendek az 1608. évi törvényben vallásszabadságot biztosítottak, maguk után vihetik a katolikus egyházba, minthogy kegyúri jogaikra hivatkozva, igényt emelhettek a templomokra és a paróchiákra. Míg az 1613. évi országgyűlésen még a katolikusok álltak elő sorozatos vallási sérelmekkel s a protestánsok csupán Győrött és Komáromban előfordult sérelmeket tettek szóvá,[2] addig az 1618. évi országgyűlés már a protestánsok sérelmeitől volt hangos, olyanoktól, amelyeket a katolikusok legnagyobb részben kegyúri jogosítványaikra támaszkodva utasítottak vissza.

Most bosszúlta meg magát, hogy a rendek a protestáns hódítás csúcspontján nem gondoskodtak a kérdés vitássá nem tehető, határozott megoldásáról. A földesúri mezőváros és a jobbágyfalu szabad vallásgyakorlata ugyan ki volt mondva, de nem volt szó a templomról és a vallási élet több elemi feltételéről. A protestánsok utóbb a kérdést

Arta az Isten anyaszentegyházAnak a többivel, de elébb menvén az effektuAlAeban, per accidens sokat hasznAla. Mert ez lón mintegy próbakő, kik legyenek igaz keresztyének, hazAnknak igaz fiai *és* hazAjoknak és nemzetségüknek gonosz akarói az urak közül, azt most az idó azután megmutatja a példAkból. *Sepsi Lackó Máté krónikája.* Kiadta Mikó Imre: *Erdélyi Tört. Adatok* II» k. 143. 1.

[1] A felsorolás név szerint: Orsz. Ltár, Acta Publica l·'. 25· 7·

[2] Zsilinszky, II. k. 70—76. 1.

úgy akarták érdekeiknek megfelelően megoldani, hogy a vallásgyakorlatot *wna cum templisn* óhajtották volna újabb törvényben biztosítani. Minthogy ez azt jelentette volna, hogy a templomok a földesúr egyházi hovatartozása és akarata nélkül illetik meg a mezővárosokat és jobbágyfalvakat, a kegyúri jogot éppen a térítés céljából felragadó katolikus részről a leghevesebb ellenállásba ütközött.

A két álláspont az 1618. és 1619. évi országgyűléseken , ütközött meg. A protestánsok jelszava az »una cum templis«, a katolikusoké a »jus patronatus« volt. A vallásügyi helyzeten egyik országgyűlés sem változtatott, de a hosszú vitákban, a mindkét részről sorozatosan benyújtott sérelmekben, tájékoztatásokban és óvásokban ki kellett kölcsönösen alakulnia az elvi álláspontoknak és az erősítőcáfoló érveknek. Az országgyűlés vitairatain kívül a nagy vita elemeire találunk még három röpiratban is, melyek rövidesen, még 1620-ban láttak napvilágot, nevezetesen a névtelenül, de Pázmány Péter által kiadott »Falsae originis motuum Hungaricorum succincta refutation« a Balásfi Tamás boszniai választott püspök tollából napvilágot látott sApologia pro clero et aliis catholicis Hungáriáé sívé refutatio libelli, cui titulus est, Querela Hungáriáé«,[2] protestáns részről pedig a »Querelarum inclyti regni Hungáriáé adversus corruptelas Jesuiticas Augustae Windelicorum recusas defensio«[3] című röpiratokban. Az 1618. és 1619. évi országgyűlések vitái s e röpiratok a tovább izzó kérdésben több mint negyed századra a jobbágy vallásügyének kérdéseit újból rendező 1645. évi linzi békekötésig, illetőleg az azt törvénybe foglaló 1646/47. évi országgyűlésig jelölték ki a küzdő felek hadállásait s alakították ki állásfoglalásuk

[1] Graz. Széchenyi Könyvtár, Régi Magyar Könyvtár I. k. 506. Újranyomtatva Pázmány Péter: *Opera omnia* VI. k. (Budapest, 1904) 469—519. 1. Miként a röpirat címe kifejezi, az Alvinczi Péter általi Bethlen Gábor támadásakor kibocsátott »Querela Hungáriáéira adott válasz volt.

[2] Orsz. Széchenyi Könyvtár, Régi Magyar Könyvtár III. k. 1279. Balásfi ugyancsak a Querelá-val szállt szembe.

[3] Orsz. Széchenyi könyvtár, Régi Magyar könyvtár. II. k. 1409. A Defensio éppen úgy névtelenül jelent me(j[, mint maga a védelmezett Querela. Az utóbbi szerzőjének *Alvtncri Piter* ismerjük. Nincs semmi okunk rá, hogy a Defensiot is ne az ő művének tartsuk.

elvi alapjait, vallomásra kényszerítvén őket a földesúr és a jobbágy általános viszonya tekintetében is. Előbb a katolikus, majd a protestáns álláspontot ismertetjük.

III.

Az 1608. évi koronázás előtti első törvénycikkel szemben a klérus, élén Forgách Ferenc bíbornok-érsekkel, a koronázás után, de még az országgyűlés bezárta előtt a pozsonyi káptalan előtt ünnepélyes óvást emelt. Ebben tiltakozott a vallásszabadságról alkotott első törvénycikk és a többi vallásügyi, valamint minden más, az egyházi státus kiváltságos előjogait sértő határozat ellen, kijelentve, hogy azokkal semmi módon nem érthetnek egyet.[1] A mezőváros és a falu vallási szabadságáról az óvásban külön nem volt szó. Utóbb katolikus részről állandóan hivatkoztak az óvásra, viszont protestáns részről joggal vetették ellen, hogy az articulusok a katolikusok nevében is hozattak.[2] A tör-

[1] «nulla ratione se . . . consentire posse« Ribini Joannes: *Memorabilia aug. conf, in regno Hungáriáé* I. k. (Pozsony, 1787) 361—363. 1.

[2] A következőkben gyakran hivatkoznunk kell egyes országgyűlési iratokra. Minthogy az iratok különböző levéltárakban és könyvtárakban több példányban is megtalálhatók s az összevetés a rossz másolások miatt valóban gyakran szükséges is, a hivatkozásokat egyszerűsíteni óhajtjuk azzal, hogy a következő iratoknak a továbbiakban esetenként csak címeit jelöljük meg az évvel együtt, a példányok forrásait azonban e helyen együttesen adjuk közre. *Rationes evangelicorum* 1618: Orsz. Ltár., Acta Diáét. Cam. F. III. No 7. No 8; Budapesti Egyetemi Könyvtár kézirattára Kaprinay A. 30. tóm. 16—19. f. — *Protestánsok óvása 1618.* május 5: Orsz. Ltár , Acta. Publ. F. 24. No 40; Orsz. Széchenyi Könyvtár kézirattára Föl. Lat. 519. 24. f; Katona: Hist. crit. XXIX. tóm. 735—737. p. — *Katolikusok óvása 1618.* Orsz. Ltár. Acta Publ. F. 25. No 8; Budapesti Egyetemi Könyvtár kézirattára KaprinayB. *22.* tóm. 153—155. p. — *Gravamina statuum et ordinum catholicorum* 1619: Orsz. Ltár., Acta Diáét. Cam. F. 1. No 2; u. ott Arch. Regn. Lad. L. base. B. No 12; u. ott Kovachich-féle Acta Diáét. I. tóm.; u. ott Jcszenák Itár. 171. ez. tóm. 240—252. p.; Orsz. Széchenyi Könyvtár kézirattára. Tol. Lat. 519. 131—135. p; u. ott Quart. Lat. 400. 29—36. p; Katona: *Hist. crit.* XXX. 162—182. 1.; *Gravamina statuum et ordinum evangelicorum 1619:* Orsz. Ltár., Acta Diáét. Cam. F. I. No 2 és F. III. No 7. No 7, 9, 18; u. ott Kovachich-félc Acta Diact. I. tóm.; u. ott Jeszenák-ltár. 171. sz. tóm. 215—226. 1.; Orsz. Széchenyi Könyvtár kézirattára Föl. Lat. 524.

vény valóban kötelező mindazokra nézve is, akik a törvény meghozatala ellen küzdenek s a törvény kötelező erejét a katolikusok az ország színe előtt nem is vonták kétségbe.[1] Az óvás jelentősége nem is abban volt, mintha a törvénycikket erőtlenné tette volna, hanem erkölcsi segítségében: katolikus részről a további küzdelemben a vallás szabad gyakorlatával szemben kezdettől fogva változatlanul elutasító magatartásra lehetett hivatkozni. Egyébként a katolikus rendek a mezővárosok és falvak jobbágynépének vallásügyében kifejlődött nagy vitába az 1608. évi k. e. 1. t.-cikkre való utalást mindvégig igyekeztek elkerülni, helyette, sőt vele szemben is szívesebben hivatkoztak a bécsi békére, amely — mint láttuk — csak a rendeknek biztosított vallásszabadságot, tehát a katolikus álláspontnak e tekintetben inkább megfelelt.[2] Jóllehet a katolikus

115—228. p.; u. ott Föl. Lat. 519. 118—120. p. — *Responsio statuum et ordinum calholicorum ad admonitionem palatini* 1619; Orsz. Ltár., Acta Diáét. Cam. F. III. No 7, No 16 ég No 20. — *Responsio statuum et ordinum evangelicorum ad admonitionem palatini 1619:* Orsz. Ltár., Acta Diáét. Cam. F. III. No 7. No 15 és No 20; Orsz. Széchenyi Könyvtár kézirattára Föl. Lat. 519. 127—130. p. — *Ad palatinum 1 ter at a statuum et ordinum evangelicorum postulata 1619:* Orsz. Ltár., Acta Diáét. Cam. F. III. No 7. No 13. és 15. — *Észrevételek az evangélikusok gravamináira 1633 j8:* Orsz. Ltár., Acta Diáét. Cam. F. III. No 13. No 2. — *Dobronoky György discursusa 163JI8:* Orsz. Ltár., Acta Diáét. Cam. F. III. No 13. No 7. Más forrásadatokra esetenként teljes jelzettel utalunk. — A szóbanforgó utalás *Responsio statuum et ordinum evangelicorum ad admonitionem palatini 1619.*

[1] A katolikus királyi tanácsosok 1609. október 7-én az összehívandó országgyűléssel kapcsolatban tett előterjesztésükben azt a véleményt fejezték ki, hogy az 1608. évi vallásügyi törvények semmiseknek volnának tekintendők, de a katolikus rend, mivel az erőszak fenntartja azokat, tűri. Zsilinszky, II. k. 5. 1. A törvényt — egyébként tarthatatlan érveléssel — ez a felfogás is elismerte s azt a továbbiakban sem vonták kétségbe, vele mint érvényes jogszabállyal számoltak. Ezzel szemben újabban olyan fejtegetés látott napvilágot, mintha a katolikus klérus óvása következtében a törvény elvesztette volna erejét. Pompéry Aurél: *A főpapok rendjének, ellenmondása 1608-ban.* Religio 1917. 642. s köv. 11.; a tanulmány írója elérhetetlen célt tűzött ki. -- *Timon Ákos* szerint a törvénycikk a kát. egyház szemszögéből nem létező, mert a kát. egyház más egyház létjogot maga mellett nem ismeri el. I. m. 98. 1.

[2] Cavriani Octavian magyaróvári főkapitány ión március 28-án azt írta Thurzó György nádornak, hogy az ország »constitutió«-iban nem találta azt, mintha a parasztok maguk vihetnek papot

egyház óvással élt a törvénycikkel szemben, igyekezett a törvénycikkben megnyíló lehetőségeket is kihasználni s a protestáns lakosságú felsőmagyarországi városokba a törvénycikkre hivatkozással katolikus papokat bevezetni,[1]

Magával az 1608. évi k. e. I. t.-cikkel, illetőleg ennek a mezővárosok és falvak vallási gyakorlatára vonatkozó tételeivel szemben a katolikus álláspont kifejezetten az volt, hogy a törvénynek a szabadsága nem sértheti a földesúri birtokon nyugvó kegyúri jogot. A törvénycikk meghozatala után következő első években azonban a katolikusok figyelme elsősorban nem erre a kérdésre, hanem a Bocskay-felkelés idejében eladományozott és zálogba írt egyházi javak visszaadására, az egyházi tizednek világi bíráskodás alá történt rendelésére, a felállítani rendelt protestáns egyházkormányzati szervek részére elvont jövedelmekre, a főpapság tisztségviselésének korlátozásaira, a jezsuitáknak birtok bírásától történt eltiltására s általában magának a vallási szabadság törvénybeli elismerésének, mint minden sérelem kútforrásának veszélyeire irányult.[2] Ha mégis konkrét vallási sérelmeket tettek panasz tárgyává, ezek már ekkor is elsősorban a kegyúri jog szemléletét fejezték ki. A reformáció és ellenreformáció erőbeli viszonyainak kezdeti eltolódására is jellemző, hogy míg az 1613. évi országgyűlésen a katolikus volt a panaszkodó fél s a panaszok között számos volt olyan is, amely a földesúri kegyúri jog szempontjából tekintve volt sérelem, addig öt év múlva, az 1618. évi országgyűlésen már a protestánsok álltak elő egész lajstromával a sérelmeknek s e sérelmek nagyobb részben a katolikus kegyúri jognak a katolikus földesurak birtokain a protestánsok rovására történt érvényesítése következtében keletkeztek. Előbb, amikor még a protestánsok terjeszkedtek — immár azonban a végső lehetőségeket használva ki — a katolikusok kegyúri sérelmeket panaszoltak. Utóbb, amikor jelentkeztek az ellenreformáció kezdeti sikerei, kegyúri jogok érvényesí-

söt — folytatta — a bécsi békében csak a főutak, nemesek, szabad királyi városok, a korona mezővárosai szabad vallásgyakorlatáról van szó. *Ila,* i. m. 120. 1.

[1] Károlyi Árpád: *Néhány történelmi tanulmány* (Budapest, 1930. Az ellenreformáció kezdetei és Thurzó György nádorrá választása) 360. 1.

[2] Erre vonatkozólag elsősorban Károlyi Árpád utóbb i. m.

tésével indították a védekezésre szoruló protestánsokat panaszokra. A »jus patronatuse nagy gyakorlati jelentőségének megfelelő értékelésben mégis csak akkor részesült, amikor a protestánsok az 1619. évi országgyűlésen — éppen a kegyúri jog révén szenvedett sérelmeken okulva — rendkívül szívós küzdelembe fogtak a vallásszabadságnak ^templommal együtt« való — tehát a kegyúri joggal merőben ellentétes — kimondása végett.

Miként értelmezték katolikus részről a kegyúri jogot s ennek síkján miként szemlélték a jobbágy vallási kérdéseit? Az 1619. évi országgyűlésen a katolikus rendek a király képében megjelenő nádor intelmére kijelentették, hogy sabban van a kegyúri jog ereje és természete, hogy a kegyurak a templomok régi megalapításánál fogva a javadalmat és a templomi szolgálatot azoknak az egyházi személyeknek adják, akiknek akarják#.[1] Ugyanezt mondja Pázmány Péter is az ekkor megjelent, említett röpiratában.[2] A katolikusok kegyúri és többi földesúri jogaik semmiféle sérelmét nem kötelesek tűrni uradalmaikban és földjeiken s jogaiknak szokás vagy oklevél sem állhat ellen.[3] Az urak kegyúri jogát a vallás szabadságának engedményei sem csökkentették,[4] sőt az Apológia írója szerint a klérus és a katolikus földesurak »iurisdictió«-ját és patronatusi jogait a törvények fenntartották. Ez alatt ugyan valószínűleg csak azt kell értenünk, hogy — ezt máskor is hangsúlyozzák — a vallási törvénycikkben a templomról nem esik szó. El kell csak olvasni a vallási gyakorlatot megengedő összes articulusokat és egyetlen szócskát sem találunk a templomok átengedéséről egyik részre sem — írta 1637-ben a protestáns sérelmekre adott katolikus válasz nagy vitázó készséggel rendelkező írója.® A templom tehát sértetlenül a földesúr-

[1] *Responsio statuum et ordinum catholicorum* 1619. (L. 231. 1. 2. jz)

[2] I. m. VI. k. (Opera omnia) k. 500. 1.

[3] *A katolikus rendek óvása 1618.* (L. 231. 1. 2. jz.)

[4] *Responsio statuum et ordinum catholicorum 1619.* (L. 231. 1. 2. jz.)

[5] *Észrevételek az evangélikusok gravamináira 1637/8. (L-* 231. 1. 2. jz.) Már előbb ugyanezt hangoztatta Pázmány a Falsae originis motuumban: »ha semmi egyéb nem volna is, az elég volna a katholikusok ügyének igazságára, hogy ez elmúlt esztendőknek végezésiben soha a parasztoknak az mi templomunkra való szabadság

kegyúré s a földesúr a paróchia, az egyházi javak és jövedelmek, valamint a jobbágyok papi szolgáltatása felett való rendelkezésre a templomhoz fűződő kegyuraság címén szintén igényt tarthat s hasonló jogcímen rendelkezik az iskolával, a temetővel és a haranghasználattal is. Ezeket a protestáns jobbágyok gyakran olyankor is magukénak tartották s a temetőt használni akarták, amikor a templomot már elvesztették, viszont a katolikusok arra a jogelvre hivatkozhattak, hogy a járulékok követik a fődolgot«[1] s emellett a templomban való temetés és a haranghasználat ellen azért is tiltakozhattak, mivel kánonaik szerint ez a templom profanizációjával járt volna.

Abban a szemléletben, amely katolikus oldalon a kegyúri jogról kialakult, maga a *kegyúri* jog többé-kevésbbé eggyé lett a *földesúri* jurisdictióval. Az egyházi jogosítvány a földesúri hatalomhoz kezdett kapcsolódni, sőt a földesúri hatalomhoz önmagától fűződött a kegyúri hatalom. Ennek jeleként ebben az időben már egyszerre szóltak »kegyúri« és sföldesúri« jogról, mintha egy dologról lenne szó. A katolikus rendek a kegyúri jognak és a földesúri »fundus« más jogainak sérelme ellen tiltakoztak,[2] mintha a kegyúri jog a földesúri birtokból folyó egyik, a többiekkel azonos forrású jog lenne. Az 1619. évi országgyűlésen benyújtott protestáns sérelmekre adott válaszukban a zsolnai templom elvételét azzal magyarázták meg, hogy a földesúr »juresuo« élt, az ölyvedi és más templomot pedig az érsekföldesúr és tisztjei »tamquam domini terrestres ac patroni ecclesiarum« vették vissza,[3] a bői templomot a soproni kereszteseknek is,mint olegitimo domino terrestrií kívánják, a lébéni templomot pedig »contra iura dominorum terrestrium« vették el a katolikusoktól.[4] Az 1619. évi katolikus sérelmi irat szerint pedig segyenetlen dolog, hogy a földesurak — és pedig egyháziak — templomaiban más vallású prédikátorok végeznek isteni tiszteletet, miközben magok a földesurak az istentiszteletről elzánem engedtetett, mely nyilván kitetszik minden végezéseknek számos felkereséséből és az ellenkezőknek cselekedetekből «

[1] *Észrevételek az evangélikusok gravamináira 1637/8.* (L. 231. 1. 2. jz.)

[2] *Katolikusok óvása 1618* (L. 231. 1. 2. jz.)

[3] Orsz. Ltár., Acta Diáét. Fasc. III. No 7. No 19, 10. pont.

[4] U. ott 19, 23. pont.

ratnake.[1] Nem kegyúr, hanem földesúr sér elméről-jogáról beszélnek, s hogy e kifejezésekben nem csupán a jogcím pontatlan megjelölését kell tekintenünk, hanem fogalom-eltolódást, olyan fejlődést tehát, amely a kegyuraságot annak egyházi forrása és jellege nélkül a földesúri birtoklás természetes velejárójának tekintette, a templomért folyó küzdelmek világosan tanúsítják. A fogalom tartalmának alakulására igen jellemző a sok nemestől lakott pozsonymegyei Nagymagyar 1615-ben lefolyt templom-pere. A pert a nagymagyari luteránus nemesek indították a templom birtokában levő református nemesek ellen. A luteránusok azt állították, hogy a templom patrociniumához ők, a luteránusok a wnajor parse. A református nemesek pedig arra hivatkoztak, hogy »a templom az ö földjükön áll s a község is egyértelemben van a református pap mellette. A nádor — Thurzó György — utasította az alispánt, állapítsa meg, hogy »valamely religion való superálja-e az másféléié s a többséghez képest tétessen be papot. Ekkor azonban a perbe beavatkozott a pozsonyi klarisszák konventje is, mint nagymagyari földesúr s azt állította, hogy a templom kegyúri jog címén reánéz, minthogy »maiorem partem bonorum, eiusdem parochiae ipsorum essee. Nagymagyar és a hozzá tartozó falvak nagyobb és több része is az övék — mondták az apácaasszonyok. A reformátusok hamar kiestek a perből. A nádor nem óhajtott a kegyúri kérdésbe belemenni, mondván, hogy »ha az apácák jus patronusságot akarnak keresni, más útra kell abban procedálni, mert most nem az fundusról, hanem az prédikátornak a személyéről és vallásáról vagyon disputatio, az kegyúri kérdést az ítélet mégis eldöntötte, a lutheránusok elutasíttattak, mert nem bizonyult be kegyúri joguk, ellenben kiderült, hogy egyformán van kegyúri joguk az apácáknak és a lutheránus Ölgyay-családnak, miért is a templom és a temető közös használatára utasíttattak azzal, hogy mindkét fél tarthat a maga vallása szerint papot; a paróchia és az iskola az Olgyayaké lett, minthogy ők építették? A perben tehát előbb protestánsok vitatkoztak a többség és a templom fundusának jogával, végül azonban az apácák és az egyik luteránus nemes

[1] *Gravamina staluum et ordinum catholicorum 1619.* (L. 231. 1. 2. jz.)

[2] M. Prot. Egyh.-tört. Adattár IX. 1—35. 1.

család osztozhatott meg a templomon, paróchián, iskolán, temetőn, annak megfelelően, hogy kinek birtokán és költségével épült. Az ítélet tehát végül is a kegyúri jog szelleméhez igazodott, magának a kegyúri jognak az egyház részéről történt adományozása azonban nem jött kérdésbe.

Az éles küzdelem erről az állomásáról is hamar tovább sodorta a kegyúri jogot. Az 1618—1619. évi országgyűlések· vitáiban a földesúri joggal azonosult kegyúri jog alapjáról már nem beszéltek: ami a földesúr birtokán volt, az a föld jogán övének volt tekintendő. A földbirtok, a fundus jogának döntő szerepét e tekintetben világosan szövegezte meg Dobronoky György, a nagyszombati egyetem jezsuita rektora 1637. évi országgyűlési Discursusában: «mivel a fundus, amelyen a templom van, a földesúré és ezáltal bárki a maga földjén a templomra nézve kegyúri *joggal rendelkezik,* világos, hogy a templomhasználatot azoknak adja, akiknek akarja s elveszi azoktól, akiknek meghagyni nem akarja; ha kálvinista vagy lutheránus parasztok használják a templomot, ez nemcsak a katolikus vallásra nézve sérelmes, hanem a földesúr fundusára nézve is.[1] A kegyúri jog tehát a földesúri · jog része, annak járuléka lett s ezzel a magyar kegyúri jog rendszere, miként Timon Ákos is megfigyelte, visszakanyarodott arra az elvi alapra, amelyet a római katolikus egyház a XIII. században nagy küzdelemben küszöbölt ki: a kegyuraság tisztán világi jogalapon, a dominium jogán nyugszik.[2] A világi dominium jogának ez a rideg érvényesülése különösen akkor jelentkezett élesen, amikor valamely községnek több földesura volt. Ilyenkor a «potior«, tehát a birtokosabb, a nagyobb birtokú földesúr pusztán azon a címen, hogy a dominium nagyobb részével ő rendelkezik, igényt formált a templommal való rendelkezés jogához is.[s]

Amikor a kegyúri jog azonosult a földesúri jurisdictióval, a világi dominium jogával, a jobbágyoknak azzal a követelésével szemben, hogy a földesúri mezővárosokban és a falvakban az ő vallásukban tartassák meg a templom, az egyház joga mellett teljes érdekeltségében harcolt már a földesúri jog. Ugyanakkor azonban az 1618 óta kialakult

[1] *Dobronoky György discursusa.* (L. 231. 1. 2. jz.)

[2] *Tímon,* (A pürbér) 103. 1. — Poinpéry Aurél: *A földesúri jog is ai ellenreformáció.* Religio 1917. 479—494· 1.

[3] 11a, 209—210. 1.

katolikus állásfoglalásban szükségszerűen igen erős hangsúlyozáshoz jutott a földesúr és jobbágy viszonyának rendi és társadalmi tartalma. Ha ugyanis a parasztok szabad vallásgyakorlatához hozzáadják a templomot is, olyasmit adnak, ami a jobbágyot a nemesi birtokrendszerben nem illetheti meg. A templom átadása katolikus álláspont szerint a földesúri-kegyúri jognak a parasztok kezébe való átengedésével egyértelmű.[1] Katolikus oldalon különösen szerették hangsúlyozni, hogy a templom átengedésével a földesúr a földesúri jogon túl a valóságban vallási életében is megrövidül, mert ha a templomot másvallású jobbágyoknak engedi át s a jobbágyok tetszésük szerint vihetnek be papot, akkor maga a földesúr lesz az, aki templomában nem gyakorolhatja a maga vallását.[2] Ámbár ennek az ellenvetésnek a gyakorlati jelentőségét nagy mértékben csökkentette az a körülmény, hogy a mezővárosok és jobbágyfalvak nagyrésze olyan földesurak kezében volt, akik több — esetleg tizekre, sőt százakra menő — templommal is rendelkeztek, amelyek mindegyikére a maguk vallási élete szempontjából nem lehetett szükségük, katolikus részről valóban reámutathattak olyan esetekre is, amikor az úr és jobbágy templomhasználata komolyan összeütközött. Protestáns jobbágyok kezére jutott olyan templom is, amelyben a katolikus földesúr ősei pihentek díszes síremlék alatt.[8]

A katolikus érvelés *a jobbágy birtokképtelenségét* hívta segítségül, de azután különösen is kidomborították a paraszt társadalmilag alárendelt helyzetét. Miért szoruljon a földesúr háttérbe jobbágyaival szemben? Milyen ratio tanácsolja,—

[1] (Nem méltó s nem is lehet, hogy a földesurak, úgymint az egyházaknak megyés urai megfosztassanak a templomokon való igazságoktól és azt az parasztoknak engedgyék, amint meglenne, ha az parasztoknak akarattyuk szerint az templomok az régi fundálások és uroknak akarattyuk nélkül nekiek adatnának« — irta *Pázmány Péter* a Falsae originis motuum-ban.

[2] Pázmány Péter: *Falsae originis motuum-Λ,* továbbá a *Rés· ponsio statuum et ordinum catholicorum 1619.* (L. 231. 1. 2. jz.) Az 1618. és 1619. évi országgyűlések katolikus vitairatai gyakran csaknem azonos szavakkal érvelnek Pázmánynak nyomtatásban csak 1620-ban megjelent röpiratával, ami arra látszik mutatni, hogy a katolikus rendek álláspontját az országgyűlési tárgyalásokon Pázmány irányította.

[3] *Észrevételek az evangélikusok gravamináira 1637I8.* (L. 231. 1. 2. jz.)

kérdik a katolikus rendek 1619-ben — hogy a katolikus földesúr adja át a parasztoknak a templomát. Ilyen »potestas dictatoriae a parasztoknak nem engedtetett, a paraszt nem számít a rendek közé.[1] Magyarországon a parasztoknak sohasem is volt templomuk.[2] Adassék nekik ilyen »ius inusitatum«,[3] holott patronusok nem lehetnek, mert a patronatus nem a parasztra, hanem a földesúrra néz.[4] Miért tétessék a paraszt eléje a földesúrnak? kérdik 1619-ben.[5] »A vallásnak szabadsága — írta Pázmány 1619-ben röpiratában — nemcsak a parasztoknak engedtetett, hanem az uraknak is, ennek az engedésnek erejével nincsen több igazságok az parasztoknak a templomokhoz, mint az uraknak, sőt minthogy minden okosság azt kívánja, hogy egyébaránt hasonló állapotban lévén, az úr megelőzze a jobbágyot, következik, hogy az végezéseknek erejéből, melyek az vallásokban való szabadságot engedik, inkább kellessék az földesúrnak magáért és az ő vallásáért a templomot elfoglalni, hogy sem mint az jobbágyoknak.«® »Szükséges-e a templom a vallás szabadságához — kérdezték a katolikus rendek 1619-ben a protestánsok követeléseire válaszolva — mert ha igen, a földesúr megakadályoztatik a vallásszabadságban, ha a templomot jobbágyai elfoglalják.[7] Ha a földesúr meglehet templom nélkül is, miért ne lehetnének meg a parasztok is? — kérdezte Pázmány.[8] A földesúr az általa helyreállított templomban tiltassék el a maga vallásának gyakorlatától — kérdezik a katolikusok 1637-ben — s vigyék el a parasztok a pálmát. El lehet mondani Jerémiás próféta siralmaival: a szolgák uralkodnak felettünk.[9]

A kor vallási lelki világában nem hangozhatott el meggyőző erő nélkül az a katolikus érvelés sem, hogy ha templomaiba protestáns prédikátorokat enged be a katolikus

[1] *Resbonsio statuum el ordinum catholicorum 1619.* (L. 231.1. 2. jz.)
[2] *Dobronoky György discursusa.* (L. 231. 1. 2. jz.)
[3] *Katolikusok óvása 1618·* (L. 231. 1. 2. jz.)
[4] *Timon* i. ni. 102—103. 1.
[5] *Responsio statuum et ordinum catholicorum 1619.* (L. 231. 1. 2. jz.); Pázmány Péter: *Falsae originis motuum.*
[6] *Pázmány* u. ott.
[7] *Responsio statuum et ordinum catholicorum 1619.* (L. 231. 1. 2. jz.)
[8] *Pázmány* u. ott.
[9] *Észrevételek az evangélikusok gravamináira 1637/8.* (L. 231. 1. 2. jz.)

földesúr, a pap tulajdonképpen ellene fogja izgatni a népet.[1] Az Apológia írója kérdezi: milyen jogon követelik a klérustól, hogy lutheránus-kálvinista papokat engedjenek be a templomaikba az evangélium megrontására, a nép félrevezetésére, a szent helyek profanizálására s ne zárják ki őket, akik a műveletlen »népecske« (plebecula) vigyázatlan együgyűségén keresztül hintenek mérget? őket gazdagítsák javadalmakkal?[2]

Minthogy a katolikus szemléletben a kegyúri jog a földbirtok jogával azonosult, a katolikus érvelésben nagy szerephez jutott az az állítás, hogy a parasztoknak azért sem engedhető át a templom, mert nincs birtokszerzési képességük. Werbőczi Istvánnak az 1514. évi törvényeknek megfelelően szövegezett kijelentését — »a parasztnak munkája bérén és jutalmán kívül urának földjén, a hereditására nézve semmi joga nincsen, hanem az egész föld tulajdona a földesurra néz« — 1604-ben még, mint láttuk, a protestáns rendek idézték a kassai főkapitánnyal szemben. Amióta azonban a protestáns rendek a mezővárosok és falvak számára vallásszabadságot kívántak, többé nem hivatkoznak Werbőczi e rideg tételére, annál inkább azonban a katolikusok. A katolikus érvek között a Werbőczi-tételt először 1618-ban valószínűleg a magyar törvényeket és a Hármaskönyvet jól ismerő Pázmány Péter alkalmazta a katolikusok óvásában, majd ezután egyformán találkozunk Werbőczi szavaival 1619-ben a katolikus rendeknek a nádor intelmére adott válaszában, a katolikus részről előterjesztett kibontakozási tervben, Pázmány Péter röpiratában, 1620-ban a besztercebányai végzésekkel szemben szerkesztett sérelmi iratban, 1637-ben Esterházy Miklós kijelentéseiben, Dobronoky György nagyszombati jezsuita rektor országgyűlési Discursus-ában, a protestáns sérelmekre 1637-ben tett katolikus észrevételek között, 1645-ben a császár követei részéről készített tárgyalási iratban s hivatkozott reá Esterházy Miklós nádor is a tervezett 1642. évi országgyűlésre készített vallásügyi elaborátumában.[8] Valóságos szálló-

[1] Zsilinszky Mihály: *A linzi békekötés és az 1647-ki vallásügyi törvénycikk története.* (Budapest, 1890). 121. 1. — *Észrevételek az evangélikusok gravamináira 1637/8.* (L. 231. 1. 2. jz.)

[2] Balásfi, i. m. (Apologia), öo. 1.

[3] *Katolikusok óvasa 1618; Responsio statuum el ordinum catholicorum 1619.* (L. 231. 1. 2. jz.); *Ha,* 259. 1.; Pázmány: *Falsae*

igévé lett a nagy vitában. Szinte szó szerint, de legtöbbször a Werbőczi müvére történt hivatkozás nélkül ismétlődik. Ha tehát a jobbágyot csak munkája bére illeti meg, de földje nincs, sőt — miként Werbőczi szavait nyomatékosabbá is teszik — egy arasznyi, egy talpalatnyi, egy tenyérnyi földje, sőt egy fácskája sincs,[1] hogyan lehetne joga a templomhoz? Abban sincs tehát igazságtalanság, ha a templomot elveszik tőle. A földesúr szabadsága nagyobb, mint a paraszté, az urat és a parasztot összehasonlítani is méltatlanság. Ha a parasztok nem tűrik, hogy nekik határt szabjanak, mennyivel kevésbbé tűrheti a maga fundusán a nemes, a báró, a gróf, a király.[2] Ezek az indokok már merőben a jobbágy földesúri alávetettségére támaszkodtak s nem a kegyúri jogból, hanem egyedül a földesúri hatalomból merítették azt az ellenvetést is, hogy az apácaszakállasi jobbágyoktól, akik a maguk költségén építettek templomot, templomukat el lehetett venni, mert a jobbágyok csak a földesúr fundusára építhettek, ha pedig a jobbágyok a földesúr tudta nélkül építkeztek az úr fundusára, akkor uruknak építkeztek.[3] A földesúri hatalomhoz az is hozzá tartozik, hogy az urak a jobbágyokat tetszésük szerint elbocsáthatják[4] vagy megtarthatják s a katolikus rendek 1619-ben és Pázmány röpirata ki is jelentették, hogy inkább elengedik jobbágyaikat, semhogy átengedjék nekik a birtokaikon levő templomokat.[5]

originis motuum; Orsz. Ltár., Acta Diáét. Cam. F. III. No 8. (az 1620. évi sérelmi irat); *Zsilinszky* i. m. (Az országgyűlések vallásügyi tárgyalásai) II. k. 373, 489—480. 1. (1637, «645); *Dobronoky György discursusa; Észrevételek az evangalikusok gravamináira 163JI8.* (L. 231. 1. 2. jz.); Hajnal, 260. 1.

[1] *Responsio statuum el ordinum catholicorum 1619.* (L. 231. 1. 2. jz.); Zsilinszky i. m. (Az országgyűlések vallásügyi tárgyalásai) II. k. 491· 1-

[2] *Dobronoky György Discursusa* (L. 231. 1. 2.jz.); Zsilinszky i. m. (Az országgyűlések vallásügyi tárgyalásai) II. k. 490- 491. I.; Ila, 259. 1.

[3] Orsz. Ltár., Acta Diáét. Cam. F. III. No 13. No 12.

[4] Balásfi, i. m. (Apologia); *Responsio statuum el ordinum catholicorum 1619.* (L. 231. 1. 2. jz.)

[5] Pázmány Péter: *Falsae originis motuum; Responsio statuum et ordinum catholicorum 1619.* (L. 231. 1. 2. jz.). Pázmány azzal a váddal szemben, mintha kijelentette volna »hogy inkább vadak, mint eretnekek lakják az országot«, azt állítja, hogy ezt a kijelentést tette: «inkább akarja, hogy az *6* jobbágyi pusztán hadgyák az falut, hogy sem mint az *6* templomon való igazsága ellen az pa-

A jobbágy vallási kérdése ezen a ponton tulajdonképpen már társadalmi síkra tolódott át s felidézte társadalmi veszedelmek fenyegető képeit is. A protestánsok már az 1618. évi országgyűlésen kijelentették, hogy »ez eleőt is az zentegiházaknak elvétele miat inditatot az tumultus, és most is legh keonnieb és legh hamaráb szendül feol az parasztczagh erettee[1] s ez által minden bizonnyal Bocskay mozgalmára utaltak, viszont a katolikus oldalon úgy látták, hogy éppen a templomok átengedésével adnának okot a parasztnak arra, hogy »ura ellen támadna. «[2] Ha az elvett templomok ügye a parasztokra bízatnék, veszélyes fegyvert kapnának a kezükbe a nemesség ellen, örökös gyűlölet tápláltatnék a földesúr és jobbágya között.[3] Mikor az 1637/38. évi országgyűlésen a protestáns rendek a tőlük elvett templomok ügyében bizottság kiküldését kívánták, Esterházy Miklós nádor azzal szegült ellene, hogy ez sok kellemetlenséget szerezne, eddig — mondta — morgó társunk volt a jobbágy, de ezután pörös urunk lenne, a nemes vármegyék pedig köteles szolgák lennének a földesurak ellen.[4] A nádor 1642. évi vallási memorandumában a protestánsoknak a katolikus földesurak jobbágyai érdekében vállalt actorátusát egyenesen »impertinens«-nek, az ország törvényeire és a földesúri jogokra sérelmesnek bélyegezte,[8] 1637-ben pedig a protestáns rendekre — miként egy protestáns követ által készített naplóban olvashatjuk — azzal támadt, hogy »pastornak boczkorat jobban böczülik, hogy sem egy római királt,« mire a protestáns naplóíró zárójelek között megjegyezte »ezt talán nem kel vala nekie mondani, rasztok a templomokat magoknak foglallyák.« A Pázmánnyal szemben emelt vád a Bethlen Gábor által Alvinczi Péter tollából 1619-ben kibocsátott Querela Hungariae-ben hangzott el. Bethlen Gábor Zsigmond lengyel királynak 1619. október 7-én írt levelében hadjárata indoklásában szinten említi az érsek állítólagos kijelentését. Hatvani Mihály: *Magyar történeti okmánytár.* (Pest, 1857. Mon. Hung. Hist. I. s. i.k.) 156—157. 1.

[1] *Jiatíones evangelicorum 1618.* (L. 231. 1. 2. jz.)

[2] Argumenta pro templis. Budapesti Egyetemi Könyvtár kézirattára. Kaprinay B. 22. 156—157, A. 20, 19.

[3] Zsilinszky, i. in. (Az országgyűlések vallásügyi tárgyalásai) II. k. 490—491. 1.

[4] U. ott 404.

[5] Hajnal, 260. 1.

mert az magyarsagh mindkor tistelte az eo fejedelmét és most is tisteli.«[1]

így alakult ki és merevedett meg a nagy vita katolikus érvelése. Katolikus oldalon a »végszükség«-ben[2] felismerték, hogy a kegyúri joggal a már csaknem protestánssá lett országot ki lehet a sarkaiból fordítani. Hiszen 60—70 főúr megnyerésével az ország jobbágynépének nagyobb fele már katolikus földesuraság alá kerül s ezt a jobbágyságot a földesúr kegyúri jogával át lehet a katolikus egyházba vinni. Az egyházi kiváltságból fakadó kegyúri jog azonban úgy volt teljesebben kihasználható, ha a földbirtok jogához fűződik. Ennek következtében az a szál, amely a földesúri egyházi jogot már a középkor végén is lazán fűzte magához az egyházhoz, most teljesen eloldódott[8] s a kegyúri jog a földesúri, tehát a világi hatalomba fonódott. Ez a fejlemény egyházilag nem volt igazolható semmiképpen, de a magyar rendi közjogi szemlélettel jól összefért. A magyar közjog alapjára helyezkedve azután a katolikus érvelés akaratlanul is a Werbőczi-szemlélet síkjára szorult. A magyar nemesi jog páratlan tekintélyű rendszerezőjét segítségül hívhatta s elsősorban a vita katolikus álláspontjának kialakítója. Pázmány Péter tudott a Hármaskönyvvel kezében sikeresen hadakozni.[4] A nemesi földbirtok jogát védve, a jobbágyok templomigényében jelentkező birtokjogi sérelemmel

[1] L. A naplóról a 218. 1. 3. jz.-ben.

[2] *Timon Ákos* használja ezt a kifejezést. I. m. 103. 1. A végszükséglet mégis úgy kell értelmeznünk, hogy a katolikusok a kegyúri jog fegyveréhez csak akkor nyúltak, amikor a nagybirtokosok körében megindult az áttérés s Így a jus patronatus eszköze gyakorlatilag is értékelhető lett. Az 1608. évi koronázás előtti első törvénycikkel szemben beadott katolikus óvásban még nem is említették a kegyúri jog sérelmét, sőt a mezőváros és a falu vallási szabadságának reájuk nézve sérelmes tartalmát sem. A sérelem először a klérusnak 1612. január 14-én a király elé terjesztett kérelmében jelenik meg, ekkor még szerényebb igénnyel: kérik, hogy a katolikus földesuraknak birtokaikon szabad legyen katolikus lelkészeket tartani. *Zsilinszky Mihály,* i. m. II. k. 65. 1. Pázmány tanítói mozgalmának a nagybirtokosok körében mutatkozó fokozódó sikerei után jutott növekvő szerephez a kegyúri-földesúri jog.

[3] V. ö. Szekfü, III. k. 254. 1.

[4] »Pázmány küzdelmeit mindenkor a törvényekkel és különösen Werbőczi Ilármaskönyvével kezében vívta meg.« *Ttmon Ákos:* Pázmány Péter a jog és igazság védelmében (Budapest, 1021) 10. 1.

szemben magától adódott a katolikus érvelés számára annak hangoztatása, hogy a jobbágy jogtalan, birtokra képtelen. Az ilyen érvelés azonban nem maradhatott a jogi tételek elvont területén, hanem — a társadalom eleven kérdéseit érintve — a jobbágy társadalmi megítélésének, a jobbágyságról alkotott társadalmi szemlélet formálódásának a területére is áthatolt: a jobbágyság fejére idézte minduntalan Werbőczi roskasztó szavait.

IV.

A jobbágy vallásügyében folyó küzdelemben a protestáns szemléletnek és állásfoglalásnak az útját az a veszély jelölte ki, amely a földesúri mezőváros és a falu szabad vallási gyakorlatát a templomnak, továbbá a paróchiának, az egyházi javaknak s a temetőnek földesúr által való elvétele esetén fenyegette. A veszélyek az ellenreformációnak a főurak körében elért kezdeti sikerei után az 1610-es években teljes mértékben kibontakoztak a protestánsok hátrányára, viszont azok a jogi alapok, amelyekre állva a protestánsok a templomokat a mezőváros és falvak részére követelték, felette vitathatók voltak.

Olyan jogforrásra ugyanis, amely a vallásgyakorlattal együtt a templomról is szólt, a protestánsok csupán egyre mutathattak: Mátyásnak 1606 szeptember 25-én a bécsi békéhez a békével elégedetlen országgyűlési rendek kielégítésére pótlólag kiadott »assecuratoria« vagy »explicatoria« levelére, amelyben a főherceg kijelentette, hogy a bécsi béke pontjának »absque tamen praeiudicio catholicae románé religionis« záradékát nem rosszhiszeműen iktatták be s hogy »utraque pars in eorum religione, confessione, usu, exercitio et templis non turbenture.[1] Ámbár az oklevél a bécsi békével szemben támasztott protestáns követeléseknek, ezek között a templomhasználatra vonatkozónak óhajtott eleget tenni, katolikus részről joggal vetették ellen, hogy nem koronás király adta ki, így az ország törvényei szerint nincs ereje. A protestánsok azt vitatták, hogy a főherceg teljes királyi meghatalmazás birtokában volt s ha az explicatum kiállítója által kötött s a király által megerősített bécsi szerződés érvényes, akkor érvényes az ugyanazon meghatal-

[1] M. O. E. XII. k. 700. 1.

mazás alapján és ugyanazon meghatalmazott által hozzáfűzött explicatoria, vagyis a kérdéses oklevél is. Viszont katolikus részről azzal felelhettek, hogyha a bécsi szerződésnek királyi megerősítésre volt szüksége, mennyivel inkább szüksége lett volna a főherceg magyarázó oklevelének. Katolikus oldalon az 1619. évi országgyűlésen azt is kijelentették, hogy a kérdéses oklevelet, mely a protestánsok állítása szerint az ország levéltárába helyeztetett, nem látták, de ha elfogadnák is, hogy az oklevél érvényes, ez csak az ő javukra szólna, mert a magyarázó oklevél többet nem nyújthat az alapszerződésnél, már pedig a bécsi szerződés csak a rendek vallásszabadságát biztosította, nem pedig a «parasztokét is, kikről abban az articulusban semmi emlékezet nincsen«, így tehát az oklevél szerint sem a parasztoknak engedtetett a templomokkal való élés, hanem uraiknak.[1]

A protestánsok azt a jogot, hogy a mezővárosok és a falvak népe a maga vallásának megfelelően rendelkezhetik a templomokkal, az említett oklevél gyönge támasztékán kívül magára az 1608. évi k. e. első törvénycikkre alapították. A törvénycikkben valóban szó volt arról, hogy a mezővárosok és faluk szabadon gyakorolhatják a vallásukat, de nem volt szó a templomról. A protestánsok azonban így okoskodtak: »sub universal! comprehenditur et particulare et sub toto parse, ha tehát az articulusban a templom nincs is említve, az általános szabadság a templomot is magában foglalja. Ha azt tagadnánk, — mondták protestáns részről — absurdum következnék belőle, mert például a király a választási feltételek között csak általánosságban ígérte a rendek szabadságainak és kiváltságainak megtartását, tehát ha az általánosban nincs a részleges, akkor a király elfoglalhatja a váraikat, birtokaikat és városaikat.[2] Érvelésüket a protestánsok azzal támasztották

[1] *Graves ac justae rationes* (Forgách Zsigmond nádor intelme a rendekhez) 1619. Orsz. Ltár., Acta Diáét. Cam. F. I. No *2.* és F. III. No 7. No 15; 11. ott a Kovachich-féle Acta Diáét. I. tóin.; 11. ott Jeszcnák Itár. 171. sz. tóm. No *2; Rationes evangelicorum 1618; Responsio statuum et ordinttm catholicorum 1619; Responsio statuum et ordinttm evangelicorum lórg* (L. 231.1. *2.* jz.); *Pázmány Péter:* Falsae originis motuum; Querclanim *Defensio; Ad ialatinum itcrata statuum et ordinum evangelicorum postulata 1619.* (L. 231. 1. 2. JZ·) .

[2] *Rationes evangelicorum 1618.* (L. 231. 1. 2. jz).

alá, hogy ámbár a törvény csak a vallásgyakorlatot biztosítja, de a vallást »leginkább« ott, a templomban szokták gyakorolni.[1] Mire katolikus részről azonban könnyen felelhették azt, hogy a templom éppen a protestánsok hitelvei szerint — különösen is a kálvinistáknál — nem feltétlenül szükséges a vallási cselekményekhez.[2]

A protestánsok további érvet az 1608. évi törvénycikk záradékában találtak, mely kimondta, hogy a vallás szabad gyakorlatában senki sem akadályozható meg. Lehet-e vájjon — kérdezték a protestáns rendek — a vallás gyakorlatának nagyobb megzavarása a templom elvételénél és a papok elűzésénél?[3] Ha a templomot elveszik, akkor a vallásgyakorlat nem szabad — jelentették ki.[4] Arra is hivatkozhattak a protestánsok, hogy ha már a bécsi békeszerződés kimondta, hogy az elfoglalt templomokat mindkét részről vissza kell adni, annál inkább vissza kell adni azokat, melyeket azóta foglaltak el. A protestánsok azt követelték tehát, hogy a vallás gyakorlatának zavaróit II. Ulászló 1507. évi decretumának 8. articulusa szerint büntessék.[5] Ezek a sokszor már merőben jogászi okoskodásokban kicsattanó érvek és ellenérvek próbára tették mindkét fél vitatkozó készségét. A katolikusok nem mulasztották el, hogy rámutassanak a protestánsok eljárásának következetlenségére is: a templomnak elvétele miatt a törvényre hivatkozva panaszokat adnak be, viszont ugyanakkor az »una cum templis« törvénybe iktatását követelik. Ha az 1608. évi törvénycikk alapján joguk van a templomhoz, miért követelik a templomhasználat törvénybe iktatását, ha pedig azért követelik, mert a törvényben a templomhasználat nincs benne, akkor sérelmek sem keletkezhettek a

[1] *Rationes evangelicorum 1618; Responsio statuum et ordinum evangelicorum, 1619.* (L. 231. 1. 2. jz); Querelerum *Defensio; Argumenta pro tempiis.* Budapesti Egyetemi Könyvtár kézirattára Kaprinay B. 22. 156—157, A. 30. 19.

[2] *Észrevételek az evangélikusok sérelmeire 1637)8.* (L. 231. 1.2. jz.); Hajnal, 256. 1.

[3] *Responsio statuum et ordinum evangelicorum 1616* (L. 231. 1.2. jz.)

[4] U. ott és az evangélikus rendek 1619 augusztus 6-1 protestatiójában: Orsz. Ltár., Tört. Emlékek, Belügyi iratok; u. ott Acta Diáét. Cam. F. III. No 7. No 15; Sepsi Lackó, 201—204. [1]

[5] *Responsio statuum et ordinum evangelicorum* 1619.(1^.231. 1. 2. jz.)

templomoknak a földesurak által történt elvétele miatt. A protestánsok nem kisebb vitatkozó készséggel felelték: azért követelik az »una cum templise törvénybe iktatását, mert a katolikusok kétségbe vonták az 1608. évi törvénycikknek a templomokra való alkalmazását.[1]

A protestánsok makacsul ragaszkodtak ahhoz az álláspontjukhoz, hogy a vallás szabad gyakorlatával együtt kell érteni a templom használatát is, így nem kerülhették el, hogy a katolikus részről velük szembe állított kegyúri jog tekintetében ne foglaljanak állást. A protestáns érvelés tehát nem szorítkozhatott csupán arra, hogy a főhercegi diploma erejét s a törvényszöveg kiterjesztő értelmét vitassa, hanem szembe kellett szállnia a jus patronatusnak a protestánsok templomkövetelésével szembe szögezett hatalmas fegyverével is. E tekintetben szembetűnő különbséget figyelhetünk meg a protestáns papi szemléletet képviselő »Defensio« írójának, valamint a protestáns országgyűlési rendeknek a felfogása között. A Defensio-nak bibliai idézeteket is sűrűn alkalmazó írója egyáltalában tagadja a földesúri kegyúri jogot. A templom szerinte nem tartozik a földesúrnak sem »allodialis«, sem »feudális« javaihoz, mivel annak az egyház és a nép — akár római katolikus, akár orthodox, azaz protestáns — az ura. Mivel pedig az egyház közös java, azt az egyháztól és a keresztyén néptől a földesúr nem veheti el, mert akkor az emberi összezavarodik az istenivel, az isteni pedig az emberivel. A templomban a f jldesúr a katolikus hitelvek szerint is éppen úgy alá van vetve a papnak, mint a paraszt. Ezért a földesúr az egyházban a vallás vagy a lelki dolgok ügyében nem lehet bíró, annál kevésbbé veheti el a templomot magának, kiűzve belőle a nyájat. A parasztok sem mint parasztok bírhatják a templomot, hanem mint keresztyének, az egyház tagjai a Krisztusban. A földesúr csak nemessége és világi javai, valamint birtokjogai tekintetében tehető a paraszt elé, nem pedig vallására, kegyességére és jámborságára nézve. Megtörténhetik ugyanis és

[1] *Postulata status evangelist.* Oraz. Ltár., Acta Diáét. Cam. F. III. No 15. No 8., u. ott Acta Publica F. 25. No 8.; Budapesti Egyetemi Könyvtár kézirattára, Kaprinay B. 22. 164 165. 1.; Orsz. Ltár., Tört. Emlékek, Belügyi iratok. — Az 1507. évi 8. articulus kimondta, hogy aki nyilván és világosan az ország törvényei ellen cselekszik, ha főpap vagy más egyházi személy, méltósága és javadalma, ha báró vagy nemes, jószágai elvesztésével büntetendő.

sokszor meg is történik, hogy a parasztok sokszor vallásosabbak az úrnál s a kegyességet és jámborságot odaadóbb lélekkel gyakorolják. A kegyesség és az igaz vallás értelme nem mindig az uralom, a hatalom, a külső fény mellett található meg. Amellett azonban, hogy a Defensio írója a templomok tulajdonát magára az egyházra és a benne foglalt népre ruházza, Werböczi István Hármaskönyvére utalva azt is ellenveti, hogy Magyarországon a jus patronatus egyedül a királyé, ebből pedig arra a következtetésre jut, hogy ezt a jogot királyaink a vallás szabad gyakorlatát megállapító törvényekkel és oklevelekkel a protestánsokra éppen úgy kiterjesztették, mint a katolikusokra. A törvények — mondja a Defensio írója — a vallásnak mindazokban a templomokban való szabad gyakorlását biztosítják, amelyekben a törvények kibocsátásakor a vallást szabadon gyakorolták. Ez élesen vitatkozó korszakra jellemzően hivatkozik az író arra, hogy a mágnások a kegyúri jog címén birtokaikra bármilyen eretnekséget bevihetnenek, ahány mágnás tehát, annyi vallás keletkezhetnék s ha valamely ispán vagy fejedelem elfoglalná Nagyszombatot vagy Pozsonyt — ez néhány hónap múlva meg is történt (Bethlen Gábor) — a katolikusok templomait a lutheránusoknak adathatnák. De a törökök is joggal vehetnék el a meghódított területen a templomokat és hodzsákat állíthatnának azokba. Nem látjátok esztelen emberek, — kérdi a Defensio írója — hogy a keresztyén nép gyötrésére fegyvert adtok Krisztus és egyháza ellenségeinek kezébe?[1]

Az országgyűlések protestáns rendéinek a kegyúri jogról alkotott felfogása nem volt ennyire merev és a valóságtól elforduló, azonban — ma úgy látjuk — nem részesítették olyan figyelemben, amilyet e nagyhorderejű kérdés kívánt volna. Érveik sem mozogtak mindig azonos szemléleti alapon. Az 1619. évi országgyűlésen a nádor intelmére adott válaszukban kijelentették, hogy a templomoknak a parasztok által való szabad használatából nem árul sérelem a földesúr kegyúri jogára, mert azzal, hogy a templomot a jobbágyok vagy a kegyuraságban vele közös társak használják, a földesúr tulajdonát nem veszíti el s rosszabb sem lesz vele helyzete, ha a maga alkotta törvényeinek engedelmeskedve,

[1] Querelarum *Defensio.*

megengedi a vallás szabad gyakorlatát.[1] Más alkalommal pedig azt hangoztatták, hogy a jus patronatust és a földesúri jurisdictiót ismerik, szivükön viselik, de ezt nem kevesbíti az, ha a földesurak, tehát maguk a törvény alkotói a kegyúri jog érvényesítését a gyakorlatban, a közbéke megóvása céljából, alattvalóikra bízzák, hiszen a tényleges helyzet már úgyis régóta ez. Ezzel a löldesurak vallásgyakorlata a parasztoké mellett nem szorul hátra, mert az evangélikusok nem kívánják a római katolikus uraktól azokat a templomokat, amelyeket a bécsi béke előtt valóságosan nasználtak, hanem csak azokat, amelyeket azóta vettek el a vallási béke megzavarásával.[2] A további fejlődés legfőbb lehetőségét — a korabeli társadalmi és jogi elemek tekintetbe vételével — talán mégis abban a protestáns érvben fedezhetjük fel, hogy a földesúr akkor is patronusa marad az eklézsiának, ha azt más hiten élő jobbágyok használják, hiszen a földesúr jogainak nem prejudikáltak azok az articulusok sem, amelyek megállapították, hogy a jobbágy mivel tartozik a jobbágytelekről urának szolgálni. A földesúrnak meg kell tartani a jobbágyot e szabadságban, mivel az ország végezte így a közjó érdekében.[3] A protestáns rendek állásfoglalása tehát a kegyúri joggal szemben is azt hangoztatta, hogy a jobbágynak törvényben kimondott vallásszabadságához hozzátartozik a templom használata, de ez a használat a földesúr kegyúri jogait nem sérti, mert a földesúr továbbra is birtokosa és patronusa marad a templomnak és az egyházi javaknak.

Azzal a hatalmas eszközzel szemben, amely a katolikus egyháznak a kegyúri jogban a jobbágytömegek vallási állásfoglalásának alakítására ekkor rendelkezésére állt, a protestánsok a tárgyi érvek mellett — mint említettük — hangoztatták a lelkiismeret szabadságának a jogok mérlegén súlyt nem képviselő elvet is s e szabadságot kívánták a parasztoknak is. Mivel — jelentették ki a protestáns rendek az 1619. évi országgyűlésen — egyedül a Szent Lélek feladata az, hogy Isten igéjének hallgatása által a hitet és a

[1] *Responsio slatuum et ordinuni evangeheorum. 1619* (L. 231. 1. 2. jz.)

[2] *Ad palathium tterata statuum et ordtnum evangehcoruni postulata 1619* (L. 231. 1. 2. jz).

[3] *Rationes evangeheorum 1618.* (L. 231. 1. 2. jz.)

vallást az emberi szívekben munkálja s az apostolok és az ősegyház doktorai is egyedül ezt az eszközt alkalmazták Krisztus egyházának a föld egész kerekségére való kiterjesztésében: a lelkiismeret felett való uralom emberi hatalomnak vagy erőszaknak semmiesetre sem engedhető át, csak a mindenható Istennek.[1] A vallás és a lelkiismeret szabadsága a földesúr jobbágyainak is szükséges és üdvös. Az paraszt emberekben is vagyon zelosus christianismus, aky eleőb szenvedne martiromságott semmint hitit el hadná«, tudja a község is, hogy »plus oportet Deo obedire, quam hominibus«.[2] Ezt hangoztatta a Defensio írója is.[3] A lelkiismeret tiszta szabadságában« sértettek igaz ügyéből szóltak a rendek Bethlen 1619. évi kassai gyűlésében,[4] az 1637/38. évi országgyűlésen pedig a prorestánsok sérelmeik közé foglalva arra kérték a királyt, ne engedje, hogy a katolikus földesurak a domíniumot a lelkiismeretre is kiterjesszék, ami egyedül a sajátjuk.[5] A XVII. század első felében már nyomtatott betűvel hirdetik a protestánsok, hogy senkinek sem szabad másokat erőszakkal a maga vallására kényszeríteni.[6] Ez a most még halk hangú emberi

[1] *Responsio statuum et ordinwn evangelicorum. 1619.* (L. 231. 1 2.jz.) — Csaknem hasonló szavakkal fejezte ki álláspontját a kálvinista György Vilmos brandenburgi választó fejedelem végrendeletében: senkinek keresztény lelkiismeretét erőszakolni vagy sérteni nem kívánja, mert a lelkiismeret felett a mindenható Isten magának tartotta fenn az uralmat. Angyal Dávid: *Történeti tanulmányok* (Budapest, 1937.) 250. 1. Thurzó György 1602-ben hangoztatta, hogy az ember két részből áll, tudniillik lélek és testből s hogy a lelket és a jó lelkiismeretet, amely leginkább a vallással tápláltatok, egyedül a »teremtő Isten« számára kell megtartani. Nem tartaná ezért megfelelőnek, hogy más, neki alávetetteket kényszerítsen, t. i. más vallásra, mert a vallás inkább tanulással, mint paranccsal, intéssel és nem fenyegetéssel terjesztetik. Ila, 12—13. 1.

[1] Rationes evangelicorum 1618. (L. 231. 1.2. jz)

[2] Querelarum Defensio.

[4] Zsilinszky, i. m. (A m. országgyűlések vallásügyi tárgyalásai) II. k. 177. 1.

[5] Orsz. Ltár., Acta Diáét. Canc. 1638. f. 121 -130. (Gravamina ev.)

[6] Szekfü, IV. k. 129. 1. Tanulmányunk kereteit meghaladná annak a vitatott kérdésnek a vizsgálata, hogy a lelkiismeret jogát hangoztató protestáns állásfoglalásban milyen része volt az Angliából kisugárzó puritán mozgalomnak. Révész Imre: *A szatmárnémeti nemzeti zsinat és az első magyar református ébredés* (Budapest, 1947) c. munkájában tisztázta az 1646. évi szatmárnémeti

alapjog nyilvánvalóan a helyzet kényszeréből, az önvédelem sugallata alatt kapott szárnyra az egyre szorongatottabb magyar protestánsok oldalán. A naponként őket egyre jobban sodró veszélyben hangzik fel, de el tud hangzani jóhiszemű meggyőződéssel: a protestánsokat kikerülhetetlenül szorítja erre a területre az érdekük, mint a katolikusokat a kegyúri jog világiasítása és a jobbágybirtok tagadása felé.

A lelkiismeret szabadságának megfelel az 1608. évi törvény: minden mezőváros és parasztfalu szabadon gyakorolhatja a vallását. A protestánsok követelésében ez azt jelentette, hogy »valahol a község minemü vallásban vagyon, a templomokban olyan prédikátor legyen és hogy a páterek kimenjenek az országból«.[1] Ez a követelés gyakorlatilag nem szükségképpen jelentette a papválasztásnak a községi gyülekezet által való birtoklását, hiszen a földesúr is állíthatott volna a község vallását követő papot. A protestánsoknak ez az óhaja azonban a katolikus fddesúr alatt élő protestáns községeket tartva szem előtt, a valóságban mégis a község akaratának az érvényesülését óhajtotta biztosítani. Ezen az elvi alapon annál inkább elhelyezkedhetett a protestáns törekvés, mert a reformáció, mint láttuk, a községet kezdettől fogva nagyobb szerephez juttatta az egyházigazgatásban.[2] A községi elvet azonban az életben nem lehetett volna zavartalanul alkalmazni az olyan községekben, amelyek lakossága vegyesen tevődött össze római katolikusokból, evangélikusokból, reformátusokból. Ilyen zsinatnak és a magyarországi puritán mozgalomnak összefüggését s rámutatott a társadalmi háttér szerepére. A fentiek arra mutatnak, hogy a protestánsok már az 1618—1619. évi országgyűléseken hangoztatták a lelkiismereti szabadságot, elsősorban a *Rationes Evangelicorum* és a *Querelarum De/ensio.*

[1] Zsilinszky i. m. (A m. országgyűlések vallásügyi tárgyalásai) II. k. 163. 1. — A «páterek« alatt a jezsuitákat értették.

[2] A református egyházi felsőség adott esetben a református község igényeivel is szembeszállt különös ellenmondásként — a földesúri kegyúri jog veszélyére hivatkozva. A bodrogkeresztúriak elbocsátották papjukat s a zempléni! református dioecesis papi hatósága 1629-ben a helységben lakó nemesek segítségével óhajtotta visszatartani a papot, mondván, hogy »az dominium terrestre és jus pat rónát us változandó és ha az községnek pápista földe.iura leend, a községre is pápista prédikátort vet vagy ha lutheránus leszen az patronus, lutheránus papot viszen be és az nemességnek az kelletlen prédikátor alatt csak nyögni kell.« (Tört. Tár 1909. 193. 1.1

nehézségek elsősorban a nagyobb községekben és a városokban mutatkoztak, helyenként nemcsak azt a kérdést vetve fel, hogy a községbeli felekezetek közül melyiket illesse meg az egyetlen templom, hanem azt is, hogy ha egy-egy községben több templom volt, azokon miként osztozzanak meg. A község szerepének előtérbe nyomulásával és a községek vegyes vallásúvá való átváltódásával párhuzamosan ezért már ebben a korban felvetődött a többség, a *wmaior -parsa* elve. Az elvet esetenként alkalmazták is a protestánsok, a templomot közös használatra rendelték, nem véve figyelembe a katolikus dogmatikus akadályokat. A többségi elv jelentkezését láthatjuk már a Bocskay által Kassán összehívott országgyűlés 1606. évi májusában szerkesztett törvénykönyvében is; ez ugyanis előírta, hogy Nagyszombaton és Gyöngyösön a protestánsokat az átadott templomokban meg kell tartani, Gyöngyösön azonban, mivel a római katolikusok többen vannak, ők választanak templomot.[1] A nagymagyari evangélikusok és reformátusok közül annak a félnek óhajtotta a nádor a templomot juttatni, amely «többnek találtatik«;[2] a római katolikus papi rend pedig 1612-ben, a magyar protestantizmusnak még delelőjén arról panaszkodott, hogy az olyan községekben, amelyekben a protestánsok *többen* vannak, a szolgabírók a katolikusoktól elveszik a templomokat és az iskolákat s azokba protestáns papokat és tanítókat helyeznek.[3] A Bethlen Gábor által Pozsonyban 1619 novemberében összehívott országgyűlés a vitás városokra nézve irányadó elvül fogadta el a többség elvét s ennek megfelelően a paróchiális templomot Pozsonyban, Sopronban az evangélikusoknak, Nagyszombatban a katolikusoknak ítélték, a szakolcai, köpcsényi és holicsi templomokat pedig közösnek nyilvánították a katolikusok és evangélikusok között.[4]

Tehát a község akaratával szemben a község nemesei praerovativáinak segítségül hívása a földesúri-kegyúri jog veszélyét emlegetve!

[1] M. O. E. XI. k. 645. 801. 1.

[2] M. Prot. Egyh.-tört. Adattár IX. 1—35. 1.

[3] Zsilinszky, i. m. (A m. országgyűlések vallásügyi tárgyalásai) II. k. 66. 1.

[4] U. ott II. 200—202. 1.; Katona: *Hist, crttica* XXX. 274—276. 1. Szabályul állították fel, hogy minden városban a főtemplomra azon vallásfelekezetnek van joga, melyben a lakosság többsége tartozik.

A többségi elvnek a jobbágy vallásügyének fejlődésében e korban mégsem volt nagyobb szerepe. Nem nyúltak az elvhez az 1645. évi linzi tárgyalásokon és a jobbágyok vallásgyakorlatát újból szabályozó következő országgyűlésen sem. Az elv semmi módon sem volt összeegyeztethető a katolikus álláspont alapjául szolgáló kegyúri joggal. Minthogy a protestánsok követeléseiben sem jutott komoly szerephez, gyakorlati jelentősége éppen a falvakra és földesúri mezővárosokra nézve a protestánsok szempontjából sem igen lehetett. Maga az elv azonban a katolikus szemléleten vagy legalább is a helyzethez alkalmazkodó katolikus érvelésen is nyomokat hagyott. A katolikus sérelmekben ugyanis ismételten hivatkoztak olyan esetekre, amikor a protestáns földesúr elvette katolikus jobbágyaitól a templomot, holott a helység lakóinak nagyobb része, a »maior parse katolikus volt.[1] Adott esetben Pázmány Péter is alátámasztotta a kegyúri jogot a »maior parse elvével: Bornemissza Jánost felelősségre vonta 1628-ban, amiért az érsekség Somogyi falujából a kálvinista prédikátor kivetését akadályozza, holott a község nagyobb része katolikus s a faluban régebben is katolikus pap volt.[2]

A protestáns rendek a lekiismereti szabadságnak és a többségi elvnek, a kegyúri elv félretételének, illetőleg átalakításának, a templomok parasztkézbe való átengedésének követelményeit nemcsak azért képviselhették, mert ez az állásfoglalás megfelelt a gyakorlati protestáns érdekeknek, hanem azért is, mert a földesúri érdekeket, általában a nemesek rendi kiváltságainak rendszerét azok által fenyegetve nem látták. A jobbágy vallási szabadságáért a protestánsok sem áldozták volna fel a földesúri jogokat, sőt ezen túlmenően az egész társadalmi rendszert. A katolikusoknak a templomi szabadság nyomában a jobbágyveszedelmet felidéző, sőt egy új parasztlázadás rémét festegető állításainak nem adtak hitelt. Ellenkezőleg, azt állították, hogy ha »község«-et állapotában megtartják, abból »nem hogy szarva növekednék, de sőtt inkább nagiob subiectioval leszen az urához is, de ha hetiben zentegihazában meg bantatik, ky ne gondollia azt megh, hogy ne exacerbaltassék és keresztes hadat ne

[1] *Gravamina statuum el ordinum catholicorum 1619* (L. 231. i. 2. jz.)

[2] Hanuy, I. k. 700—701. 1.

indichon, holott reghenten is chak ez világi dologra is keresztes hadat indított«.[1] A rendi előjogokat a protestáns rendek sem óhajtották feladni, a kor rendi szemlélete nem kevésbbé volt sajátjuk. Mikor az 1637. θvι országgyűlésen a kancellár a protestánsok szemére vetette, hogy védelmezik a parasztokat, pedig nincs megbízó levelük tőlük, velük a földesurak szabadon rendelkezhetnek, miért panaszkodnak hát?— a protestánsok szónoka önérzetesen jelentette ki, hogy ők nem a parasztok, hanem a nemesek követei s jól tudják, nemesi szabadságuk azt hozza magával, hogy a paraszt nem ellenkezhetik a nemessel.[2] A protestánsok azonban a nemesi szabadságot a jobbágyok templomhasználatával nem látták megrövidítve sem veszélyeztetve s a katolikus aggodalmak e tekintetben valóban túlzottak is voltak, hiszen az országban a parasztok sok helyen a valóságban már két-három emberöltő óta részesei voltak a féltett kegyúri jogoknak, de ez a részesedés a nemesség kiváltságos társadalmi állását és előjogait éppen úgy nem csökkentette, mint a parasztság alávetett társadalmi állásán sem változtatott.

A protestáns rendeknek a kegyúri jogban foglalt földesúri érdekkel szemben mutatkozó lényegében közömbös állásfoglalásában azonban minden bizonnyal része volt annak a körülménynek is, hogy a protestáns rendek oldalán ennek a földesúri érdeknek kisebb volt és egyre kevesebb lett a gyakorlati jelentősége. A nagybirtokos főurak között egyre kevesebb volt a protestáns vallású. A túlnyomó, nagy részben protestáns ország katolizálása 1609-ben indult meg,[3] de már egy évtized múlva a katolikusok az országgyűlésen a főrendek között az egyházi főrendek nélkül is többségbe kerültek. Az arány ezután egyre jobb lett a számukra, pedig már az 1619. évi 60—70 főnyi katolikus főnemes mögött is az ország jobbágynépességének nagy tömegei álltak. A protestáns nagybirtok érdekei egyre kevesebb súllyal léphettek fel a protestáns rendi állásfoglalásban. Az 1637/38. évi országgyűlésen a protestáns naplóíró szerint a lutheránus

[1] *Rationes evangelicorum 1618* (L. 231. 1. 2. jz.)

[2] Zsilinszky, i.m. (.4 *m. orstággyülések vallásügyi tárgyalásai}* II. k. 394—395·!·

[3] Károlyi, i. ni. *(Ai ellenreformáció keiddel s Thurió György nádorrá választása)* 287. 1.

urak »kevesen valánakc[1] Az 1640-es években az országgyűlésen már csak néhány protestáns főúr jelent meg, az 1650-es években pedig az országban is csak 5 protestáns főurat lehetett találni. A nemesség tömegében még mindig más volt a helyzet: a megyék követküldő nemessége túlnyomó részben protestáns volt. Bethlen 1619/20. évi országgyűlésének azzal a határozatával szemben, mely a parasztokat, akik földesuraik ellen panaszt emelni nem mernek, a megyék alispánjának gondjára bízták, a király tanácsosai azt is ellenvetették, hogy a nem katolikus nemesek az ország minden megyéjében többen vannak, mint a katolikusok, így a megyék a protestánsok panaszait inkább felvennék, mint a katolikusokét.[2] A helyzet két évtized alatt csak a főrendek viszonylatában változhatott meg nagyobb mértékben. Esterházy Miklós nádor 1642. évi vallásügyi elaborátumában még mindig azt írta a királynak, hogy a nemesség nagyobb része éppen úgy protestáns, mint a jobbágyság, a városok népe és a végvárak katonasága.[3] Ez a magyarázata annak, hogy az 1620—30-as években az országgyűlések katolikus és protestáns küzdelme a főrendek és követek küzdelmeként tűnik elő, az ellentétek a két tábla állásfoglalásában jelentkeznek. A főrendi tábla a katolikus, az alsótábla a protestáns álláspontot képviselte s az országgyűlésen a két tábla között támadt ellentétek elsimítása vette igénybe a legtöbb időt. Ekkor az országgyűlések naplóírói gyakran azonos értelemben szóltak főrendi vagy katolikus és megyei-városi követi vagy protestáns állásfoglalásokról. A társadalmi eltolódásnak megvoltak a következményei a vallási küzdelem síkján is. A templomokon kialakult kegyúri jog ugyanis elsősorban a nagybirtok sajátja volt. A követek által képviselt magyar nemességnek, különösen a zömét alkotó kisnemességnek a múltban sem igen volt módja kegyúri jogok gyakorlására. Olykor ugyan compatronusi viszonyba került másokkal, esetleg főúri birtokosokkal, azonban ezek mellett szerepe alárendelt volt, esetleg egyáltalában nem is részesedett a helység nagybirtokosa által gyakorolt kegyúri jogból. A pozsonymegyei Nagymagyar

[1] Oraz. Széchenyi Könyvtár kézirattára. Quart. Lat. 362. 94—108. 1.

[2] Orsz. Ltár., Acta Diáét. Cam. F. III. No 8.

[3] Hajnal, 252. 1.

temploma körül evangélikus és református nemesek között támadt viszályban például a királyi személynöki ítélőmester az 1610-es években a kegyuraságot részben a földesúri jogokat gyakorló és a perbe beavatkozó pozsonyi klarissza-apácáknak, részben a lutheránus Olgyay-nemesek javára állapította meg, kiejtve a többi, szintén igényt formáló nemest, köztük csak reformátust közel félszázat.[1] A köznemesség tehát — akár katolikus, akár protestáns volt — a kegyúri jogokban korántsem volt annyira érdekelt, mint voltak a birtokos nemesek, különösen pedig az uradalmak birtokosai: a király, a katolikus főpapság s az immár túlnyomó, nagy részben katolikus világi főurak.

Az a hatalmas politikai erő, amit a királyi hatalom, a közjogi állásában sértetlen katolikus főpapság s a világi nagybirtok képviselt, egyúttal magyarázatot nyújt a protestánsoknak védekező, egyébként folytonos térvesztéssel járó magatartására is olyan korban, amelyben a protestánsok pusztán számszerűleg még nagy többségben voltak az országban. Ennek a védekező, de védekezve egyben támadó magatartásnak felelt meg a kegyúri joggal szembeállított templomhasználati követelés is. A protestáns rendeket a mezővárosok és a falvak vallási szabadságának törvényes kimondására — mint láttuk — elsősorban a további térfoglalás, a meg előttük elzárt kapuk felnyittatása vezette. Utóbb már a meglevő megóvására kellett minden erejüket állítaniok, de ebben a törekvésükben is a mezőváros és a falu jogában rejlett harci fegyverük. így fogalmazzák meg érveiket a jobbágyok mellett is, anélkül azonban, hogy azok társadalmi szemléletükön lényegesebb módosulást idézhetnének elő.

V.

Az 1008. évi törvény a jobbágy vallásügyét nem rendezte vitát-viszályt kizáró módon, sőt nagyon súlyos ellentétek számára hagyta nyitva az ajtókat. A törvény a jobbágyokat nem is említette, hanem csupán mezővárosok és falvak szabad vallásgyakorlatáról szólt. Nem egyéni vallásszabadságot nyújtott, hanem városi és falusi közösségek

[1] M. Prot. Egyh.-tört. Adattár IV. évi. 1—35. 1.

jogait óhajtotta biztosítani. Ha azonban a vallási jogosítványt a jobbágyoknak egyénileg biztosították volna is, mint a főnemeseknek és nemeseknek, akkor sem lett volna kikerülhető a jobbágyföld felett nyugvó birtokjog összeütközése a protestáns érdekekkel akkor, amikor a cselekvésre lendülő rekatolizáció mozgalma a nagybirtokosok megnyerésével igyekezett a már-már számára végleg felboruló mérleget a maga javára billenteni. A királyi hatalomtól támogatott katolikus ellenmozgalom felülről indult el pályáján s a nagybirtok jogi és társadalmi rendszerén keresztül óhajtotta a protestáns paraszttömegeket megragadni. A kegyúri jogban · erélyes és valóban sikeres fegyvert fordíthatott a protestantizmus ellen, de útja így szükségszerűen vezetett a jobbágy birtoklási jogának tagadásához és a jobbágy földesúri függőségének hangsúlyozásához. A protestáns rendeknek viszont a nagybirtokos katolizáció után arra kellett törekedniük, hogy a jobbágytömegek vallási függőségét s katolikus oldalon ennek a kegyúri jogban jelentkező gyakorlati eszközét semlegesítsék. Nem volt ebben társadalmi újítás célzata, de mégis jobbágyérdekek szószólóiként mutatkozhattak. így alakult ki e nehéz és nagyfontosságú kérdésben a két küzdő fél, a katolikusok és protestánsok álláspontja. Ezek az álláspontok elveket fejeztek ki, melyek már az ibi8. és 1619. évi országgyűléseken megformálódtak s meghatározták a további küzdelem érvelését. Az elvek, amelyeket rendszerbe igyekeztünk foglalni, nem viselik magukon a gondolati megszerkesztés és elrendezés jegyeit. A szükség szerint fogalmazták meg kölcsönös panaszaikat és igényeiket, s ha az elvi háttér valamelyes egysége mégis mindkét oldalon felismerhető, ebben inkább az érdekeknek egyik-egyik oldalon közös síkon való gyakorlati összetalálkozása szemlélhető.

Az a körülmény, hogy nem eleve tisztázott elvi álláspontok jelölték ki a küzdő felek magatartását, hanem a küzdelem szükségeiből született meg az, együttjart az. álláspontokban kifejezésre jutó elveknek gyakorlati következetlenségeivel és belső ellentmondásaival. Az érveiben megfog ilmazódó elveket mindkét fél egyformán rugalmasan értelmezte a maga javára. Sérehni irataikban gyakran panaszkodnak a másik félre olyan eljárás miatt, melyet magukkal szemben jogtalannak tartottak, de a másikkal szemben alkalmazni óhajtottak s ha ebben mégis megakadályozták

őket, ezt nem kevésbbé sérelemnek tekintették. Ugyanabban a gravamen-iratban olyan követelést támasztanak a másik féllel, amilyen követelést éppen maguk sérelmeznek. A katolikus rendek az 1613. évi országgyűlésen például egyformán panaszként adják elő, hogy Trencsén megyében, Teplicén a jobbágyok hiába kértek földesuraiktól katolikus lelkészt, s hogy az abaujmegyei Garbóéra a földesúr ellenében vittek be a jobbágyok papot, aki természetesen protestáns volt. Ahol tehát a földesúr protestáns, ott sérelemnek látják, ha a jobbágyok nem vihetnek be katolikus papot a faluba, ahol azonban a földesúr katolikus, ott az a sérelem, ha a jobbágyok maguk visznek protestáns papot falujukba. Az 1619. évi országgyűlésen sorozatosan panaszolnak fel olyan eseteket, amikor a protestáns földesúr a katolikus pap helyére protestáns papot vitt a — esetleg katolikus vallású — faluba, viszont a katolikusok éppen ezen az országgyűlésen harcolnak a leghevesebben azért, hogy a földesurat illeti meg a kegyúri joga alapján a templom joga és a pap alkalmazása. A királyi tanács 1620-ban panaszkodik protestáns papoknak a katolikus falubeliek akarata ellen történt bevitele ellen, de a katolikus földesurak hasonló cselekményeit jogszerűnek vitatják. A kegyúri jog elve alapján tehát a földesúrnak joga van — és csak neki van joga — papot hívni, ha azonban a földesúr történetesen protestáns, akkor sérelem az, ha protestáns papot tart falujában. Azonban ne keressünk következetes elvi magatartást protestáns oldalon sem. A protestáns rendek, mint látjuk, azt vitatják, hogy nem a földesúri-kegyúri jog, hanem a község vallása határozza meg a templom hovatartozandóságát és a pap felekezetét. Thurzó Imre 1619-ben mégis azt válaszolja a királynak, hogy »mint földesúri nem fogadhatja el a katolikus kanonokot a vágújhelyi prépostságba, de ügyes fordulattal mégis megmenti az elvet: azért, mert az 1608. és 1618. évi törvények szerint a földesuraknak semmi módon sem szabad zavarni a vallás szabad gyakorlatát. Vágújhely tehát protestáns volt s ez. módot nyújtott a földesúrnak arra, hogy egyenesen a jobbágyság védőjének szerepeltethesse a földesúri jogot, ami azonban mégis csak a sokat panaszolt földesúri jog volt. A protestáns földesúr sem hagyta kihasználatlanul a kegyúri jog lehetőségeit, ha ezek számára nyíltak meg. Ugyanakkor, amikor a

katolikus kegyúri jognak a község akaratával szemben való érvényesítése ellen küzdöttek, maguk is szembefordították községeikkel a kegyúri jog fegyverét. Rákóczi György egyik északmagyarországi falujában például a katolikus hitre fordult parasztoktól elvették a templomot, protestáns prédikátort vittek be s mindez a földesúri templom-jog alapján történt. A protestáns rendek olyan nyílt ellenmondásba, mint a katolikusok, természetesen akkor kerültek volna az országgyűlésen, ha amiatt emeltek volna panaszt, hogy protestáns földesúr ellenében a katolikus jobbágyok katolikus papot vittek volna be. Ez azonban már azért sem igen történhetett meg, mert protestáns nagybirtokosok, akinek katolikus falvai lettek volna, nem igen voltak s egyre jobban el is fogytak. A király magyar tanácsosai 1620-ban azt állapították meg, hogy a protestánsok a gyakorlatban törvény által olyan köteléket akarnak vetni a katolikusokra, amit önmaguk viselni nem akarnak.[1] így is volt, de nem kevésbbé a katolikusok oldalán is.

Ha azonban az álláspontok mögött megformálódó elvek az érdekeknek megfelelően hajlékonyak voltak is, annál merevebbek voltak maguk az álláspontok. Ehhez mindkét fél ernyedetlenül ragaszkodott. Sőt katolikusok és protestánsok egyre jobban megmerevedtek követeléseik mellett s érthető is: amint az ellenreformáció a birtokosok, különösen a nagybirtokosok körében több és több sikert ért el, úgy növekedett a kegyúri jog révén a nagy jobbágytömegek megnyerésének a lehetősége s magának a földesúri-kegyúri jognak a gyakorlati jelentősége; viszont a protestánsok számára is éppen úgy növekedett a parasztok szabad templomhasználatában kínálkozó védelem fontossága. A panaszokban megjelent már az erőszakos térítés vádja is, túl a templom elvételének és a földesúr vallását követő pap alkalmazásának térítési lehetőségein.[2] Az álláspontok mögött óriási feszültségek működtek, de a vitázó felek egyformán tudtak arra hivatkozni, hogy a törvény alapján állnak, újítást nem akarnak, csak a meglevő törvényes állapotot

[1] Az említett esetek és adatok: Zsilinszky, *(A m. országgyiWsek vallásügyi tárgyalásai)* II. k. 71 72, 158. I.; *Gravamina statuum et onlinum catholicorum 1619.* (L. 231. 1. 2. jz.); Orsz. Ltár, Acta Diact, Cam. l·'. Hl. No 8; Ha, 237. 1.; Szekfű, IV. k. 108. 1.

[2] Zsilinszky, 11. k 376. I.

akarják tartani, legfeljebb kifejleszteni. Az ilyen vita a legbiztosabb jele a holtpontnak, amelyről a kérdést vitával elmozdítani szinte lehetetlen. A kiegyenlítődésnek semmi jele sem mutatkozott. Ebben az egymáshoz hajlíthatatlan merev szembenállásban már az olyan erőtlen egyeztető törekvés is figyelmet érdemel, amilyet 1619-ben a katolikus státus részéről terjesztettek elő, vagy amilyen utóbb Esterházy Miklós nádor állásfoglalásában kifejezésre jutott. Az 1619. évi katolikus javaslat az ismert tétel alapjára helyezkedett: a földesúrnak és jobbágynak szabad vallásgyakorlat adatott, de a földesúr szabadsága nagyobb a jobbágyénál, akinek ura földjén munkája bérén kívül egyéb nem jár. A javaslat, az engedmény ennyi: a jobbágyok maradjanak uraik hatalma és joga alatt, de hitükkel ellenkező vallásra ne kényszeríttessenek. Ezzel szemben azt követelte, hogy a protestáns urak ne avatkozzanak a katolikus földesurak birtokán a vallás dolgába.[1] A javaslat, amelynek megértéséhez azonban tekintetbe kell vennünk Bethlen Gábor folyamatban levő hadjáratát és a csehországi felkelést, nyilvánvalóan alkalmatlan volt a protestáns igények kielégítésére. Valamivel tovább ment az egyeztető engedmény területén majdnem negyedszázad múlva Esterházy Miklós nádor, azonban ekkor egy európai koalícióba illeszkedő erdélyi fejedelemség hatalmi súlya nehezedett a kérdésre. Esterházy a király elé terjesztett nagy vallásügyi elaborátumában annak a felfogásnak adott hangot, hogy a katolikus urak tartoznak nem katolikus jobbágyaik között a prédikátorokat megtűrni s hogy kényszeríteni senkit sem lehet vallása megváltoztatására. Viszont a templomjogról nem óhajtott lemondani s szívén viselte a térítést is.[2] Ez az álláspont még mindig összehozhatatlan a protestáns tétellel: akárhogy fogalmaztatnának a tételek, mindaddig megnyugvás nem születhetik, míg a protestánsok nem érezhetik magukat híveik felől biztonságban, amit a katolikus restauráció lendülete éppen meg nem adhatott.

A holtpontról, amelyre a nagy vita jutott, nyilvánvalóan csak hatalmi eszközökkel lehetett a kérdést kimozdítani. A vitázó-hadakozó feleknek az 1618—1619. évi országgyűléseken történt nagy összecsapásai után, Bethlen Gábor

[1] Orsz. Ltár., Acta Publ. I·'. 25. No 8. — Ha, 259. 1.
[2] Hajnal, 247—265. 1. — Szekfű, IV. k. 107. 1.

hadi sikerei nyomában meg is jelent a protestáns követeléseknek eleget tevő elrendezés lehetősége. A Bethlen Gábor által Pozsonyba 1619 őszén összehívott országgyűlésen ideiglenes cikkelyekben kimondták az eddig megformálódott alapkövetelést: az 1608. évi törvénycikknek a vallás szabadságát biztosító- szövegét kiegészítették azzal, hogy a három vallás gyakorlata »a templomokkal, a temetők és a harangok használatával« együtt mindenütt szabad. Egyben a vallás védelmére az országban kerületenként védőket, ú. n. defenzorokat kívántak rendelni (a három vallás hívei közül 4—4 személyt), akik ítélkezni fognak a felvetődő viszályok ügyében. Gondoltak annak kimondására is, hogy oly esetben, ha a jobbágyok saját földesuruk ellen panaszt emelni nem mernének, szabadjon azt a megyének tenni s a vallásvédőknek feljelenteni. A templomkövetelésnek, mint láttuk, évtizedes múltja volt már. A vallásvédők intézményével az országgyűlés a protestáns papok részéről előterjesztett kívánságnak tett eleget. A rendi defenzorok Csehországban már egy évtized óta működtek s a protestáns papok egyenesen reájuk hivatkoztak. Bethlen országgyűlésén ezenkívül rendelkeztek az elfoglalt templomok viszaadásáról, a jezsuiták száműzetéséről, néhány hónap múlva a besztercebányai országgyűlésen pedig az országnak három katolikus püspököt engedtek. Ezekre a határozatokra hamarosan azonban reánehezedett a csehek fehérhegyi csatájának az árnya: Bethlen Gábornak a királyi hatalommal való kiegyezés útjait kellett keresni. A nikolsburgi békében meg kellett elégednie a bécsi béke, illetőleg az 1608. évi törvénycikk megerősítésével.[1]

Negyedszázad múlva a közben veszteglő kérdés az 1640-es években mozdult el ismét a holtpontról, a nagy európai vallásháborúnak a Habsburg birodalomra nézve kedvezőtlenül alakult fejleményei és Rákóczi György párhuzamos katonai sikerei következményeként. így jöttek létre a linz: békének s a békét becikkelyező 1646/47. évi országgyűlésnek vallásügyi articulusai. Ezek az articulusok legnagyobb részben a jobbágy vallási gyakorlatával foglalkoztak. A veszteglő jobbágykérdés tekintetében Bethlen pozsonyi országgyűlése óta nem múlt el hatástalanul az idő.

[1] Zsilinszky, II. k. 187191, 198- 204. 1.

a protestáns érdek és cél is tisztultabb lett: nyilvánvaló volt, hogy a hanyatló protestáns vallásügy kérdése elsősor- A veszedelem világosabb alakot öltött, ennek megfelelően ban és legfőképpen a jobbágy vallásügyének a kérdése. Amellett időközben a protestáns szemléletben a jobbágyságról való gondolkozás humanitárius elemei, a puritánizmus eszméi révén is, nagyobb szóhoz jutottak. Ezeknek és az évtizedek óta folyó küzdelemnek síkján valósultak meg a linzi szerződésben és az országgyűlés törvényeiben a protestáns követelések. Törvénnyé lett, hogy a vallásgyakorlat a templomok, temetők és harangok használatával együtt szabad a parasztok számára is, akár a végeken, akár más helységeken bármely földesúr birtokán s őket e szabadságban sem a király, sem tanácsosai, sem maga a földesúr nem akadályozhatja s vallásukkal ellenkező szertartások véghezvitelére nem kényszerítheti. A linzi békeszerződés tehát nem követte az 1608. évi törvénycikket és az 1618—1619. évi országgyűléseken megformulázott protestáns követeléseket, melyek a mezőváros és a falu kollektív vallásszabadságáról szóltak, hanem a mezőváros és falu lakosságát társadalmi viszonylatában állította a szabadság jogába. Nem félreérthetetlenül egyéni vallásszabadságról van itt szó, de a valóságban, ha megállhatna a nagy mű, mégis az sarjadna ki belőle. A papok többé nem távolíthatók el, templomokat többé nem szabad elfoglalni. Név szerint megjelölt 90 templomot vissza kell adni a protestánsoknak, a többi követelt, de vissza nem adott templomok helyett új templomot építhetnek, e célra a földesurak megyei bizottság előtt f undust kötelesek kijelölni s a jobbágyok csak a maguk papjainak tartoznak párbért fizetni. A törvények felett a megye hatósága őrködik, az engedetleneket pedig — Ulászló 1507. évi decretuma 8. aUiculusának megfelelően — jószágvesztéssel és száműzetéssel, a főpapokat papságuk elvesztésével kell büntetni.[1]

Ezek a törvények alkalmasak és méltók lettek volna arra, hogy a jobbágy vallásügyében négy évtized óta folyó küzdelemre zárókövet tegyenek. Ez azonban mégsem történ meg. Elsősorban azért nem, mert a földesúri hatalomnak mindig voltak eszközei a jobbágyokkal szemben. De

[1] U. ott 501, 518. 1.

azért sem, mert a linzi békemü megalkotása után az európai hatalmi helyzet kedvezőtlenül tolódott el s Erdély védőkarja lehanyatlott a magyarországi magyarokról és protestánsokról. Az 1670-es években, amikor Lipót abszolút uralma minden jogelvet eltemetett, a magyarországi protestánsok már nem tudtak ügyük mellé jelentékeny hatalmi erőt sem az országban, sem rajta kívül állítani. Az ország nagybirtokai jóformán már teljesen katolikus kézen voltak, a jobbágyság meg jóformán a nagybirtok népe volt, mely után most fékező kezek nélkül nyúlhatott a hatalom ereje. A jobbágy szabad vallási gyakorlata az önkény évtizede után sem támadt fel: az 1681-ben csaknem két évtizedes szünet után egybehívott országgyűlés a vallás szabad gyakorlatát már kifejezetten »a *földesurak fogainak épségben tartása mellett*» újította meg.[1] Azzal, hogy nem a kegyúri, hanem a földesúri jog sértetlenségét biztosította, törvényesítette a kegyúri jognak már az 1610-es évek óta világi pályára siklott átértelmezését s ezzel elvileg még inkább kiszolgáltatott lett a protestáns jobbágyság vallásügye. A vallási gyakorlatnak világosan földesúri hatalom alá való rendelése ugyanis olyan beavatkozásra is módot nyújtott, amire a kegyúri jog maga még nem adott volna lehetőséget: a földesúr például eltilthatta már jobbágyait templomnak saját költségükön való építésétől is. A törvény tehát új korszakot vezetett be a földesúri hatalom alatt élő jobbágynép vallásügyének történetében. A történeti élet azonban mindig különféle tényezők egész szövedékében alakul s voltak ezentúl is olyan tényezői az életnek, amelyek a romló protestáns jobbágyság oldalán működtek. Ezek valamennyire a protestáns jobbágyságot csonkulva és tördelőzve is átmentették a nehéz időkön, amíg II. Rákóczi Ferenc felkelése alatt egy méltányosságtól vezetett — sok vonásában a XVII. század első felében megismert protestáns formulákra emlékeztető — valláspolitika köszöntött rá, végül pedig II. József türelmi rendeletében a felvilágosodás szellemétől formált vallásszabadságnak részesévé lehetett.

[1] 1681; 25. t. -c.

A PARASZTFALU ÖNKORMÁNYZATÁNAK VÁLSÁGA AZ ÚJ KORBAN

I.

A paraszt-önkormányzatok a hűbéri-rendi múltban Európa legtöbb országában — talán csupán Skandináviát és Svájcot kivéve — olyan formákat jelentettek, amelyeket a parasztság társadalmi meghatározottságától független települési vagy gazdasági tényezők hoztak létre. A hűbériségben a parasztság nem jelentett még társadalmi állapotot: a föld megművelői társadalmi állapotuk szerint szabadok, félszabadok vagy szolgák voltak, a személyi szabadság különféle mértéke szerint. A parasztságot mint társadalmi képletet tulajdonképpen a rendiség formálta meg, de ugyanakkor mintegy a társadalom alá is ejtette. A parasztönkormányzatok[1] a földesúri hatalom gyámkodását vagy ellenőrző szerepét ezért nem vethették le, azonban alatta többkevesebb mód mégis nyílott a parasztközösségeknek arra, hogy életüket maguk szervezzék és irányítsák. A legáltalánosabb közösségi szerkezet, mely nem a parasztság társadalmi alkatából fejlődött ki, de benne legtöbbször valamennyire a parasztság önigazgató akarata is megnyilatkozhatott, a falu volt. A falu kialakulásában és életében természeti, gazdasági és társadalmi tényezők játszottak

[1] Az önkormányzat fogalmát tágan óhajtjuk értelmezni. A jogtudomány szerint az önkormányzatban az a jog foglaltatik, hogy testületek belső ügyeik szabályozása céljából jogszabályokat állapíthatnak meg, a maguk ügyeit azoknak megfelelően maguk szabadon intézhetik, e szabályok másokra is kötelezők a velük való viszonylatokban. Az önkormányzatban tehát közakarat nyilvánul meg és közhatalom érvényesül. A történeti élethez nehéz ilyen elméletileg pontosan megszerkesztett fogalmakkal közelíteni: ha valamely Közösség maga intézte dolgait, maga igazgatta-kormányozta magát, önkormányzat számunkra akkor is, ha az önigazgatásában nem is volt önálló, elég, ha a közösség akarata él és megszerveződik benne.

szerepet, a falu elsősorban mégis a közösségi élet formája. A parasztfaluban a parasztság a legmélyebbre süllyedése idején is gyakorolt valamilyen önkormányzatot, mert a falu közösségi élete másként nem működhetett. Ez az önkormányzat az idők folyamán nagyobb szóhoz jutott vagy elhanyatlott a szerint, hogy a falu közösségi életében milyen mértékben érvényesülhetett külső erő, elsősorban a földesúri hatalom. Tanulmányunkban kísérletet teszünk annak megvilágítására, hogy a magyar parasztfalu az újkor századaiban a Mária Terézia-féle úrbérrendezésig, mely először adott a jobbágyfalunak egységes szervezetet, milyen mértékben és módon élhetett az önkormányzat jogával s milyen fejlődés vezetett éppen az újkor századaiban e kis közösségek csonka-csorba önkormányzatának válságához is.[1]

A magyar falu történetére ma még sok homály borul. Magának falurendszerünk kialakulásának a folyamatát és a falut kialakító tényezőknek a szerepét sem ismerjük eléggé. Amit tudunk ezekről a kérdésekről, azt is inkább a falutelepülés rendszerének általános törvényszerűségeiből vezet-

[1] A magyar falu történeti szervezetéhez és igazgatásához nem csupán az önkormányzat síkján nélkülözzük az előmunkálatokat, hanem általában is. Néhány munkát és tanulmányt megnevezhetünk: Barta László: *A községjegyzői intézmény története Magyarországon, tekintettel hazánk helyhatóságainak szervezetére* I--III. k. (Budapest, 1882); Alsó László: *A nemesi község hatósága és szervezete.* Adatok Besenyőtelek község megalakulásáról és 1848. előtti szervezetéről (Budapest, 1928); u. az: *A községjegyző jogállása* (Budapest, 1925); Kérészy Zoltán: *Községi közigazgatásunk alaptörvényének (1871: XVIIÍ. t-c.) előzményei* (Illés József-Emlékkönyv, Budapest, 1942. 247—300. 1.); Kring Miklós: *A községi közigazgatás történetéhez* (Szentpétery Imre-Emlékkönyv, Budapest, 1938. 230—250. 1.). Az egyes paraszt-jobbágyfalvak történeti monográfiái kérdésünkről alig mondanak figyelmet érdemlőt. Ember Győző: *Az újkori magyar közigazgatás története* (Budapest, 1946) C. nagy munkájában néhány lapon jól összefoglalta, amit a falu szervezetének és közigazgatásának történetéről tudunk (572—577. 1.). Barta munkája rendszertelen, történeti része kritikátlan s a távolabbi múltra alig egy-két adattal vet világot. Alsó, Kérészy és Kring a XVIII. vagy éppen a XIX. századnál messzebb nem nyúlnak vissza . Kérészy jogi merevséggel egyenesen azt vallja, hogy községi közigazgatásról, mint az állami közigazgatás szerves tagozódásáról 1848-ig nem lehet beszélni, a községek addig merőben gazdasági alakzatok, berendezésük magánjogi. (I. m. 247. 1.) Talán ez a szerényigényű tanulmány is meggyőzhet arról, hogy a faluszervezet, faluigazgatás és faluönkormányzat történeti kérdéseit nem utasíthatja el magától köz- és jogtörténeti kutatásunk s hogy szükséges is azokkal foglalkozni.

ték le, semmint külön a magyar falurendszer megszületésének a felderítése révén. Ha megállapítjuk azt, hogy a magyar falu kialakulásában nagy szerepe volt a nomadizálás korában dívott téli-nyári szállásváltásnak s hogy a magyar nemzetiségi falu tulajdonképpen a téli szállások szilárdabb megkötésü kunyhó-ház telepeiből fejlődött ki, a falu kialakulásának még mindig csak egyik tényezőjét jelöltük meg. Miként forrt azonban egybe a falutelepülés emberi közössége, miként működött ez a közösség a maga egyidejűleg kifejlődő szervezetével — ilyen kérdésekre inkább csak a feltevések, mint a szilárd megismerés mezején nyerhetünk, rendszerint kevesetmondó bizonytalan válaszokat. Amellett a magyar falurendszer egységes vonásain túl korán jelentkezni kellett a különböző falutípusoknak is, a kialakító tényezők különféleségei szerint. Majd a honfoglalás után meglepően korán kialakult magyar falurendszer hamarosan nagy fordulaton esett át: a társadalmi fejlődés új képet adott a kezdeti magyar falurendszernek is. A rendi keretek kibontakozása nyomán a különféle szabad és szolgaelemekkel lakott falvak egységesültek társadalmuk tekintetében. A változatlan település alapjain tulajdonképpen csak ekkor formálódik meg a jobbágyfalu, a maga szintén különféle változataival. Sem a település, sem a falu alapanyaga, a nép nem változott meg, de a falunak a jobbágyság rendszerébe átlépő közössége társadalmilag más viszonyba jutott.

A jobbágy-parasztfalu új társadalmi meghatározottságot felöltő közössége is megtartotta a falu szervezetének és benne önigazgatásának némely kezdettől fogva megformálódott elemeit. A falu szerves közössége együtt formálódott meg a falu megtelepülésével s a közös együttélés mindjárt közös feladatokat, közös felelősséget és közös tevékenységet alakított ki. A falu lakosainak cselekvő közösségét és közös felelősségét Szent István és Szent László királyok törvényeiben már a megtelepülés első századában megtaláljuk. Szent István törvényei már »villicus«-t említenek a falu élén. Szent László törvényeiben pedig a falu közösségét a távoleső templomban a kötelező istentiszteleten egy falulakó is képviselhette s a falu együttese egészében kiálthatott ki valakit tolvajnak, egészét terhelte a nyomkereső támogatása és a falu lakosai közül egy-egy ember másik kilencért

hordozta a tüzes vasat az istenítéleteken.[1] A faluközösség életműködésének természetes közös feladatai: a közös védekezés, a nyájak közös pásztorlása, a közös gazdasági tevékenység, melyet az ekkor nagy mértékben dívó újraosztásos földközösség[2] különösen elmélyített, a faluközösség életműködésének mindjárt a faluval együtt megszületŐ további jelenségei voltak. A faluközösség kibontakozásával együtt meg kellett születnie a falu szervezetének is. A Szent István törvényei által már említett »villicus«-ok elöljárók - falunagyok voltak, akik a falu szervezetében egyesült közösség ügyes-bajos dolgait intézték. A közös tevékenység a falu szervezetében már a kezdeti fokon megvetette az önkormányzatnak, közös dolgaik önmaguk által való ellátásának az alapjait is. E kezdetleges autonómia alapvonásai azután a későbbi fejlődés során is megmaradtak, minthogy az magából a falu alkatából következett. A faluszervezet és a benne sarjadó önkormányzat a földesúri hatalom kialakulásával a XIII.—XIV. század óta ennek nyomása alá került. A birtokán immunitást szerző földesúr kizárta birtokáról a közhatalom érvényesülését[3] s maga lett a legfőbb irányítója falvai társadalmi életének is: a földesúri hatalom gazdasági igényei nehezedtek a falvakra. A középkor utolsó századaiban a földesúri falu szervezetében már meglehetősen jellegzetesen kiformálódva jelentkezik a falu igazgatása, melyet egyrészről a közösség életműködése, másrészről a földesúri és esetleg a közhatalom igényei határoznak meg. Csak tüzetes közelebbi vizsgálatok alapján, melyekkel azonban történetírásunk még adós, tudnánk világosan megállapítani, hogy ebben a faluigazgatásban mennyi része volt magának a falu öntevékenységének és hogy ez az önigazgatás a középkori társadalmi átalakulások során milyen változásokat szenvedett. Minthogy a középkori földesúri hatalom a maga gazdasági tevékenysége érdekében nem vette nagy mértékben igénybe a jobbágyok robotmunkáját s amit kívánt, azt is gyakran a falura sommásan vetette ki egy-egy földdarab

[1] Szent István I. decr. 8. c.f Szent László I. deer. II. c., II decr. 4,, 5. c., III. decr. 1. c.

[2] V. ö. Tagányi Károly: *A földközösség története Magyarországon.* M Gazd-tört. Szemle 1894. «09 238. 1.

[3] Pleidell Ambrus: *Egyházi és világi immunitás.* Bécsi M. Tört. Int. IV. évk. 42—55· >·

megművelésének, valamely vármunka elvégzésének és más hasonló kollektív munkának alakjában, a falunak magának kellett megszervezni a közös munkát. Gyakran a földesúri adóteher is közösen volt egy-egy falu által viselendő, ami a közös szolgáltatások megszervezése terén hasonló önálló tevékenységet kívánt a falu közösségétől. A királyi adó és az egyházi tized már közvetlenül a falu egyes tagjaira nehezedett, de ezek kivetésében és behajtásában fontos szerepe volt a falu vezetőjének, akinek neve a XIII.—XVI. századok óta a villicus-falunagy helyett kezdett a judex-bíró névvel felcserélődni. Ez a felcserélődés nem véletlen: a falu élén álló s a faluközösség bizalmát hordó vezető kezében bírói hatalom volt, melyet a falu belső életében gyakorolt. Bírói tekintélyét jellemzi, hogy idegennek is elsősorban a falu bírája elé kellett állani, ha a falu valamely tagjával szemben követelni valója volt.[1] Ez a bírói hatalom, ha egyébként a falusi bíró hatósága csak kisebb ügyekre szorítkozott is, az önkormányzat legkifejezőbb eleme, minthogy ebben a korban az önkormányzat elsősorban a bíráskodási jog gyakorlásában jutott kifejezésre. A falu közössége által választott »villicus« vagy »judex loci« hatóságát a középkor végén már törvények állapítják meg és emelik: árestálni tartoznak a pénzcsinálókat; a királyi szabad falvak bírái és esküdtei elítélhetik területükön a gonosztevőket; a parasztoknak katonák által okozott károkról a falusi bíró és a házszomszédok tesznek esküt; kereskedőt bárhol csak akkor lehetett megtartóztatni, ha falujának ura vagy bírója az igazság kiszolgáltatását megtagadta; a falu bírója kezeli az adó »rovásnyeleit«; közreműködik az egyházi tized beszedésében s ennek fejében mentes a dézsma alól; ha a dézsmaszedő nem jelent volna meg idejében, a falusi bíró ejtette meg a dézsmálást s megesküdött, hogy a dézsmát megfizette mindenki.[2] A középkori parasztbírók társadalmi állására nem kevésbbé jellemző, hogy Töttös László, a XIV. századi Magyarország egyik leggazdagabb főura zágrábmegyei ura-

[1] Sinkovice István: .4 *magyar nagybirtok élete a* AʳK. *státad elején* (Budapest, 1933) 19. 1.

[2] Károly Róbert 1342. decr. 38. §.; Zsigmond 1405. évi városi decr. 5. art., 1435. évi I. decr. 9. art., 1435. évi II decr 13. art.; Mátyás 1481. évi decr. 6—7. art., 1480. évi 61. art.; II. Ulászló 1495. évi decr. 37. art., 1498. évi decr. 5. art.

dalmában az összehívott falusi bíróktól tudakolta, hogy uradalmában egy vagy két várnagyot és vajdát akarnak-e[1].

A középkor utolsó két századában a jobbágyság keretében egységes vonásokat felöltő parasztság az emelkedés útján haladt nálunk is, mint más európai országokban. A parasztságnak a falu szervezetében megszerzett önkormányzata maga is kiteljesedő volt ekkor. Franciaországban parasztkommuniák alakultak ki, melyek kiváltságokkal és élükön választott elöljáróságokkal komoly önkormányzatra voltak képesek. E francia kommuniákhoz némely vonásaikban hasonlatosak Magyarországon a középkor két utolsó századában egyre-másra szaporodó paraszti városok, melyek a középkor végén már az egész jobbágyságnak körülbelül egynegyedét magukban foglalták. Ezeknek az önkormányzatoknak mély hatása volt az egész középkorvégi magyar jobbágyság életére s feltehetőleg magának a parasztfalunak az önkormányzatára is. A XV. századi magyar jobbágyságban az 1437. évi parasztlázadás alkudozásainak tanúsága szerint megcsillant a parasztság rendi kifejlődésének a lehetősége is: az erdélyi jobbágyok évente gyűlésre óhajtottak összejönni.[2] A parasztságnak falunál nagyobb keretet kitöltő önkormányzat, miként a nemességnek a vármegye, nem állhatott rendelkezésére, ezért a parasztság nagy parlamentjébe falunként küldte volna el képviselőit. Ezzel a felemelkedő parasztsággal hatalmas gazdasági-társadalmi erők szálltak szembe s leszorították az emelkedés útjáról még az 1514. évi nagy mozgalom előtt. Az 1514. évi bukás azután egyszerre elzárta a parasztság társadalmi felemelkedése, rendi jellegű kibontakozása és a kezdetleges faluönkormányzatok kiteljesedése előtt az utat. Valamit azonban a legmélyebb süllyedés sem tudott megsemmisíteni: a faluközösségek rendszerét, melyben a mélyre zuhant jobbágyságnak továbbra is élni kellett s amelyben a közösség életéből fakadó elemi önkormányzatot így vagy úgy továbbra is gyakorolnia lehetett. A kérdés az, hogy mi volt a sorsa a magyar faluszervezetben sarjadt önkormányzatoknak az örökös jobbágyság korszakában: milyen formában érvényesült az önigazgató működés a röghöz kötött parasztok faluiban s

[1] Sinkovics, 12. 1.

[2] L. a szerzőnek *A középkori magyar paraszttháztartások* c. tanulmányát a kötetben.

magán a röghözkötésnek inkább a jobbágy társadalmi állapotát alátaszító tényezőjén kívül milyen egyéb tényezők hatása alatt alakult a jobbágyfalu belső élete és abban önkormányzó tevékenysége.

II.

Az örökös jobbágyság-korabeli parasztfalu életére az első közvetlen forrásokat az ú. n. »falukönyv«-ekből meríthetnénk. Ezek tartalmazzák a falu közös törvényeit és a falubeli lakosok között felvetődő különféle kérdések, viszályok, adásvételi ügyletek megörökítését. Sajnos, ilyen elsőrangú források nem állanak rendelkezésünkre. Forró község jobbágyai 1601-ben földesuruk elé terjesztve eddigi törvényeiket megerősítés végett, azt írták, hogy nekik írott könyvük volt a falu akaratából és a földesuraság akaratából, de az a török pusztulásban elveszett. Most azt kérik, »hadd építsenek újra falu könyvét#.[1] Az új falu-könyvébe írták azután be a forraiak a falubeli lakosok között történt ingatlanelidegenítéseket. Ilyen falukönyv szerepét tölthette be az a XVII. századból fennmaradt földkönyv is, mely Ond községben máig fennmaradt. Valószínűleg hasonló jellegű Mihályháza községnek szintén a XVII. századból származó ú. n. memóriális könyve.[2] Feltehető, hogy hasonló falu- vagy földkönyveket még másfelé is fel tudna mutatni a kutatás és vele hasznos szolgálatot is tudna tenni a történeti falukutatásnak. A falukönyveken kívül a falu törvényeit esetleg földesúri levéltárakban is megtalálhatjuk. Néhány ilyen falutörvényt, illetőleg egy-egy uradalom falvai részére kiadott falurendtartást tudományos közlésből ismerhetünk.[3] Ezeken kívül a földesurak által az udvarbíráiknak, ispánjaiknak adott gazdasági utasítások, udvarbirói jelentések és vármegyei statútumok szolgáltatnak adatokat a XVI—XVII. századi falu szervezetének és önkormányzati életének megismeréséhez.

[1] M. Gazd.-tört. Szemle 1901. 415—416. 1.; a csejtei uradalom rendtartási és falukönyvet említ 1661-ben, u. ott 1899. 235—236 1 a locsmándi uradalomban 1731-ben. u. ott 1898. 172. 1.

[2] Miklós Ödön—Szabó István: *A magyarországi református egyház levéltárai.* Levéltári közlemények 1937· 184. 1.

[3] Λ továbbiak során esetenként idézni fogjuk.

A »faluközösség«-et nemcsupán a modern tudományos rendszerezés ismeri. Már az egykorú források is kifejezik gyakran, hogy a faluban »communitás«, közösség, illetőleg község él.[1] Ennek a közösségnek, melyet egyes helyeken, főleg az ország nyugati vidékén neveznek a falu »polgárság«-ának is,[2] minden falubeli lakos tagja. A tagság természetesen a közösséghez való alkalmazkodást követeli s e tekintetben nem lehet különbséget tenni a parasztfaluban a jobbágy és a nemes között sem, ha az utóbbi nem földesura, birtokosa a falunak. A falu belső életének olyan törvényei, olyan feltételei vannak, melyek nem tűrik meg a személyi kiváltságot. A falu közösségének az erejét mi sem világítja meg élesebben, minthogy a falu közösségében a személyi mentességek sértetlenségét féltve őrző nemességnek sokszor még a parasztközösség és a közösség élén álló parasztbíró hatóságát, sőt büntető kezét is el kellett viselnie, anélkül természetesen, hogy egyébként országosan elismert nemesi kiváltságait ez érintette volna. Maguk a megyék, tehát a nemesség önkormányzatának fellegvárai hoztak statútumokat arról, hogy a falun és a városban élő nemes emberek a parasztokkal egyenlő igát tartoznak viselni — már csupán a falu közös életéből és nem személyes helyzetükből származó terhet — s ha mégis vonakodnának a felettük is illetékes parasztbíró törvényét állani, ez bírsággal sújthatja őket újból és újból, mert »az közönséges igazságból nagy vétek magát az embernek kivonni.« Itt a vetések körül való sövények megfonásának s a falubeli hidak és pallók megcsinálásának a közös kötelességét követelték a nemes embertől.[3] Miskolc városnak, mint egy jobbágyfalu földbirtokosának még kevesebb érzéke lehetett a nemesi kiváltságnak a faluközösségben kiváltságos helyet biztosító előjogai iránt: azt mondta ki, hogy a nemesek a falujukban a többi lakosokkal »mindennemü közönséges jónak megmaradását néző dolgokban« egyenlő elbírálás alá vétetnek, a falu bírójának

[1] Kolosvári Sándor -Óvári Kelemen: Λ *magyar törvényhatóságok 'jogszabályainak gyűjteménye* (Corpus Statutorum, a továbbiakban: Corp. Stat.) II. i. k. 441, 476. 1.: IV. 1. k. 127, 674, 866—871. (itt: communitates rusticanae); III. k. 377- ·· 1 V. 1. k. 676. 1.; M. Gazd-tört. Szemle 1894. 166. 1.

[2] 1673, alsólendvai és lenti uradalom. M. Gazd.-tört. Szemle 1898. 98. 1.

[3] 1616. Torna m., Corp. Stat. II. 1. k. 109—110. 1.

a joghatósága alá esnek s magukat alávetni tartoznak mindazokban, amiket a falura nézve királyi rendeletek, vármegyei rendelkezések írnak elő vagy amit a falu közös érdekei követelnek.[1] A közporkolátok felrakásán és az utak-hidak építésén kívül közös terhet kellett viselniök a falu közösségében a paróchia, az iskola fenntartásában és a pásztortartásban is. Abaúj megye ezeket előírva hozzáfűzte, hogyha a nemes a falusi parasztbírónak, aki egy forintig büntethette meg az ellenszegülő nemest, nem akarta magát alávetni, a faluba ki lehetett vinni a szolgabírót, akinek mindannyiszor 12 forintig kellett a nemest megbüntetni.[2] Szabolcs megye előtt pedig az a kérdés vetődött fel, hogy a tilalmasból behajtott állat után a parasztbíró megbüntetheti-e a nemes embert s a megye nem habozott elismerni a parasztbíró ilyen jogát, mivel mind a nemesi, mind a paraszti földek megtartását egyformán a »közjó« követeli.[3] Abaúj megye egyenesen kötelességévé tette a falusi parasztbíráknak, hogy a »falu szini«-n, a »polgári szék«-en parasztembertől törvényt kérő nemesnek igazat kell tenniök, ha a nemes leköti magát igazságuknak, »szabadság«-át azonban a nemes ember nem tartozik lekötni.[4] így formálódik meg a faluközösség a parasztfalvakban a maga mindenkire kiterjedő erejével: a közösségben tagjainak közös érdeke él s annak eleget tartozik mindenki tenni.

Melyek a faluközösségének azok a közös feladatai, melyek függetlenül a falut terhelő földesúri hatalomtól, de függetlenül a közhatalom igényétől és az állam közigazgatási kívánalmaitól is, egyedül a falu együttélő emberi közösségének belső adottságaiból adódnak elő? Amint forrásainkból meg tudjuk állapítani, a falu közösségének ez az önkormányzati síkon mozgó tevékenysége három irányú volt. Elsősorban is gondoskodni kellett az együttélés által megkívánt belső rendről. Távolabbról szemlélve: a közösségnek a téren a feladata kisebb, mindennapos apró-cseprő kérdések,

[1] 1740. Corp. Stat. II. 2. k. 416—418. 1.

[2] 1634. Corp. Stat. II. τ. k. 159. 1.

[4] 1722. Corp. Stat. III. k. 290. 1.

[5] 1616. Corp. Stat. II. 1. k. 103. 1.; Pozsony in. alispánja 1359-ben bizonyos nemes embernek a kiscsütörtöki falusi bíró által lefoglalt lovát visszaadatni rendelte, nemes ember felett nem ítélkezhetik »ilyen egyszerű« falusi bíró vagy falunagy hanem csak az alispán vagy az ország más bírái. Tört. Tár 1911. 532. 1.

viták és viszályok eligazítása volt. Fent kellett tartani az együttélö kis közösség rendjét és azok felett, akik e rendbe nem illeszkedtek bele vagy éppen megsértették azt, bírás-kodni kellett. Az önkormányzat tevékenységének másik területe a falu közös vagyonának és közös jövedelmének a fenntartása és kezelése volt. Nem a falu tagjainak birtokául szolgáló földekről van szó, hanem olyan megoszthatatlan és közösen nem is használható javadalmakról, amilyen egy-egy faluban a malom vagy a korcsma, ha az nem a földesúr kezében volt. Az önkormányzati működés harmadik, de talán legfontosabb területe a faluközösség egyes tagjainak birtokába vagy használatába jutó ingatlanok felosztásának és használatának, vagyis a földközösségnek a gyakorlati lebonyolítása volt. Az újraosztásos földközösség nálunk a megtelepülés és a falvak kialakulása után a középkorban eléggé elterjedt volt. Az újraosztásos földközösségnek az örökös jobbágyság korában is megtaláljuk a nyomait. Magának a földnek a felosztása és a fel nem osztott közös határrészeknek, mint az erdőnek és a legelőnek használatára való juttatása a földesúri falvakban is a falu dolga volt. A zemplénmegyei Zombor községben azt írták 1584-ben, hogy »mi magunk számára egy-egy kötél földet osztottunk mindenikünk személyére.«[1] Balmazújvároson a XVIII. század végén arra emlékeztek, hogy a század közepén »az e^ész újvárosi határ szabad birodalma volt a lakosoknak és a bírák szokták osztani a szántó- és kaszálóföldeket, mind szegénynek, mind boldognak, érdemek és értékek szerint a házak sorjában.«[2] A XVII. század derekán Bűd faluról írták, hogy »a falu mikor nyilast oszt a szántásnak idején, akkor szoktak urunk számára is nyilast kivenni annyit, amennyit a jobbágyok megszánthatnak vetés alá.«[3] Hasonlóképpen írnak ezen a vidéken 1689-ben Tiszalök faluban is.[4] Ezek az adatok azt mutatják, hogy a földközösség újraosztásos formája a középkori kezdetek után tovább élt az örökös jobbágyság korában is és hogy a földek kiosztása legsajátabb tevékenysége volt a faluközösségnek. A rendelkezésre álló

[1] M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 2O4· «·
[2] 1785. U. ott 204. 1.
[3] Takáte Sándor: *Emlékettünk régiekről* (Budapest, é. n.)

adatok szerint főleg az ország keleti részében, különösen pedig Erdélyben maradt fenn nagyobb mértékben a falusi földközösség rendszere. Az Approbata Constitutiókban olvashatjuk, hogy egyes földesurak új telepeseket visznek telkeikre s hozzá új nyíl szerint — tehát egész telek nagyságának megfelelően — óhajtanak földet osztatni, ezt azonban a Constitutiók tiltják: nyilat csak a régi sessio illetékessége szerint engednek a telekhez osztani.[1] A rendelkezés a faluközösség érdekeit tartja szem előtt. A falu ragaszkodott a kialakult régi rendhez és azt a földesurak közti osztályozásokkal sem engedte megzavartatni. Szent-Jakab faluban a földesurak fel akarták maguk között osztani a falu birtokát, a falu jobbágysága azonban ragaszkodott ahhoz, hogy csupán az egyes nyilrészekről kössenek állandó egyezséget. Más helyeken megengedték, hogy a jobbágy több-kevesebb földet fogjon ősszel vetés alá, de adóját azután ..annak nagysága szerint állapították meg.[2]

A középkor századaiból származó falusi földközösség az újkorban, a XVI. és XVII. századokban mégis bomlófélben volt. A XVIII. században azután az alföldi nagy földbőség idején ismét nagy mértékben felvirult, de csak a török hódoltság alól kikerülő alföldi részeken. A földbőségnek és a föld közös rendszerének ez a párhuzama egyúttal azt is kifejezi, hogy az újkor elején a földközösség bomlását a föld megszűkülésével, a határokban rendelkezésre álló föld egyre korlátozottabb mennyiségével kell megmagyaráznunk. Az Alföldön a XVIII. században felvirágzó falusi földközösség is tulajdonképpen új jelenség volt, folyamatossága ezen a szinte néptelcn területen nem mutatható ki.[3] A földközösségnek a XVI. századtól meginduló visszaszorulása a falu önkormányzatának egyik legerősebb elemét enyésztette el. A föld újra és újra osztása által követelt önrendelkezése a falu életéből kiesett, a földközösség egybefűző ereje is lényegesen meggyöngült, társadalmi hatása és az önkormányzatot éltető eleme veszített jelentőségéből. Teljesen azonban nem halt el, mert ha az újraosztásos földközösség meg-

[1] *Tagányi Károly* cikke a földközösségről. Közg. Lexikon I. k. 619. 1.

[2] U. ott.

[3] Wellmann Imre: *A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása* (Budapest, 1933) 55. s köv. 11.

szűnt is, továbbra is fennmaradt a művelési kényszer — egy-egy fordulóban mindenkinek ugyanazt kellett vetni-termelni — és fennmaradt a csak közös használattal értékesíthető határrészek — erdő, legelő — közösségi rendszere is. A falusi földközösség önállóságra késztető rendszerének egyre hátrányosabban kellett küzdenie a falu egész működését ellenőrzése alá vonó földesúri hatalommal is. A közös föld rendszere mögött társadalmi közösség állott, azonban csupán a több-kevesebb kiváltsággal rendelkező mezővárosok érték azt el, hogy közösségük kereteit is maguk határozhatták meg azzal, hogy rajtuk múlott: a társadalmi közösségbe ki léphet be közéjük. A földesúr hatalmával szorosabb függő viszonyba jutó jobbágyfalvak közössége ilyen jogot nem gyakorolhatott. Semmi nyoma sincs annak, hogy a falunak a közösségbe való felvétel tekintetében beleszólása lehetett volna. Akit a földesúr telekre ültetett, azt a falunak el kellett fogadnia és rendelkezése csupán a kijáró föld és a földhasználatok kiosztásában lehetett.

Akkor, amikor a földközösség rendszerének hanyatlásával a közösség önrendelkező tevékenységének egyik legfontosabb tényezője esett ki a falu életéből, a fejlődés egy másik síkon a közösséget eddig ismeretlen szerephez juttatta. Ez az egyházi élet terén nyílt meg a falvak számára, a reformáció következtében. A falura, ahova protestáns pap került, a pap, a kántor, a templom és az iskola fenntartása egészben vagy részben a falu feladata lett. A teher közös viselése a faluigazgatásra is új feladatot rótt. Amellett, hogy az egyházi terhek behajtását is a falunak kellett magára vállalnia, a papi földek közös megművelése szintén a közösségnek és szervezetének egységét és rendelkező tevékenységét követelte meg. Azonban a kczségi önkormányzat emelésére nézve sokkal nagyobb jelentősége volt annak, hogy a protestáns egyházak a községeknek az addiginél kezdettől fogva nagyobb szerepet nyújtottak az egyházigazgatásban. A papválasztást számos jobbágyfalu számára is lehetővé tették, elsősorban Erdélyben, de többé-kevésbbé a királyi országrészben is.[1] A borsod-gömöri artikulusok a XVI. század végén megállapították, hogy a nép »az élősdi,

[1] L. a szerzőnek »Λ jobbágy vallásügye 1608—1647» c. tanulmányát a kötetben.

henye, részeges, szóhordó és az egyházi fegyelemre nem ügyelőkben inkább gyönyörködik, mint az igaz és őszinte lelkészekben és a maga kedve szerint való pásztort választ magának, hogy minden rendre utasítás nélkül szabadabban élhessen.Az egyház küzdött az ellen, hogy a »populus« az egyházi hatóság hozzájárulása nélkül elküldje a papot, akivel nem volt megelégedve, viszont más cikkek azt hangsúlyozták, hogy minden papnak a keresztyén közösségtől, »a Christiana communitatee kell várnia a lelkészi állásra való meghívását. Emellett azonban helyenként, a történeti előzményeknek megfelelően, elismerték a földesúri patrónus jogait is.[2] A nógrádi evangélikus egyházmegye a XVII. század elején hozott végzésekben megállapította, hogy a paphívás és a papelmozdítás a patrónus és az egyházmegye, nem pedig a parasztok joga.[3] Mindamellett kétségtelen, hogy a középkori eredetű magánkegyúri rendszert, mely a falu közösségét jóformán teljesen kirekesztette az egyházigazgatásból, a reformáció jóval lazában illesztette szervezetibe, a földesúri hatalommal szemben előtérbe helyezte a községet, a falut s ennek sok helyen átengedte az egyik addig legfontosabb földesúri jogot, a pap alkalmazásának a jogát is. A papjáról maga gondoskodó, az egyházi terheket is a maga közösségében vállaló, a papi földeket közösen megművelő s a papon kívül más kisebb rangú egyházi tisztviselőről[4] is maga gondoskodó faluközösség, amely egy volt az egyházi gyülekezettel, egyházi életében az önkormányzatnak, a közösség szervezetének új elemeit szerezte meg akkor, amikor egy másik területen, a földközösség hanyatlása következtében, az önmagáról való gondoskodásnak nagy fontosságú tényezőit kezdte elveszíteni.

A falu belső rendjének meghatározásában és fenntartásában, a falu közös javainak gondozásában, az esetleg még

[1] Kiss Aron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései* (Budapest, 1881) 729. I.

[2] Kiss Áron. 185, 580. 1.; Mokos Gyula: *A hercegszőllási kánonok* (Budapest, IQOI) 205. 1.; M. Prot. Egyh.-tört. Adattár 1. k. 47. 1., 11· k. 16. 1.

[3] U. ott III. k. 169, 187, 194; V. k. 101, 105. 1.

[4] Egvházfiválasztás 1633, ti. ott I. k. 33. 1.; 1631—1654 évi vizitaciós jegyzőkönyvben: a falubeliek tartoznak a pap földjét megszántam, bevetni, a rétet kaszálni s behordani. U. ott VI. k. 19. 1.

fennmaradó földközösségi rendszer gyakorlásában, végül pedig a falu közösségével azonosuló protestáns gyülekezetek egyházi jogainak és kötelességeinek gyakorlásában megnyilatkozó falusi önkormányzat alanya egészében maga a falu közössége, a falu »communitás«-a volt. »Falugyülése-rői olvasunk, amely az egész közösség működésének a formája volt.[1] A falu egésze előtt hirdették ki gyakran az ítéletet[2] és a falu tisztviselőinek évente a falu gyűlése előtt kellett a földesúr képviselője előtt számot adni a közvagyon kezeléséről.[3] A falu egészének volt a joga az is, hogy megválassza a vezetőjét, a falu bíráját és a falu esküdtjeit, akik megfeleltek kisebb méretekben a városok tanácsainak. Az újkorba forduló magyar parasztfalu szervezete legtöbbször nem ismert más tisztviselőt, csak a falu bíráját és esküdtjeit. Az utóbbiakat nevezték »esküdtpolgár«-oknak vagy egyszerűen »polgár«-oknak is.[4] A falusi esküdtek száma nem volt meghatározva. Somlóvásárhelyen, amely azonban mezőváros volt, a bíró mellett 12 esküdtet találunk. A somlóvásárhelyi uradalomhoz tartozó falvakról ugyanaz az urbárium nem mondja meg, hogy azokban hány esküdt volt választandó, csupán azt jegyzi meg a falvaknál, hogy törvényük« egy Vásárhelyével.[6] A magyaróvári uradalom 1635. évi rendtartásában azt olvassuk, hogy a városokban 12, az öreg falukon 6—4, a többi falvakban 3 esküdtpolgárt kellett tartani.® Jegyzője a legtöbb falunak ekkor még nem volt. A szükséges írnivalókat a falu papja vagy az iskolamester végezte el. Szórványosan azonban már a XVI. században is lehet falusi jegyzőre találni. E tisztség

[1] Forró 1601.M. Gazd.-tört. Szemle 1901.415—416.1.; Acsády Ignác: *A magyar jobbágyság története* (Budapest, 1908) 300. 1.; Zemplén m. Sára község 1630.: »az falu úgy végezte . . .« Tört. Tár 1906. 53. 1.

[2] Takáts Sándor: *A régi Magyarország jókedve* (Budapest, 1921) 37. 1.; Abaúj m. 1616. Corp. Stat. II. 1. k. 103. 1.

[3] M. Gazd.-tört. Szemle 1898. 392. 1.

[4] Zemplén m. 1642. Corp. Stat. V. 1. k. 186. 1.; óvári uradalom 1635. Tört. Tár 1905. 574. s köv. 11.

[5] Wenzel Gusztáv: *Az 1514-iki somlóvásárhelyi urbárium és annak 1678-iki tovább fejlesztése.* Ak. Értesítő 1852. 243 245. 1.; Losonczy István 1549-ben mándoki jobbágyait 2 bíró s 12 esküdt választására utasította. Acsády, 299. 1.

[6] Tört. Tár 1905. 588. 1.; Máramaros megyében abíró mellé 7 »hitös« ember. Corp. Stat. III. k. 246. 1.

kifejlődése a XVII. és XVIII. századra esik[1] s kifejlődését a falura háruló közigazgatási feladatok megsokasodása és főleg a falunak az adóigazgatásban növekvő szerepe mozdította elő. Tolna vármegye már 1731-ben kötelezővé tette,[2] hogy minden falunak legyen nótáriusa, ez azonban az országban általánossá csak a Mária Terézia által kibocsátott egységes urbárium nyomán lett, amely rendezte a községi jegyzők alkalmazásának a kérdését.

A falu önkormányzatának szervei közül a legfontosabb a falusi bíró volt. Falunagyokról, villicusokról — mint láttuk — már Szent István törvényei is említést tettek. A bíró volt a falu közösségének a képviselője, vezetője és irányítója. Mindaz, ami a falu önkormányzatában megvalósulhatott, legnagyobb részben a bíró kezében öszpontosult. Segítő társai voltak az esküdtek. Az elöljáróság feladatát az egyik uradalom rendtartása úgy határozta meg, hogy »a falu dolgát úgy folytassák, hogy abbul se az uraságnak, se pedig az alatta levő szegénységnek kára ne következzék be.«[3] A románok által lakott fogarasi uradalomban a falu élén a bíró helyére bojárt választották s ennek is egy XVI. század közepéről származó utasítás azt tette feladatává, hogy gondját viselje a községnek.[4] A bíró és az esküdtek megbízatása rendszerint egy évre szólt és a falu tagjai közül bárki e tisztségre volt emelhető. Zsellér is lehetett tehát a falu

[1] Barta és Alsó i. m.; A csejtei uradalom rendtartása 1661-ben említ nótáriust. M. Gazd.-tört. Szemle 1849. 239. 1.; Túrterebes ugocsai megyei községben már 1621-ben a falu esküdt-polgárai és Literatus István nótárius előtt vallottak át szőlőt. Orsz. Ltár., Perényi Itár. 1621. F. 47. No 48; a megyében Feketeardón is már 1669-ben említenek nótáriust. U. ott 1669. dec. 19; az ugyancsak ugocsamegyei Tekebázán 1688-ban a főbíró és »hites« társai mellett «íródeák« szerepel a község elöljárósága által kiállított oklevélén. U. ott 1688. F. 21. No 12. Szabolcs megye 1731-ben a helységek nótáriusait úgy említi, mintha általános lenne a nótárius-tartás. Corp. Stat. II' k. 821.; Veszprém megye 1750-ben felmentette a csupán «invenciójukból élő nótáriusokat minden teher alól. Corp. Stat. V i. k. 577. 1·

[2] Corp. Stat. V. 1. k. 475. 1.; Bihar m. egyik szolgabírója 1757-ben szintén követelte a falvaktól jegyzők alkalmazását. *Uarta,* III. k. 95 06. 1.

[3] Locemándi uradalom 1731. M. Gazd.-tört. Szemle 1898. 168. 1.

[4] U. ott 1894. 166. 1.

bírája, sőt igen gyakran valóban zsellér is volt.[1] A bíró tevékenysége az önkormányzat területén sokoldalú volt. Ö kezelte a falu proventusát,[2] ő vezette a földosztást, a falu könyvét.[3] Valakinek szántatlanul maradt földjét át adhatta másnak a kezébe.[4] Az ö szeme volt rajta az egész falun. Szentgyörgynapkor megjárta a falu határát, hogy nem szántottak-e el más faluhoz abból, megújította ekkor a határjeleket.[6] Kezelte a közös fundusokat.[6] Sokszor előtte történtek az ingatlan átruházások is.[7] De olyasmit is kötelességévé tettek, hogy maga is eljárjon a templomba és úrvacsorát vegyen, sőt a falu lakosságát is Isten igéjének a hallgatására kellett hajtania.[8] Távol kellett tartania a falutól a katonaszállásolást.[9] Bármi történt a faluban, ami intézkedést kívánt, az elsősorban a bíró elé került. Legfontosabb tevékenysége azonban a bíráskodás volt, amelyet a falu tagjai felett gyakorolhatott.

A falusi bíró ítéletében a falu »törvénye« szólalt meg.[10] Az ítéletet a »a falu színe előtte hozták. A bíró székét nevezték ^polgári szék«-nek is.[11] A hatáskör, amelyet a falusi

[1] Szabó István: *Ugocsa megye* (Magyarság és Nemzetiség I. sor. i. k. Budapest, 1937) 147.1.; Ila Bálint: *A gömöri jobbágyság a XVII—XVIII. században az úrbérrendezésig* (Budapest, 1938) 90. 1.

[2] Locsmándi uradalom 1731. M. Gazd.-tört. Szemle 1898. 168. l.; esztergoni primási uradalmak 1752. u. ott 1898. 392. 1.; Bihar m. 1745. Corp. Stat. III. 361. 1.; Pozsony m. 1773. U. ott IV. 1. k. 866—871; Gömör m. 1746. u. ott II. 1. k. 441—442. 1.

[3] M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 204. 1· > u- ott 1901. 415—416.1.

[4] Óvári uradalom 1635. Tört. Tár 1905. 583. 1.

[5] Locsmándi uradalom 1731. M. Gazd.-tört. Szemle 1898. 168.1.

[6] Vas m. 1774. Corp. Stat. V. i k. 679. 1.; Pozsony m. 1773. IV. 1. k. 866 1

[7] Csejtei uradalom 1661. M. Gazd.-tört. Szemle. 1899. 236. l.; óvári uradalom 1635. Tört. Tár 1905. 586. 1.

[8] Óvári uradalom 1635. Tört. Tár 1905. 572. 1.; locsmándi uradalom 1731. M. Gazd.-tört. Szemle 1898. 168. 1.; Vas megye 1774. Corp. Stat. V. 1. k. 676. 1.

[9] Locsmándi uradalom 1731. M. Gazd.-tört. Szemle 1898. 168. 1.

[10] Forrói «törvények« 1601. M. Gazd.-tört. Szemle 1901. 415—416. 1.; Jakó Zsigmond: *A gyalui várlartomány urbáriumai* (Kolozsvár , 1944) 289. 1.

[11] Abaúj 1616. Corp. Stat. II. 1. k. 103; Jakó, i. ni. 134. 1. a «bíró széki« megkülönböztetésként az úriszéktől; «falu székin« kezdett causa. Tört. Tár. 1909. 426. 1.

bíróság gyakorolhatott, általában nem nagyterjedelmü, de igen változatos volt. Minthogy a falusi elöljáróság volt a falu közhatalmi szervezete, a falu belső életéből adódó és így az önkormányzat lényegéből meghatározott bírói feladatokhoz a felsőbb hatalom gyakran rábízott a falusi bíróra egyéb természetű feladatokat is, így a földesúr az ő érdekei ellen elkövetett, a megyei és a kormányhatalom pedig a közbitonság, a közrend és más közhatalmi érdekek ellen elkövetett cselekmények büntetését. A csejtei uradalomban előírták, hogy a faluban minden cselekményt először »füstin«, azaz a helyszínén, a falu bírálnak kell elbírálni s csak azután kerülhet magasabb bíróság elé.[1] A büntetés, amit a bíró kimérhetett, rendszerint pénzértékben volt meghatározva. E tekintetben is igen változó volt az ország egyes vidékein, sőt egyes helységeiben is a helyzet. Míg Miskolc város csupán 34 pénzig engedte meg a földesúri hatósága alá tartozó Ládháza község bírójának büntetés kiszabását,[2] addig Szabolcs, Győr, Gömör megyék i forintig,[3] Máramaros megye 3 forint értékű kártétel, lopás és panasz ügyében szintén három forintig,[1] Vas és Veszprém megyék négy forintig menő büntetések kiszabását engedték meg.[6] A cselekmény, amit a falusi bíróság a maga ítélőszéke elé vonhatott, a legkülönfélébb volt: kártételek, kisebb tolvajlások, a belső rend megbontásán kívül esetenként olyan cselekmények felett is büntető hatalmat adtak a bíró kezébe, mint a dohányszívás, káromkodás, ünneptörés, templomkerülés, az istentisztelet ideje alatt való kereskedés, zabolátlan nyelveskedés, részegeskedés, az új pénz elfogadásának megtagadása, a meghatározott árak túllépése,® azonban olykor egészen súlyos

[1] 1661. M. Gazd.-tört. Szemle 1899. 239. 1.; Nógrád m. 1679, 1691. Corp. Stat. IV. 1. k. 444. 527. 1.; 1630. Zemplén m. Tört. Tár 1909. 207. 1.

[2] 1740. Corp. Stat. II. 2. k. 416—418. 1.

[3] Szabolcs 1671, 1731. U. ott III. k. 159—160, 321. 1.; Győr m. 1758, 1759. u. ott V. 1. k. 612, 615. 1.; Gömör m. 1654. u. ott II. 1. k. 212. 1.

[4] 1703. U. ott III. k. 246. 1.; óvári uradalomban 1635-ben 5 forintig, Tört. Tár 1905. 588. 1.

[5] Vas m. 1653. Corp. Stat. V. 1. k. 152. 1. (a négy forint helyett ekkor egy forintban állapították meg a határt); Veszprém m. 1763. U. ott V. 1, k. 627. 1.

[6] Kártétel: Máramaros m. 1703. Corp. Stat. III. k. 246.; tolvajlás: Szatmár m. 1607, Máramaros m. 1703. 11. ott III. k. 46—

ügyekben is helyt kellett állani a falu bíróságának. Szatmár megye 1607-ben a tolvajláson és a hitszegésen kívül az emberölés felett is innen kért ítéletet.[1] Egy XVI. századi földesúri rendtartás a tolvajokat és paráznákat egyenesen felakasztatni kívánta a falu biráitól.[2] Azonban a súlyosabb ügyekben a bírónak rendszerint mégsem volt egyéb tennivalója, mint jelenteni azokat a felettes bírói hatóságnak, nevezetesen a földesúrnak vagy a szolgabírónak. Általában a gonosztevők és latrok, akiket ebben a korban a különféle rendszabályok gyakran emlegetnek, mint a falvakra erőszakosan rátörő rablóbandákat, kívül estek a falusi bíróság hatáskörén, de az olyan bűncselekmények, mint amilyenek a fajtalanság, verekedés, gyilkosság, gyújtogatás, szintén a felettes bíróság elé tartoztak.[3] Olyan utasítás is található, hogy a bíró előbb a földesúrnak tartozott jelentést tenni s ha a földesúr nem tett igazságot, akkor a falu bírálnak a megye elé kellett az ügyet vinni.[4]

A szokások voltak irányadók abban a tekintetben, hogy a bíró maga hozta-e ítéleteit vagy az esküdtpolgárok bevonásával. A magyaróvári uradalomhoz tartozó falvak bíróinak XVII. századból származó földesúri rendtartása előírta, hogy a bírónak a panaszos panasztétele után hivatnia kell a másik felet s ha úgy látja, hogy súlyos a dolog, akkor egy más napra meg kell hívnia a tárgyalásra az esküdtpolgárokat.[5]

47., 246. 1.; dohányszívás: Somogy m. 1717, Győr m. 1719. u. ott V. 1. k. 319. 337. 1.; káromkodás, istenkáromlás: Győr m. 1719, Somogy m. 1771. u. ott V. 1. k. 357., 653. 1., lékai uradalom XVII. ez. Actódy, 299. 1.; ünneptörés: Győr m. 1719. u. ott V. 1. k. 337., Ládháza 1740. II. 2. k. 416—418. 1., óvári uradalom 1635. Tört. Tár 1905. 577. 1.; zabolátlan nyelvűek: Ládháza 1740., Corp. Stat. II. 2. k. 416—418. 1.; polturat el nem fogadók: Hont m. 1622. u.ott IV. 1. k. 151. 1.; Zemplén m. 1622. II. 1. k. 29.1.; árdrágítás: Sopron m. 1601., Nyitra ni. 1609, 1627., u. ott V. 1. k. 83. IV. 1. k. 116, 157. 1.; paráználkodás: Mándok 1549. Acsády, 299. 1., Jakó, 13. 1. s később is; részegesek: Vas m. 1774. Corp. Stat. V. 1. k. 676. 1.; templomkerülők: lékai uradalom XVII. sz. Acsády, 299. 1.

[1] 1607. Corp. Stat. III. k. 46—47. 1.

[2] Acsády, 299. 1.

[3] Gömör m. 1654. Corp. Stat. II. 1. k. 212—213. 1.; óvári uradalom 1635. Tört. Tár 1905. 576. 1.; locsmándi uradalom 1731. M. Gazd.-tört. Szemle 1898. 172. 1; Ugocsa m. 1785. Corp. Stat. III. k. 432. 1.

[4] Somogy m. 1771. Corp. Stat. V. 1. k. 653. 1.

[5] Tört. Tár. 1905. 577. 1.

Vas megyének 1774-ben már helytartótanácsi rendeletre kiadott bírói szabályzata pedig azt írta elő, hogy az istenkáromlást, a civakodást, részegeskedést, verekedést a falusi bíró a falu »főbb« embereinek összehívása után büntesse meg s a büntetés mellett a jövőbeni megjavulás érdekében komoly intelmet intézzen az elítélthez.[1] A falusi bíró, illetőleg bírói széke ítéletével szemben a földesúri székhez lehetett fellebezni, de a XVIII. században az úriszék mellé kezdett felebbezési fórumként a szolgabíró előnyomulni.[2] Forró jobbágyainak olyan volt a törvénye, hogy az, akinek törvényt mondottak és harmadestén a földesúrtól nem hozott választ, annak pere veszve volt, ha pedig azután kereste volna igazát, egy forint büntetéspénzt kellett fizetnie. A forrói jobbágyok azt is egy forinttal büntették, aki törvénytelenül »busította« az uraságot, vagyis igaztalanul kereste a földesúrnál igazát.[3]

Mind a földesúri hatalomnak, mind a vármegyének, mely a kormányzat szervei közül legközelebb volt a faluhoz, érdekében állott, hogy a falu bírái a kezükben kialakult vagy éppen reájuk bízott bírói hatalmat zavartalanul és magasabb tekintély támogatása mellett végezhessék. A locsmándi uradalom rendtartásában előírták, hogy»minden helységben az esküdteket és a bírókat a község megbecsülje, hogy engedetlenségek miatt hirtelen érkezett dologban valami fogyatkozás vagy hátramaradás ne legyen, egyébiránt rossz cselekedetinek kemény büntetését az olyatin el nem kerüli.«« A magyaróvári uradalomban pedig a bíróval szemben engedetlent öt forintig, a hívásra meg nem jelenőt 72 becsre, viszont a bírót megütőt 32 forintra kellett megbüntetni.[5] Különben a falu bíróinak működése a falu közösségének ellenőrzése alatt állott. Nem csupán a fellebbezés biztosította ezt, hanem az a körülmény is, hogy a falunak esetleg kifejezetten is megadták azt a lehetőséget, hogy a tisztségéből

[1] Corp. Stat. V. 1. k. 676. 1.

[2] Oriszókhez: ceejtci uradalom 1661. M. Gazd.-tört. Szemle 1899. 239. 1.; ezolgablróhoz: Sopron 1703. Corp. Stat. V. 1. k. 627. 1.

[3] M. Gazd -tört. Szemle 1901. 415—416. 1.

[4] U. ott 1898. 169. 1.

[5] Tört. Tár 1905. 576—579. 1. L. móg a caejtei uradalomban 1661. M. Gazd.-tört. Szemle 1899. 238. 1.; Mándok 1549. Aceády, 299. 1. '

eltávozó bíró felett pálcát törjön. A lékai uradalomnak XVII. századból származó rendtartása előírta, hogy a földesúr évenként a falut gyűlésre hívja össze. A gyűlést a földesúr képviselője vezette s minden jobbágynak személyesen jelen kellett lenni. A bíró és elöljáró társai a gyűlés színe előtt tették le hivatalukat, mire előbb a falu plébánosa mondta el észrevételeit a falu előtt egyes híveiről, majd a falu nyilatkozhatott papjáról. Ezután a falu elöljárósága adta elő észrevételeit a földesúri képviselő előtt a falu egyes tagjainak magaviseletéről, viszont ezután a lakosok adhatták elő panaszaikat a távozó bíróval és társaival szemben. A hazug vádat emelőt, mindjárt megbüntették, ellenben a komoly panaszokat felterjesztették a földesúrnak.[1] Ez a rendtartás világosan szemlélteti, hogy a faluközösségnek kezdetleges, más hatalmi tényezők alatt vergődő önkormányzatában a falu közösségi életének eleven ereje élt s színes és gazdag szokásvilágot termelt ki. De ez a rendelkezés egyúttal azt is kifejezi, hogy a falu önkormányzata nem volt független. A jobbágyság felett érvényesülő földesúri hatalom lenyúlt a falu életébe is és irányította, sőt mintegy kézen fogva vezette a falu önigazgató irányú munkáját. A falu önkormányzati élete a földesúri hatalom kezében forgott s nem csupán a földesúrnak jobbágyain nyugvó joga írta elő, hogy a földesúr a falu önkormányzatának ellenőrzésében és vezetésében szerepet vállaljon, hanem egy másik, nem kevésbbé nyomós tényező: a földesúri gazdálkodásnak a falu szervezetét igénybe vevő és munkáltató szüksége is. A falu önkormányzati szervezete egyúttal a földesúri viszony szervezete is volt s a falu életében meglevő önkormányzati lehetőségeket csak úgy lehet mérlegelnünk, ha a mérleg serpenyőjére helyezzük a földesúri hatalomnak a falu önkormányzati szervezetével szemben támasztott szolgálati követelményeit is. Amint az egyik vagy másik feladat előtérbe kerül, akként lehet az önkormányzati élet emelkedésének vagy hanyatlásának a folyamatát megállapítanunk.

[1] Acsády, 300. 1. Az esztergomi primási uradalmakban is az egész község előtt számoltatták meg az uradalmi tisztek a bírókat a közjövedelem felől. M. Gazd.-tört. Szemle 1898. 392. 1.

III.

A jobbágyság felett földesúri hatalom érvényesült, a jobbágyság faluszervezeteinek tehát viselnie kellett a földesúri hatalom felsőségét. A jobbágyfalu belső életének a szabályait a földesúr és a falu közös munkája fejlesztette ki. A forrói jobbágyok 1601-ben a földesúr elé megújítás céljából terjesztett falutörvényeikről azt mondották, hogy elveszett írott törvényeik a falu és a földesúr akaratából keletkeztek. A törvényeket, melyekben a földesúr tartotta őket, azért írták most újból össze, mert azokat a faluval egyetemben régi atyáik igazságos törvény szerint való jó rendtartások és a maguk épülése kívánják, a falunak nagyobb erősségére és előmenetelére.[1] A törvényt más helyeken is a földesúr adta a parasztfalu kezébe. Miskolc város Ládháza nevű parasztfaluja a XVIII. század derekán a város tanácsa elé járult és maguk miheztartása végett írásban kértek instructiót, hogy ragaszkodhatnak-e a vasárnapi prédikáció előtt a falu elhagyására vonatkozó régi tilalmakhoz és kérdezték, hogy milyen határig büntethetik a törvénytelenül cselekvőket. Azt is kérdezték, hogy megbüntethetik-e a falu és egyház dolgában szófogadatlan hatalmasokat, a köztük levő nemeseket is s végül, hogy a zabolátlan nyelvüeket miként büntethetik. A város tanácsa pontonként kezébe adta a falunak a választ s meghagyta, hogy azt a ládházi lakosok előtt olvassák fel »in loco publico.«[2] A XVII. század közepén a magyaróvári uradalomhoz tartozó városok és falvak, illetőleg bírái, egyszerre kaptak közös rendtartást a földesúrtól.[3] Más esetekben is a foldesúr egy-egy uradalma részére közös rendtartást bocsátott ki. így Nádasdy Ferenc és Esterházy Mária csejtei uradalmuknak 1661-ben,[4] a jezsuita rend 1731-ben a locsmándi uradalomnak.[6] Alapjában véve tehát a földesúri hatalom szabta meg azokat a kereteket, melyek között a falu önkormányzata működhetett s rendelkezései nem csupán az önkormányzat működésének eljárását állapították meg, hanem belenyúltak a

[1] M. Gazd.-tört. Szemle 1901. 415—416. 1.
[2] Corp. Stat. II. 2. k. 416—418. 1.
[3] Tört. TAr 1905. 572—589. 1.
[4] M. Gazd.-tört. Szemle 1899. 23,—230. 1.
[5] U. ott 1898. 168—173. 1.

közösség életébe is. A falu önkormányzata tehát mindenkor a földesúri hatalom nyomását viselte. Azonban a földesúri akarat, éppen a falu belső életének befolyásolása és kezelése terén, teljesen önhatalmúlag a valóságban nem igen nyilatkozhatott meg. A falu életének törvényszerűségeit a földesúri érdeknek is méltatnia kellett. Erős, természetes tényezők formálták a falu belső életét s mi sem tanúskodik világosabban arról, hogy a földesúr által a falunak adott törvények a jobbágyfalu életével általában összhangban voltak, minthogy a különböző vonatkozásokban — a föld közös újraosztásos rendszerében, a jobbágytelkek felett való jobbágyrendekezési jog gyakorlásában, a falusi bíró közösségvezető szerepében — az ország különböző részein más és más földesúr alatt is lényegében azonos szokások tükröződnek a földesúr által adott falu törvényekben.

A földesúr a valóságban nem csupán a falu törvényeinek megállapítása, a közösség szervezetének meghatározása terén avatkozott a falu önkormányzati életébe, hanem a faluszervezet működésére nézve is ellenőrzési jogot, sőt irányító szerepet tartott fenn magának. A földesúr a jobbágyok magukat igazgató közösségeiben is a maga érdekeit védte. Igényt tartott arra, hogy az egész faluszervezet érezze tőle való függését. A magyaróvári uradalom említett rendtartása a falu önkormányzatát vezető falusi elöljáróságtól számon kívánta kérni az önkormányzat legfontosabb tevékenységét, a bíráskodást is: a bírók és a polgárok (t. i. az esküdtek) jó rendtartásba foglalják magukat mind a faluban, mind a mezőségben, valameddig az ő határuk tart és egyenlő igazságos törvényt szolgáltassanak mindeneknek, a szegénynek, mint a gazdagnak, hogy mind Isten s mind a földesúr előtt számot adhassanak.[1] A locsmándi uradalom birtokosa is megkövetelte a falu bíráitól és esküdtjeitől, hogy a falu dolgát úgy folytassák, hogy se neki, se a szegénységnek kára ne származzék abból.[2] A királyi kamara, amikor kezére került az elkobzott alsólendvai és lenti uradalom, igen hamar meg is vonta a falu bíráskodási jogát, mivel »az polgárság ez ideig egymást akármi marcona cselekedetiért rendkívül szokta volt büntetni s ez a király minden jószágában megtaláltatott.« Ezért a kamara a tiszttartóknak

[1] Tört. Tár 1905. 574. 1.
[2] M. Gazd.-tört. Szemle 1898. 168. 1.

meghagyta, hogy 24 forint büntetés terhe alatt tiltsák meg, hogy valaki, »csak egy bíró is«, a polgárságot megbüntetni merészelje, hanem a bíró hite alatt tartozik bemondani a bajokat s a számtartó 2—3 emberséges ember előtt igazítsa el azokat.[1] A falu önkormányzata az ilyen rendelkezésekkel azután kérdésessé válhatott, hiszen függő viszonyába szorult be. Azonban, ha a földesúri hatalom a parasztfalu önkormányzatának a rovására ebben a korban — mint látni fogjuk — sok téren fokozatosan előtérbe is nyomult, maga a falusi bíráskodás, az önkormányzat e fontos gyakorlata, még alig szenvedett csorbát. A lendvai kísérlet nem vert gyökeret, a falu önigazgatásának mélyebbek voltak annál a gyökerei. A falu bíráskodásával szemben azonban a földesúr az úri széken rendszeresen gyakorolta a felebbezés jogát, csak a XVIII. században kezdett mellé a vármegye bírói hatósága felnyomulni.

A földesúri hatalom a bíráskodás mellett ellenőrzést gyakorolt a falu önkormányzó életének egy másik fontos területén, a közös jövedelem kezelése felett is. Ez a jövedelem a falu közös vagyonának gyümölcsöztetéséből, a malom, mészárszék, a közös földek hasznosításából eredt, de esetleg köztartozásokból is meggyarapodott. A magyaróvári uradalom rendtartása előírta, hogy az egyházatyának — az egyházi javak számadójának — és a bormesternek — a korcsma-jövedelem számadójának — számadást kell a földesúr elé bemutatni, hogy a földesúr tudhassa, miként bánnak a község javaival.[2] Egy század múlva az esztergomi prímási uradalmak gazdasági utasításában olvassuk, hogy amikor a tiszttartó, a földesúr gazdasági alkalmazottja a falusi bírákkal a közrovásokból szedett jövedelemről, a malom, korcsma és egyéb beneficiumok bevételeiről számot vet, az egész község előtt hallgassa meg a bírákat s ha a bírák nem tudnának számot adni, verjék vasra őket.[3] A földesúri hatalom tehát a falu közösségének érdekét tartotta szem előtt e rendelkezéseivel, de a falu közös érdeke mögött természetesen a maga jól felfogott gazdasági érdekei állottak. A földesúri hatalomnak ezt a közjövedelmet ellenőrző, közös

[1] U. ott 1898. 98. 1.

[2] Tört. Tár 1905. 576. 1.; M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 149. 1.; Bihar m. 1745. Corp. Stat. III. k. 361. 1.

[3] M. Gazd.-tört. Szemle 1898. 392. 1.

érdekű ellenőrző hatalmát a közhatalom is elismerte, sőt alátámasztotta: Pest-Pilis-Solt megye 1725-ben statútumába tette, hogy a mezővárosi és falusi bírák számadásaikat a vizsgálatot tartó szolgabírónak a földesúri tisztek jelenlétében mutassák be s ha a szegénység pénzével rosszul sáfárkodtak volna, a kommunitásnak elégtételt kell adniok.[1] Gömör megye egyenesen a falusi bíráknak a közjövedelem kezelésében gyakran panaszolt hanyagságaira s a földesúri ellenőrzés hiányaira hivatkozva rendelte el, hogy az alispán és a szolgabíró vonják felelősségre a bírákat, ha ezt a földesurak elmulasztanák.[2] Ezekben a rendelkezésekben a földesúri ellenőrző hatalom fölé már kezd előnyomulni a közhatalom, e kor állami fejlődésének megfelelően. A falura ráfekvö földesúri hatalom mellett a közhatalom igényének megnövekedését egyéb rendelkezések is jelzik, a falu régi önkormányzatának további hanyatló állomásait mutatva meg.

Azt a legtermészetesebbnek kell tartanunk, hogy a földesúri hatalom a bíráskodás és a közjövedelem ellenőrzése mellett a maga akaratának érvényesülését elsősorban a jobbágyok vagyonának forgalma és öröklése, a falu közösségére bízott birtokjogok gyakorlása, sőt magának a jobbágynak megtartása, a röghöz kötöttség biztosítása terén követelte meg. A jobbágyföldek elidegenítése általában a földesúr előtt folyt le.[3] Egyes helyeken, ahol a községi élet fejlettebb volt, a bíró és az esküdtek tanúsága előtt is el lehetett a jobbágybirtokot idegeníteni.[4] Azonban a földesúr ilyen esetekben is rendszerint fenntartotta magának a jogot, hogy az elidegenítés feltételeit megszabja, vagy esetenként a maga jóváhagyásához is kösse az elidegenítést. Éppen *így a* földesúri igény számára működtek közre a bírák és esküdtek a magvaszakadt vagy elszökött jobbágyok javainak a földesúr részére való összeírásával, esetleg a falu könyvébe való beírásával is.[5] A falu önkormányzata ezen a téren nem tudott messzebbmenően kifejlődni, a földesúrnak a job-

[1] Corp. Stat. IV. t. k. 674. 1.

[2] 1746· Corp. Stat. IV. 1. k. 4^1—442. 1.

[3] Szabó István: *A jobbágy birtoklása at örökös jobbágyság korában* (Budapest 1947).

[4] Óvári uradalom 1635. Tört. Tár 1905. 586.1.; ceejtei uradalom 1661. M. Gazd -tört. Szemle 1899 236. 1.

[5] Ceejtei uradalom 1661. u. ott 1899. 235—236. 1.

bágybirtok forgalma terén elsőrangú érdekei követeltek érvényesülést. Éppen így a földesúr érdeke fűződött a faluba beköltözők vagy eltávozok, esetleg éppen szökve távozók felett gyakorolt vagy a falusi bíró által gyakoroltatott felügyeletéhez.[1] A jobbágyság, de különösen az örökös jobbágyság korában éppen a be- vagy elköltözés kívánta a leggondosabb ellenőrzést, egyébként sajátosan önkormányzati feladat lehetett volna, miként az is volt az önkormányzat nagyobb teljességével élő mezővárosokban. Egyrészről a röghöz kötöttség, másrészről a jobbágy vagyona felett nyugvó földesúri igény vonta maga után, hogy a földesúri hatalom ezen a téren elvonta vagy már eredetileg nem igen engedte meg a faluszervezet autonóm működését.

A jobbágyság felett érvényesülő földesúri hatalom többékevésbbé felügyelete alá vonta a falu közösségének életéből adódó önkormányzó működés sok elemét. A felügyelet, sőt már egyenesen az irányítás az újkor századaiban fokozatosan szorosabb lett. Ezt a fejlődést az 1514. évi bukás után egyre nagyobb erővel megnyilatkozó földesúri hatalom mellett a bürokratikusán szerveződő élet követelményei is elősegítették. A földesúri felügyelet alatt azonban az önigazgatás még nem enyészett el. A parasztfalu önkormányzatának lehanyatlása és válsága nem is ezen a téren jelentkezett, hanem a földesúr és a jobbágy viszonyának egy másik síkján. A földesúr a faluközösség élén álló elöljáróságot arra használta fel, hogy gazdasági feladatokat végeztessen vele a maga számára. A falu bírája és egész elöljárósága, amellett, hogy a falu közösségi életéből adódó önigazgatást végezte, mindinkább arra kényszerült, hogy a földesúri felsőség gazdasági kiszolgálója legyen. \ Az önkormányzat újkori fokozatos romlása elsősorban itt gyökerezik: ez a gazdasági szerepre való állítás ugyanis az újkor századaiban akként lett teljesebb, amiként az uradalom maga is termelő gazdálkodásba fogott s gazdasági üzemébe egyre szorosabban bevonta jobbágyai gazdaságát, munkáját és anyagi erejét.[2] A falu önkormányzatának a képviselője a falusi

[2]

[1] Árva ni. 1688. Corp. Stat. IV. 1. k. 496. 1.; Vas m. 1694. u. ott V. 1. k. 229. 1.; Veszprém m. 1721. 11. ott V. 1. k. 346. 1.

I· közelebbről a szerzőnek »Xi *uradalmi aazdálkodds és a iobbágybirtok a XV1--XVII. státadban«* c. tanulmányát a kötetben.

bíró hovatovább a földesúr gazdasági megbízottja lett. A földesúr akaratát érvényesítette a falu lakosaival szemben a földesúr oldalán. A bíró földesúra gazdasági érdekeit szolgálva, a falut is erre a szolgálatra szervezte. A földesúri parancsok általa jutottak el a jobbágyokhoz.

A bírónak mindenekelőtt a földesúri jobbágyszolgáltatások, az úri adók beszedése és kezelése terén jutott nagy szerep. A somlóvásárhelyi apácák urbáriuma részletesen felsorolta a jobbágyok szolgálmányait, majd hozzáfűzte, hogy »ez fellyől meg mondott adókat, ajándékokat és szolgálatokat az vásárhelyi bíró 12 esküttyével egyetemben tartozik kiszerezni és az asszonyoknak beszolgáltatni.«[1] A fogarasi uradalomban hasonló kötelezettséget írtak elő a faluvezető bojároknak is.[2] Valószínű, hogy a bírók kötelezettsége a földesúri adók kivetése és behajtása tekintetében nem volt egységes az országban. A fejlettebb gazdasági tevékenységet folytató és nagyobb személyzettel működő uradalom — különösen ott, ahol az uradalmi gazdaság jelen volt a faluban — többé-kevésbbé maga végezhette ezt a munkát. De még itt sem nélkülözhette a falu minden egyes tagját jól ismerő bíró segítségét. Ugyanilyen szolgálatot várt tőle a földesúr a jobbágyoknak a XVI. század óta egyre növekvő robotmunkája terén is. Ki oszthatta volna be a falu lakosait a földesúri munkára, ki állíthatta volna elő őket a szükség szerint, ha nem a bíró, aki a földesurát szolgálta. Nádasdy Tamás egyik tisztje írta urának, hogy a »bíró mindennap kergeti az szegénységet az eke mellé.«[3] A feldesúr részére való szántást kell itt érteni, de hasonló feladata akadt a bírónak más földesúri robotmunkánál is. A kapálásnál a Nádasdy-birtokon a bíró kapta kézhez azt a lisztet és bort, amelyet a földesúr azért osztott ki, hogy jobban menjen a kapálás.[4] Amikor a bíró a földesúr számára a megszabott pénzbeli és terménybeli adót beszedte és jobbágytársait a földesúri földekre úrdolgára beosztotta-kihajtotta, olyan munkát

[1] Wenzel, i. m.; az adó idejében való beadAsAt kívánjAk a bírótól az óvári uradalomban is Tört. Tár 1905. 576. 1.

[2] M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 166. 1.

[3] Komoróczy György: *Nádasdy Tamás is a XVI. stdzadi magyar nagybirtok gatdálkodása* (Budapest, 1932) 125. 1.; az 1771. évi magyaróvári statútum szerint az uraság parancsait nem teljesítő bírókra és esküdtekre súlyos büntetés vAr. Corp. Stat. V. 1. k.669. 1.

[4] M. Gazd.-tört. Szemle 1894, 68. I.

végzett, melynek a falu önigazgató jogához már kevés köze volt, de annál inkább ellensúlyozta a bíró kezébe letett önkormányzati tevékenység értékét.

A bíró mégsem akkor lett a földesúri érdekek legjellegzetesebb kiszolgálója, amikor a jobbágyok adóit szedegette és a jobbágyokat úrdolgára hajtotta, hanem amikor a bíró a földesúr saját gazdaságában-majorságában működött. Mert ennek is eljött az ideje, amikor a középkor végén megindult a földesúri majorsági gazdálkodás, az addig adóztató uradalomnak termelő uradalommá való átalakulása. A XVI. századi lendületes kezdetek után a magyar nagybirtok ezen az úton megállóit, sőt visszafejlődött, azonban a majorsági tevékenység teljesen ezután nem szűnt meg, sőt a XVIII. században újabb lendülethez jutott. Ez a félúton álló-haladó magyar adóztató-termelő nagybirtok nem csupán termelő munkájában óhajtotta a faluszervezet önkormányzó szervét felhasználni, hanem a földesúri birtokhoz tapadó és éppen a XVI—XVII. században nagy méretekre kifejlődő jogosítványok, mint a korcsmáltatási, mészárszéki és más monopoljellegű földesúri jogosítványok gyakorlati kiaknázása terén is. A földesúr megkövetelte, hogy a bíró vagy más hites ember« legyen jelen éppen mind a vetésnél, mind az aratásnál-csépletésnél. A vetni való magot hites bíró kezéhez adták.[1] Aratás után Rákóczy György fejedelemnek, a kitűnő gazdának, sok nagy birtokán az udvarbíró a számtartónak és a falvak bíráinak jelenlétében vette fel a termést s a számadást a bírónál kellett hagynia.[2] Hites személyeknek kellett jelen lenni a kicsépelt gabona felmérésén s a disznóveretésen is. De a földesúr jövedelmére szolgáló malom őrléséről is hites emberek készítettek rovást s a falu korcsmáinak bormérését és a hordók ellenőrzését is a bírónak vagy hites társainak kellett elvégezni.[3] A földesúri

[1] Kapy Zsigmond utasítása 1620. M. Gazd.-tört. Szemle 1895. 197. 1.; gyulafehérvári uradalom 1634. u. ott 1894. 3>6. 1.; Thököly Imre uradalmai 1894. u. ott 1894. 151- 154. 1.

[2] U. ott 1894 152. 1.

[3] Murányi uradalom 1662. U ott 1901. 275. 1.; szendröi uradalom 1652. u. ott 1901. 121.I.; gyulafehérvári uradalom 1634. u. ott 1894. 314 316· 1·; Thököly Imre uradalmai 1684. u. ott 1894. 151 154. 162, 255. 1.; Csapody Csaba: *Az Esterházyak alsólrndvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. század első felében* (Budapest, 1933) 24· 1-

gazdaság itt is-ott is igénybe vette a faluszervezet igazgatására hivatott bírót és elöljáró társait. Olyan szerep volt ez, mely akár fizetéses gazdasági alkalmazotthoz is illett volna, olyan jól mégsem láthatta volna el senki, mint a társait mindenkinél jobban ismerő jobbágybíró. Viszont az természetes, hogy az ilyen szolgálatokra való állítás még jobban hangsúlyozta a jobbágybíró és vezetettjei függő helyzetét: ebben a kettősségben sokkal inkább előtérbe nyomult a földesúr érdekeiben fáradó, mint a közösség érdekeit szolgáló jobbágybíró. Az ország lakosságának döntő nagy része, körülbelül nyolc-kilenced része élt a parasztfalvak közösségeiben: nyilvánvaló, hogy a magyar társadalom fejlődése, de közelebbről a magyar parasztság társadalmi lehetőségei szempontjából messzeható jelentősége volt annak, hogy a jobbágyfalvaknak kezdettől fogva erős függőségek nyomását szenvedő csekély autonómiája a földesúr gazdasági igényei következtében elszükülni kényszerült.

IV.

A falu szervezetét nem csupán a földesúri hatalom vette igénybe a maga gazdasági tevékenységében, hanem a közhatalom is a falu szervezetében találta meg a közigazgatás teendőire alkalmas, készen levő szervezetet. A középkori állam nem ismerte az állami közigazgatást, a közhatalom végrehajtó tevékenysége egyrészről a területi önkormányzatok, másrészről a társadalmi függőségeknek magánjogias személyi kapcsolatokon alapuló rendszerén keresztül érvényesült. A társadalom alapközösségeinek, a városnak és a falunak önmaga belső életének igazgatására szükségszerűen megszerveződő igazgatási szerkezetét a királyi és a rendi hatalomban foglalt közhatalom korán felhasználta a maga céljaira s amint az állami szerveződés sokoldalúbb és hivatalszerűbb lett, a falu önkormányzati szervezésére is egyre több közigazgatási feladat hárult. A felsőbb közigazgatási szerveknek a legalsó fokon a falu elöljárósága lett a végrehajtószerve. Ez a tevékenység sokszor csupán a felsőbb szervek részéről érkező parancsok és rendeletek gépies kihirdetéséreés teljesítésreszorítkozott. A falu önkormányzati életének fejlődésére annál hátrányosabb befolyást gyakorolt. Amel-

lett, hogy a falu önkormányzatának belső életéből kinövő falusi vezetőséget a földesúri hatalom a maga gazdasági szolgálatában foglalkoztatta és így annak a szolgálati viszony jellegét ruházta, a közhatalom végrehajtó tevékenysége is az önállóság lebontását segítette elő, mert a falu önigazgató szervét másik síkon vonta függő viszonyba.

A falu elöljáróságára a közigazgatás közvetítése terén háruló feladatok között első helyen a közadók kezelése, kivetése és behajtása körül kiutalt szerepet kell említenünk A királyi rovásadó kivetését és beszedését ugyan a megyei adószedők, a dicatorok végezték, azonban munkájukban nem nélkülözhették a helyi viszonyokkal ismerős falusi bírák támogatását. A mindegyre bonyodalmasodó eljárás, ahogyan a rovásadót, a dicát és más állami szolgáltatásokat a jobbágyságra ki kellett vetni, az adó kivetését végző szervek egyéni mérlegelését követelte meg. Az adó alapja ugyan a jobbágytelek volt, de a porta, mint adóegység, a XVII. század elején ideális egység lett, melyet a gyakorlatban a telkek terjedelme, hozadékképessége, a jobbágyfelszerelés bősége és más, a termelést és a jövedelmet befolyásoló tényezők figyelembe vételével kellett meghatározni.[1] Tekintetbe kellett venni a falu határának termőképességét, az értékesítési lehetőségeket, a természeti csapásokat és a XVI. század óta rendszeressé és egyre terhesebbé váló katonaszállásolás terheit, hogy valamennyire kiegyenlíthető legyen a jobbágytelekre alapított adó. Végül is egy-egy porta egysége alá a különféle tényezők szerepe szerint egész sora foglaltatott egybe a valóságos jobbágytelkeknek. Mindezeknek az adóteher szempontjából döntő tényezőknek a feltárására a falu viszonyait legjobban ismerő falusi bíró volt a leghivatottabb.[2] A megye nemcsak a dicatorokat látta el megfelelő instrukciókkal, hanem utasítást szerkesztett a mezővárosi és falusi bírákhoz és lakosokhoz is.[3] A dicator, amikor az adózó portákat felvette, a falusi bíróhoz szállott s a bíró tájékoztatta a falu helyzete és a jobbágytelkek álla-

[1] Juhász Lajos: *A porta története 1526—1648* (Budapest, 1936).

[2] Az 1567. évi 6. t. cikk szerint: az adókirovásnál csak a falu bírójának kell megesküdni, mivel nyilvánvaló, hogy a bírók jól ismerik az egész, fél és harmadtelkeket s a földesurak ne kényszerítsék őket hamis esküre.

[3] M. Gazd.-tört. Szemle 1895. 229. 1.

pota felől. A bírónak egy esküdttel együtt kellett megesküdnie afelől is, hogy a falu jobbágy telkei közül hány a gazda nélküli vagy üresen álló. A bíróhoz megszállott dicatornak nem volt szabad a falvai házanként feljárni, hanem a falu lakosait a bíró a maga házához hívta s itt végezte a dicator az eskü alá vett bíró segítségével az adóképesség egyéni viszonyainak a megállapítását. A bírónak azután tennivalója volt a kivetett adó beszedésében is. Sőt az adó is esetleg a bíró kezéhez folyt be, aki azután számot adott róla.[1] A locsmándi uradalom rendtartása szerint a pénzt a falusi bírák veszik magukhoz a portás jobbágyoktól s számot kell adniok, hogy mennyit vettek át.[2] Nyitra megye 1620-ban az adóhátralék beszedéséről úgy rendelkezett, hogy az egyes földesuraktól jobbágyaiknak rátáját a falusi bíró különkülön vegye át s együttesen szolgáltassa be az adószedőnek.[3] A hátralék felől a falusi bírónak kellett megesküdni.[4] A falusi bírák az adószedés terén nyert hatalmukkal azután vissza is éltek: Sopron megye 1754-ben kimondta, hogy a bírók a kiosztáson túl nem vethetnek ki adót, de a kivetett adótartozást annál szorgalmasabban tartoznak beszedni.[5]

A közhatalom a falu jobbágyaitól az adón kívül közmunkát is kívánt. A harctérré lett országban a XVI. század óta mind szervezettebb formában kellett katonai terheket viselniök s ezeknek a feladatoknak a teljesítése az alsó fokon ismét a falu önkormányzati szervezetében adott végrehajtó eszközökkel volt elvégezhető. A falu bírói ügyeltek fel a közmunka s a közfuvar teljesítésére. A forrói jobbágyok említett törvényeiben olvashatjuk, kogy ha »valaki hatalmas« alá lovat kellett adni, azt annak kellett előállítani, akin a »szer«, vagyis a sor volt, ha azonban a szeren levő jobbágy nem volt éppen otthon található, a bíró azt küldhette, akit előbb ért.· A falusi bírónak kellett esküvel igazolni a szolgabíró előtt a gyötrelmes »gratuitus labor«, a

[1] 1552. évi 4., 1559. évi 12. t.-c.; Bars m. 1596. Corp. Stat. IV. I. k. 174. 1.; Sopron m. 1599. u. ott V. 1. k. 78. 1.; Nyitra ni. 1620. u. ott IV. 1. k. 150. 1.

[2] M. Gazd.-tört. Szemle 1898. 173. 1.

[3] Corp. Stat. IV. 1. k. 150. 1.

[4] 1563. évi 7. t.-cikk; Abaúj m. 1610. Corp. Stat. II. 1. k. 77. 1.; v. ö. l'gocea ni. 1678. u. ott III. k. 179—>80. 1.

[5] Corp. Stat. V. 1. k. 600. 1.

[6] M. Gazd.-tört. Szemle 1901. 415—416. 1.

várak fenntartására teljesítendő ingyenes közmunka elvégzését is, s ha nem tudta a hátralékot igazolni, bírság sújtotta a falut. A bíró adott számot arról is, hogy mennyi katonai porció volt a falura kivetve és mennyit vett fel abból a behajtást végző bíró.[1] A jobbágyok igyekeztek kivonni magukat a katonai fuvarok alól, ezért írta elő a kicsiny Torna megye 1691-ben, hogy az engedetlen falusi bírákat és parasztokat minden könyörület nélkül 12 forintra kell büntetni.[2] A falusi bíró választásáról intézkedő Győr megye pedig azt írta elő 1737-ben, hogy a közfuvar, a katonai szállásolás és a »deperdita« néven ismert megyei házi adó mellett a falusi bíráknak kell felügyelni a faluban elszállásolt katonaság részére természetben és pénzben nyújtott szolgálmányokra is. Ezeket fel kellett jegyezniök és felsőbb hatóságuknak bemutatniok.[3]

Az állami közteher mellett egy másik közteher, az egyházi tized behajtása körül is a falu bíráinak kellett a tized élvezőinek a segítségére lenni. Ez a feladat már a középkorban megformálódott s még inkább meghatározódott akkor, amikor az egyházi tizedet a XVI. században a királyi kamara kezdte bérbe venni. A kamara a várak ellátása céljából vette árendába a tizedet s az egyház maga szívesen is adta át, mert a tized beszedése körül mindig sok nehézség volt, viszont az újkori királyi kormányzatnak szinte legkorábban és legteljesebben kifejlődött ágazata, a kamarai igazgatás volt. A kamarának tehát olyan szervezet állott a tized beszedésénél rendelkezésére, amelyet az egyház nem tudott egykönnyen megteremteni. A XVI. század közepétől egyházi tized már alig volt egyházi kézben s magánosok, főleg a birtokos bérlete mellett csaknem mindenfelé a királyi kamara tizedbérleteivel találkozunk. A kamara »decimator«-okat küldött ki az egyes tizedkerületekbe, viszont a tizedszedők ismét a falu bíráin keresztül jutottak a tizedhez. A kamara dézsmaszedő-utasításai előírták, hogy a dézsmaszedőnek a falu bírájához kell megszállnia. A bíró látta el a dézsmaszedőt, lovait is ez tartotta el a faluban s ennek

[1] Győr ni. 1592. Corp. Stat. V. 1. k. 41. 1.; 1737. u. ott V. 1. k. 504. 1. V. ö. Ember, 282—284. 1.

[2] U. ott II. 1. k. 313—314 1.

[3] U. ott V. I. k. 504—505. 1.; Veszprém m. 1749. u. ott V. 1. k. 574· 1.

fejében a bíró mentes volt a dézsma megfizetése alól. A tilalmazásokból arra lehet következtetnünk, hogy a dézsmaszedök nem mindig voltak megelégedve az esetleg éppen zsellérbíró szegényes ellátásával, ezért egyszerűen mást állítottak a bíró szerepébe. Ezt az eljárást a kamara természetesen megakadályozni igyekezett, hiszen így az esetleg éppen legtehetősebb jobbágygazda mentesült a dézsma alól. A falu bírája, a dézsmaszedö megjelenése után, összehivatta a falu lakosait a maga házához és itt a dézsmaszedö először is esküt vett ki tőlük, hogy termésüket igazán be fogják vallani. Ezután mindenki bemondta dézsmaköteles vetésének eredményét, juhai, kecskéi és méhkasai számát, valamint a leszűrt bor mennyiségét. Csak a felvallás után mehetett a falu haza. A dézsmaszedö a falunak rovást adott, ami lehetett írásbeli nyugta is, de a falusi bírák — esetleg a dézsmaszedő — írástudásának a hiánya miatt sokszor pálcikára rótt számadás volt, amit azután úgy metszettek ketté, hogy a két pálcika egyformán mutatta ki a rovást. Az egyik rovásnyél azután a falu bírájának a kezére adatott. A felvallás után a dézsmaszedö a bíróval kiment a mezőre. A gabonát beszállították és asztagokba rakták. Ez azután a bíró őrizete alatt maradt. A dézsmaszedö után megjelent a kamara csépeltetője, a triturator, aki szintén a bíróhoz szállott és kérte a dézsmaszedö által átadott rovást. Ennek megfelelően ment végbe a cséplés, amelynek eredményéről, most a szemtermés mennyiségéről, a csépeltető adott rovásnyelet vagy elismervényt a falu bírájának. Ezt azután a bírák elszámolás végett beadták a kamarának. Ugyanakkor a bírák maguk ellenrovást vagy ellennyugtát adtak a dézsmaszedőnek, aki vele azután ugyancsak a kamarának számolt el.[1] A falu bírálnak szerepe tehát a dézsma beszedésénél éppen nem volt jelentéktelen s fokozta feladatuk nehézségeit, hogy ők voltak felelősek az egésznek a lebonyolításáért. A falusi bíró, aki elsősorban mégis a falu belső életének irányítását kellett, hogy végezze, amellett szolgált földesurának gazdasági alkalmazottként, eleget tett a közhatalom részéről a faluval szemben támasztott követelményeknek is.

[1] Általában 1. Ha Bálint: *A d.'ssma adminisztrációja.* Levéltári Közlemények 1940 41.223 249.I. V. ö. M. Gazd.-tort. Szemle 1896. 17. s köv. 11.; Fejér m. 1706. Corp. Stat. V. 1. k. 498—502. 1.

Ezek a követelmények nem merültek ki csupán az adók, tizedek, katonai terhek eligazításában. A felsőbb közigazgatási hatalom, elsősorban a vármegye a falu önkormányzati szervezetét, illetőleg elsősorban vezetőit, a bírókat sok egyéb közigazgatási teendővel is megterhelte. A XVI., főleg pedig a XVII. században a hullámzó háborúzások rendkívül aláásták a közbiztonságot. Egész csapatokban kóboroltak az országban az otthontalanná lett ú. n. latrok, akik azután váratlanul ráütöttek egy-egy falura. A XVII. század második felében a rajtaütések különösen gyakoriak lettek. Végül is a kóbor bandákkal szemben a vármegyék központi irányítása alatt egész védelmi szervezetbeilleszkedtek a falvak. A vármegye katonákat fogadott, de a falvaknak is éberen kellett őrködni: a híreiket továbbították, sőt szükség esetén fel is kellett kelniök a rablók üldözésére. A falu védelmét a bíró irányította, neki kellett a rablók felől a híreket továbbítani, a falut üldözésre vinni és a köztük lappangókat elfogni. A falu bíráinak ez a feladata igen komoly volt, a hanyag bírákat a vármegye igen súlyos büntetésekkel, akasztófával vagy éppen nyársba húzással fenyegette meg.[1] A törökkel szomszédos területen, melyen egyformán uralkodott a török és a végbeli katona, szintén veszélyes feladat hárult a parasztfalvak bíráira: ügyelniük kellett a törökök átjáró helyeire, hírt kellett adniok a törökök útjairól.[2] Amellett nekik kellett a szolgabírákhoz elmenni, amikor azok a falu veszélyes állapota miatt oda nem tudtak elmenni. A vármegyék felmentették a szolgabírákat az alól, hogy a török miatt veszedelmes területekre kimenjenek dolgaikban, hanem a falvak bíráit súlyos büntetés terhe alatt magukhoz idézték s általuk bocsátották ki idézéseiket, ítéleteiket és végrehajtó parancsaikat.[3] Járványok idején

[1] Zemplén m. 1642. II. 1. k. 186. 1.; 1647. u. ott II. 1. k. 192—193. 1.; 1659. u. ott II. 1. k. 229. 1.; Szepes 111. 1616. 11. ott II. 1. k. тоü. 1.; Szatmár ni. 1641. 1653. 11. ott III. k. 96, 126. 1.; Szabolcs ni. 1690. ti. ott III. k. 195. 1.; Ugocsa 111. 1690. u. ott III. k. 195—197. 1.; Nyitra tn. 1615. u. ott IV. 1. k. 139. 1., 1626 .u. ott IV. 1. k. 153 I54· 1· 1 Pozsony ni. 1696. u. ott IV. 1. k. 577—579. 1.; Esztergom m. 1721. u. ott IV. 1. k. 648—649. 1.; Békés m. 1738. u. ott III. k. 343. 1.

[2] Torna megye 1604. u. ott II. 1. k. 65—66. 1.; Nógrád ni. 11. ott 1679. IV. 1. k. 428. 1.

[3] Gömör tn. 16O7. u. ott II. 1. k. 250—251. 1.; Bars m. 1636. u. ott IV. 1. k. 177. 1.

a falusi bírónak kellett a vesztegzárat felállítani és a falu elszigeteléséről gondoskodni,[1] ő hirdette ki a vármegye és a szolgabíró parancsait és hirdetményeit s posta hiányában a stafétaszeríien faluról-falura továbbított levelek eljuttatását is a bíráknak kellett biztosítani.[2] A bíró volt a falu rendőre is, neki kellett ügyelni esetleg még a korcsmák idejében való bezárására is.[3]

Végül a közhatalom a falu egész önkormányzati életét is ellenőrzése alá vonta. Ezt az ellenőrzést, mint láttuk, előbb jóformán egyedül a földesúri hatalom végezte. Azonban a XVIII. században az állami beavatkozás növekedése után a földesúri hatalommal versenyre kelt a vármegyei hatalom alakjában jelentkező közhatalom. A falu közös jövedelmének felhasználásáról akkor már tájékozódni kívánt a vármegye is s a bírót egyre több fenyegetés várta a közhatalom részére teljesítendő szolgálatok elhanyagolása esetén. Nem hagyhatjuk azt sem figyelmen kívül, hogy a földesúr és a vármegye mellett a falu bíráira és elöljáróságára szorult a helybeli egyház is, ha valamit a faluval el kellett intéznie. A papok és iskolamesterek részére fizetendő szolgáltatásokat ők maguk erővel nem tudták behajtani. A csejtei uradalom birtokosai, mivel a spapok és iskolamesterek elégtelenek fizetésük beszedésére#, a bírákat és esküdteket kötelezték segítségre, amit ha nem nyújtottak volna, a földesúr parancsa szerint a maguk javaiból kellett a satisfactiot államok.[4] A földesúri, királyi és vármegyei hatalom növekvő igényei olyan állomásait jelzik a faluszerkezet fejlődésének, melyeken az önkormányzat meglevő csonka elemei is súlyos megpróbáltatás elé jutottak. A jobbágyfalvaknak a földesúr törvényadó és ellenőrző jogát viselő önkormányzatára egész sora épült rá a földesúr gazdasági és a közhatalom l^zigazgatási következményeinek s hovatovább a jobbágyfalu önigazgatása csupán árnyékként kísérte azokat.

[1] Trencsén m. 1713. u. ott IV. 1. k. 618. 1.

[2] Pozsony m. 1696. IV. 1. k. 550. 1.; Nyitra m. 1613· «>· ott IV. 1. k. 127—128. 1.; Ung m. 1664. u. ott II. 1. k. 239. 1.; Győr m. 1727. u. ott V. 1. k. 443.1.; Árva m. 1696. u. ott IV i.k.547. 1.

[3] Szepes m. 1614. u. ott II. 1. k. 98. 1.

[4] M. Gazd-tört. Szemle 1899. 234. 1.; az óvári uradalomban a bíró az esküdtekkel köteles volt az egyházi épületeket jó rendben tartani. Tört. Tár 1905. 576. 1.

A parasztfalu szervezete a földesúri gazdaság szerveződése s egyben a közhatalom közigazgatási igényének fokozatos növekedése következtében feladatokra volt köteles s ezek legtöbbször nem a közösségi élete belső törvényeiből fakadtak. Nem a maga kormányzatából, hanem a reája bocsátott rendeletekből kellett azok megoldását vállalnia. Maga az önkormányzat ugyan teljesen nem esett ki ezután sem a falu életéből, de hátra esett s ezzel tulajdonképpen a jobbágyfalu ősi gyökerekből sarjadó önkormányzata súlyos válságba futott.

V.

Az önkormányzat lényegéhez tartozik, hogy a közösség önmaga állíthassa vezetőit. A falu önkormányzatáról is alapjában csak akkor beszélhetünk, ha a falu maga választhatja elöljáróságát: a falusi bírót és az esküdteket, akik együtt a falu tanácsának tekinthetők. Amennyire megállapítható, a bíró és az esküdtválasztás joga az újkor elején általában megillette a jobbágyfalut. A jobbágyközösségnek a földesúri hatalomtól való tényleges függősége a valóságban azonban sokszor tette kétségessé a falu önkormányzatának ezt az alapvető feltételét. A parasztfalu önkormányzatának válsága elsősorban a bírói tisztség válsága volt. A válságnak különféle okai voltak: legtöbbször mégis a földesúr igényeiből és a közigazgatási teendőknek a falusi bíróra egyre nagyobb mértékben történt hárításából eredtek.

A földesúri érdekek elsősorban is az olyan jobbágyfalvakban tették kétségessé a bíróválasztás jogát, amelynek egyszerre tö-bb földesura volt. Minthogy a falu bírájának, mint láttuk, a földesurát is szolgálnia kellett, az ilyen közös falvakban zavarok támadtak, mert hiszen a bíró csak annak a földesúrnak lehetett gazdasági ügyekben sáfárszerű megbízottja, akinek a jobbágya volt. Minél inkább kifejlődött a földesúri majorsági üzem és a földesúr minél jobban kihasználni törekedett a földbirtokhoz kötött különféle jogokat, a falusi bírónak a földesúri gazdaság szempontjából annál inkább megnovekedett a gyakorlati jelentősége. A falvak igen nagy részében azonban megoszlott a jobbágyság több földesúr között. Még az egységesnek látszó nagy uradalmakhoz tartozó falvakban is családi osztályozások követ-

keztében két-három földesúri rátára oszlott a jobbágyság. A közös falusi bíróság megoldására a legtermészeteseb példát a két birtokos között megoszlócsejtei uradalom nyújtotta. Rendtartása kimondta, hogy a sközönséges — azaz közös — dolognak végbevitelére és a jobb rendtartásért szükség, hogy minden faluban és a városban közönséges — azaz közös — bíró legyen, úgy, hogy tétessék az egyik részről az egyik esztendőben, másodikban másik részről arra való ember, akitől mind a két részről való jobbágyok dependeáljanak.[1] Azonban ezt nem mindenütt sikerült így megoldani. A viszályokba kénytelen voltak a vármegyék is belenyúlni. Ugocsa megye a bíróválasztások körül tapasztalt visszaélések miatt 1672-ben azt rendelte el a megye egyik falujára nézve, hogy a falusi bíró ezentúl a földesurak részéről sorban választassák és állíttassék a falu élére.[2] Abaúj megye pedig 1697-ben a több földbirtokosok között megoszló falvakra nézve úgy határozott, hogy ezekben, ha a birtokosok nem tudtak megegyezni, a bírói és albírói tiszteséget és más falusi tisztségeket a házzal bíró lakosok sorjában viseljék.[3] Gömör megyében egy 1746. évi szabályzat-kodifikációban azt a panaszt olvassuk, hogy a falvakban, különösen azokban, amelyeknek több földesura volt, a falusi bíróság nem sorjában megy, hanem a hatalmasabb akarata szerint és megtörténik, hogy alkalmatlan embert állítanak a bíróságra. Előírta tehát a megye, hogy a falusi bíróság a házak sorjában viseltessék s ha a bíró alkalmatlan a tisztségre, akkor másod- vagy kisebb bíró adassák melléje és ezt a rendet a compossessorok évenként megtartani kötelesek. Ha pedig mégsem tudnának megegyezni, az alispán szolgabírót küld a helyszínére, aki bírót fog tenni.[1] Szatmár megye már a tizenhetedik század közepén úgy rendelkezett, hogy a több földesúr által bírt falvakban a bíróság a birtokosok között a birtok nagysága szerint következzék. Ha a földesúr valamely helynek felét bírja, minden második esztendőben, ha harmadrészét, akkor minden harmadik esztendőben legyen a bíró az ő szeréről. Ha pedig a földesúr nem adna bírót

[1] M. Gazd.-tört Szemle 1899. 238 1.
[2] Corp. Stat. III. k. 163. 1.
[3] U. ott II. 1. k. 231. 1.
[4] U. ott II. 1. k. 440—441. 1.

vagy maga a bíróságra jelölt nem vállalná, a szolgabíró intézze el, hogy melyik szert illeti meg a bíróadás.[1]

Ezekben a rendelkezésekben a község szabad bíróválasztása többé-kevésbbé már elsikkadt és előtérbe nyomult a bírótevésben a földesúr vagy a vármegye szerepe. A XVI. század második felében egyes vidékeken már az is rendszeresen előfordult, hogy a dézsma-, illetőleg adószedők egy-egy nagyobb helységben annyi bírót jegyeztek fel a dézsma-, illetőleg az adó alól mentesítettként, ahány birtokosnak volt a faluban nagyobb terjedelmű birtoka. Sőt hegyes vidékeken több kisebb és földrajzilag határozatlan jellegű falut vontak egy bírósághba össze, de a földbirtokosok szerint mégis külön bíróságok voltak.[2] Lehetséges, hogy a valóságban ezekben a falvakban sem volt megosztott a bíróság. A kamara mindenesetre arra utasította dézsmaszedőit, hogy egy faluban csak egy bírót hagyjon szabadságon s a többin vegyen dézsmát.[3] Ez a birtokos szerint megoszló falusi bíróság alapjában támadta meg a faluközösség és a faluszervezet egységét. Hangsúlyozta azt, hogy a bíró nem a falu egészének, hanem földesurának szolgál. A földesúr és a vármegye beavatkozása pedig olyan helyeken, ahol mégis közös bírót tettek, a bíró választását tette kétségessé. Ügy látszik, hogy ebben az időben egyes vidékeken meg is indult a fejlődés olyan irányban, hogy a földesurak egyes bírói milieus« név alatt kizárólag a földesúr gazdasági megbízottjai, mintegy ispánjai-majorosai működjenek, de ugyanakkor fölöttük megmaradjon a falu közös bírója is. Máramaros

[1] U. ott III. k. 123. 1; v. ö. Szabolcs m. 1702. u. ott III. k. 241. 1.

[2] Szabó István, i. m. (Ugocsa m.) 147. 1.; Csapody, 24. l.; az ugocsamegyei Túrterebesen 1656-ban a »főbíró« mellett a négy falubeli birtokosnak külön bírója volt. Orsz. Ltár., Perényi Itár. 1656. No <564.

[3] M. Gazd-tört. Szemle 1896. 18. 1. A szécsi kerület gabonatizedszedoinek utasításában: a dézsmaszedök a bírónál szánjanak, akár gazdag, akár szegény a bíró és »az magok akaratjok szerint bírót ne válasszanak magoknak, hanem az kit a falu választott, azzal elégedjenek meg«. U. ott 1905. 157. 1. Védekezni kellett az ellen is, hogy a földesurak néhány jobbágyuk után is bírót állítsanak, aki azután élvezte az adómentességet. Bereg m. 1717-ben: a birtokosok 2—3—4—5 közül is egvet mentesítenek bíróságra vagy más tisztségre, a jövőben 20 jobbágyon alul nem lehet. Corp. Stat. II. I. k. 400. 1.

megye 1715-ben megengedte, hogy a földesurak minden kúriájukhoz vagy gazdaságukhoz, még a havasokon is, külön alkalmazhassanak embereket — de nem gazdag jobbágyot — akik azután a bírók módjára mentesültek az adó alól.[1] Szepes megye pedig 1747-ben világosan meghatározta, hogy a földesurak gazdaságuk előbbvitelére villicusul egy adómentes jobbágyot alkalmazhatnak, mint szerződéses szolgát, ha legalább 8 jobbágytelkük van a faluban. Sőt több gazdaság esetén 2 villicust is alkalmazhatnak és adó alól mentesíthetnek.[2] Ez a fejlődés éppen úgy, miként a földbirtokosok szerint történő több bíró állítása nem lett általánossá, azonban jelzi azt, hogy a falu önkormányzatában a bírói tisztség körül a földesúri gazdaság fejlődése következtében súlyos zavarok támadtak s ezekben már kezdett elenyészni a szabad bíróválasztás.

A bíróválasztás körül támadt és a falu önkormányzatát aláásással fenyegető nehézségek ebben a korban más vonatkozásokban is jelentkeztek. Itt is-ott is arról olvasunk a vármegyei statútumokban, hogy — a még sok helyen dívó bíróválasztás mellett — a bírót már a földesúr állította a faluban,[3] máskor a szolgabíró tette[4] vagy pedig minden szabad választás nélkül sorjában haladt a bíróság.[5] Nógrád megye 1691-ben azt rendelte, hogy ott, ahol a bíróságon nem tudnak megalkudni, a bíróság a házhelyek rendje szerint sorjával következzék.® A megye a sok viszálykodás miatt már néhány évvel előbb kimondta, hogy a bíróság az idő kiteltével a szomszédos telken lakókra menjen át: azok közül kell a bírót megválasztani.[7] A bíróválasztás-

[1] Corp. Stat. III. 273—274. 1.

[2] U. ott II. 1. k. 480. 1. Szatmár m. 1648-ban az adó alól kivettek között külön nevezi meg a bírókat éa a villicusokat. U. ott III. k. no. 1.

[3] Abauj m. 1699. u. ott II. 1. k. 343. 1.; Nógrád m. 1691. u. ott IV. 1. k. 527.; Liptó m. 1699. [u·] ott IV. I. k. 571. 1.

[4] Torna m. 1712. u. ott II. 1. k. 371. 1.; Zemplén m. 1632. u. ott II. i. k. 150—151. 1.; Abauj m. 1612. u. ott II. 1. k. 88—89. I.; Abauj m. 1699. u. ott II. 1. k. 343. 1.; Göinör in. 1746. u. ott II. 1. k. 440—441. 1.

[5] Ung m. 1712. u. ott II. 1. k. 379. 1.; Gömör m. 1746. u. ott II. 1. k. 440—441. 1.; Szabolcs m. 1726. u. ott III. k. 309. 1.; Nógrád m. 1691, 1722. u. ott IV. 1. k. 527, 659. 1.

[6] U. ott IV. 1. k. 527. 1.

[7] 1679. U. ott IV. 1. k. 427. 1.

ban érvényesülő földesúri befolyásról tanúskodnak az olyan tilalmak, amelyek más falvakból hozott bíró alkalmazását tiltják és a szeres bíróságot írják elő.[1] Vagy azok, amelyek a szolgabírák kötelességévé teszik, hogy bírót jelöljenek és állítsanak, ha a földesúr erre nem volt hajlandó.[2] A statútumok a szolgabíró szerepének növekedéséről tanúskodnak, de egyben arról is, hogy a falvakban a bíróság nem volt kapós tisztség: attól egyformán vonakodott a földesúr és a jobbágy.

Már a XVII. század óta arról olvashatunk, hogy egyes falvakban egyáltalában nincsenek is bírák, sőt nem is akarnak állítani.[3] Más falvakban a bíróság szokásos egy évi időtartalmát rövidítették meg félévre, egy hónapra vagy egy-egy hétre, amikor is azután hetenként és havonként járt kézről-kézre a falusi bíróság.[1] Az ilyen elharapózó szoká-

[1] Liptó m. 1699. U. ott IV. 1. k. 571. 1.

[2] Abauj m. 1699. u. ott II. 1. k. 343. 1.

[3]) Nyitra m. 1634. IV· I· k. 174. 1.; Árva m. 1696. u. ott IV. 1. k. 547. 1.; Szabolcs m. 1607-ben elrendelte, hogy minden faluban legyen bíró. U. ott III. k. 44. 1.; Zemplén m. 1632. u. ott II. *1*. k. 150—151. 1.; v. ö. Mezősi Károly: *Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében* (Budapest, 1943), 229. 1.

[4] Ugocsa m. 1736: nagyobb falvakban egy évre, kisebbekben félévre, Corp. Stat. III. k. 341. 1.; előzőleg 1733-ban Ugocsa m. úgy rendelkezett, hogy a helységekben esztendős bírák legyenek, nem hetesek vagy hónaposak, u. ott III. k. 327. 1.; Szabolcs m. 1726: sorban megy hetenként, a jövőben a földesurak sorjában havonként, u. ott III. k. 309. 1.; a megye 1749-ben úgy rendelkezett, hogy a bíróságot évenként viseljék és nem havonként vagy hetenként, u. ott III. k. 376. 1.; ugyanígy 1750· u. ott III. k. 377. 1.; Ung m. 1712: szegényebbek teljes tehermentességet kapnak, gazdagabbak 6 hónapon keresztül fél mentességgel viseljék, u. ott II. 1. k. 379.1.;Nógrád m. 1691: egész helytől egy évig, fclhelytől félévig u. ott IV. 1. k. 527. 1.; a megye 1722-ben úgy rendelkezett, hogy fél vagy egész esztendőkre viseljék a bíróságot, nem pedig hetekre és pedig egész helyes egész esztendeig, félhelyes félesztendcig u. ott IV. 1. k. 659. 1.; Somogy m. 1738: megszüntetendő a hetenkénti falubíróság, évenként viselni u. ott V. 1. k. 516. 1. Az országnak tehát minden részében elharapózott a bírói tisztségtől való menekülésre igen jellemző hónapos-hetes bíróság. — A XVI. században megtörtént, hogy 2—3 évig is viselték a bírói tisztséget. Komoróczy, 126. 1. Az alsólendvai uradalomban a XVIII. században is előfordultak ilyen, sőt még hosszabb bíróságok is. Csapody, 24. I. Győr m. 1737: ha a falunak és a földesúrnak tetszik, megerősíthető a következő évre is. Corp. Stat. V. 1. 504. 1. — Az éves bíróság rendszerint Szent György napján kezdődött. Nógrád 1691. u. ott IV. 1. k. 507. 1;

sokkal szemben a vármegyék statútumokat hoztak és esetleg némi engedményt is tettek az úgy látszik jogosan sokait egy esztendővel szemben. Legalább is megengedték, hogy a féltelkes jobbágy csak félévig viselhesse tisztségét.[1] Viszont az ilyen engedmények világosan kifejezik azt, hogy a falu önkormányzatának ez a sokoldalú és hatékony tisztsége olyan teher volt, amit egyformán vállaltatni nem is volt méltányos. Az az anyagi előny, amit a bíró nehéz tisztségéért élvezhetett, valóban nem volt nagy: rendszerint mentes volt az adó és a dézsma fizetése s a katonai beszállásolás alól és részedesett az általa beszedett bírságpénzekből.[2] A forrói bírónak külön dénárok jártak még a föld esetenkénti felméréséért és az örök leveleknek a birtokában levő pecséttel való megpecsételéséért.[3] Mindezek az anyagi előnyök azonban úgy látszik nem kárpótolták azért a sok megterhelésért és sok veszedelemért, amely tisztségében állandóan ránehezedett és fenyegette. Láttuk, hogy mennyi mindenféle feladatot róttak a földesurak és a vármegyék, meg a királyi hatóságok a szegény falusi bíróra. A parancsokhoz pedig, amelyeket uraitól kapott, rendszerint súlyos szankció társult. A pénzbüntetés és a börtönbe való zárás mellett igen gyakran pálcával vagy bottal való megveréssel

1772. u. ott IV. 1. k. 659. 1.; locsmándi uradalom 1731. M. Gazd.-tört. Szemle 1898. 168. 1. Utóbb a portiók elszámolása miatt gyakorlati okokból a katonai év kezdetét — november 1 — írták elő. Szepes m. 1747. Corp. Stat. II. i. k. 476. 1.; Gömör m. 1746. u. ott II. 1. k. 440—441. 1.; Győr m. 1737. u. ott V. 1. k. 504. 1.; Sopron m. 1758, u. ott V. 1. k. 614. 1.

[1] Nógrád m. 1691. Corp. Stat. IV. 1. k. 527. 1.

[2] Az adó és egyházi tized alól való mentességet régi törvények biztosították. Ez sem maradt változatlanul az idők folyamán. Sopron megye 1754-ben félmentességet biztosít, mivel — úgy látszik — ennyi sem volt. Corp. Stat. V. 1. k. 614. 1.; Bereg m. 1635: a bíró 15 dénárt fizessen a dicában u. ott II. 1. k. 162. 1.; Bihar m. T745: Mivel a bírónak semmi sallárium nincs, egész évi mentességet kapnak a 25 jobbágyon felüli, félévit a kisebb helységek bírói. Ü. ott III. k. 361. 1. — Félmentesség: Máramaros m. 1715, u. ott III. k. 273, de a következő évben a megye »extremitás«-ban forgván, ezt is visszavonták u. ott III. k. 274. 1. V. ö. Ung. ni. 1712. u. ott II. 1. k. 379. 1. — Bírság «/$_s$-a: Ugocsa in. 1733. Hl. k. 327. 1.; Ugocsa m. 1733. u. ott III k. 327—328. 1.; Szabolcs m. 1731. u. ott III. k. 321. 1. V. ö. Jakó, 13. s köv. 11. — Beszállásolás alól: Szabolcs m. 1723. u. ott III. k. 294. 1.; Máramaros m. 1716. u. ott III. k. 274. 1. sóvári uradalom 1635. Tört. Tár 1905. 588. 1.

[3] M. Gazd.-tört. Szemle 1901. 415--416. 1.

fenyegették meg a rendelet végrehajtását elmulasztó bírót. Torna megye 1604-ben a törökök mozdulatait elmulasztó bírókat kívánta bottal megveretni.[1] Zemplén megye a bírót felakasztatta, ha faluja nem vett részt a latrok üldözésében.[2] Majd a bírót egyenesen nyársba kívánta vonatni, ha a falu nem támadt reájuk ütő latrokra.[3] Lehet, hogy ilyen szélsőséges büntetésekre a valóságban nem került sor, azonban a rendkívüli viszonyok között a földesúr és a közhatalom részéről egyformán szolgálatok alá hajtott falusi bíró szerepe mindenképpen nehéz volt. Teljesíteni kellett a földesúr parancsait, mert különben az ő neheztelését és büntető kezét vonta magára. A Nádasdy-birtokon az udvarbíró börtönbe tette a neki nem tetsző bírót, amire a jobbágyok földesurukhoz fordultak elkeseredve.[4] Pozsony megye 1762-ben egyenesen azt állapította meg, hogy némely földbirtokosok olyan hiszemben vannak, hogy más falusi tisztségviselők között a falu bíráját is szabadon becstelenít-hetik, szidalmazhatják és verhetik és ezért az ilyen közszolgálatokra embert is nehéz kapni.[8] Vasmegye pedig egyenesen azt kívánta volna a bírótól, hogy fordítsa el a földesúr és a falu viszályát.® Az állandó fenyegetésekkel ösztönzött, különféle érdekek szolgálatában hánykodó bírót azután még külön követelmények elé is állították uraik. A locsmándi uradalomban azt kívánták a kevés jutalmat elnyerő, de sok fáradságon kívül sok kockázatot is viselő bírótól, hogy igaz pápista életet éljen, a rossz botránkoztató szokásokat és társaságokat kerülje és életével mindenkinek dicséretes példát mutasson.[7]

Nem csoda, ha ilyen körülmények között a falusi bíró tisztségét nem szívesen vállalták. Valóban szükség volt

[1] Corp. Stat. II. 1. k. 65—66. 1.; Ugocsa m. 1785. III. k. 432. 1· ([2]5 pálca); ugyanitt 1678-ban az adóban hátralékos falvak bírált 2—3 tehetősebb gazdával együtt bebörtönözni parancsolták. U. ott III. k. 179—180. 1.

[2] 1647. U. ott II. 1. k. 192. 1.

[3] 1659. U. ott II. 1. k. 229. 1. Bács-Bodrog m. a latrokra fel nem kelő bírót a falu közepén kívánta felakasztatni. U. ott IV. 1. k. 826—827. 1.

[4] Komoróczy, 126. 1.

[5] Corp. Stat. IV 1. k. 854. 1.

[6] 1774. U. ott V. 1. k. 677. 1.

[7] 1731. M. Gazd.-tört. Szemle 1898. 168. 1.

arra, hogy a szabad bíróválasztás rendjét a falu szere mentén sorjában haladó bíróság váltsa fel. Azonban már ez sem ment símán. A XVII. században már sorozatosan írják elő a vármegyei statútumok, hogy a bíróságot annak, akire a sor került, büntetés terhe alatt el kell fogadni. A büntetés 6 és 12 forint között váltakozott.[1] de Szepes megye 20,[2] Szabolcs megye[3] pedig 40 botütést írt elő arra a lakosra, aki a reá eső bíróságot nem vállalta. Megindult a terhes tisztség alól való menekülés.[4] A nemest — a kúrialistát és armalistát — éppen úgy felmentették, mint a hódolt helységben lakó nemest, aki pedig a török számára egyformán parasztnak számított. Hont megye 1655-ben egyenesen vakmerőségnek nevezte, hogy az egyik helységben az ott lakó nemeseket is bírósággal merészelték megterhelni.[6] Nem kellett vállalni ezt a terhes tisztséget a jobbágy telken élő nemesnek sem.[6] A földesurak azt is természetesnek találták, hogy mentesüljenek alóla a kúriákon élő parasztok is.[7] A zsellérek viszont nem kerülhették ki a bíró-sort, bár egyes helyeken csak a második kerülőben vetették rájuk azt.[8]

[1] Abauj m. 1699: 6 frt. Corp. Stat. II. 1. k. 331. 1.; Szabolcs m. 1605, Torna 1712, Szatmár 1652, Árva 1696. Nyitra m. 1613: 12 frt. u. ott II. 1. k. 371, III. k. 40. 123, IV. 1. k. 127, 542.1.; Bars m. homagium alatt 1672. u. ott IV. 1. k. 373. 1.

[2] 1747. Corp. Stat. II. 1. k. 476. 1.

[3] 1750. U. ott III. k. 377. 1.

[4] Sopron megye 1758. évi statútumában azt olvassuk, hogy egyes falvakban a bíróságot nem vállalják, inkább megváltják magukat a büntetés lefizetésével, mivel gazdaságukat kénytelenek elhanyagolni, viszont munkájukért csekély javadalmat kapnak vagy egyáltalában nem is kapnak. Corp. Stat. V. 1. k. 614. 1. — Az előbbi jegyzetekben idézett helyeken kívül a bíróságtól való vonakodásra l. még: Nyitra m. 1613. u. ott IV. 1. k. 127. 1.; Bars m. 1672. u. ott IV. 1. k. 373. 1.; Szabolcs m. 1605. u. ott III. k. 40. 1.; Szabolcs m. Tass falujában az egyik birtokos beviszi kúriájába embereit zsellérnek s így nem állít bírót: a jövőre tiltják. U. ott III. k. 308.1.

[5] Corp. Stat. IV. 1. k. 315. 1; Hont m. 1651. u. ott IV. 1. k. 299; 1655. u. ott IV. 1. k. 315. 1.; 1660. u. ott IV. 1 k. 337. 1.; Bars m. 1648, 1672. u. ott IV. 1. k. 261, 367. 1.; 1672. u. ott IV. r. k. 374. 1.; Nógrád m. 1669. u. ott IV. 1. k. 367. 1; Komárom m. 1646. V. t. k. 133. 1. — Libertinusok kötelesek a bíróság viselésére, ha legalább három év óta tartják telkeiket: Szabolcs m. 1711. III. k. 261—262. 1.

[6] Győr m. 1727. u. ott V. 1. k. 444. 1.

[7] Szabolcs m. 1717. U. ott III. k. 178. 1.

[8] Nógrád m. 1679. U. ott IV. 1. k. 427; 1691. u. ott IV. 1. k. 527. 1.; 1722. u. ott IV. i. k. 659. 1.

Jóllehet helyenként ekkor is találhatók adatok arra, hogy a falusi bíróságot választás útján töltötték be, azonban a lépten-nyomon való vonakodásról, kötelezésről, pénz- és botbüntetéssel való fenyegetésről szóló rendelkezések mégis arról tanúskodnak, hogy a falu önkormányzatának ez a fontos tisztsége súlyos válságba jutott. Érthető, hogy a bírót a legtöbb helyen már nem választás, hanem kötelezés juttatta tisztségébe. Jóllehet az úrbérrendezés alkalmával a bíró tisztsége és a falu önkormányzata rendezést nyert olyanformán, hogy a bíró megválasztása a földesúr által jelöltek közül a falu jogává tétetett, a falu önkormányzati életének vesződséges korszakát már nem tehették jóvá. Az úrbérrendezés alkalmával helyesen hangoztatták azt, hogy a választott bírók a falut védték, szemben a földesúri birtokosok által tett bírókkal, akik a földesúr kegyét bírva és érezve, hatalmasoknak érezték magukat az alattvalókkal szemben.[1] Bizonyára ilyen földesúr által tett bírákat kell értenünk azok alatt, akik Somogy megye statútuma szerint egyenesen elnyomják a szegénységet.[2]

A falu közösségének életéből szervesen kialakult falusi bíróság elhanyatlása magának a falu önkormányzatának az elhanyatlásával volt egyértelmű. Nem maga az örökös jobbágyság rendszere, hanem a rendszer korának politikai, társadalmi és gazdasági tényezői segítették elő, hogy a falu önkormányzati élete fokozatosan elsüllyedt. Ott ugyanis, ahol a közösség élén álló falusi bíró nem a falu akaratából, hanem földesura tetszéséből, majd pedig egyre inkább a közhatalom parancsára viselte tisztségét, önkormányzatról beszélni nem lenne jogos. A bíró így nem volt felelős közösségével szemben, de annál inkább szolgája lett feletteseinek. A magyar parasztfalu önkormányzata valósággal elenyészett, belső életének a rendezése nagy mértékben ki is siklott a kezéből. Azonban a falu közösségének megmásíthatatlan alapjai vonták maguk után, hogy a falu minden önállóságot és önigazgatási lehetőséget még ilyen körülmények között

[1] Szabó Dezső: *A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában* 1. k. (Budapest, 1933) 3C4. 1.

[2] 1717. Corp. Stat. V. i. k. 323. 1. — Szabolcs ni. 1750-ben: az elnéptelenedésnek éscivakodásoknak nem utolsó oka, hogy évenként a földesurak sorja szerint olyan bírák tétetnek, akik ártalmasok a falunak és haszonnélküliek a földesuraknak, mivel a hasznosakat a maguk szolgálatára foglalják le. D. ott III. k. 377. 1.

sem ejtett ki a maga életéből. Mezővárosokban és egyes falvak életében az autonómiának viszonylagos bőségével lehet a hanyatlás korában is találkozni. A falu életének a közigazgatást nehezen viselő, de közös akaraton nyugvó berendezkedést követelő egysége mellett tekintenünk kell a török hódoltság vonala alatt minden földesúri és hatósági közigazgatást nélkülöző, csupán a török földesúr adót és munkát sanyargató felsőbbségétől kötött alföldi parasztságra is. Az alföldi parasztfalu életének minden vonatkozásában magára hagyatva volt kénytelen az együttélése nyomán fakadó önkormányzati feladatokat ellátni. A magyar parasztság autonómiára való képességében nem becsülhetjük alá ennek a magára hagyatott alföldi parasztságnak a lelki hagyatékát és az ország egész parasztságára kisugárzó tanító hatását.[1]

[1] A török uralma alá jutott falusi parasztnép történetéről, különösen is telekviszonyairól, vagyoni rendelkezési és költözködést lehetőségeiről, gazdaságáról, társadalmi és művelődési viszonyairól, nem kevésbbé önkormányzata terjedelméről még keveset tudunk. Éppen úgy adós történetírásunk az újkori erdélyi jobbágy, ág sok kérdésének megvilágításával is. Tanulmányunk nem kívánta sem a török hódoltsági, sem az erdélyi falvakat felölelni.

A JOBBÁGYBIRTOK PROBLÉMAI 1848/49-BEN

I.

A jobbágyság felszabadítása az európai országokban egész társadalmi rendszer felszámolását jelentette. A jobbágyság elmúlása nem is csupán önmaga erőitől hajtott történeti folyamat volt, hanem a társadalmi rend egész szerkezetének bomlásával járt együtt. Amiként tehát a jobbágyság történetének végső tényei nem szemlélhetők önmagukban, csupán a társadalom egészében, akként a jobbágyfelszabadítások sem különíthetők el a társadalom történetének valami független jelenségeként. A jobbágyságot — a társadalmi rendszert — a hűbéri-rendi társadalomszerkezet tartotta, ennek volt egyik legjellegzetesebb és legfontosabb eleme. Utóbb a kiváltságos előjogok birtokát megszerző rendi rétegek megformálódása és társadalmi síkjainak kibontakozása után a társadalomban hovatovább már csupán a jobbágy viszony jelentette a hűbéres-jellegű viszonyt. Ennek a vegyesen hűbéri-rendi társadalomszerkezetnek kellett felbomlania ahhoz, hogy a jobbágyság felszabadulásának az órája elérkezzék. Minthogy pedig a hűbériség-rendiség több-kevesebb, esetleg jelentékeny eltéréssel, de mégis Európa nagyobb részén a társadalom alapformája volt, a jobbágyfelszabadítás az egyes országokban nem lehetett merőben helyi esemény. Egységes fejlődési vonalban jelentek meg, alapjában azonos problémákkal és feladatokkal. Azokban az országokban, amelyek a XVIII. század végéig felbontatlan keretekben nagy jobbágy tömegeket őriztek meg, a francia jobbágyságnak a nagy forradalomban végrehajtott felszabadítása indította meg a jobbágyfelszabadítás folyamatát, többé-kevésbbé

megjelölve máshol is a jobbágyfelszabadítások útját. A francia hatástól elsősorban érintett nyugati német országok hamarosan meg is indultak ezen az úton; de a jobbágyok felszabadítása itt nem a francia forradalom gyors ütemében folyt le, hanem lassan, fokozatosan, évtizedeken keresztül bontakozva s még az 1830. évi júliusi forradalomtól nyert erős lökésekkel sem jutott el a végső állomásra. A jobbágyfelszabadítás művét ezekben az országokban is csak az 1848. évi nagy európai rengés juttatta el a befejezéshez s ekkor a többi német országokban is napirendre került a nagy kérdés. Az 1848. évi szabadságmozgalmak hozták meg a jobbágyságnak a szabadságot a Habsburgok osztrák országaiban is s ekkor adta át Magyarország is a történelemnek jobbágysága félezeréves rendszerét. Európa keleti részében az orosz jobbágytömeg felett látszólag ugyan nyomtalanul múltak el az 1848/49. évi szabadságmozgalmak, azonban 1861-ben — most már a szerencsétlen krimi hadjárat következményeitől siettetve — az orosz jobbágyfelszabadítás is végbement.

A jobbágyfelszabadítás alapjában azt jelentette, hogy a jobbágy szabad emberré, a jobbágyföld pedig szabad birtokká lett. A jobbágy tehát kilépett a földesúri hatalom kötelékéből, ami még akkor is a személyi szabadság lényeges korlátozását jelentette, amikor az örökös röghözkötöttség megszűnt s a jobbágy, mint Magyarországon II. József 1785. évi rendeletével, elnyerte újból a szabad elköltözés jogát. A jobbágy felett érvényesülő földesúri joghatóság különféle vonatkozásokban és mértékben állított korlátokat a személy szabadságának s a jobbágy felett való bíráskodásnak is többkevesebb jogosítványát tartalmazta. A jobbágyföld felszabadítása pedig az jelentette, hogy a jobbágy a földön, amelyet művelt, de amely felett mégis a földesúr tulajdoni joga nyugodott, szabad rendelkezési jogot nyert s egyben mentesült a földesúrnak a föld tulajdona fejében teljesített különböző szolgálmányok alól. A jobbágyság felszabadítása akkor volt teljes, ha a különféle kötelékek és szolgálmányok rendszere egészében megszűnt, viszont ez nem szükségképpen ment végbe egyszerre, különösen nem volt szükségképpen együttjáró a személyi szabadság és a jobbágyföld tulajdonul való elnyerése. A jobbágyfelszabadításnak a személyi kötöttség feloldása és a jobbágyföld tulajdonul való átengedése mellett harmadik nagyfontosságú kérdése a jobbágyföldtől és a job-

bágyszolgálmány októl eleső földesúr kárpótlása volt. A kárpótlás különféle módon történhetett: fizethette azt maga a jobbágy és pedig egy összegben vagy járadék formájában, s magára vállalhatta a kártalanítást az állam, s ez esetben a kártalanítás megszűnt a felszabaduló jobbágyság kérdésévé lenni. Az is előfordult, hogy a kártalanítást a jobbágyság és az állami háztartás megosztva viselte. A földesurak kártalanítása egyáltalában el is maradhatott, viszont más helyen a jobbágy földben róhatta le a földesúri kárpótlást s ez esetben a felszabadítás az addigi parasztföldnek a földesúri birtok javára végbemenő kevesbedésével járt együtt. Az ilyen birtokeltolódásokat nem tekintve, a jobbágyfelszabadítások a föld megoszlásán nem változtattak. Franciaországban ugyan a nagy forradalomban az állam tulajdonába vették a községek, az egyházak és az emigránsok birtokait s az egyházi és emigránsi birtokokat fel is osztották, minthogy azonban a kiosztást lehetőleg készpénzfizetés ellenében végezték, a kiosztott föld elsősorban a nagyobb tőkeerővel rendelkező polgárság kezére került. Egészben véve a jobbágyfelszabadítások megtörténtekor a parasztföld státusa nem igen változott meg s ha változott, inkább csak a parasztok rovására. Nem a föld helyesebb megoszlása, hanem szabad ember s szabad birtok megteremtése, a jobbágynak és birtokának szabaddá tétele volt a fejlődés e pontján a feladat: a jobbágyfelszabadítások korában, melyet a szabadságeszme hatott át, a feudális kötöttségek feloldása és a korlátok ledöntése volt a történeti szükségszerűség.

A szabadságnak és a társadalmi egyenlőségnek a francia forradalom által megfogalmazott tételei egyengették Európaszerte a jobbágyok felszabadulását. Franciaországban az alkotmányozó nemzetgyűlés már 1789-ben kimondta a jobbágy földesúri függőségeinek megszüntetését, azonban a francia jobbágyok ügyét evvel még nem intézték el. Elvi állásfoglalásnál ez még nem igen jelentett egyebet. A következő évben a jobbágyterhek fakultatív — tehát nem kötelező — és egyelőre igen magasra szabott megváltását megállapító újabb dekrétumtól, újabb és újabb törvényeken áthaladva, még a gyorsan radikálizálódó francia forradalomban is csak évek múlva, 1793-ban jutott el végső állomására a jobbágyfelszabadítás ügye, ekkor azonban valóban teljes lett: a konvent az összes állandó vagy alkalmi jobbágyszolgálmányt

megszüntette a földesúr minden kárpótlása nélkül s a jobbágyokat telkeik tulajdonosává tette. A jobbágyfelszabadításoknak nyugatról keletre tartó mozgalmai a francia mintát követték, de a radikális francia megoldásig nem jutottak el: mások voltak a mozgalom belső erői és az ellenállás közegei s más volt maga a társadalom szerkezete is. A nyugati német országokban a francia forradalom után hamarosan megindult a jobbágyság a felszabadulás útján, azonban a jobbágynak szolgálmányai tőkésítésével meghatározott átalányösszeget kellett fizetnie szabadulásáért, míg az 1830. évi júliusi forradalom után az állam vállalta magára a földesurak kártalanítását; de a jobbágy világ maradványait itt is csak az 1848. évi forradalom takarította el. Bajorországban 1848-ban szabadultak fel a parasztok, meghatározott megváltási összeg fizetésével. Poroszországban csak 1850-ben következett el a jobbágybirtok felszabadulása s mindaz, ami itt az örökös jobbágyságnak 1807-ben történt megszüntetésétől ezideig mintegy előkészítésként történt, — a birtokszerzési képesség elismerése, az önkéntes megváltás az örökölhető parasztbirtoknál a föld egyharmadának, nem örökölhetőnél kétharmadának megváltási díjban való átengedésével, a megváltások egyéni lefolytatása, a jobbágytelkek elidegenítésének szabadsága, a községi birtokok felosztása — inkább csak arra volt jó, hogy a parasztság földtelenülését és a földesúri birtok kiterjeszkedését segítse elő. így, amikor 1850-ben minden parasztbirtok megváltható lett, a kisbirtokos parasztság jó része már elesett telkétől s annak is, aki megmaradt rajta, a megváltás fejében át kellett engednie földje egy részét földesurának. Ausztriában az új kormány 1848 március 28-án kiadott rendeletében a jobbágyszolgálatok feloldására határozta el magát, a kártalanítás kérdését egy év alatt óhajtva megoldani. Az alkotmányozó osztrák országgyűlés azután 1848 szeptember 7-én szövegezte meg a felszabadító törvényt, amely megszüntette a jobbágyságot, eltörölte a jobbágyszolgálmányokat, a földesúri kárpótlás kérdését azonban — mint nálunk — utóbb már császári pátensek rendezték el, olyformán, hogy a felszabadított jobbágynak magának kellett a földesúri kárpótlás egyharmadát megfizetni, egyharmada az állam terhe lett, egyharmada pedig elesett. Az orosz jobbágyság felszabadulása 1861-ben cári ukáz alapján ment végbe, itt azonban a jobbágyföld nem egyéni, hanem községi

birtokba került s róla nem oldódott le teljesen a feudális kötelék sem.[1]

A magyar jobbágyság felszabadítása felé az első komoly lépést az 1839/40. évi országgyűlésen tették az önkéntes örökváltság megengedésével. A következő években már a kötelező és általános örökre való megváltakozásnak — tulajdonképpen a jobbágyság egyetemleges levetésének — a megvalósítását tűzték ki célul a haladó politika élén járók. Az 1847 novemberében összehívott országgyűlés egyik legfontosabb feladatának a jobbágyság — az »úrbér«— ügyét tekintették minden oldalon, de nehézkes viták és üzenetváltások után csak a februári párisi, a március 13,-iki bécsi és a március ig.-iki pesti forradalmak erejétől lendítve született meg a magyar jobbágyság szabadsága, a többi nagyhorderejű törvényekkel együtt április n-én szentesített IX—XII. törvénycikkekben.

A 48-as magyar jobbágytörvények rendelkezései három csoportba foglalhatók, ezek: az úrbériség megszüntetése, a földesúri hatóság megszüntetése és a földesúri kárpótlás kérdése. Ami az elsőt illeti: a törvény »az úrbér és azt pótló szerződések alapján eddig gyakorlatban volt szolgálatokat (robotot), dézsmát és pénzbeli illetéket« megszüntette, fenntartotta azonban az eddigi gyakorlatot a legeltetésre és faizásra azokban a helységekben, ahol eddig úrbéri rendezés [2] és legelőelkülönítés [3] nem történt, viszont az ilyen rendezéseket és elkülönítéseket — akár úrbéri per, akár egyezség útján mentek végbe — felbonthatatlanoknak nyilvánította; ahol az ilyen perekben már ítéletet hoztak, de még nem hajtották-

[1] Sugenheim S.: *Geschichte der Aufhebung der Lcibeigenschaft in Europa* (St. Petersburg, 18Ö1); Knapp G. J.: *Die liauernbefreiung und der Ursprung der Landarbeiter m den dlteren Teilen Preussens* (Leipzig, 1927) I Grünberg K.: *Die Rauernbe/reiung und die Au/lösung des gutsherrlich-báuerlichen Verhálinisses in liöhmen, Mdhren und Schlesien. I—II.* (Leipzig, 1893—1894); Engelmann J.: *Die Leibeigenschaft in Russland* (Leipzig, 1884); Mavor J.: *An economic History of Russia. I II.* (London—Toronto, 1925); Kulischer J.: *AllgemHne Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neureit.* I IL (München u. Berlin, 1928 1929).

[2] Λ helység földesúri és jobbágytelki földjeinek felméréssel s a Múria Terézia-féle urbárium alapul vételével végrehajtott új elosztása.

[3] Λ helység határában levő legelőnek a földesúr és a jobbágyok között történt megosztása.

végre, a törvény a pert felülvizsgálás céljából a királyi tábla, a folyamatban lévő s az összesítés és elkülönítés céljából ezután indítandó pereket pedig az alispáni bíróság elé utalta, fellebbezést engedve a megyei törvényszékhez, majd a királyi táblához. A földesúri hatóság megszüntetésével — most már a törvényelőtti egyenlőség elve alapján — gondoskodtak a törvények arról, hogy a felszabaduló jobbágyok peres ügyei az úriszék helyett milyen bírói székek elé kerüljenek. Ami pedig a harmadik kérdést illeti: a törvény kimondta, hogy a földesuraknak veszteségükért kárpótlás jár s ezt a kárpótlást »a nemzeti közbecsület védpajzsa« alá helyezve, »státusadósság«-nak nyilvánította. Elrendezését a jövő országgyűlésre halasztotta, már most megállapította ellenben, hogy a földesúrnak az elvesztett jobbágytartozások teljes tőkeértéke jár, a tőkét az eddigi jobbágytartozások húszszorosában szabta meg, a tartozások felbecsültetését pedig a minisztérium haladék nélkül megkezdendő sürgős feladatává tette.

Az erdélyi országgyűlésnek a Magyarországgal való egyesülés kimondásával együtt, külön kellett a jobbágyfelszabadító törvényeket megalkotnia. Az erdélyi törvények [1] több mint két hónap múlva követték a magyarországiakat s a késedelem maga is sok nyugtalanságnak lett forrásává. Egyébként általában megegyeztek a magyarországi törvényekkel, a részletekben azonban — részben a sajátos erdélyi viszonyoknak megfelelően, részben a magyar törvények kihirdetése után támadt nehézségeken okulva — több tekintetben eltértek azoktól. Így kimondták azt is, hogy a jobbágyok és zsellérek eddig kezükben tartott földjük használatában — bárminő természetűek, tehát akár nem-úrbériek legyenek is azok — bírói eljárás nélkül nem háboríthatók meg, legeltetési, faizási és nádlási haszonvételeikben nem szoríthatók meg, de a vitathatatlanul majorsági parasztbirtokok után a szolgálmányokat teljesíteni tartoznak. A volt földesurak és a volt jobbágyok között földjeik úrbéri vagy majorsági természete felől támadt vitás kérdések elintézésére külön bíróságok felállításáról rendelkeztek s megállapították,hogy az ítélet meghozataláig a jobbágytól az ilyen vitás földet sem lehet elvenni s őket egyelőre a szolgálmányokra sem lehet kényszeríteni. Viszont a székely »örökség«-birtokot egészében majorsági birtoknak nyilvánították.

[1] Az 1848. évi erdélyi IV—VI. t.-cikkek.

A magyar jobbágyságot felszabadító 1848. évi törvények, melyeket az utolsó magyarországi rendi országgyűlésben történt elfogadásuk nyomán még szentesítés előtt sokfelé mindjárt — március utolsó napjaiban — ki is hirdettek s ezzel a szentesítés jogát gyakorló királyi hatalmat mintegy befejezett tények elé állították, a jobbágy érdekek elismerése szempontjából egészben véve az említett országok jobbágy szabadító rendelkezései között kiemelkedő helyre kerülhetnek. A jobbágy szabad emberré lett, úrbéres terheit fenntartás nélkül eltörülték s a földesúrnak a jobbágy nem fizetett kártérítést. A kártérítést az állam vállalta magára. Ennél meszszebb csupán a francia konvent ment, amikor a földesurak kárpótlását megtagadta. A magyar állam terhéül elvállalt kárpótlás, természetesen, a közteher viselésének arányában a magyar jobbágyságra is nehezedett, azonban a kármentesítés ilyen formában mégis megszűnt jobbágykérdés lenni, nem maradt a volt földesúr és a jobbágy közvetlen ügyének, mint nagy részben akár Ausztriában is.

A magyar jobbágyság a felszabadítás politikai küzdelmében ugyan nem vett részt, de most egyszerre megértette sorsa óriási fordulóját s hatalmas erejű hullámzás járta át. »Nyomorú helyzetünkben mint égi szózat hatott reánk a márciusi események híre. Láttuk, hogy csakugyan van még az országban igazság, láttuk, hogy valahára méltányolja a Haza vagyoni és véráldozatainkat s mostohákból édes gyermekükké fogad«. [1] Torockón — hangoztatva, hogy többé nincs jobbágy — elégették Werbőczi Hármaskönyvét s arra kényszerítették földesuraikat, hogy vendégeljék meg őket és velük együtt táncoljanak.[2] Másfelé is »ártatlan vigadások történtek, ünnepekre hívták meg volt földesuraikat s kik az áldozat után nem bírták gazdaságaikat folytatni, azoknak önkényt vagy illő bérért munkasegedelmüket ajánlották«.[8] Azonban az öröm és vigalom igen hamar borúra kezdett fordulni. Itt is, ott is komoly bajok fakadtak fel. »örömünk igen

[1] Orsz. Ltár, 1848—49. o. gy. Arch. Regn. Lad. XX. 22. F. 2. A. No 157. 1. A. baranyamegyei Kis Szenttnárton község feliratában. V. ö. 11. ott No 157. y. és aa: Hirics és Viskó községek (Baranya m.) bead ványai ugyanattól a kéztől.

[2] *Pesti Hírlap* 1848 május 18, 59. sz. 448. 1.

[3] Szemére Bertalan 1848 május 2-án kiadott körlevelében. Pap Dénes; *Okmánytár M agyarorstág függetlenségi harcának történetéhet* I. k. (Pest, 1868) 69· 1.

hamar lehangoltatott a törvények kihirdetésekor« — írták utóbb sérelmeiket elpanaszolva az országgyűlésnek.[1] Az 1848. évi törvények valóban mindjárt az első olvasásra elárulják, hogy azokban fontos kérdések eligazít at lanul maradtak,azonban csak a fejlemények mutatták meg, hogy a törvényekben mennyi nyitott ajtó maradt, melyeken keresztül igen hamar viszályok, kiegyenlíthetetlen ütköző igények, földesúrnak és jobbágynak mérges ellentétei léptek elő. A törvény rendelkezéseit eltérően lehetett értelmezni, s a földesúr és a jobbágy sokszor valóban másként is értelmezte. Annál inkább a földesúri-jobbágyi viszony olyan elemeit, amelyekről a törvények nem rendelkeztek. Kiderült igen hamar az is, hogy nem is tűnt el maradéktalanul a jobbágyrendszer minden eleme, s bár a maradványok a nagy vívmányokhoz képest talán nem látszanak jelentékenyeknek, a valóságban sokszor a jobbágy létkérdését is jelentették s így a földesúr és jobbágy felszámolás alatt álló viszonyát súlyosan megterhelték. Bizalmatlanság, elégedetlenség kapott lábra, sőt egyes vidékeken egészen forradalmi jellegű parasztmozgalmak jelentkeztek. A legtöbb egyenetlenség az úrbéri, vagyis jobbágyi birtok fogalma körül keletkezett. A magyar gazdasági és társadalmi fejlődés nyújt magyarázatot arra, hogy a kérdésre: mi a jobbágyföld és mi a földesúr majorsági földje? — nem volt könnyű világosan felelni, pedig a válasz a valóságban a jobbágy által birtokolt föld tulajdonul való elnyerését, vagy most már végleges elvesztését jelentette. E nyílt probléma útján haladva azután mindjárt előlép a majorsági jobbágy ok-zsellérek nehéz ügye. Amellett a földesúr és a jobbágy között megosztatlan, de megosztva sem kevesebb sérelmet fakasztó, a jobbágygazdálkodás szempontjából nagyjelentőségű legelő és erdő körül tört fel sok viszály. A nem-úrbéri, de a múltban nagyon is jobbágyhereditásként kezelt szőlő- és irtványföldek, valamint a földesúr birtokában érintetlenül meghagyott ú. n. kisebb királyi haszonvételek (bormérés, húsmérés, malomtartás, vadászat, halászat stb.) más síkon vetettek fel kiegyenlíthetetlen ellentéteket. A jobbágyfelszabadítás mindezek ellenére is kétségtelenül nagy művének voltak még más hiányosságai is: együttvéve a jobbágybirtok problémái, melyek szinte lázasan és halmozódva nyíltak fel 1848 tavaszán.

[1] Orsz. Ltár., 1848—49. o. gy. Arch. Regn. Lad. XX. 22. F. 2. A. No 157. bb. ee. Szaporca, Tóaenfa, Szerdahely — Baranya ni.

E tanulmányban a felszabaduló magyar jobbágybirtoknak az 1848. évi törvények nyomában jelentkező fenti kérdéseit óhajtjuk megvilágítani és rendszerezni.[1]

II.

Az 1948. évi IX. t.-cikk az úrbéres és az úrbért helyettesítő szerződéssel birtokolt, tehát alapjában szintén úrbéresnek tekintendő jobbágy földeket szabadította fel mindennemű úri szolgálmányok alól. Jóllehet a törvény elmulasztotta kimondani, hogy a szolgálmányok alól felszabadított jobbágytelek — általában a jobbágyi elekhez tartozó belső fundus és a kiosztott szántó- és rétföldek — a felszabaduló jobbágybirtokos tulajdonába mennek át,[2] mindamellett a

[1] Az 1848. évi törvények megalkotása nyomában felvetődő birtokproblémák rendszerezésére és megvilágítására törekedve, nem kell végigkísérnünk az 1847—48. évi országgyűlés jobbágyügyi tárgyalásait a törvények megszavazásáig. Sajnos, e tárgyalások irodalmi feldolgozását is nélkülözzük. Legjobban tájékoztatnak: Horváth Mihály: *Huszonöt év Magyarország történetéből.* III. k. (Pest,) 1868, 297. s. köv. 11.; Szabó Ervin: *Társadalmi é- pártharcok a 48149-es magyar forradalomban* (Bécs, 1921) 1 Acsády Ignác: *A magyar jobbágyság története* (Budapest, 1906); Bernát Gyula: *A magyar jobbágyfelszabadítás eszmeáramlatai* (Budapest, 1930); Károlyi Árpád: *Az 1848-iki pozsonyi törvénycikkek az udvar előtt* (Budapest, 1936), valamint az országgyűlési tudósítások az egykorú hírlapokban. Hasonlóképpen nem érezzük a kitűzött feladathoz tartozónak az 1848/49-ben itt-ott morajló parasztmozgalmak lefolyásának ismertetését. A békésmegyei heves mozgalomról Oláh György: *llékés vármegye 1848—1849.* I. k. (Gyula, 1889.). Utalások más mozgalmakra Szabó Ervin i. m., Szeremlei Sámuel: *Valláserkölcsi és társadalmi élet 1848 óta Magyarországon* (Budapest, 1874). Végül az 1848. évi törvények kiegészítésére, helyesbítésére és magyarázatára készített császári pátensek, újabb törvénycikkek, végrehajtási rendeletek ismertetésére is csak annyiban térünk ki, amennyiben problémáink megvilágítását elősegítik. E pátensek, törvények, rendeletek ismertetését 1. Tóth Lőrinc: *Elméleti s gyakorlati útmutató úrbéri ügyekben* I—II. (Pest, 1856); Tóth Lajos: *Ürbéri kalauz* (Pest, 1872); Sentz A.: *Der Wirkungskreis der Urbarialgerichte in Siebenbürgen* (Hermannstadt, 1858); Bernát Gyula: *Az abszolutizmus földtehermentesítése Magyarországon* (Budapest, 1935).

[2]’ A törvény c hiányát az 1853. március 2-i nyílt parancs pótolta, kimondva, hogy a volt jobbágyok »az úrbéri földbirtokban (úrbéri jobbágy- s úrbéri zsellértelkek) teljes tulajdonú, szabad rendelkezési joggal ruháztatnak fel« (2. §).

jobbágy kötelmek teljes leoldása — egyidejűleg a földesúri joghatóság megszüntetésével — a valóságban ezt is jelentette. így értették, akik a törvényt hozták s így értették a jobbágyok. Ez senki előtt sem volt vitás. A jobbágyok birtokában levő úrbéres föld tehát egyszerre kiszakadt a földesúr birtoktestéből s a volt jobbágy kezén független tulajdonná lett. De csupán az úrbéres föld léphetett erre a pályára. A földesúri birtok egyéb elemei, az ú. n. majorsági földek, amelyek a földesúr saját gazdasági üzeméhez tartoztak, érintetlenül a volt földesúr tulajdonában maradtak. Az úrbéri és majorsági földnek a felszabadítás nyomában megnyíló nagy vitájában sok jobbágy panasznak az lett a forrása, hogy a jobbágyok nem tudtak megnyugodni abban, hogy az úrbéri és majorsági földnek éppen a felszabadítás pillanatában fennálló állapotát most már örökre el kell fogadniok határként. Jól tudták — maguk is átélték —, hogy az úrbéres földet a földesurak a múltban fokozatosan csökkentették, növelve itt a maguk majorsági földjét, s amikor most a majorsági és úrbéres föld teljesen elvált egymástól, szerették volna a múltban majorságivá átalakult korábbi úrbéres földeket is magukkal vinni.

A majorsági és úrbéres földek között az utóbbi rovására lefolyt eltolódás — tulajdonképpen úrbéres földek majorságivá való átminősülése — annak az átalakulásnak volt a párhuzamos jelensége, amely a nemesi birtok gazdasági formájában az idők folyamán végbement. A nemesi földbirtokosok, különösen a nagybirtokosok, akik az ország földjének nagyobb részét a kezükben tartották, a középkorban maguk még nem gazdálkodtak, vagy ha igen, gazdaságuk akkor is csekély volt. A középkori birtokgazdaság a jobbágyszolgálmányokon nyugodott, a majorsági és úrbéres földek megkülönböztetésének sem volt tehát értelme, hiszen a jobbágyfalvak határai között megművelt földek jóformán csak jobbágyok kezén voltak. De a jobbágyok által művelés alá nem vett földek sem voltak szó szerint »majorsági«-ak, mert a földesúrnak nem is igen voltak majorságai, amelyekhez függeszkedhettek volna. A földesúr igyekezett az ilyen földekből jobbágytelkeket alakítani s a már művelés alá vett, de gazda nélkül maradt jobbágytelki földeket is, ha nem akadt alája költöző új jobbágy, jobbágyai bérletébe bocsátotta. Érthető, hogy így Werbőczi István még nem tett meg-

különböztetést majorsági és úrbéres föld között. Az újkor kezdetén azonban — miként Közép-Európa más országaiban is — kifejlődésnek indult a földesúri majorsági gazdálkodás. A XVI—XVII. századokban a magyar nagy- és középbirtok a középkori »adóztató« uradalom vonásai mellé felöltötte már a «termelő« uradalom vonásait is, de még mindig nem olyan mértékben, hogy a földesúri gazdaság súlypontja a jobbágyszolgálmányokról a majorsági gazdálkodásra tolódhatott volna át. A birtok jövedelmének túlnyomó nagy hányadát nem mindig a jobbágyság és nem a majorsági üzem nyújtotta. Viszont ez azt jelentette, hogy a földesúrnak nem volt indoka arra, hogy jobbágyait a telkeikről-földeikről kiszorítva, ezeken maga gazdálkodjon, hanem inkább a jobbágyai megtartására s gazdasági magabírásuk fenntartására kellett törekednie.[1] Erre az átmeneti fokon megrekedt, alig kezdeteiben kifejlődött magyar majorsági üzemre következett azután el a XVIII. században a török alul való felszabadulás nagy földbősége. Azonban elkövetkezett ugyanekkor a földesúri majorsági gazdálkodás új korszaka is: most már valóban nagyarányú kibontakozása, ami, természetesen, azzal járt együtt, hogy a földesúr majorsági üzeméhez minél több földre igyekezett szert tenni, hovatovább és mind nagyobb mértékben jobbágyai rovására is. Gazdaságtörténetírásunk még nem tárta fel a jobbágyfelszabadítást megelőző évszázad e nagy horderejű jelenségét,[2] a földesúri gazdasági üzemeknek sokszor talán még külterjes, főleg állattenyésztésre berendezkedő, de így még nagyobb földigénnyel fellépő kiterjeszkedését, azt mégis megállapíthatjuk, hogy a magyar jobbágyság történetének ez utolsó szakaszára a földesúri »allodizálás« következményeként elsősorban *a jobbágyföld elszukülése,* a XIX. század első felében már vészes méretű elvonása nyomta reá a bélyegét.

[1] L. a kötetben a szerzőnek »Az uradalmi gazdálkodás és a jobbágybirtok a XVI XVII. században« c. tanulmányát.

[2] Hasznos monográfiák idevonatkozókig: Wellmann Imre: *A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása különös tekintettel az 1770—1815 esendőkre* (Budapest, 1933) I Gerendás Ernő: *Az esztergomi /őkáptalan garamszentbenedeki birtokkerülete a XVIII. század második felében* (Budapest, 1934) 1 Bojt Lajos: *A fehérvári őrkanonokság (custodiatus) birtokának története a XVII sz. végétől I833-ig* (Budapest, 1935); Soós Imre: *Az úrbéri birtokrendezések eredményei Sopron megyében* (Sopron, 1941).

A földesúri allodiumoknak a jobbágyföld rovására megnyilatkozó terjeszkedési törekvése jelentkezett már a Mária Terézia-féle úrbérrendezés idejében is. A királyné urbárium a ugyanis tilalomfát állított a földesurak elé, hogy megakadályozza a jobbágyok földjeinek elvonását. A közteher alapjául szolgáló parasztföld kevesbítését pénzügyi szempontokból óhajtotta megakadályozni, világosan kifejezve egyúttal azt is, hogy a jobbágyföldet a földesurak részéről veszedelmek kezdik fenyegetni. Minthogy az úrbérrendezéskor a jobbágyok kezén levő úrbéres föld mérnöki kimérésére nem került sor, a telkek földállományát pusztán a jobbágyok kijelentései alapján vették fel s a bemondott földmennyiségnek megfelelően sorolták be a telket a községre megállapított földosztály alapmértékéhez arányosítva egész-, negyed- stb. teleknek. A királyi rendelet azonban megengedte, hogy a földesúr vagy a jobbágyok felméressék és újból kiosszák a telki állományt. Ha a felmérés azt mutatná ki, — mondja a rendelet — hogy a jobbágyok kezén több föld van, mint amennyit az úrbérrendezésekor készített úrbéri táblába felvettek, az egyes jobbágyok ugyan elesnek a többlettől, de az így visszamaradt, ú. n. remanenciális földeket a földesúr nem vonhatja a maga gazdaságához, hanem azokat a jobbágyok kezére kell bocsátania úrbéri szolgáltatások kötelezettségével.[1] Az urbárium szerint a gazda nélkül maradt puszta üres telkekre is újból jobbágyokat kellett telepíteni,[2] ha a jobbágy a földesúr miatt hagyta el a telket; sőt, a királyné újabb rendeletével 1773-ban minden olyan teleknek újbóli benépesítését írta elő, amelyek előzőleg legalább 30 éven keresztül alá voltak vetve a jobbágyok által fizetett királyi adónak.[3]

Az úrbérrendezés során tehát a földesúrral szemben lezárták a parasztföld határait, azonban a földesúri allodizálást ilyen tilalmakkal megállítani nem lehetett. A gazdasági fejlődés erői szorongatták a jobbágyot. A földesúri majorsági gazdálkodás éppen az úrbérrendezés után fejlett ki nagyobb arányokra[4] s ennek során a község határában levő nem-

[1] Pfahler Carolus: *Jus Georgium regni Hungáriát* (Keszthely, 1820) II. k. 72—78. 1.

[2] Az urbárium VI. pontjának 2. §-a

[3] Pfahler C., I. k. 51. I.

[4] A gödöllői és hatvani Grassalkovich-uradalmakban 1782-től

úrbéres műveletlen földek, majd a jobbágyokkal közös legelő és a jobbágyirtványok elvonása mellett egyre gyakrabban került sor a jobbágyok kezén levő telki földek megrövidítésére is. Hatalmi eszközök alkalmazása vagy a jobbágyoknak különféle úton-módon egyezségekre való rábírása mellett a jobbágytelkek megrövidítésére éppen az említett felmérések, az új regulációk nyújtottak sok lehetőséget. A felmérési élj árás ugyanis a földesúr bírósága, az úriszék előtt folyt s ámbár az úriszék ítélete felülvizsgálat végett a megyei törvényszéknek, innen jóváhagyás végett a helytartótanácsnak volt felterjesztendő, a földesúri bíróság által vezetett új felmérésekben mind szőkébb lett a parasztok földje. Évtizedeken keresztül, nagyobb részben a földesurak kezdeményezésére,[1] egyre fokozódó ütemben folytak a felmérések s az eljárásnak alapvető fogyatékosságán — a földesúri akaratnak a földesúr és jobbágyai között folyó eljárásban való döntő érvényesülésén — nem tudtak sokat segíteni az 1836. évi törvények sem, amelyek kimondták, hogy a földesúr és tisztjei a jobbágyaikkal folytatott perekben az úriszéken elnökök és közbírák nem lehetnek, hanem a földesúr a táblabírák közül tartozik azokat hívni s magát az úrbéri »rendbeszedési« pert a megye által kiküldött bizottság készíti az úriszék elé.[2] A baranyamegyei kisharsányi jobbágyok 1848 júniusában az országgyűlés előtt panaszolták, hogy a falujukban 1823-ban végrehajtott földmérés nagy kárukra volt s mivel az úriszéknél nem találtak orvoslást, ügyüket a vármegye elé vitték, de »onnan is eligazítottak semmivel, mert úgy bántak velünk, amint akartak, maguk az uradalmi tisztek folytatták még a megyén is pörünket, ennélfogva ugyan nem nyerhettünk semmit.«[s] Eötvös József nem habozott elismerni, hogy az úrbéri rendbeszedési perek révén »a jobbágyok kezeiben találtatott földmennyiség tetemesen megkevesült[4] s 1848-ban az új képviselőházban Bezerédj István is hangoztatta, hogy

35 éven át négy ég félszeresre növekedett a majorság! szántóföld terjedelme. Wellmann, 112. 1.

[1] Pfahler szerint a rectificatiós eljárást csaknem mindig a földesúr indította, az ő érdeke volt a változtatás. I. m. II. p. 93· 1·

[2] 1836: X. t.-c.

[3] Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy. Arch. Regn· Lad. XX. [22]· F. 2. A. No 157. c.

[4] Eötvös József: *Refotm* (Lipcse, 1846) 119. 1.

»mi, kik úrbéri perekben forogtunk, tudjuk, minő igazságtalanul végeztettek el némely perek». Nyáry Pál pedig hozzáfűzte: »tudnék előhozni más eseteket, ahol csalások történtek — nem mondom — a földesurak részéről, hanem azon rendszernél fogva, miszerint a tisztviselő pártfogó ügyész lett».[1] Táncsics Mihály lapjának munkatársa pedig egyenesen azt állította, hogy az urasági majorság legtöbb helyen »elrabolt, ellopott jószág« s a jobbágyok hiába pereskedtek uraikkal, esetleg 60 évig is, a föld a földesúré maradt.[2]

E földszűkítő folyamat mögött a földesúri gazdaságoknak egyre teljesebben öngazdálkodásra való átállítását kell észrevennünk. A mezőgazdasági konjunktúrának ugyan a XIX. század első felében voltak hullámvölgyei is,[3] a földesúr földigényének a jobbágybirtokra gyakorolt nyomása azonban nem szűnt meg, az 1832—36. évi országgyűlés törvényei pedig a jobbágyviszonyok jószándékú lazításával egyelőre a jószándékkal ellentétesen is hatottak: a bonyolult szabályok tömegében a szabályok megkerülésére és a majorsági föld gyarapítására is újabb módokat nyújtottak. Deák Ferenc az 1832—36. évi országgyűlésen világosan megfogalmazta e törekvések mozgató rugóját: »az idők megváltoztanak, immár hasznosabbnak látszik majorságot bírni, mint jobbágytelkeket.[4] A földesúri allodizálás eredménye világosan áll előttünk a közteherviselés gyakorlati előkészítése céljából Tolna megye bizottmánya által 1848 nyarán készített becslésben: a felszabadult jobbágyok földei a dézsmamentes szőlővel együtt 285.766, ezzel szemben az addig adómentes nemesi föld 425.304 hold.[8] A paraszti és nemesi föld országos viszonya azonban még kedvezőtlenebb volt: már az 1828. évi összeírás alkalmával 5,020.675 hold parasztkézen levő szántóval szemben 9,832.051 hold volt a nemesi kézen majorsági keze-

[1] A képviselőház 1848 augusztus 10-i ülésében. Közlöny 1848 augusztus 13, 65. sz, 320. 1. Nyáry az 1836: X. t.-cikk rendelkezésére utalhatott, ez ugyanis előírta, hogy az úriszéken az ügyek a megyei tiszti ügyész pártfogása mellett vizsgáltatnak meg, ha a panaszló fél élni óhajt e pártfogással.

[2] Munkások Újsága 1848 augusztus 10, 20. sz. 310. 1.

[3] L. Iványi Grünwald Béla bevezetését *Széchenyi István Hitelléhez.* (Budapest, 1930).

[4] Kónyi Manó: *Deák Ferenc beszédei* I. k. (Budapest, 1882) 124. 1.

[5] Közlöny 1848 november 25, 168. sz, 800. 1.

lésben levő szántóföld.[1] Ha tekintetbe vesszük, hogy az ilyen nemesi szántóföld a középkor végén még egészen jelentéktelen lehetett — az ország földjeinek nagy részét felölelő nagybirtokok keretében mindenesetre az volt —, fel tudjuk mérni az azóta lefolyt eltolódás méreteit és jelentőségét. Pedig ez a folyamat főleg a XVIII, század második felében hatalmasodott el s bár a gazdálkodásra áttérő nemesi uradalom jó ideig a jobbágyok telki állományának sérelme nélkül is elég földet talált a falvak határában, éppen az utolsó században a telekföldekre is sor került, önkényes foglalások, erőszakolt egyezségek és a jobbágyok kiforgatására igen alkalmas úrbérrendezési perek voltak az eszközök.

Amikor azután 1848-nak szabadságtól zengő tavaszán a jobbágypanaszok szabadon törhettek fel és amikor egyben az is világossá lett, hogy a nemesi birtoktól, mellyel az összefüggést eddig minden ellentét mellett is érezték a jobbágybirtok gazdái, most már végleg elválik a jobbágybirtok, egyszerre felszakadtak az évtizedek óta halmozódó sérelmek s a parasztok görcsösen ragadták volna meg a számukra reménytelenül elsüllyedő allódizált régi paraszt-földeket. Visszaemlékeztek arra, hogy a földesúrnak egykor még egyáltalában nem is volt a község határában majorsági földje, de azóta a lakosoktól sok földet elvont. A hevesmegyei Apc azt panaszolta az országgyűlés előtt, hogy az úrbérrendezéskor még a falu egész határa úrbéres föld volt, de később »kényszerítés és úriszékek által« földjeikből egy egész nyomást, valamint 11 egész telekre menő földtartozékot vett el magának a földesúr.[2] Dévaványa is azt panaszolta, hogy egykor teljesen a községé volt a föld — a török időkre hivatkozhattak — de a XVIII. század óta földesuruk sok földtől megfosztotta őket s ezt most majorságinak, tehát az 1848. évi IX. t.-cikk által nem érintettként szerepelteti.[3] Mezőberény is 1772-ben, az úrbérrendezéskor még egészében az úrbéresek kezén volt, de 1782-ben felmérés, majd 1808-ban újabb rendezés alkalmával sok jobbágyföld került az uradalom kezére.[4] Ómoravicát viszont

[1] Fényes Elek: *Magyarország statisztikája* III. k. (Pest, 1843,) 23. 1.

[2] Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy. Arch. Regn. Lad. XX. 22. F. 2. A. No 492. a.

[3] l. ott No 355.

[4] Munkások Újsága 1848 november 7., 12. sz., 51—52. 1.

az 1780-as években telepítette be a királyi kamara s akkor 208 telekre 19.476 holdnyi határuk volt; de miután a kamara eladta a birtokot magánföldesúrnak, ez az akkori elöljáróságtól kicsalta a felmérési térképet, nehogy a határ felosztását ellenőrizhessék s az új felméréskor 3600 holdat elvont, amit úrbéri perben sem tudtak visszaszerezni.[1] Mások is panaszolgatták, hogy régi határaikból az uraság »felettébb« kiszorította őket,[2] azokból az uradalom évenként selcsipegetett«,[3] hogy a földesúr rögtönzött úrbéri rendezéssel az úrbériség nagy részét elszedte s rendezési perüket több mint tíz év óta halogatják.[4] A panaszokban sokszor pontosan meg is jelölték a jobbágyok, hogy földesuruk felméréssel, úrbéri rendbeszedési perrel vagy anélkül — esetleg évtizedekkel előbb — hány teleknyi vagy holdnyi szántót, rétet vett el a jobbágyföldből,[6] máskor pontatlanul, de egyforma keserűséggel adták elő megrövidítésüket.® Előhoztak olyan esetet is, amikor a földesúr 300 pálcaütés mellett Ígért 3 évi börtönnel való fenyegetéssel oharácsolta el« a helység határának a szántó holdját 1200 helyett 1100 öllel mérette ki, s bár a helytartótanács a »rendezés«-t nem hagyta jóvá, a pert mindezideig elhúzta.[7] Más helyen a ½ telekből a felméretéskor $^{3}/_{g}$ lett,[8] s az is előfordult, hogy az új felméréskor a falu földjét magasabb úrbéri osztályba sorolták,

[1] U. ott 1848 augusztus 6., 19. sz., 302—303. 1.

[2] Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy. Arch. Regn. Lad. XX. 22. F. 2. A. No 157. i. Ipacsfa — Baranya m.

[3] U. ott No 157. r. Petárda, Beremend — Baranya m.

[4] U. ott No 903. Nagyiéta — Bihar m.

[5] U. ott No 157. d. Kisszentmárton — Baranya m.; No 157. sz. Villány — Baranya m.; No 157. X. Virágos — Baranya m.; No 235. a. Dab — Pest m.; Orsz. Ltár., 1848. ig, min. urb. o. No 331. Nagyiván — Nyitra m. Hangsúlyoznunk kell, hogy csupán jellegzetes esetekre utalunk, mint más alkalommal is.

[6] Orsz. Ltár. Orsz. Honv. Biz. (a továbbiakban: O. H. B.) 1849. No 3093. Lampert, Hidvég — Kraszna m.; U. ott 1848/49. o. gy· Arch. Regn. Lad. XX. 22. F. 2. A. 157. u. Harkány — Baranya m.; No 157. aa. Piskó — Baranya m. U. ott ig. min. urb. o. 1848. No 6. Enying — Veszprém m.; No 52. Reszege —Szatmár m.; No 119. Zsidó — Pest m.; No 147. Haláp—Zala in.; No 246. Szentmiklós—Szatmár m.; No 273. Háromfa — Somogyin.; No 282. Babocsa — Somogy m.; No 380. Tornallya — Gömör m.

[7] Munkások Újsága 1848december 19., 23. ez., 95.1. N. Keresztes.

[8] U. ott 1848 július 2., 14. ez., 216—217. 1· Szőkedcnce — Somogy m.

amelyben a szabály szerint kevesebb föld járt a telekhez s az így mutatkozó többletet a földesúr elvette magának.[1] Megtörtént, hogy a faluban az úrbéri perben 60 telek helyett csak 45 földilletményét mérték ki, de ennek egy része is használhatatlan »víz-zuhanásos« kopár föld volt, úgyhogy a falunak végül is 30 telkéhez maradván földe, az egésztelkes jobbágynak sem jutott több félteleknél, mégis a robotot és más úri szolgálatokat 60 egész teleknek megfelelően kellett 53 év óta teljesíteniük.[2] Olyan rétföldeket, amelyet a jobbágyok pénzen vettek, a földesúr újabb rendezés alkalmával más falujához méretett ki,[3] s gyakran megtörtént, hogy az újabb felmérések alkalmával — a telkek földtartozékainak felcserélését a szabályok megengedték[4] — a jobbágyok az eddigi földeiknél silányabbat kaptak, s megtörtént az is, hogy a rossz földért olyan földjét kellett a jobbágynak átengedni, amelyen általa emelt gazdasági épületek is voltak.® Ha pedig eredetileg kiosztott földjük a víz rontásai miatt használhatatlanná lett, évtizedeken át folytatott perrel sem tudtak új felméretést elérni.® A földek elvonása és hátrányos felcserélése azután egy-egy falut teljesen romlásba dönthetett. Megfogyhatott a föld annyira, hogy végül a kenyeret is pénzén kellett venni.[7] Tiszapolgár pedig azt panaszolta az új igazságügyminiszternek, Deák Ferencnek, hogy a földesúr által indított úrbérrendezési pert annyira »szörnyű kárukra« fejezték be, hogy az 5000 lakosú város immár szegénységbe süllyedt.[8]

A Mária Terézia úrbérrendezéstől 1848-ig végrehajtott felméretések és az új rendezések miatt emelt változatos panaszok, amelyek nagy számban kerültek 1848-ban az

[1] Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX. 22. F. 2. A. No 157. kk. Németmárok — Baranya in.

[2] U. ott No 439. Réde — Veszprém m.

[3] U. ott No 157. c. Kisharkány — Baranya m.

[4] 1836: V. t.-c. 6. §.

[5] Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX.22.F. 2. A. No 157. mm. Pécel. U. ott ig. min. urb. o. 1848. No 303. Győró — Sopron m.; No 363. Tiszafüred — Heves m.; No 406. Kereszt-szeg — Bihar m. Munkások Újságja 1848 július 2., 14. sz., 220—221.1.

[6] Orsz. Ltár., ig. min. urb. o. 1848. No 18.

[7] Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX. 22. F. 2. A. No 157. y. Hirics — Baranya m.

[8] Orsz. Ltár., ig. min. urb. o. 1848. No 232. No 6.

igazságügyminiszter, sőt az országgyűlés, az egykorú újságokban pedig a nyilvánosság elé, a sérelmes rendezések helyrehozatalát, a perbeli egyezséggel vagy ítélettel végrehajtott rendezés megmásítását kívánták. Sikertelenül: az 1848. évi X. t. cikk i. §-a az addig végrehajtott úrbérrendezéseket felbonthatatlanoknak nyilvánította. A minisztérium tehát csupán a törvény e rendelkezését közölhette a panaszolókkal, a még folyó rendezési perekben pedig a panaszokat az illetékes bíróság elé utalta. Az országgyűlés késznek mutatkozott a kérdések rendezésére — erre nézve több javaslat került az országgyűlés elé — azonban a régi úrbérrendezéseket lezáró törvény megváltoztatására nem gondoltak. Aligha kétséges, hogy a régi rendezések felbontása a jobbágyaitól most elbúcsúzó nemesség egész birtokrendjét kifordíthatta volna sarkaiból, amellett kiszámíthatatlanul elmérgesedő és végtelenül elhúzódó viták, viszályok előtt nyitott volna ajtót.[1] Jóllehet a hivatalos lap tolnamegyei tudósítója azt írta júniusban, hogy a békétlenségre a legtöbb okot a régi úrbérrendezések sérelmei és a folyamatban levő rendezések huza-vonái szolgáltatják, ezért ezek sürgős elintézése szükséges volna, hogy a »nép türelme ki ne merüljön«,[2] az 1848/49 évi parasztmozgalmak mégsem igazolják, mintha legveszedelmesebbben ezek a kérdések nyugtalanították és forralták volna a felszabaduló jobbágyokat. Voltak sokkal elevenebb, nem annyira a múltat panaszló, hanem a jelenben izzóbban élő-lüktető kérdések is. A jobbágyokat a régi rendezési perek miatt

[1] A végrehajtott — bármilyen sérelmes — úrbérrendezések megújítására sem a Deák Ferenc igazságügy miniszter által az 1848. évi jobbágytörvények kiegészítésére az 1848. évi országgyűlés elé terjesztett törvényjavaslat (Közlöny 1848 szeptember 21., 104. sz., 528—529.1., tárgyalása nem jutott el a befejezéshez), sem a függő kérdéseket rendező 1853 március 2-i nyílt parancs és 1871: Lili, t.-c. nem adott módot. Valamelyest hasonló kérdéseket rendeztek el az 1853. évi nyílt parancsnak és az 1871. évi törvényeknek a foglalásokéról és a remanenciális földekéről (ezekről a következőkben lesz szó) szóló rendelkezései. A foglalások — akár a földesúr által a jobbágyoktól, vagy a jobbágyoktól a földesúr által önként elfoglalt földek — kérdése »az eddigi törvények szerint kezelendő« (1853. évi ny. par. 7. §. 1871: Lili. t.-c. 10. §), vagyis a törvények által előírt peres úton visszaszerezhetők, de csak 1820-ig visszamenő, leg. Viszont a végrehajtott úrbérrendezésekről törvény (1848: X. t.-c. 1. §1 rendelkezett úgy, hogy azok felbonthatatlanok.

[2] Közlöny 1848 június 18., 10. sz., 38. 1.

eltölthette nehéz keserűség, azonban olykor már vészesen morajló elégedetlenségük 1848/49-ben — mint látni fogjuk — elsősorban nem a régi perek, hanem a legelő, a szántóföld és a majorsági zsellérrendszer körül támadt fel.

Azok között a jobbágysérelmek között, amelyek az elmúlt évtizedekben végrehajtott felmérések következményeként álltak elő, az 1848/49 évi panaszok listáin szerepelnek az u. n. remanenciális földek a felmérés alkalmával a telekilletményből többletként maradtak vissza s az ilyen maradványokat a földesúrnak — mint láttuk — jobbágykézre kellett volna bocsátani nyolcadtelkek alakjában. A földesúr kezelésében csak akkor maradhattak volna, ha a megállapított úrbéri szolgálmányokkal sem helybeli jobbágyok, sem maga a község, sem idegenbeli jobbágyok nem vállalták művelésre. A valóságban azonben ez nem mindig történt meg, a földesúr más alkalommal is a maga birtokába vette azokat, sőt esetleg — most már majorsági földjeként — haszonbérbe adta jobbágyainak. Hogy az ilyen földeket parasztföldnek kell tekinteni, világosan kifejezte az is, hogy a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter a földesurak által elvesztett úrbériségek felbecslésére kiadott rendeletében a felbecslendők közé sorolta a remanenciális földeket is.[1] Ez azonban nem változtatott azon, hogy egyes helyeken a remanenciális földeket a valóságban már elvesztették a jobbágyok, de most visszakérték, hangoztatva, hogy «cselszö vény «-nyel jutott a földesúr kezére. Olyan esetre is rámutathattak, amikor a megyei hatóság a jobbágyok panaszára elrendelte az ilyen földek kiosztását, de az uradalom nem tett annak eleget.[2] Sok

[1] U. ott 1848 július 3., 24. sz„ 93.1. Felbecslendők voltak akkor is, ha nem alakíttattak jobbágytelekké.

[2] A remanenciális panaszok elvétele miatt ésvisszaadatása végett panaszok: Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy., Arch, Regn. Lad. XX. 22. F. 2. A. 157. c. Kisharsány — Baranya m.; No 157. m. Nagyharsány — Baranya m.; No 157. o. Haraszti (a rém. föld ki van osztva, de a földcsúr dézsmát kíván továbbra is tőle); No 157. cc. Vejti — Baranya m.; No 157. uu. Nagyfalu — Baranya m. Orsz. Ltár., ig. min. urb o. 1848. No 103. Tiszaabád — Heves m.; No 460. Bedeg Tolna in. Oláh György, I. k., 100. 1. Vésztő. Az 1853 március 2-i nyílt parancs és az 1871: Lili t.-c. birtokosaik kezén hagyta a remanenciális földet, a jobbágyoknak azonban ezek után maguknak kellett a váltságot megfizetni.

tekintetben hasonló volt a pusztán maradt jobbágytelkek kérdése is. A földesúrnak ezeket sem volt szabad a múltban magához vonnia, hanem azokra újból jobbágyot kellett telepítenie.[1] Azonban az elvonás mégis megtörtént, sokasítva a jobbágyok panaszait 1848-ban.[2] Panaszokkal azután egyes jobbágyok külön-külön is álltak elő, sérelmeket, sokszor éppen telkeikből való kivetésüket adva elő. A okibecsültetési terén az idők folyamán visszaesés mutatkozik. Míg a XVI—XVII. században a telket csupán a nemes birtokosok osztályozásakor kúria nélkül maradó osztályos rokon számára kúria céljaira lehetett elvenni,[3] addig a XVIII. század végén a földesúr már akkor is kibecsültethette a jobbágyot telkéből, ha az a köz- és úriterhek viselésére saját vétkéből alkalmatlan lett vagy ha a jobbágynak súlyos kihágásai miatt tarthatatlan lett a helyzete a községben.[4] Az 1832/36 évi törvények is megengedték a terhek viselésére elégtelen jobbágynak a telkéről való kitételét s ez megtörténhetett akkor is, ha a jobbágy »nagy és a közönségre nézve veszedelmes kicsapongásokban« s ha a jobbágyi kötelességeire nézve az uraság kárával több ízbeni nyilvános nyakasságban vétkesnek találtatnék.[6] Ilyen kibecsültetési lehetőségekkel akkor,[8] amikor a birtokosokat a földesúri majorsági gazdálkodás terjeszkedése minden módon a földesúri majorsági föld gyarapítására késztette, a jobbágy a valóság-

[1] Pfahler C., I. 51. 1.

[2] Pl. Hévízgyörk panasza 7% pusztatelek elvonása miatt. Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX.22. F. A. No 757 d. A pusztatelkek hovatartozására nézve az 1853. évi nyílt parancs a tényleges birtoklási állapotot ismerte el irányadónak s az 1871. évi Lili. t.-c. is hasonló álláspontra helyezkedett, kijelentve, hogy a pusztatelkek azoknak, illetőleg jogutódainak tulajdonai, kik e pusztatelkeknek 1848. évi január i-én birtokában voltak. Ez azt is jelentette, hogy a földesúr által addig elvont pusztatelkek a földesúr tulajdonába estek.

[3] Szabó István: *A jobbágy birtoklása as örökös jobbágyság korában.* (Budapest, 1947) 35. 1.

[4] Pauiy Carolus: *Constitutio rei urbarialis regni Hungáriáé* (Viennae, 1817), III 39. 1.; Pfahler C., I. 71. 1.

[5] 1836: 4. t.-c. 10. §.

[6] »Hogy birtoka, vagyona (t. i. a jobbágynak) önkény alatt van, ki nem tudná? Ha szinte nehezítve van is a mód tőle a telket elvenni, de mégis van benne mód s másként bajosan is lehet, ha egyszer nem tulajdona a telek«.Wesselényi Miklós: *Balitéletekről* (Budapest, 1833) 228. 1.

ban könnyen elveszíthette a telkét. Mikor azután a jobbágyok az 1848. évi törvények értelmében telkeik tulajdonosává lettek, azok is visszaszerezni igyekeztek telkeiket, akik a múltban valamilyen okból és módon azt elveszítették.[1]

Ezeket a sérelmeket a jobbágyok és jobbágyközösségek a múltból hozták magukkal. Évtizedekre, sőt emberöltőkre visszamenő panaszaik is voltak, olykor tehát már fiaik és unokáik ajkán szólaltak meg azok. Nemzedékről nemzedékre szállt át megrövidítésük hagyománya s ami felett eddig inkább csak magukban keseregtek, most az új kormány és az országgyűlés elé vitték. Elmondták, hogy a múltban »az eszes hatalom visszaélt tudatlan együgyűségükkel« s ha hoztak is javukra törvényeket a múltban, ♦elnyomóik addig idomítgatták, míg fegyver lett belőle, melynek markolatja kezűkben, sértő vége feléjök volt fordítva«.[2] Az úrbéri és majorsági föld viszonyában azonban támadtak új összeütközések is, melyek most — éppen a jobbágyfelszabadítás következtében — alakultak ki.

III.

A felszabadulás állomására 1848-ban elérkezett magyar jobbágyság kezén nem csupán u. n. úrbéres földek voltak, hanem majorságiak, vagyis olyanok is, amelyeken a földesúr gazdálkodott vagy gazdálkodhatott volna. Ez volt a kúriákhoz tartozó kimondottan nemesi föld. Az a viszony, amely az ilyen majorsági földet művelő jobbágy és a majorsági föld nemes tulajdonosa között kialakult, nem úrbéri, hanem szerződéses volt, tehát egyezségükön alapult, függetlenül az urbáriumoktól és az úrbéres földekre megállapított rendelkezésektől. A jobbágy és a majorsági föld viszonyába az állami hatalom nem avatkozott be, magánügye maradt a

[1] Orsz. Ltár., ig. min. urb. o. 1848. No 235.; No 284: az egyik jobbágy javait a földesúr elvette 8 telke földjeit árendába adta zsidónak, Hrabove — Somogy m. Munkások Újsága 1848 július 2., 14. sz., 210. 1.: szüleitől a földesúr tisztje elvette nyolcadtelküket, most kéri vissza.

[2] Szaporca, Tésenfa - Baranya m. kérvénye az országgyűléshez Egyike ama 49 jobbágykérvénynek, melyet Táncsics Mihály baranyamegyei képviselő egyszerre nyújtott be a képviselőháznak. Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy. Arch. Regn. Lad. XX. 22. 1·'· 2. Λ. No 157. bb.

birtokosnak és a jobbágynak. A majorsági földből művelésre megállapodással átadott földeket úgy tekintették, mint haszonbérletbe adott-vett földeket. Annak útja-módja azonban, ahogyan az ilyen föld a jobbágy kezébe került, éppen nem volt mindig a tiszta szerződéses viszony kötésének a formája, sőt sokszor a jobbágy kezén levő úrbéres föld volt az, amely így vagy úgy majorsági jelleget öltött fel, vagy legalább is a földesúr majorságinak óhajtotta vitatni. Viszont a jobbágyfelszabadítás pillanatában a jobbágyra nézve a legfontosabb következményekkel járt, hogy a kezén levő földeket vagy éppen egész telkét úrbérinek vagy majorságinak kell-e tekinteni. A törvény ugyanis csupán az úrbéri földeket szabadította fel. Míg tehát ezek most átmentek a jobbágy tulajdonába, addig a majorsági jobbágyföldek érintetlenül megmaradtak régi állapotukban: a földesúr tulajdonában, a jobbágy kezén csupán haszonbérletnek tekintve és eddigi kötelezettségeitől — a haszonbértől, amely azonban sokszor mit sem különbözött az úrbéri jobbágyterhektől — továbbra is ugyanúgy megterhelten. Viszont éppen az a körülmény, hogy eddig az ilyen majorsági földek után is rendszerint olyanféle szolgálmányokkal fizettek a földesúrnak, mint az úrbéri földek után, a felszabaduláskor földjei elnyerésétől eleső jobbágyokban érthető elkeseredést szült. Sok nyugtalanság keletkezett azért is, mivel a földesurak majorságinak vitattak olyan földeket is, amelyeket a jobbágyok úrbérinek tudtak, viszont a törvény éppen nem nyújtott semmi támpontot ahhoz, hogy az ilyen vitákat miként kell elintézni, milyen földeket kell úrbérinek és milyeneket majorságinak tekinteni. A történetkutatás mai állása szerint megközelítőleg sem lehet meghatározni, hogy a felszabadulás pillanatában milyen mennyiségű szerződéses majorsági föld volt parasztok kezén, illetőleg úrbéri vagy majorsági természetére nézve mennyi volt vitás a földesurak és jobbágyaik között. Valószínűnek látszik, hogy az úrbéres föld tömegéhez viszonyítva ennek csak kisebb hányadáról lehetett szó. A majorsági-úrbéri kérdés mégsem kicsinyelhető le, hiszen 1848-ban az ország minden részében tömegesen találkozunk jobbágyokkal, akik a kérdésben érdekeltek voltak s a kérdés számukra mindenképpen nagyhorderejű, sőt sokszor létfontosságú volt. Az egész jelenség — szerződéses majorsági föld a jobbágyok

kezén — történetünkben éppen úgy újabb fejlemény volt, mint egyáltalában a földesúri allódizálás s ezzel párhuzamosan a jobbágyoknak földjeikből való kiszorítása. Csak az úrbéri föld elszűkülése után, a XVIII. század második felében kezdett rendszeresen szokásba jönni, hogy a jobbágyok a földesúr majorsági földjéből művelésre vettek át kisebb-nagyobb darabokat,vagy éppen majorsági földre telepedtek. Erre az is késztette őket, hogy a majorsági föld, mint nemesi föld, adó alá nem esett. A majorsági és az úrbéri föld között élesebb határt egyébként is csupán Mária Terézia úrbérrendezése vont, egyúttal tilalmat állítva — mint láttuk — az úrbéri föld csökkentésének, amivel természetesen együttjárt a földesuraknak az a törekvése, hogy majorsági földjük majorsági jellegét megtartsák ilyen földek jobbágykézre jutása után is, sőt hogy e korlátlan rendelkezésük alatt álló földet meg is növeljék az úrbéri föld rovására, még akkor is, ha a majorságivá tett földet maguk nem vették művelés alá, hanem most már majorsági minőségben továbbra is jobbágyaik kezén hagyták. Amikor azután 1848 tavaszán a nemes birtokosoknak az úrbéres földet végleg ki kellett tulajdonukból bocsátani, sokan a birtokosok közül, akik Kossuth útjaira nem tudtak lépni, de az úrbériség elvesztésébe valahogy talán mégis beletörődtek,[1] legalább a majorsági föld jogcímén igyekeztek menteni, amit tudtak. Az ilyen törekvések nyomában elkerülhetetlenek voltak az összeütközések. Ezek az összeütközések maguk is különböző síkokban rendezhetők el.

Elsősorban is voltak úrbéres jobbágyok, akiknek úrbéri minőségük és telkeik úrbéri jellege nem volt vitás, azonban úrbéres földeik mellett voltak birtokukban majorsági vagy a földesúr által majorságinak vitatott földek is, ezeket a jobbágyok szerződéssel vették bérletükbe. Az ilyen földek most nem követhették az úrbéres földek sorsát. A földesúr azt követelte, hogy a jobbágyok a föld »bérlet«-e fejében eddig nyújtott szolgálmányokat fizessék meg továbbra is, sőt itt-ott a földnek visszavételére is sor került. Előfordult azután, hogy a jobbágyok bérletébe olyan majorsági föld

[1] Az 1847/48. évi országgyűlés konzervatív szárnyához tartozó báró l'iáth Ferenc írja, hogy »ha nem is örömmel, de minden keserűség nélkül fogadta a változást«. *Életem és élményeim* Π. k. (Budapest, 1878) 97. 1.

került, melyet korábban az úrbéri földekből vagy a közös legelőből foglalt el a földesúr,[1] így annál inkább nehezükre esett a lemondás róluk. Más helyen meg éppen a falu fordulóiban voltak elszórtan az »árendás« földek s ezektől az uradalom az árenda mellett dézsmát is szedett és kívánt szedni ezután is.[2] Nagyszénás (Békés m.) jobbágyai 30 év óta haszonbérben bírt földeik birtokában szerettek volna megmaradni,[3] a komárommegyei szendiektől pedig olyan földeket akart az uradalmi ispán most elfoglalni, amelyeket orégóta némileg úrbéri, részint megváltási szolgálat# mellett bírtak.[4] A szendieknél bizonyára éppen a »megváltásos« kötelezettség volt a földesúri igény alapja s máshol is előfordult, hogy a földesurak a földek taksajellegü, tehát nem a szokásos úrbéri (robot, dézsma stb.) tartozásait, ami pedig nem volt szükségszerűen a nem-úrbéres szerződéses viszony kifejezője, a szerződéses majorsági jelleg kifejezőjének tekintették. Voltak úrbéres földek kiegészítésére adott »harmados« földek, ezeket a jobbágyok eddig telkeikhez csatolva használták s most szerették volna többi földjük módjára elnyerni.[6] Az inkaszentgyörgyiek meg éppen azt állították, hogy a »haszonbéri« földeket úrbéri illetőségük harmadik fordulójaként bírják, ezért utána a kilencedet meg is tagadták.® Jobbágypanaszokat olvashatunk arról is, hogy nemcsak szántó- és rétföldeket akarnak tőlük haszonbéres föld címén elvenni, hanem házaik mellett levő kis kertjeiktől vagy kender- és káposztás kertjüktől-földjeiktől is meg akarják őket fosztani,[7] holott ezeket telki illetmények fejében bírták.

[1] Old község (Baranya m.) panaszolta az országgyűlés előtt, hogy a földesuruk a földjeik között levő, általuk szabadon használt nádas berkeket tőlük elfoglalta s kiadta azután nekik árendába. Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX. 22. F. 2. A. No 157- P·

[2] Drávaszentmárton, Matty, Gordisa községek (Baranyám.) panaszai. U. ott No 157. v.

[3] Orsz. Ltár., ig. min. urb. o. 1848. No 442.

[4] Munkások Újsága 1848. november 28., 17. ez., 70. 1.

[5] Orsz. Ltár., ig. min. urb. o. 1848. No 150.

[6] Közlöny 1848 július 20., 41. sz., 181. 1.

[7] Orsz. Ltár., ig. min. urb. o. 1848. No 289. Komlósd — Somogy m.; u. ott No 129. Fokszabadi — Veszprém m.; u. ott No 264. öregvisi — Somogy m. Az utóbbiak azt panaszolták, hogy meg akarják őket fosztani házaik mellet lévő kis Kertjeiktől. A komlósdiak szerint kenderföldjeik a telki illetményhez tartoztak.

Az ilyen földek valóban lehettek majorság! jellegűek, de már több-kevesebb idő óta a jobbágyok kezén voltak, hozzátartoztak gazdaságukhoz, elvesztésük eddigi életszínvonaluk alászállását vonta volna maga után, amellett a jobbágyok nem is nagyon érzékelték úrbéres és majorsági földjeik között a most annyira súlyos következményeket maga után vonó különbséget. Nem is tudtak a helyzettel megbarátkozni s panaszolgattak-kérvényezgettek a csapás elhárítása végett. A baj azonban, amely őket érte, még mindig kisebb volt, mint azoké, akiknek egész telke mindenestül majorsági volt.

Voltak ugyanis olyan jobbágyok is, akik a földesúr majorsági birtokán telepedtek meg, tőle földet kaptak, a földre házat építettek, telkeiken 1848-ban esetleg már évtizedek óta laktak s adóztak így vagy úgy a földesúrnak, sokszor éppen úgy, mint ugyanabban a faluban az úrbéres jobbágyok. Ezeket nevezték majorsági vagy — főleg Erdélyben — udvartelki zselléreknek,[1] kuriálistáknak vagy kuriális zselléreknek. Nevezték őket szerződéses árendás, contractualista jobbágyoknak-zselléreknek is, mivel viszonyukat a földesúr irányában nem úrbér, hanem szerződés szabályozta,[2] egyes vidékeken pedig ötöd-hatod-heteddézsmásoknak nevezték, mivel földjeik után ily módon adóztak uraiknak. Szerződésük nem tévesztendő össze az úrbérpótló szerződéssel, amely az urbáriumot helyettesítette s Mária Terézia úrbérrendezése után is érvényben maradtak. Az úrbérpótló szerződés alapján birtokoló és szolgáló jobbágyok 1848-ban éppenúgy elnyerték telkeiket tulajdonul, mint az úrbéresek, de nem úgy a majorsági szerződésesek, akik továbbra is merőben a földesúr szerződéses bérlőinek voltak tekinten-

[1] Zsellérek azért, mert bár egész teleknyi föld volt is kezükön, ez nem számíthatott teleknek és jobbágyföldnek, csupán béres földnek: valójában tehát földnélkülieknek, azaz zselléreknek tekintették őket.

[2] Szegődvényeseknek, szerződéseseknek, contractualistáknak nevezték a XVIII. században szerződéssel telepített új jobbágyokat is. V. ö. Lukács Zsófia: *A szerződéses jobbágyok helyzete hazánkban a XVIII. század folyamán a Mária Tcrézia-féle úrbérrendezésig.* (Budapest, 1937.) Ezeknek a szerződése azonban többnyire »úrbérpótló« szerződés volt, nem azonos tehát a majorság! szerződésekkel, az 1848. évi jobbágyvitákban mégis gyakran okozott félreértést, a földesurak szívesen magyarázták volna az úrbérpótló szerződéseket, melyek alapján a jobbágyok most felszabadítandók voltak, majorsági szerződéseknek.

dők. Ez a kurialista-szerződéses nép a magyar parasztságnak valósággal külön osztálya lett a XIX. század derekára, szinte észrevétlenül fejlődve ki Mária Terézia úrbérrendezése után, főleg amióta az úrbéres jobbágyoknál egyre több lett a család és egyre kevesebb a föld. Szerződéseiket szabad egyezséggel kötötték,[1] de ha már letelepedtek, házat-fészket raktak, felmondással fenyegetve új és új feltételek elfogadására lehetett őket bírni.[2] Egyébként azonban életmódjukban, szolgálatukban, függésükben nem igen volt különbség köztük és úrbéres társaik között. Annál kevésbbé értették meg 1848-ban, hogy reájuk nem vonatkoznak a törvények rendelkezései. Sűrűn folyó panaszos kérvényeikben keserűen emlegetik a mellőzést, az ország megfeledkezését róluk s nem tudják megérteni, hogy úrbéres társaiktól olyan különbség választja el őket. Azt mondták, hogy az úrbéresek és a majorságiak végeredményben egyformán a földesúr földjéből kapták illetményeiket, »az úrbéri földek sem hulltak az égből alá, hanem azoknak is valaha majorságiaknak kellett lenniök«.[s] A Pesti Hírlap vezércikkben fejtegette, hogy nem érti a jobbágy: közte, aki szintén robotolt, dézsmált és árendát fizetett s a másik jobbágy között, aki ugyanazt tette, különbséget kell tenni, sőt nemcsak ezt nem érti, amit a cikkíró szerint nem is lehet érteni, hanem számos esetben a valóságos allodiumot is, amit a törvény kihirdetése a kezén talált, a felszabadítás törvénye alá igyekszik vonni.[4] Gömör megyé-

[1] Az úrbérrendezéskor még nem volt róluk szó: nem is igen voltak. Az 1836. VII. t.-c. 12. §-a mór tudomást vett róluk, de csak azért, hogy megállapíthassa: udvari telkeken lakó vagy bármely nevezet alatt pusztákra telepített és a földesúr engedelméből valamely úri majorságbeli telkeket használó zsellérek úri tartozásaikra nézve egyedül a földesúrral teendő szabad egyezéstől függnek.

[2] Csongrád megye szegődvényeseinek kérvényében, melyet több mint nyolcszázan írtak alá, elismerik, hogy szerződéseiket szabad akarattal vállalták, de hozzáfűzik: »a szokás, melynél fogva a földhöz ragaszkodunk, hol gyermekéveink lefolytak, a kegyelet, mely a szív szeretete által megszentelt sírhalmokhoz köt, megtörik a terhek elvállalásától visszariadó akaratot s elfogadtatják a szerződést, hogy családaink tűzhely nélkül ne maradjanak, hogy egy szerződési időszak küzdelmei lefolyván, még nagyobbakat várjunk, hogy életünkben legalább a nyomor állandósága legyen meg«. Orsz. Ltár. 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 194. a.

[3] U. ott No 256. Penc — Nógrád m.

[4] Pesti Hírlap 1848. május 13., 55. sz., 431—432. 1.

ból asztárnyaiak panaszkodtak, hogy a többi helybeli úrbéres jobbágyokkal egyenlő joggal kaptak földet és rétet, mégis majorságiaknak akarja őket a földesúr sorolni,[1] garamvezekényi és zelizi lakosok szintén nem óhajtották vállalni a majorsági zsellérség minőségét, mert bár árendásoknak nevezték őket, már 23 év óta kilencedet és tizedet fizettek, meg robotoltak, csupán azért nevezték őket árendásoknak, mert a dézsmát készpénzzel megváltották.[2] Ezek a majorsági jobbágyok rendszerint csak akkor tudták meg, hogy a jobbágyszabadságból kiesnek, amikor a földesuruk tudtukra adta, hogy ők nem szabadultak fel és tovább is fizetniök kell a dézsmát, robotot, vállalniok kell az úri szolgálatot, különben a földet visszaveszi tőlük.[3] Megindulnak tehát jóhiszemű panaszaik, de a megye vizsgálata sokszor azt állapítja meg róluk, hogy valóban szerződéses majorsági zsellérek.[4] Vannak, akik azzal akarnak menekedni, hogy nem majorságiaknak, hanem irtványosoknak tartják magukat,[6] pedig — mint látni fogjuk — így sem érhetnének el sokat, ha különben igazuk lenne is.

A helyzetet nem csupán az a körülmény súlyosbította, hogy sok kuriális zsellér nem is volt tisztában viszonyának jogi tartalmával, hanem az is, hogy egyes esetekben a kuriális zsellérek eredetileg valóban úrbéresek voltak s csak különféle mesterkedések következtében lettek kuriálisokká, telkeik birtokában és szolgálataikban azonban nem következett be változás. A tiszaabádiak azt állították, hogy falujukban 15 telek 1826-ban az urasági tisztek cselszövényei következtében lett majorságivá.® A gecseiek Veszprémből azt adták elő az igazságügyminiszternek, hogy elődeik 1668 körül — az évszámban alighanem tévedtek — szerződés

[1] Orsz. Ltár, ig. min. urb. o. 1848. No 44.

[2] Munkások Újsága 1848. november 17., 15. sz., 63. 1.

[3] Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy., Arch. Rcgn. Lad. XX22. F. 2. Λ. No 274. c.; 11. ott O. H. B. 1848. No 3226, 3234; u. ott ig. min. urb. o. 1848. No 302, 430.

[4] Orsz. Ltár., ig. min. urb. o. 1848. No 266. Dorogháza — Heves m.; u. ott No 305. Alsódabas — Pest m.; u. ott No 401. Megyer — Nógrád m.; u. ott No 507. Alsószentiván — Fejér m.

[5] Orsz. Ltár., O. H. B. 1849. No 384. Jabnkova, Králik — Zólyom m.

[6] Orsz. Ltár., ig. min. urb. o. 1848. No 103. Tiszaabád — Heves m.

mellett telepedtek le s bár az úrbérrendezés alkalmával úrbéresek lettek, 1818-ban udvartelkieknek írattak.[1] A sopronmegyei vágiak úgy tudták, hogy az úrbérrendezésig úrbéres jobbágyok voltak, akkor mégis majorságiaknak írták őket, de ezt csak 1837-ben tudták meg, amikor a földesúr a legelőről kihajtotta marháikat.[2] Megtörténhetett azonban, hogy a vágiak az úrbérrendezéskor a földesúr biztatására vállalták el a majorsági minőséget, csábítva attól is, hogy mint majorságiak, nem tartoznak állami adót fizetni. A földesúr és jobbágyai ilyen módon kijátszhatták annak idején a királyné hatóságát. Biharból valóban azt írták, hogy a 2000 lélekszámú községben csak 18 úrbéres telek van, csaknem annyi a hatoddézsmások kezén örökös kontraktussal, mivel az urbárium behozatalakor akkori földesuruk azzal biztatta elődeiket: ne vállaljanak kendtek urbáriumos földet, adok én hatoddézsmára örökösen firól-fira, így adót sem kell fizetniök soha. Már 80 éve bírják földeiket s ha most csak az úrbéres földek lesznek a jobbágyoké, a község nagyobb része koldustarisznyát akaszthat a nyakába.[3] A szárszóiakat az vitte a bajba, hogy a földesúr a szerződésben vállalta: földjeiket és rétjeiket nem engedi közadó alá, azonban a helység mégis úrbáriális volt, fizettek királyi adót is, most pedig elesnek a földtől.[4] A jobbágyságból való felemelkedés, az úri terhek megváltása is elvezethetett a most felszabaduló úrbéres jobbágynál hátrányosabb helyzethez. Voltak, akik régen jobbágyként laktak, azonban a XVIII. században földesuruktól a terhek alól megváltották magukat, most már csak évi haszonbért fizettek a telekért, a haszonbér folytonos emelése miatt azonban ismét szolgálatra kényszerültek, panaszkodásaikra a földesúr kibecsültette őket, de néhány év múlva nyomorogva visszakérezkedtek, most már haszonbéri szerződés mellett[5]: ennyi változatok után most azt sem érhetik el, amit régi úrbéres jobbágytársaik. Megnemesített jobbágyok is idejuthattak, mivel az urbáriumból éppen

[1] U. ott No 488. Gecsc — Veszprém m.

[2] U. ott 1848/49. o. gy.. Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. No. 281. b. Vági — Sopron in.

[3] Munkások Újsága 1848 június 4., 10. sz., 158—159. 1.

[4] U. ott 1848 július *2.,* 14. sz., 217—218. 1.

[5] Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 233. a. Apácaszakállas — Komárom m.

nemességük miatt kihagyott telkeiket, melyen nemességük megszerzése után is megmaradtak, a földesúr kuriális haszonbérletnek nyilvánította.[1] Egyes helyeken az ú. n. taksalisták — földesúri tartozásaikat pénzzel, taksával lerovok — is éppen a taksafizetés címén kerültek most bajba, pedig taksafizető egyformán lehetett úrbéres és majorsági jobbágy.[2] Míg ilyen esetekben éppen az előbbre jutás ütötte el a jobbágyokat régi földjeiktől, mások azt keserülhették most, hogy pénzen vették házaik fundusait, külső földeket nem is szereztek, deaf undusvétellel úrbéres viszonyba — legalább is a földesúr szerint — nem léptek.[3] Voltak akik azt panaszolták, hogy a földesúr által elfoglalt telkeket mint haszonbéri majorsági földet bocsátotta vissza a földesúr, így azonban most nem részesülnek a törvény kedvezményében.[4] Voltak azután egészen szegény zsellérek, putrilakók is, akik egy-egy helység határában történetesen nem a falu úrbéres, hanem a földesúr majorsági földjén ütötték fel sátraikat, így most házuk révén továbbra is szerződéses szolgáló felei maradtak volt földesuruknak.[4]

[1] U. ott No 202. b. Ács — Komárom m.; u. ott 711. a. Kamocsa — Komárom m. (4 család 9 zálogolt telken, elődeik 100 évvel előbb pénzen vették a telket, az úrbér behozataláig úrbéri telkek voltak, ekkor — mivel nemes elődeik laktak rajta — kihagyták az úrbériek közül, azóta szabados telekként bírták, most kérik a telken levő pénzeik megtérítését); u. ott No 687. Zámoly — Győr m. (14 kúria, árendás birtokosok, most is árendát és szakmányt követelnek tőlük); Munkások Újsága 1848. szeptember 24., 33. sz., 419. 1. Tergenye — Hont ni. («léteznek oly árendás telkek, melyek régi dicalis consriptio szerint úrbéresek voltak, később nemes kézre jutottak, azért okkal-móddal curiás fajtájúnkká lettek «)

[2] Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22, F. 2. A. No 1031. i. Kék, Demecser — Szabolcs m.; u. ott ig. min. urb. o. 1848. No 356. Szentágota — Fejér m.; Pesti Hírlap 1848. április 8., 23. sz., 309. 1.

[3] Orsz. Ltár., 1848/49. 0. gy. Arch. Regn. Lad. XX22. F. 5. A. No 2. No 19. Árka, Boldogkőváralja, Újfalu — Abaúj tn.

[4] U. ott, ig. min. urb. o. 1848. No 398. Mlágyó — Nógrád in.

[5] U. ott No 507. Alsószentiván — Fejér ni. (putrilakók 15, most 40 napi robottal, a teher megszüntetését kérik; az ig. min. válasza: nem lehet beleszólni, beavatkozás lenne a földesúr jogaiba, egyezkedjenek a földesúrral); u. ott 1848/49., o. gy., Lad. XX22. F. 2. A. No 370. c. Tolna mezőváros (129 család homokkupacokra házakat épített, évi bért fizetnek most ÍR); u. ott No 190. 1. Putnok mezőváros (maroknyi hely jutott kunyhóiknak, az ország megfeledkezett róluk; allodiális zsellérek, robottal szolgálnak).

Ezek a példák eléggé szemléltetik, hogy az 1848. évi magyar jobbágyfelszabadításnak az »úrbér«-re való szorítása milyen változatos forrásokból fakadó sérelmeket hozott mindjárt a felszínre. A sérelmek végül is két síkon csoportosulnak: egy részről a szerződéses kuriális parasztok igazságtalannak érezték, hogy a törvény róluk nem gondoskodott s így változatlanul kiszolgáltatva hagyta őket, másrészről sokan úgy érezték, hogy nem sorolhatók a kuriális zsellérek közé, vagy ha igen, akkor is kijátszással, tudatlanságuk következtében vagy szerencsétlenül alakuló körülmények juttatták őket oda. Akik nem tartották magukat majorsági jobbágyoknak vagy megcsalatva érezték magukat, azok úrbéres jobbágyként való kezelésüket, tehát felszabadításukat kérték. Óhajtották volna ezt a valóban szerződéses majorsági jobbágyok is, azonban közöttük már voltak, akiknek vágyai nem is értek el idáig: csak azt óhajtották volna, hogy a maguk pénzén — tehát nem az állam megváltásával, mint az úrbéresek — földjeik-telkeik birtokát a földesúrtól megszerezhessék,[1] vagy legalább a robottehertől megszabaduljanak. A legtöbben azonban nem is voltak tisztában állapotukkal. A múltban a megyék is hol kuriális, hol urbariális zselléreknek tekintették őket[2] s voltak olyanok is, akiknek belső telkeik úrbéresek, földjeik majorságiak voltak, vagy megfordítva.[3] Voltak, akiket egy ideig a földesúr is meghagyott abban a hitükben, hogy felszabadultak, az aratás után azonban előállt dézsmakövetelésével.[4] Itt-ott meg a földesurak a Mária Terézia úrbérrendezésekor felvett jobbágykimutatást, az ú. n. úrbéri táblát vették elő s mindazokat, akiknek telkei-házai nem szerepeltek a kimutatásban, sommásan majorságiaknak óhajtották volna tekin-

[1] U. ott No 370. a. Újszóny, Komárom m. (ha nem jöhetnek a IX· t-c. a'á, hajlandók magukat megváltani, de a földesúr nem akar egyezkedni); u. ott ig. min. urb. o. 1848. No 26. Üjszász (készek lennének örökáron is megvenni földeiket, de a földesúr csak árendába adja); u. ott No 302 Hont — Hont m. (földeik után a tized megszüntetését kérik); u. ott No 428. Hajdusica — Torontál m. (földjeiket a miniszter által meghatározandó kulcs szerint örökváltsággal megszerezni szeretnék).

[2] Orsz. Ltár, 1848/49. o. gy., Lad. XX22. F. 2. A. No 370. a. Újszőny — Komárom m.;

[3] Közlöny 1848. augusztus 2., 54, sz., 252—253. 1.

[4] Munkások Újsága 1848 augusztus 6., 19. sz., 301—302. 1.

teni.[1] Azóta azonban nagy változások mentek végbe. Három abauji faluban most a zsellérek száma 213-ra rúgott, viszont az úrbéri tabellákban csupán 31 zsellér volt, a földesúr tehát ennyit megszabadított a robottól, a többit pedig robotra parancsolta.[2] Más helyen maga a földesúr sem tudott a régi kimutatáson eligazodni.[3] Az eligazodás egyáltalában bajos volt. A törvény valóban nem nyújtott segítséget: nem mondta meg, hogy kit kell kuriális, kit úrbéres jobbágynak tekinteni s éppen ez a bizonytalanság nyújtott módot mind a földesurak, mind a jobbágyok oldalán olyan igények emelésére, amelyeket a másik fél elfogadhatatlannak tartott. Budai Endre képviselő az országgyűlésben nem habozott kijelenteni, hogy amit kurialitásnak tartanak, annak négyötöde úrbériség.[4] Csak részletes kutatások után fogunk képet alkothatni arról, hogy milyen tömegét alkották a magyar parasztságnak azok, akik egyelőre bérleti viszonyra utalva, nem vehették kezükbe földjeiket. Egyes helységekben egészen siralmas volt a helyzet.[5] Amellett ideszámítottak azok a jobbadán szegény székelyek is, akik az idők folyamán más kékely birtokokra húzódtak jobbágykodásra, mivel — mint láttuk — a székely örökséget 1848-ban egészében majorsági birtoknak ismerték el.[6]

[1] Pesti Hírlap 1848 május 13., 55. sz., 431—432. 1. vezércikkben: »a volt földesúr a Mária Terézia idejében készült úrbéri lajstrom felé hunyorít, itt egy telket, ott egy darab szőlőt, meg amott egy darabocska földet igényel és kivon az úrbéri birtok értelme alól«.

[1] Orsz. Ltár, 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. Árka, Boldogkő-Váralja, Újfalu — Abaúj m.

[2] U. ott No 256. Penc — Nógrád m.: a háztelek megszaporodott s maguk a földesurak »is az úrbéri volt telkeket kijelölni nem képesek, tökéletesen kipuhatolni lehetetlen, elég az, hogy sem maguk, sem pedig a foldesurak az úrbéri házhelyeket nem ismérjük«.

[3] Szabó Ervin, 292. 1.

[4] Orsz. Ltár, 1848/49. o. gy. Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 248. a. Panyola — Szatmár m.: a faluban ezer lélek, de a Mária Terézia-félc urbáriumban csak 11 féltelkes, 24 negyedtelkcs gazda beírva, 41 gazda pedig ki zsellérként van beírva, »ki pedig nincs is beírva«, pedig hasonló régi birtokosok; u. ott ig. min. urb. o. 1848. No 26. Újszasz: 1900 lelek, de csak kis része élvezi a törvény jótékonyságát, a többinek szerződéses földje van.

[5] Kővári László: *Erdély története* (Pest, 1861) 63. 1.: a székelységen egy sereg jobbágyot hagyának fenn a 6. §. által, a székely örökségek birtokosait, mi ezer viszályra ad alkalmat. Székelyföldi hír-

A parasztkézen levő, de majorságinak számító földeknek volt azután egy harmadik csoportja, amelynél az úrbériség fogalmának merev kizáró alkalmazása a legvilágosabban csődöt kellett volna hogy mondjon: az ú. n. telepítvényes vagy szerződéses falvak, melyek nem vettek fel úrbéri jelleget, egészükben majorsági jellegűeknek számítottak, így az 1848. évi törvények rendelkezései alá nem estek. Egyébként azonban falu módjára alakult települések voltak. Eredetük a XVIII. századra megy vissza, de a XIX. század első felében is keletkeztek újabb szerződéses, főleg kertész- és dohány-kertészfalvaK. A töröktől visszafoglalt területen néptelenül álló pusztán alakultak ki s a telepesek viszonyát szerződés szabályozta. A szerződések különfélék voltak, az ú. n. inkorporált vagy impopulált puszták egyenesen úrbéresként voltak kezelendők. Ellenben a majorsági jelleg fenntartásával s a puszta visszavonásának jogával kötött szerződésekben a jobbágyok súlyos feltételeket vállaltak.[1] Ezek a szegődvényes falvak nem is maradtak fenn hiánytalanul, nyomorúságos állapotuk miatt a XIX. század során több ilyen település feloszlott.[2] Keletkezésük és egész történetük még feltárásra vár, itt csak azt keli megállapítanunk, hogy az 1848. évi jobbágyfelszabaduláson mit sem nyertek. A törvény nem is emlékezett meg róluk, szerződéseik tehát, melyek valójában munkabérszerződéseknek tekinthetők, érvényben maradtak, a föld v isszat ételének a lehetőségével. A szegődvényes falvak lakói csalatkozva kerestek most támogatást. Csongrád megyéből több mint 800 aláírással fordultak az

lapi tudósító úgy vélte, hogy a székely földön az úrbéresekre nézve nagy bajt fog okozni a székely örökség kitisztázása. Az erdélyi országgyűlést, amikor a székely örökségén lakó jobbágyokat nem mentette fel, az vezette, hogy a székely katonákat és adózókat (t. i. a székely örökségek birtokosait) ne idegenítse el az uniótól. De ahány ilyet elvesztett volna, sokkal több jobbágy rokonszenvét nyerte volna meg. A székelyföldi jobbágyok legtöbben magyarok, a vármegyékben lakók románok s míg ezeket az ország megváltja, azokat szolgáknak hagyta. Kossuth Hírlapja 1848. július 13., 11. ez. 45. 1.

[1] Pfahler C., I. 48--50. 1.; Pauly C., 7—9 1.; Frank Ignác: *A közigazság törvénye Magyarhonban* I. k. (Buda, 1845) 381—38?. 1. V. ö. ifj. Návay Lajos: *Az alföldi munkáskérdés. Csanád megye telepesei.* Budapesti Szemle 1896. 86. k. 194—237. 1.

[2] Galgóczy Károly: *A telepítés kérdése Magyarországon.* (Budapest, 1880).

országgyűléshez, »figyelmet« kérve helyzetükre.[1] A kevermesi, iratosi, dombegyházi szerződéses helységek elöljárói — hivatkozva arra is, hogy ŐK is éppen annyi újoncot állítanak, mint a földeK tulajdonosai — földjeik tulajdonába való helyezésüket kérték [2] Más telepítvényes helységek nem mentek ily messze, csupán terhes szerződéseik mérsékeltetéséhez kérték a kormány segítségét.'Ilyen önálló puszták egy-egy falu használatába is jutottak s természetesen e falvak törekvése is az volt, hogy megtarthassák pusztáikat.[4]

Ha ennyi tisztázatlan kérdés, ennyi nehézség és viszály jelentkezett, mennyivel inkább fel kellett azoknak fakadozni az erdélyi részeken. Magyarországon legalább volt egyszer úrbérrendezés, mely az úrbériséget körülhatárolta, a jobbágyok birtokviszonyait — ha nem is tökéletesen — tisztázta s a jövőben is minden úrbéri ügynek alapot rakott le. Erdélyben azonban nem volt úrbérrendezés, annál nehezebb volt tehát eligazodni a felszabadulás nyomában itt is azonnal előlépő kérdésre nézve: mi tekintendő úrbéri és mi majorsági földnek. A hivatalos lap erdélyi tudósítói rámutattak, hogy a függő úrbéri kérdések elintézése itt sürgősebb, éppen azért, mivel úrbérrendezés nem volt, a majorsági és az úrbéri birtok kérdése körül teljes a zavar.® Nehéz a szétválasztás,® sok a súrlódás s ezek nyomában a földesúri földek felosztásának kommunisztikus eszméje is tért hódít. Egyébként sokan iratkoznak nemzetőröknek, — inkább csak a magyar falvakban — ugyanis abban reménykednek, hogy a nemzetőri szolgálattal kétségtelen tulajdont fognak szerezni a kezeikben lévő földre.[7] Az új képviselőházban Bethlen János

[1] Orsz. Ltár, 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 194. a.

[2] U. ott F. 5. A. No 8.

[3] Orsz. Ltár, ig. min. urb. o. 1848. No 505. Döbrönte — Veszprém m.; u. otto. H. B. 1849.No 5659. Felgyő — Csongrád m.; u. ott No 6137. Gyapoly-puszta — Bihar m. (félegyháziak bérlik, jobbágytelkekről költöztek oda).

[4] U. ott ig. min. urb. o. 1848. No 260. Szilágy — Pest m.; u. ott No 366. Békés m.; u. ott 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 157. n. Villány — Baranya m.

[5] Közlöny 1848 augusztus 5., 67. sz., 329. 1. Alsó-Fehér m.

[6] U. ott 1848 augusztus 18., 70. ez., 345. 1. Bclső-Szolnok m.

[7] U. ott 1848 augusztus 20., 72. ez., 359. 1. Kraszna m. A tudósító szerint azért is iratkoznak a nemzetőri szolgálatra, mert azt

erdélyi képviselő sürgette a fennmaradt hűbéri viszonyok elintézését, különben azok elintézetlenül hagyása nagy reakciót szülhet.[1]

A majorsági és úrbéres földek, illetőleg a majorsági és úrbéres jobbágyok kérdése körül a törvény kihirdetése után mindenfelé nagy nyugtalanság támadt. Ung megyéből azt írták, hogy a legnyugtalanítóbb a kúriális telken lakó néposztály állapota.[2] A nyugtalanságot fokozta a bizonytalanság, amely e kérdések körül uralkodott. A Pesti Hírlap megállapítása szerint a nyugtalanság sok része onnan ered, hogy az emberek nincsenek tisztában azzal, mi az úrbéri birtok. A kérdést a cikkíró szerint különböző időkben és különböző vidékeken különbözőleg értelmezték, szélesebben a dunai megyékben, uradalmakban, szűkkeblűén némely tiszai vidéken s kivált a birtokosságokban.[3] Fejér megyéből azt írták, jogy »a jobbágytelkek honunkban oly zavart állapotban vannak, hogy ezeknek tisztába hozása a törvénykezés egyik és főteendője.«[4] Jellemző a bizonytalanságra, hogy egyes falvak az országgyűlést kérdezték meg: tartoznak-e mint haszonbérlők kilencedet és tizedet fizetni.[6] Megtörtént azután az is, hogy az egyik birtokos — mint Serényi gróf — megszűntette a majorsági zsellérek tartozásait, de a többi birtokos ugyanabban a faluban nem,® ami a bizonytalanságot és nyugtalanságot csak növelte. Innen is, onnan is hírek érkeztek, hogy a majorsági zsellérek-jobbágyok megtagadták a földesurak által követelt szolgáltatásokat,[7] amelyek haszonbér címén a mondják: valakinek csak szolgálni kell, szolgálnak tehát a királynak s ezt igen természetesnek találják. Csak nem kívánhatjuk — mondják — hogy minden szolgálat nélkül bírjuk azt, miért addigelő még nagyapáink is annyit szolgáltak.

[1] Közlöny 1848 július 31., 52. sz. 244- 1.

[2] U. ott 1848 június 14., 6· ez., 22. 1.

[3] Pesti Hírlap 1848 május 13., 55. ez., 431—432. 1.; Ugocsa megyéből küldött tudósítás szerint is: a népnek nincs tiszta fogalma nyert szabadságáról. Közlöny 1848 június 9., 2. sz., 7. 1.

[4] U. ott 1848 július 20., 41. sz., i8t. 1.

[5] Orsz. Ltár, 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22.F. 2. A. 128. 1. Mezőpetri s »több más helységek«.

[6] Munkások Újsága 1848 május 21., 8. sz., 124—125. 1.

[7] Közlöny 1848 június 13., 5. ez., 17. 1. Veszprém m.; u. ott 1848 június 14., 6. sz., 22. 1., Ung. in.; u. ott 1848 június 29., 20 sz., 79. 1. Abaúj m.; u. ott 1848 július 20., 41. ez., 181. 1. Fejér m.; Kossuth Hírlapja 1848 július 14., 12. ez., 53. 1. Beleó-Szoínok m.

törvényes állapot szerint valóban megfizetendők voltak. Kezdett megzavarodni a tulajdon eszméje,[1] egyes helyeken a vitás majorsági-úrbéri birtokon túl is igényeket támasztottak a földesúri földre. Az erdélyi kormányszék a tapasztalatokon okulva az úrbér eltörlésének már előzetes bejelentésekor óvta a népet attól »a balhiedelemtől, hogy miután a nagy ajándékot már megnyerték, joguk volna még többet s jelesen azt, ami másé, követelni vagy éppen erőszakosan foglalni és tulajdonítani, az eddigi földesuraknak majorságtelkeik, földeik, erdeik s egyéb törvényes haszonvételeik, épp oly szent és sérthetetlen tulajdonaik maradtak, amilyen biztos tulajdona ezentúl az új szabad polgároknak a felszabadított úrbériség«.[2] Tudósítások szerint bujtogatók vagy éppen — az új választások előtt — »követté lenni vágyó népbarátok« is szították az elégedetlenséget.[3] A társadalmi béke megzavarodása fenyegetett, ezért törvényes rendezést kívántak, »mert a nép csak a törvény előtt hajol meg szent félelemmel.[4]

A sok zavart és elégedetlenséget látva, amely az 1848. évi törvények nyomában az úrbéri és majorsági földek, különösen is a kúriális zsellérség körül országszerte felsarjadott, önként támad a kérdés, hogy vájjon a jobbágy felszabadítás törvényeit megalkotó 1847/48. évi országgyűlés tárgyalásaiban előkerült-e ez a kérdés, a törvény alkotói ismerték-e a kérdés súlyát? A kúriális zsellérektől az országgyűlésnek több szakaszában is szó esett. Még a párisi forradalom előtt,december hónapban Bónis Sámuel szabolcsmegyei képviselő, aki Kossuth hívei közé tartozott, indítványt terjesztett elő, hogy a megváltás ne csupán az úrbéres, hanem bármiféle impopulált telekre vonatkozzék. A megváltás kérdésének megoldása ekkor még meglehetősen alaktalan volt s tényleges végrehajtása a jövő országgyűlésre látszott maradni. Bónis indítványát a kerületi gyűlés magáévá tette, az országos ülésen azonban többen a tulajdon elve nevében megtámadták s nem is került bele a főrendiházhoz átküldött javaslatba; pedig Bónis az országos ülésben azzal óhajtotta volna indítványa

[1] Kemény Zsigmond és Jósika Miklós cikkei. Pesti Hírlap 1848 július 11. és 16., 104. és 109. sz., 639, 659—660. 1.

[2] Pap Dénes i. m. *(Okmánytár)* I. 175—176. 1.

[3] Közlöny 1848 július 20., 41, ez., 181. 1.; Pesti Hírlap 1848 július 16., 109. sz. 659—660. 1.

[4] Közlöny 1848 június 9., 2. sz., 7. 1.

útját egyengetni, hogy a csupán kúriális jobbágyok belső telkeinek megváltásáról lenne szó, nem pedig a külső földtartozékokról is. A kérdés még szóbakerült néhányszor, most már az európai forradalmi mozgalmak hatása alatt tárgyaló országgyűlésben. A Kossuth-tól eredő kezdeményezések azonban most sem vezettek célhoz. Kossuth a rendeket bizonyára a politikai erőviszonyok mérlegelésével maga sem állította a vagy-vagy választja elé, bár hangoztatta a módosításokkal kapcsolatban, hogy az idevonatkozó javaslatnak legnagyobb az értéke, mert «általa egy pár év alatt talán félmillió ember szabaddá lehetne«. A főrendiházban gróf Batthyány Kázmér az eddig kötött örökváltsági szerződések mellett a bérlő és haszonbérlő viszonyáról is szükségesnek látta volna a világos rendelkezést, hogy a perlekedések útja elzárassék. A rendek azonban a főkérdésben, az úrbéres jobbágyok szabaddá tételében áldozatukat meghozva, a mellékkérdésekben — sokszor történik ez — megmerevedtek végül is a kártalanítás s a már eddig magukat megváltott községek kérdéseivel és másokkal együtt a jövő országgyűlésnek látták jónak átadni. Ámde erről a törvényben nem esett szó, pedig — ha most nem vállalták megoldását — ez is enyhítette volna a nyugtalanságot. Érezve azonban a sok veszedelmet, ami az úrbériség és majorság tisztázatlansága miatt fenyegetett, szükségesnek látták elmagyarázni, hogy az olyan birtok tekintendő úrbérinek, amelyet a földesúr regulationális perrel, vagyis úrbéri törvények szerint nem vehetett el a jobbágytól. Azonban a magyarázat, mely a bizonytalanság megszüntetésére különben is elégtelen volt, nem került a törvénybe: valóban úgy nézett ki, mintha a rendek az úrbéri és a majorsági föld magyarázatának nehézségeiről és magukról a kúriális jobbágyokról nem tudnának.[1]

Most azután a kormány itt állott szemben a kérelmek, panaszok, viszály kodások, önkényeskedések áradásával szemben. A törvény szó szerint való magyarázatának álláspontjára helyezkedve, a majorsági földre emelt igényeket nem ismerte el s a sokszor úrbéri szolgálatokkal azonos haszonbérnek tovább is kívánta a megfizetését. Az igazságügyminisztérium tehát a kérvényeket, amelyekben a jobbágyok

[1] Szabó Ervin, 182—213. 1.; Acsády Ignác, 506. 1.; Pesti Hírlap 1848 március 28.. 12. sz,, 265. 1.; április 13., 28. sz., 326. 1.; április 22., 37. sz. 360. 1.

a földjeiktől továbbra is kívánt földesúri szolgálmányok miatt panaszkodtak, a megyékhez küldte vizsgálat végett s ha a vizsgálat eredménye az lett, hogy a kérvényezők kezén majorsági, tehát haszonbéresnek tekintendő földek vannak, a panaszkodóknak azt válaszolta, hogy igényük törvénytelen, a föld tulajdona nem illeti meg őket, mert nem úrbéresek, kérelmük tehát beavatkozás lenne a földesúr jogaiba, »volt földesuruknak magánbirtokát attól eltulajdonítani kívánják««.[1] A panaszkodókat a földesúrral való egyezkedésre hívta fel.[2] Ha pedig valamely faluból súlyosabb kihágásoknak — a bér megtagadásának, erőszakos fellépésének, majorsági föld megtámadásának — a híre érkezett, a falura katonaságot küldött.[3] Igyekeztek a nyugtalanságot a nép felvilágosításával, a majorsági és úrbéri földek természetének megmagyarázásával is csillapítani. A kormány által kiadott néplapban maga a szerkesztő, Vas Gereben írt cikket »Ide hallgassanak censualis és kontraktuálista atyánkfiai« címen s igyekezett megvilágítani a jobbágy kezén lévő majorsági földek természetét, leszűrve, hogy a kontraktualista földnek az uraság a tulajdonosa, tehát »ne bántsd, ami a másé«.[4] Táncsics Mihály is szorgalommal magyarázta a lapjában, hogy csak a robotszolgálat mellett bírt földek lettek kinek-kikenk tulajdonává, »ne higyenek kendtek tehát azon ámít óknak, kik avval igyekeznek kendteket ámítani, hogy a földesúrnak még azon földei is ingyen kiosztassanak, melyek úrbér alatt nem voltake, a ^tulajdon szent és sérthetetlen, azt sérteni semmi szint alatt nem szabad.e[8] Azonban ugyanakkor Táncsics — mint Vas Gereben is —

[1] Orsz. Ltár., ig. min. urb. o. 1848. No 233, 266, 356, 370, 404, 429, 527. etb. . .

[2] U. ott No 527. Egyezkedések indultak is meg, de kevés sikerrel Közlöny 1848 június 14., 6. sz., 22. 1.

[3] Orsz. Ltár, 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 128. a.; Közlöny 1848 június 29., 20. sz., 79. 1.; Pesti Hírlap 1848 május ii., 53. sz., 424. 1.; május 17., 58. sz., 444. 1.; május 19., 60. *az.,* 452. 1.; Nemzeti Hírlap 1848 július 4., 46. sz., 178. 1. Kolos megyében az udvari és majorság! természetű földek használóit tiszti erővel« szorítják a szolgálatra. Közlöny 1848 júl. 29., 50. sz., 234. 1.

[4] Nép barátja 1848 június 25., 4. sz,, 53—60. 1.

[5] Munkások Újsága 1848 április 23., 4. sz., 51- 54· «· hatoddézsmai és egyéb majorság! vagy bármi más szerződés mellett bírt földeket is fel kell szabadítani, csak a nagy sietség miatt maradt, cl, nem készakarva feledkeztek meg róla. U. ott 1848 június 4., 10. sz., 153—154. l.

azzal bíztatták olvasóikat, hogy az összeülő új országgyűlés rendezni fogja ügyeiket s különösen Táncsics buzdította őket, hogy kérvényeikkel álljanak az országgyűlés elé.

Az úrbéri és majorsági birtokok, zsellérek kérdésének szabályozása az 1848 nyarán összehívott országgyűlésre várt, azonban egyes megyék a zűrzavarból kiutat keresve, addig is kíséreltek a maguk részére irányelveket megállapítani. Az 1847/48. évi országgyűlésen, mint láttuk, úrbérinek azt a birtokot magyarázták, amit úrbéri törvények szerint — rendezési perrel vagy kibecsültetés útján — nem lehetett a jobbágytól elvenni. Klauzál Gábor földmívelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter a földesúri kárpótláshoz szükséges felbecslés végett kiadott rendeletében —az elvesztett úrbériségek felbecslését előírva, azt is meg kellett mondania, hogy e célból mit kell úrbériségnek tekinteni — az országgyűlés említett határozatának elvi alapjára helyezkedett; de azon túl is megállapította, hogy (mint a földesúr tulajdonát) nem kell felbecsülni az ideiglenes szerződés alapján haszonvételre kiadott majorsági házakat és földeket.[1] Abaúj megye még ezt megelőzőleg azt kívánta úrbéri földnek tekinteni, amit befoglaltak a Mária Terézia-féle urbáriumba s az úrbériség fogalma alá vette az örökös szerződés mellett telepített, adó alá eső helységeket is.[2] Az adófizetés a jobbágyságnak valóban fontos jegye volt.[3] de éppen nem segített az ál-majorsági, nem adózó jobbágyok esetében. Belső Szolnok megye viszont attól tartott, hogy az adó csupán úrbériség mellett bizonyít, de ellene nem, ezért az adó mellett bizonyító eszközként óhajtotta alkalmazni az okleveleket és a köztudatot is,[4] amivel azonban éppen nem sokat érhetett el, hiszen a jobbágy a maga mineműségéről írást nemigen tudott felmutatni.[5] Ezek

[1] Közlöny 1848 július 3., 24. sz., 93. 1.

[2] U. ott 1848 június 29., 20. sz., 79. 1.

[3] Közép-Szolnok megyéből azt írták, hogy a volt úrbéres birtokok visszaszerzésére különféle kísérletek történnek azon az alapon, hogy ami adóalap nem volt, az mind majorsági föld. »Vagy szolgálsz a nemes telekért, vagy utcára dobatol.« Közlöny 1848 április 29., 92 1 , 339. 1. Viszont láttuk, hogy az adó alól földesúr és jobbágy együttesen is igyekezett kivonni az úrbéres telket s így is alakultak majorsági zselíértelkek.

[4] Közlöny 1848 augusztus 2., 54. ez., 252—253. 1.

[5] Amikor az 1851-ben felállított Reichsrat az 1853 március 2.-1 nyílt narancsot előkészítve ezeket a kérdéseket tárgyalta, gróf Zichy Ferenc előadó a majorsági zsellérek kötelességévé tette volna

a magyarázat-kísérletek azonban nem érintették a kúriálisnak minősülő zsellérek problémáját. Ez a kérdés az 1848. évi jobbágy törvények sok egyéb megoldatlan kérdéseivel az 1848 július 2-ikára Pestre hirdetett új országgyűlésre nézett. A már fegyverzajban összeülő országgyűlésen a kúriális jobbágyföldek és kúriális zsellérek ügye a többi elintézetlen jobbágyügyekkel, elsősorban Nyáry Pál és Madarász László indítványaival került elő. A különböző kérdésekben előterjesztett indítványok késztették a közben Béccsel súlyos helyzetbe bonyolódott kormányt arra, hogy az igazságügyminiszterrel, Deák Ferenccel elkészíttesse javaslatát az 1848.-1 törvények kiegészítésére. A törvényjavaslatban szó volt a kúriális zsellérekről, a majorsági jobbágyföldekről és a telepítvényes — a javaslatban dohánykertész-községeknek nevezett — községekről is.[1] Majorsági zselléreknek a javaslat szerint azok voltak tekintendők, akiket a földesúr szóbeli vagy írásbeli szerződéssel majorsági birtokára telepített, ezektől házhelyeiket elvenni nem lehet, de tartozásaikat fizetni tartoznak, amíg magukat meg nem váltják, megváltásukat pedig a felbecsült úri tartozások húszszoros összegének egyszerre vagy 20 évi részletben való megfizetésével érhetnék el. A törvény javaslat tehát a majorsági zselléreket biztosította birtokaikban s megnyitotta előttük földjeik tulajdonának megszerzését, azonban a megváltást maguknak kellett volna fizetni. A javaslat szerint jobbágy kezén lévő majorsági földeket sem lehet a jobbágyoktól elvenni: ha a jobbágyok földeket örökös szerződéssel szerezték, szintén megválthatják, ha pedig a volt földesúr nem tudná bizonyítani, hogy a földek majorsági birtokából valók, azok az 1848: IX. t. c. alá esnek, vagyis úrbéreseknek tekintetnek. A telepítvényes községekre nézve a javaslat állandó örök alkút igyekszik létrehozni miniszteri biztosokkal, ha azonban alkú nem jönne létre, a telepitvényesek belső telkeiket megtartják s azokat a legelővel együtt az évi bér 5%-os annak bizonyítását, hogy a telkek, amelyek megválthatók lesznek, »egyszersmindenkorra« adattak át nekik, Krauss báró azonban azt vetette ellen, hogy tisztán a véletlenen múlik, igazolhatók-e e birtokjogok eredete okmányilag, szívesebben adna inkább a földesúrnak kártérítést (t. i. az állam a megváltakozó majorsági zsellér helyett), mint hogy a lakosság tekintélyes részének birtokjogi helyzete vitássá tétessék. Bernát Gyula: *Az abstolulizmus földtehermentesitése Magyarországon* (Budapest, I935) 110--111. 1.

[1] Szövege Közlöny 1848 szeptember 21., 104. ez., 528. 1.

tőkéjének megfizetésével megválthatják. Deák Ferenc javaslata kiegyeztető megoldást keresett a két fél szélső igényei között s azt, amit az érdekelt parasztok egy része kívánt: a szerződéses föld örökös megtartását és tulajdonul való megszerzését, biztosította is, azonban számukra az úrbéres jobbágyokéhoz képest kétségtelenül érzékenyen hátrányosabb állapotot készített elő. A képviselőház 1848 szeptemberében megkezdte a törvényjavaslat tárgyalását s a majorsági zsellérekre vonatkozólag 152 szavazattal 105 ellenében olyan határozatot fogadott el, hogy házaikat és házhelyeiket elvenni nem lehet s azok is, mint az úrbéresek ingatlanai, az állam által megváltandók, ha azonban a zsellér nem maga építette a házát a földesúr majorsági földjére, hanem a földesúr, akkor az a földesúr tulajdona marad s megváltás tárgya nem lehet. Amikor azonban a javaslatot az országgyűlés tárgyalta, Jellachich már Dunántúl földjén állott s így az befejezéshez nem jutott; többé a javaslat tárgyalására a nagy fegyveres küzdelemben az országgyűlés már nem tért vissza.[1] A kérdés rendezésének a feladata a többi függő job-

[1] A kormány 1849-ben Debrecenben mégis újból szembekerült a kérdéssel. Szatmár megyéből ugyanis naponta érkeztek panaszok, hogy a földesurak robottal és más úrbéri terhekkel zaklatják a föld népét. Kossuth a parancsok elintézésére teljes hatalommal kormánybiztosnak küldte ki Nagy József képviselőt, hangoztatva a veszélyt e részben románoklakta vidéken. Nagy József terjedelmes jelentésben számolt be azután, hogy a bajok főképpen az úrbéri és majorsági telkek összecserélődéséből származnak. Az igazságügy minisztérium, mely éppen Nagy József kiküldetésekor, de attól függetlenül a majorsági népek naponként szaporodó panaszai miatt előterjesztést tett a kérdés rendeleti úton való ideiglenes rendezésére, Nagy József megállapításait helyeseknek találta. A panaszok tmindenütt ugyanezen kútforrásból erednek«, jeléül annak, hogy a törvényhatóságok »az úrbériségnek 1836. évi törvények következtében tett kinyomozása s megállapítása alkalmával nem a törvények értelmében jártak el s hogy az új törvény a földesúr és jobbágy között minden lekötelezettségnek a feloldására magyaráztatott«. A minisztérium előterjesztései alapján a honvédelmi bizottmány rendeletet készített s ebben megállapítva a majorság! zsellérek kötelezettségét tartozásaik fizetésére, megállapította, hogy majorságiaknak a földesúr magánbirtokából vagy a közös birtokból (a földesúr és a jobbágyok között közös legelőből) származó vagy kimondottan a visszaadás kötelezettségével birtokolt házak vagy telkek tekintendők. Orsz. Ltár, O. H. B. 1849. No 2037, $^{222}7$. $^{2}5Ö3$. $3^{O2}3$. $3^{22}9$. 4°75. 5194·

bágykérdéssel együtt a következő időkre maradt s csaknem félszázad telt el, míg a kúriális zsellérek ügye nyugvópontra jutott.[1]

III.

A majorsági parasztföld és a majorsági parasztnép sok és nehéz problémája mellett — sőt talán még meg is előzve — a parasztok legelője volt az, ami körül az 1848. évi jobbágytörvények nyomában a legtöbb kérdés és a leghevesebb izgalmak törtek elő. A jelenségek és jobbágysérelmek sok tekintetben hasonlóak voltak azokhoz, amelyeket az úrbéres (itt tehát nem a majorsági-paraszti) földekkel kapcsolatban megfigyelhettünk. Tulajdonképpen a jobbágyokat megillető legelő is úrbéres föld volt, azonban a legelőföldnek — egyúttal legtöbbször az erdőföldnek — a jobbágyok kezén mégis másként formálódtak meg a problémái, mivel az úrbéres szántó-rét és a legelő-erdő használatának más volt a módja: a szántó- és rétföld egyénileg meghatározott és elkülönített táblákkal foglaltak helyet a telek állományában, a legelőt és az erdőt azonban osztatlanul közösen használták. Nem csupán egy-egy faluközösség jobbágyai között volt megosztatlanul közös a legelő, hanem a földesúr és jobbágyai között is. A földesúr a föld tulajdonával, a jobbágy a telek birtokával szerezte meg azt a jogot, hogy a falubeli legelőt használhassa. Ez a használati jog szervesen hozzátartozott a telekállomanyhoz, a közös legelő eszmei része a használati joggal volt képviselve a »constitutivum sessionis«-ban, mivel

[1] Az úrbériség kérdése végül az 1853. évi nyílt parancs 3, 5. és az 1871: 53. t.-c. 1. §-ában nyert tisztázást. A majorsági zsellérek ügyét a nyílt parancs 19—20. §-ai és az 1896: 25. t.-c. rendezte. A telepítvényes községekről az 1873: 22. t -c. rendelkezett. Nem tartozik feladatunkhoz e törvények ismertetése, csupán azt jegyezzük meg, hogy alapelveik Deák Ferenc említett 1848. évi törvényjavaslatán nyugszanak, némely lényeges kiegészítéssel, illetőleg eltéréssel, így azzal, hogy 1896-ban már a majorsági parasztföld fogalma alá utaltak minden majorság! földet, amely 1848 január i-e előtt került parasztkézre, tehát megváltás alá került minden majorsági föld, azonban legelő és erdőillctmóny nélkül, s a megváltást maguknak a majorsági parasztoknak kellett viselni, továbbá, az 1873. évi törvény szerint a telepítvényes falvakban nemcsak a belső telek, hanem a külső földek is a telepítvényesek tulajdonába mentek át megváltással, amit a telepítvényeseknek kellett fizetni.

másként nem foglalhatott helyet benne. A jobbágy-legelőnek ez a meghatározatlan telki illetőség-jellege a XIX. század 1830-as éveiben már meglehetősen elenyészett. Jellemző, hogy egy jobbágyviszonyokat magyarázó, egyébként jóindulatú kézikönyvben a jobbágylegelő a »földbeli illetőség«-en felül az egyéb «haszonvétel «-ek sorában szerepel az erdővel, de a borméréssel, pálinkafőzéssel is együtt[1]. Deák Ferenc pedig az 1835. évi országgyűlés vitáiban a szűkkeblű legelő javaslattal szemben érvelve hangoztatta, hogy vannak, akik »azt veszik alapul, hogy a legelő nem telki állomány (constitutivum), hanem csak beneficium, a legelőt ajándékhoz hasonlítgatták, melyet megadni vagy megtagadni szabad tetszéstől függ«. Deák Ferenc szerint a legelőt, ahol van, a jobbágytól megtagadni nem lehet s a legelő a telek osztályozásának és így a jobbágy adózásának is egyik nevezetesebb alapja volt[2]«.

A jobbágylegelőről alkotott szemlélet eltorzulása mögött ugyanannak a gazdasági fejlődésnek a tényezői működtek, amelynek hatásait az úrbéres föld elszükülése kapcsán már megfigyelhettük: a földesúri majorsági gazdálkodásnak, az allodizálásnak a kiterjeszkedése. Amíg a földesúrnak a falvak határában nem voltak gazdaságai, vagy csak csekély méretűek voltak, a legelővel sem volt baj, legtöbbször volt bőven, a földesúr nem volt veszélyes versenytársa a jobbágyoknak a közöttük közös legelő igénybevétele tekintetében. A XVIII. század második felében a földesúri majorságok gyarapodásával, saját gazdálkodásuk térnyerésével és földigényük növekedésével a földesúr a közös legelőt a jobbágyoktól kezdte elszorítani, sőt egyes legelődarabokat el is szakított a közös használatból egyéni használatára. Hovatovább földesúri majorok épültek a legelőkön[3] s a legelőben szűkölködő jobbágyfalvak sokszor árendába voltak kénytelenek venni olyan legelőket, melyeket a közös legelőből húzott el a földesúr. A Mária Terézia által bevezetett urbárium éppen az akkor már kibontakozó legelőfogyatkozás miatt írta elő, hogy a jobbágyok állatainak legeltetésére,

[1] SárvAry Ferenc: *Ffildesür is jobbágy kirikönyve törvényi tekintetben* (Debrecen. 1842) 46—48. 1.

[2] Kónyi Manó, I. k. 123. 1.

[3] Orsz. Ltár, 1848/49. o. gy.., Arch. Regn. Lad. XX22. F. *1.* A. No 646. Sztánfalva, Zavidfalva — Bereg in.

amennyire a helység fekvése megengedi, elegendő legelőt kell rendelni, s ebből a jobbágyok igavonó jószágai számára megfelelő részt kijelölve, más jószágokra nézve tilalom alá is vethetik, azonban a földesúr igavonó — nem nyájbeli — jószágai ezt is használhatják. Ha pedig valahol már kevés a legelő, abból felszántani nem lehet. Királyi rendeletek írták elő, hogy a földesúri tisztek, cselédek, papok, jegyzők és tanítók hány jószágot legeltethetnek a közös legelőn s hogy a legelőre kereskedésre tartott marhákat a jobbágyok nem hajthatnak[1]. A jobbágyoknak kijáró legelő mennyiségéről egységes előírást a falvaknak nagyon is eltérő földviszonyai miatt nem lehetett kiadni, viszont így az előírások még kevésbbé akadályozhatták meg a közös falusi legelőterületek megrövidítését, mely az éppen ezután növekvő majorsági földszükséglet nyomása alatt megállás nélkül folyt. A Mária Terézia urbáriumának kiadása óta végrehajtott határfelmérések és új rendezési perek csak további alkalmat nyújtottak a földesuraknak egy-egy legelődarab elvonására. A legelő miatt a földesúr és jobbágyai között annyira elmérgesedett a helyzet, hogy végül is meg kellett nyitni a lehetőséget az ú. n. legelőelkülönítésre, az addig közös legelőnek a földesúr és jobbágyai között való megosztására. Az 1836. évi törvények előírták tehát, hogy ahol a földesúr vagy a telkes jobbágyok nagyobb része kívánja, a legelőelkülönítést végre kell hajtani s hogy a legelőt a jobbágyoknak nem hasznavehetetlen területen kell kiadni; a földesurat azon a címen, hogy eddig a faluban nem használta[2] a legelőt vagy hogy a legelő kevés, kizárni nem lehet[3]; a telkek után pedig a helyi viszonyok szerint 4—22 hold legelőt kell a jobbágyokra számítani. Meg is indultak nagy irammal az elkülönítések, azonban az úriszék szerepénél fogva sok visszaéléssel. Deák Ferenc már a törvény alsótáblai vitájában kijelentette, hogy

[1] PfahlerC., I. k. 74—83. I.; Pauly C., I. k. 53—71. 1.

[2] Pl. uradalma olyan távolabbi falujában, ahol nem volt majortóga.

[3] Kizárható, ha a legelő használatából az úrbér behozatala vagy későbbi rendezés alkalmával kirekesztetett vagv arról önként lemondott, ahol a földesúrnak az úrbériségen kívül más birtoka nincs s a legelő jogával eddig sem élt, viszont a legelő oly csekély, hogy nem eleg azoknak az igavonó állatoknak az eltartására sem, melyek a jobbágynak úrbéres földjei megművelésére s az úri szolgálatokra (igás robot) szükségesek.

»a földesúri jogok mindenkori emlegetésénél igaz ama közmondás: a summum jus gyakran summa injuria[1]«. A legelő valóban hovatovább égető keserűsége kezdett lenni a parasztságnak. Sok helyen a legelő valóban sorskérdése volt a jobbágynak. Mint 1848-ban az egyik megrövidített falu, melynek meghagyott legelőjén a legtermékenyebb esztendőben sem lakhatik jól száz marha, az országgyűlés előtt panaszolta: jobbágyot barom nélkül képzelni alig lehet[2].

Amikor azután 1848 tavaszán beköszöntött a szabadság s a jobbágy kilépett a földesúri kötelékből, özönével törtek fel a panaszaik. Az 1848. évi törvények kimondották, hogy olyan helyeken, ahol eddig nem történt meg a legelőelkülönítés, a legeltetésre nézve az eddigi gyakorlat tovább is megtartatik. Ahol pedig a legelőelkülönítést akár úrbéri per, akár egyezség útján végrehajtották, az elkülönítés felbonthatatlan. Ez is, az is elégedetlenséget szült. A jobbágyok, akik szántó- és rétföldjeiket most már tulajdonuknak mondhatták, szerették volna mindjárt felszámolni a legelő tekintetében fennmaradó közösséget is. Az «eddigi gyakorlat« fenntartásának meg éppen nem örültek. Keserűen magyarázgatták, hogy miként jött létre a mai gyakorlat, hogy szorították el őket a legelőben földesuraik s hogyan foglaltak el mind többet és többet maguknak. Viszló pontosan elsorolta az országgyűléshez intézett kérvényében, hogy földesuruk 1824 óta hat alkalommal összesen végül is 280 holdat foglalt el magának, részben szántóföldnek[3]. Nemcsak itt történt meg, hogy az elfoglalt legelőből árendás legelő lett: a falubeli jobbágyság a szükségtől hajtva kénytelen volt a tőle elfoglalt legelőt bérbe venni[4]. Volt úgy, hogy az elfoglalt legelőt a földesúr «pusztává« tette,[8]más falvakban pedig abba nem tudtak belenyugodni, hogy a földesúr a legelőjükből szomszéd falubeli jobbágyai számára foglalt vagy éppen más uraságnak adott el kisebb-nagyobb darabot[6]. Általános volt

[1] Kónyi Manó, I. k. 125. 1.

[2] Orsz. Ltár, 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 157· tt. Pócsa — Baranya m.

[3] U. ott No 157. 1.

[4] U. ott No 157. c,, k. o. tt. zz. Kisharsány, Kistótfalu, Haraszti, Pócsa, Torjánc — Baranya m.

[5] U. ott No 157. p. Old — Baranya ni.

[6] U. ott No 157. p,, v, aa, jj, tt; Old, Drávaszentmárton, Matty, Gordisa, Piskó, Németpalkonya, Pócsa — Baranya in.;

az is, hogy a földesúr a közös legelő javát foglalta el s a jobbágyoknak a rossz, a »vízállásos, folyásos, posványos, békalakásos, pókhálós és csöpétése vagy olyan maradt, amelyen «semmiféle fü nem nő«[1]. Ha éppen egyetlen jó legelőrész volt is a határban, a földesúr azt sem hagyta meg[2]. Panaszolták a felmérés után kiadott legelőknek elfoglalását is, más helyen pedig az elfoglalt legelő szőlősítését vagy erdősítését.[3] Egyik-másik helyen arról is tudtak, hogy felméréskor tehenet kapott a mérnök a földesúrtól[4], más helyen a falu bírái továbbra is szabadon legeltethettek az elfoglalt legelőn[5]. A foglalás arányaira jellemző, hogy a drávapalkonyiaknak emlékezetük szerint 1700 holdnyi volt a legelőjük, a foglalások után azonban csak 237 maradt, az is rossz földön, úgyhogy most bérelt legelőkért évente 1000 forintot fizetnek®. Másik faluban 16 jobbágytelekre végül is 140 hold legelő maradt.[7] Az is megtörtént, hogy a legelőföld cserjés-bokros volt s mikor erdővé fejlődött, az erdőt a jobbágyok számára tilalmassá tették.[8] A falu csekély szegényes legelőjére azután a falun kívül eső majorból is elhajtotta a földesúr legelni nyájait[9]. Ha pedig a földesúri legelő közé esett a jobbágyoké, megközelíteni is nehéz volt: a földesúr emberei őrködtek s ha átcsapott a jószág, jött a büntetés[10].

u. ott ig. min. urb. o. 1848. No 277. Pétcrhida — Somogy m.; Munkások Újsága 1848 július 2., 14. sz., 218—219. 1. Kölked — Baranya m.

[1] U. ott ig. min. urb. o. 1848. No 303. Gyóró — Sopron m.; u. ott 1848/49. o. gy.. Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 157. mm. Pécel.

[2] U. ott No 157. pp. Bisse — Baranya m.

[3] U. ott No 157. s, rr, tt, nn; Munkások Üjsága 1848 július 2., 14. sz., 219. 1. Gyüd, Magyarboly, Pócsa, Nagyíalu, Ipacsfa — Baranya in.

[4] U. ott 157. p. Old — Baranya m.

[5] Munkások Újságja 1848 május 7., 6. sz., 92—93. 1. Izsák — Pest m

[6] Orsz. Ltár, 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 157. sz. Drávapalkonya — Baranya m.

[7] Munkások Újsága 1848. július 2., 14. sz., 216—217. 1. Szőkcdencs — Somogy m.

[7] Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX. 22. F. 2. A. No 492. a. Apc — Heves m.

[8] U. ott No 202. a. Hidegkút — Pozsony m.

[9] Munkások Újsága 1848. július 2., 14. sz., 216—217. 1. Sávoly — Somogy m.

Azonban nem csupán azokból a falvakból hoztak elő sérelmeket, amelyekben a jobbágyok legelője a legelő elkülönítése nélkül a földesúr egyoldalú foglalásából vagy a határ regulációja alkalmával fogyadozott meg, hanem azokból is, amelyekben a földesurak és a jobbágyok között megtörtént már a legelőnek az elkülönítése. Az elkülönítés az 1836. évi törvények szerint perbeli eljárással, vagyis perbeli ítélettel vagy egyezséggel ment végbe. Most azután a jobbágyok panaszolgatták, hogy az elkülönítés nem történt «igazságosan«[1], nem volt arányos a földesúrnak és a jobbágynak kiadott legelő[2], az eljárással károsodás vagy éppen selfelejthetetlene sérelmek érték.[3] A törvény előírta, hogy a legelő mennyiségéhez képest egy-egy egész jobbágy telekre 4—22 hold legelőt kell kiadni. Tehát már a törvény szerint is sokféle módon lehetett kiadni a jobbágyok legelőjét, de egyébként is a földesurak úgy magyarázták, hogy »annyi telik, amennyit nekik tetszik átengedni.«« A somogymegyei nagymártonyiak és sz.entaiak országgyűlés elé terjesztett kérvényükben[8] az «igen szép és üdvös« 1836. évi legelő-törvények meghiúsulását a következő okokkal magyarázták meg: a jobbágyokkal nem ismertették meg a megindított elkülönítési pereket, a bírói szemlét végzők részrehajlók voltak, a legelőt a törvény rendelkezésével szemben szétszórtan adták ki[6] a földesúrra nézve «célirányosam, a térképre a mérnökök nem vettek fel minden közlegelőt. Nem is nyugodtak meg mindenütt az elkülönítésben, viszont akkor katonaságot vittek a falura s bíráik «kemény tömlöcöztetéseket szenvedtek«[7]. Az egyik falura 375 katona szállott s 3 paraszt egy év börtönt és 48

[1] U. ott 1848. június 25., 13. sz., 206—207. 1. Bihar m.

[2] Orsz. Ltár., ig. min. úrb. o. 1848. F. 329. Látrány — Somogy m.

[3] U. ott F. 6. Enying — Veszprém m.; F. 260. Szilágy — Pest m.; F. 322. Tarany — Somogy m.

[4] U. ott 1848/49. o. gy., Arch. Regn. lid. XX. 22. F. 2. A. No 157 ff. Kórós — Baranya m.; Pécel panaszában: »először szép szóval próbáltak bennünket eltéríteni, de nem sikerülvén, később keményen fordultak hozzánk és azt mondották, hogy akár tetszik, akár nem, a másik — s általunk jelenleg is bírt — részt kell választanunk s vele megelégednünk. U. ott No 157. mm.

[5] U. ott No 164. a.

[6] Pl. Csehi község a 150—160 holdnyi legelőjét 15 helyen, Drávaszabolcs pedig halászható vizes helyeken 9 tagban kapta ki. U. ott No 157. t., gg.

[7] U. ott No 157. t. Drávaszabolcs — Baranya m. ·

pálcát, 25 pedig 12 pálcát kapott[1]. A kis Ráad falura meg, ahol 8 holdat adtak egy telekre, de az is »tüsök, bokor és posgáta« volt, 1843-ban éppen 660 katona szállott, »azon túl a helység biráját a vármegye börtönében le tette fél évig és kapott 48 botot« — miként «leíró Geri János és az egész kössék « panaszolta az országgyűlésnek 1848-ban[2]. így azután más falvak okultak a peren, mellyel »még kevesebbet« nyertek[3] s inkább megegyeztek a földesúrral, félelemből, mert «előttük volt néhány borzasztóan exequált helység példája«[4]. Az elkülönítés után, mint a földesúri foglalásokat elszenvedő falvakban, a jobbágyok gyakran a földesúri legelő bérbe vételére szorultak, annál inkább, mert a jobbágyoknak elkülönített legelő nemcsak kevés, hanem rossz is volt[5], viszont ezzel olyan — földművelésre kevésbbé alkalmas — falvak, melyek elsősorban marhatenyésztésből éltek, nem elégedhettek meg.® Az elkülönítési sérelmekhez járult még, hogy földesúri legelőfoglalások történtek az elkülönítés után is[7]. Deák Ferenc a legelőelkülönítési törvényjavaslat vitájában 1835-ben nem habozott megmondani, hogy, a rendek a legelő-elkülönítési törvénnyel nem arról óhajtottak gondoskodni, hogy a jobbágyoknak kiszabják azt, ami őket igazság, méltányosság és politikai fontos tekintetek szerint megilleti, hanem minden figyelmöket annak meghatározására intézték: mennyi adassék a földesúrnak, szóval nem a jobbágyról, hanem a földesurakról gondoskodtak«[8].

A legelősérelmek leginkább rel tudták hevíteni a falu népének a szenvedélyét. Békés megyében már a márciusi

[1] U. ott No 157. ff. Kórós — Baranya m.

[2] U. ott No 157. dd. Ráád.

[3] U. ott No 157. nn. Cun — Baranya m. A törvényszéki ítéletet itt is erővel hajtották végre, a bíró 32 botot és negyedévi tömlöcöt kapott.

[4] U. ott No 157. bb. Szaporca, Tésenfa — Baranya m.; u. ott No 157. ee. Szerdahely — Baranya m.; u. ott No 157. gg. Csehi.

[5] U. ott No 157. j. Kovácshida — Baranya m.

[6] U. ott No 157. bb. Szaporca, Tésenfa — Baranya m.; u. ott No 157. 00. Hegyszentmárton — Baranya m. (itt is katonai karhatalommal fogadtatták el a telkenként 8 holdban kiadott posványos legelőt); u. ott No 157. ff. Kóros — Baranya in. (az elkülönítés óta 20.000 frt-ot fizettek legelőbérben).

[7] U. ott No 157. j. Kovácshida — Baranya m.; u. ott No 157. m. Nagyharsány — Baranya m.

[8] Kónyi Manó, II. 122. 1.

forradalom előtt felzúdult a nép. Békés községben a legelő-megosztás egyezségét felbontani kívánta s az uradalomnak elkülönített legelőből egyes részeket elfoglalt s az elkülönítésre vonatkozó iratokat erőszakkal meg akarta semmisíteni. A mozgalom 1848-ban a megyének más községein is áthullámzott, a nép a legelőelkülönítések megváltoztatását követelte s itt is-ott is rátörtek az elfoglalt uradalmi földekre. Még az év utolsó heteiben is parázslóit a békésmegyei mozgalom, melyet az 1848. évi parasztmozgolódások között a legtöbb szenvedély fütött, rögtönítélő bíróságok itt néhány halálos ítéletet is hoztak[1]. Az izgalom a legelők miatt másfelé is nagy volt. Míg egyes helyeken — mint láttuk — úrbéres földek megrövidítésében, addig más helyeken a legelőelkülönítésekben jelölték meg a legfőbb sérelmet, a nyugtalanság főokát.[2] Itt is-ott is megtörtént, hogy a jobbágyok a földesúri legelőről elhajtották a földesúri nyájakat s maguk vették birtokukba a legelőt[3]. A rend legtöbbször gyorsan helyreállott, felvilágosítva a törvény rendelkezéseiről,[4] elismerték, hogy félreértésből cselekedtek[6], sőt a pestmegyei tasiak hírlapban kértek bocsánatot a legelőelkülönítés »nem-megfelelő sürgetése« miatt®. Néhány

[1] Oláh György, 88—107., 452—380. 1. A miniszterelnök a miniszteretanács 1848. április 24.-i üléséből közölte herceg Esterházy Pál külügyminiszterrel, hogy Szatmár megyében az évekkel előbb befejezett összesítések következtében a kisebb birtokosok (a volt jobbágyok?) a nagyobb birtokosok ellen. Békésben a volt jobbágyok a legelőelkülönzés miatt, mely a lakosokat már régen forrongásban tartotta, nyugtalanító mozgalmakat indítottak. Orsz. Ltár., O. H. B. 1848. No 69.

- Orsz. Ltár, 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX. 22. F. 2. A. No 157. ff. és gg. Kórós, Csehi — Baranya m. Munkások Újsága 1848. június 25., 13. sz., 206—207. Bihar m.

[3] Közlöny, 1848. június 13., 5. sz., 17. 1. Somogy m. Nemzeti Hírlap, 1848. május 4., 2. sz., 7. 1. Heves m.

[4] Közlöny, 1848. június 11., 4. sz., 19. 1. Bars m.; Pesti Hírlap, 1848 május 12., 54. sz., 428. 1. Baranya m.

[6] Pesti Hírlap, 1848 május 28., 68. sz., 488. 1. Jankovác — Bács megye.

[7] Pesti Hírlap, 1848 április 30. 43. sz., 385. I. A nyilatkozatban Tas helysége elöljárói és közönsége tudatják többi földművelő testvéreikkel, hogy hibásan fogták fel többen közülük az egyenlőség elvét, amennyiben a legelőelkülönzést nem az úton sürgették, amit a törvény rendel s vágy gerjedt bennük a földesúr magánbirtokai elfoglalására is. Azonban felvilágosíttatván jelenleg arról, hogy az egyenlőség alatt csak a jog és nem is egyszersmind a birtokegyenlőség is értetik,

helyre azonban a legelők miatt is katonaságot kellett küldeni.[1]

A koimány és az országgyűlés elé juttatott kérelmek legtöbbször a földesúr által önkényesen elfoglalt legelők visszaadására, a legelőelkülönítések megsemmisítésére és új igazságos megosztásra, kifejezetten is a helyzetet mai állapotában megrögzítö 1848. évi X. törvénycikk helyett új törvény kibocsátására irányultak. Azt is kérték, hogy olyan helyen, ahol kevés a legelő, vagy ahol a földesúrnak nincs majorsága, az egész falubeli legelő a falué legyen[2]. A kormányt az elvégzett legelőelkülönítésekre nézve kötötte a törvény rendelkezése: nem bonthatók fel. A panaszokra tehát ilyen értelemben adott választ s Kossuth Lajos, már mint a honvédelmi bizottmány elnöke, 1848 decemberében a legelőkérdés miatt forrongó békésmegyei parasztoknak — önérzetesen hivatkozva a nép javáért végzett munkálkodására és a nép javára megvalósított vívmányokra — azt írta, hogy »habár imitt-amott oka volna is a legelő elkülönítésével meg nem elégedni, rabláshoz, erőszakhoz, foglalásokhoz nyúlni nem szabad, hanem törvény útján kell panaszának orvoslását keresnie, ahol legelőelkülönítés történt, vagy egyezség, vagy bírói ítélet által történt, mind a kettőnek szentnek kell lenni, mindaddig, míg bírói ítélet által meg nem változtatike[3]. A törvény alapján állott, de megváltoztatására törekedett Táncsics Mihály is: újságjában azt kérdezte a kölkedi panaszosoktól: van-e annyi a legelőjük, hogy telkenként kitelik a 22 hold? Ha van — válaszolta — nincs okuk a panaszra, ha pedig nincs annyi, akkor forduljanak az igazságügyminiszterhez vagy az országgyűléshez«. A jobbágy igények sokszor az általuk földesuruk irányában okozott kedvetlenségekért bocsánatot kérnek. Intik végre többi földművelő testvéreiket, hogy az ő példájukon okulva, a törvényeket helyesen érteni s azokat tiszteletben tartani iparkodjanak.

[1] Pesti Hírlap, 1848 május 9., 51. sz., 417. 1, Ravazd Győrm.; Nemzeti Hírlap, 1848 május 4., 2. sz., 7.1. Tarján — Hevesm.; Oláh György, 96. 1.

[2] Λ legelőügyekre nézve eddig idézett forrásokon kívül még: Orsz. Ltár, O. H. B. 1848. No 2676. Okány — Bihar m.; u. ott ig. min. úrb. o. 1848. No 364. Andócs —Somogy in.; u. ott 1848/49. o, gy., Arch. Regn. J^id. XX22. F. 2. A. No 157. y. Hirics—Baranya m.; u. ott, No 157. b. Csarnota — Baranya m.

[3] Oláh György, I. k. 477. 1.

[4] Munkások Újsága, 1848 július 2., 14. sz. 215—219. 1,

nem vették tekintetbe a közös legelőnek a földesúr javára is szóló közösségét, éppen ezért Deák Ferenc igazságügyminiszter a függő jobbágykérdések rendezésére 1848 szeptemberében benyújtott törvényjavaslata tárgyalása során rámutatott, hogy »ha például valamely határban két-háromezernyi közlegelő volt s oda például 10 jobbágyot telepített a földesúr, nem kötelezhette öt sem a törvény, sem a természetes igazság arra, hogy az egész két-háromezer holdnyi legelőnek használatát közöttük annyira átengedje, hogy a maga hasznára abból semmit sem tarthatott megí[1]. A múltbeli legelősérelmek kapcsán más alkalommal hangsúlyozta Deák, hogy a «törvényhozás 1848-ban előrelátással volt s azért rendelte a már megtörtént elkülönítésnek felbonthatatlanságát, mert különben a pereknek vége-hossza nem lennee, de különben is akkor, amikor a legelöelkülönítés történt, a jobbágyoknak földesúri szolgálatot kellett teljesíteni, most pedig ingyen kapták meg a sessiót, tehát «azt gondolta a törvényhozás hogy midőn ingyen kapták a sessiót, megelégedhetnek vele, habár kevesebbet is kaptak vagy rosszabbat, mint kapniok kellett volna«[2]. A kormány törvényjavaslata nem is nyújtott a múltban szenvedett sérelmek orvoslására módot, fenntartotta az eddigi gyakorlatot, de végleges megoldásul kimondta a még közös legelők elkülönítését. Ez a közösség már eddig is bajos volt, most pedig, amikor a földesúr és jobbágy egymástól független birtoktulajdonosok lettek, korcs és sok helyen elviselhetetlen állapot lett volna ezután is közösködni a legelőn. A kormány javaslata a jobbágyok legelőilletményére továbbra is kifejezetten fenntartotta az 1836. évi törvények által 4—22 holdban megállapított mértéket[3]. Az országgyűlés elé még a Deák-javaslat beterjesztése előtt egyes képviselők is nyújtottak be törvényjavaslatot. Táncsics Mihály az 1848. X. te. 1. §-ának eltörlésével kimondatni óhajtotta volna, hogy azokban a községekben, ahol a legelőelkülönítés erőltetéssel, hatalommal történt, új igazságos elkülönítést kell végrehajtani, visszamenőleg Mária Terézia úrbérrendezéséig[4]. Varga Sándor a legelőelkülönítések siettetésére ter-

[1] Kónyi Manó, II. k. 132. 1.

[2] I. m. II. k. no. 1.

[3] Közlöny, 1848 szeptember 21., 104. sz., 528. 1.

[4] Orsz. Ltár, 1848/49., o. gy., Arch. Kegn. Lad. XX22. F. 2. A. No 157. Táncsics jószándékú javaslatának gyakorlati kivitele alig

jesztett be javaslatot[1], Omaszta Zsigmond pedig 22 pontból álló javaslatában — csak a jövőre nézve — részletesen szabályozta volna az elkülönítés módját, a jobbágyok legelőilletményére nézve a kaszáló-illetményhez és a legelő mennyiségéhez mérten állítva fel fokozatokat[2]. A legelőkérdés az évek múlva elkövetkezett végleges rendezés alkalmával sem tért el az 1836. évi törvény alapjairól, azonban a legelőnek a volt földesúr és volt jobbágyai között való — valóban mindenképpen kívánatos — megosztását erőteljesen hajtotta keresztül[3].

V.

Az 1848. évi törvények az elkülönítetlen közös legelőkön kívül az elváló földesúr és jobbágybirtokos között bizonyos közösséget az erdőkre nézve is fenntartottak. Kimondották ugyanis, hogy a faizásra nézve az eddigi gyakorlat marad életben, egyébként azonban olyan helyeken, ahol a jobbágyok a földesúr erdejében faizást, makkoltatást, gubacsszedést vagy más javadalmat élveznek, ezek elkülönítetten való gyakorlása végett akár a földesúr, akár a jobbágyok pert indíthatnak. A faizás joga szólhatott tűzifára és épületfára. A jobbágyok erdei javadalma eredetére nézve hasonló volt a legelőföldön élvezett jobbágyjoghoz. Jóllehet már a XVII. században találkozunk a jobbágy telkekhez egyénileg kiosztott erdőbirtokkal,[4] mégis a falubeli erdőket gyakorlati célból legtöbbképzelhető el, Vas Gereben meg is támadta a kérelmeknek Mária Teréziáig való »felmelengetés«-éért s agitációjáért, azzal vádolva, hogy Baranya megye nagy része és Somogy Táncsics nevével «iszonyú lármát« kezdett s csak Jellachich betörése akadályozta meg a következményeket. Kossuth Hírlapja 1848 december 28., 154. sz., 665—666. 1. A tanulmányban idézett baranya- és somogymegyei országgyűlési kérvények nagy részét valóban Táncsics nyújtotta be az országgyűlésnek most említett törvényjavaslatával, azok egy része személy szerint is hozzá, a baranyamegyei siklósi kerület képviselőjéhez szólt s nem kétséges, hogy e panaszok-kérvények valóban Táncsics biztatására indultak útnak, lapjában is sürgette a parasztokat, hogy panaszaikat hozzák az országgyűlés elé.

[1] Közlöny, 1848 augusztus 2., 54. sz., 252. 1.

[2] Orsz. Ltár, 1848/49. o. gy.. Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 666. g.

[3] Az 1853 március 2.-1 nyílt parancs 16. §-a, az 1871:53. t. c. 38—42. §-ai.

[4] Szabó István i. m. *(A jobbágy birtoklása) 20* 1.

ször megosztatlanul kezelték, a falu népe a közös erdőből látta el magát tűzifával és építkezéseihez épületfával, amellett közösen használták fel az erdőt legeltetésre és makkoltatásra is. Azonban már a középkorban is voltak a hegyvidéki nagy uradalmakban olyan nagy hegyi erdők, ú. n. havasok vagy alpesek, amelyek mintegy kívül esvén az egyes falvak gazdasági övezetén, az uradalom faluközi saját földjének számított s a földesúr falvainak jobbágynépei az ilyen nagy havasokra csupán meghatározott külön díj — pénzbeli illeték vagy disznó-juhdézsma — ellenében hajthatta állatait legelőre vagy makkoltatásra. A XVI. században azután általánosan megindult a falubeli kisebb-nagyobb erdőknek a földesúr használatába a jobbágyok kitiltásával való elvonása. Voltak már »usuális« és »tilalmas« erdők: az előbbiek a jobbágyok használatában voltak, az utóbbiaktól a jobbágyok el voltak tiltva. A jobbágyok a tilalmasokba csak büntetéssel tehették be lábukat. E fejlemény megértéséhez ismét a XVI—XVII. századi nagybirtok gazdasági rendszerére kell gondolnunk: a nagybirtok megindult a kapitalista termelő üzem kifejlődésének az útján, de hamar megrekedt a kezdeteknél s az uradalom saját gazdasági üzemének kifejlesztése helyett nagyobb részben továbbra is a jobbágyok szolgálmányaira támaszkodott, így bontakozott ki a földesurak kezében a különféle monopolisztikus jövedelmek rendszere s ezekkel együtt hatalmasodott el az a szokás, hogy a földesurak kivonva az erdőket a jobbágyok kezéből, a megengedett erdők használatát külön megfizettették a jobbágyokkal. A falu erdőin az úrbériségnek bizonyos mértékben eszmei igénye nyugodott, ez azonban most már lassanként elenyészett. A »domaniális« erdő már majorsági jellegű földnek tekinthető, amelyen a jobbágy nem a jobbágytelek eszmei tartozékaként, hanem földesúri »beneficiumként-javadalomként« élvezte a faizás jogát s e javadalom ellenében külön szolgáltatás terhelte: a földesúr számára fa vágása és beszállítása. Az erdőnek a jobbágyok előtt való ilyen elszüküléséét elsősorban a nagybirtok jövedelemgyarapító törekvései hozták magukkal, de része volt benne az erdőgazdálkodás újkori fejlődésének, a racionális erdőkezelésnek is, amely a fennálló gazdasági szerkezetben az uradalomra hárult. Az erdőknek a földesúr-jobbágyi viszony szempontjából végül is három fajtája alakult ki: voltak urasági erdők elzárva a jobbágyok használatától, voltak urasági

erdők a jobbágyok faizási jogával és voltak végül — valószínűleg nem nagy arányban — jobbágyerdők, amelyeket a földesurak egy-egy jobbágy közösség kezén hagytak s ilyenkor a földesúr más erdeiben faizási jogot nem gyakorolhattak.

Mária Terézia urbáriuma biztosította a jobbágyok számára a faizást a földesúrnak a falu határában, sőt szükség szerint más helyen fekvő erdejében is, pontosan meghatározva, hogy a jobbágy milyen célra, milyen módon és mértékben, milyen ellenszolgáltatással használhatja az erdőt, ha nem lenne a falunak a maga használatára kimért erdeje. A faizáshoz azonban nem tartozott a makkoltatás, ezt az urasági erdőben csak külön díj megfizetésével érhették el saját határukban is a jobbágyok, olcsóbban mégis, mint más falubeliek ugyanott. Az 1836. évi jobbágy törvények hasonló módon biztosították a jobbágyok tűzi- és épület-faizási, valamint makkoltatási haszonvételeit, mit sem szólva még az erdőknek a földesúr és a jobbágy között való elkülönítéséről.[1]

Amikor azután 1848-ban a jobbágytelekhez járó szántóföld és rét a jobbágy egyéni tulajdonává lett, előállott a kérdés: miként kelljen a jobbágynak faizási-makkoltatási haszonvételét megadni? A legtermészetesebb megoldás az erdőnek arányos megosztása lett volna a földesúr és jobbágy között, hiszen az erdő használatához való jog — ha utóbb »beneficium»-nak nevezték is — elvileg a telek tartozéka, vagyis az erdő megfelelő eszmei része, a telek szerves része volt. Az erdőmegosztás kétségtelenül nehéz és időrabló feladat lett volna s a nehéz részletek elől érthetően kitérő utolsó rendi országgyűlés az erdőkérdést is megoldatlanul adta át örökül a következő országgyűlésnek: fennmaradt tehát a faizás-makkoltatás eddigi gyakorlata, de megnyitották a lehetőséget az elkülönítésre. A földesúr és jobbágyai viszonya tehát ezen a ponton is felszámolatlan maradt, pedig a viszony az erdők használata tekintetében a múltban sem volt surlódástalan, annál kevésbbé lehetett az ezután, amikor mindkét félnek csak az volt a törekvése, hogy szétfutó érdekeiket biztosítsák. Az erdőkérdés mégsem idézett fel annyi nyugtalanságot, mint a legelőkérdés: általában nem volt a falvak népének annyira égető létkérdése s a kapitalizálódó nagybirtok sem tudta úgy üzemében értékesíteni, mint a legelőt. Voltak mégis hegyvidéki erdős falvak, melyeknek az erdő a lét-

[1] Pfahlcr C., I. 83—103. 1.; Pauly C. I. 32—35., 190—204. 1.

alapját jelentette. A gömörmegyei Pelsőc azt kérte az országgyűléstől, hogy az erdőt is osszák fel arányosan a házakhoz, mert annyira nélkülözhetetlen, mint »a harapás kenyér«.[1] Tíz nógrádmegyei község[2] pedig azt adta elő az országgyűléshez benyújtott kérvényében, hogy földjeik szűkössége miatt iparűzés által — faedények, házcserepek készítésével — segítettek magukon s »míg szabadok, legalább szabadabbak voltak az erdők, olcsó fa mellett mesterségünkben helyreütők a mostoha földek szülte hiányt«. De évek óta mindinkább kiszorították őket az erdőből s mi kilátásuk van a jövőre? Ha nem változik jobbra a helyzet, sovány földeik mellett be kell várni »a szomorú éhhalál«-t.[3] Kérvények panaszolták, hogy az erdőből nem kaphatnak elég fát tüzelőre, hogy a földesuraság még a szél által letört ágakat sem engedi elhordani, hogy »úri kegyeletből ritkán élvezhetik a faizás jogát, hogy 12 kocsiról 4 kocsira csökkentették a fát, hogy csak pénzért vagy napszámmunkáért kapnak az erdőből fát,[4] Sőt azt is, hogy teljesen kiszorultak a faizás jogából.[5] Már pedig az erdőnek a jobbágyok elől való elzárása azt jelentette, hogy a parasztnak, ha úgy tetszett az úrnak, meg kellett fagyni.® Amellett az erdő egyes vidékeken egyben a legelő is volt, annál nyomorúságosabb viszonyok közé került az erdőtől-legelőtől egyszerre eleső falu népe.[7] Nem lepődhetünk tehát

[1] Orsz. Ltár, 1848/49., o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 548. a.

[2] Csehbrezo, Föltár, Zelene, Szinobánya, Ozgyin, Bysztricska, Málnapatak, Hragyistye, Koma, Uhorszka. U. ott No 248. c.

[3] Tyerehova s más öt község is azt adta elő, hogy hegyes vidékükön a legelőből és erdőből pótolták keresményüket, de Mária Terézia úrbérrendezésekor az összeírásból kihagyták földjüket s haszonbérre szorítva nyomorognak. Orsz. Ltár., ig. min. úrb. o. 1848. No 253. b.

[4] Orsz. Ltár, 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 157. f, n, u, bb; Viszló— Borsod m., Villány, Harkány, Szaporca, Tésenfa — Baranya m.; u. ott No 439. Réde — Veszprém m.

[5] Orsz. Ltár, ig. min. úrb. o. 1848. No 254. Kőröshegy — Somogy m.; 11. ott, No 320. Csonkapapi — Bereg m.; u. ott, 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 157. g. Piskó — Baranya m.; u. ott. No 157. p. Old — Baranya m.

[6] Steier Lajos: *Beniczky Lajos visszaemlékezései és jelentései as 1848149-iki szabadságharcról és a tót mozgalomról* (Budapest, 1924). 439· 1.

[7] Orsz. Ltár, 1848/49 o gy.. Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 253. a.; Munkások Újsága 1848 szeptember 24, 33 sz., 419. 1. Tergenye — Bars m.

meg, ha itt-ott az erdők miatt is támadtak nyugtalanságok s előfordultak erőszakos erdőfoglalások is.[1]

A parasztok a faizásban való megtartásukat,[2] ott pedig, ahol kevés volt az erdő, az egész erdőben való faizás megengedését kérték. A végső cél mégis az volt, hogy az erdő birtokának földesúr és jobbágyai között meghagyott közössége felbontassák s a jobbágyok megkapják a maguk részét tulajdonukul.[3] A kérdés rendezésére azonban pontos és egységes előírást nem lehetett készíteni, hiszen más volt az erdőben szegény vagy gazdag, az erdőt elsősorban tüzelésre vagy makkoltatásra használó, a sík- és hegyvidéki s az erdőt legelőül is értékesítő falvak helyzete. Ebben a tekintetben jóformán minden faluban más volt a probléma. Deák Ferenc igazságügyminiszternek az országgyűlés elé terjesztett összefogó javaslata az erdőkérdést úgy óhajtotta volna rendezni, hogy a jobbágyokat ott, ahol eddig őket a faizás jogosan megillette a földesúri erdőben, az eddigi gyakorlat és a jog továbbra is megillesse, de joga legyen mind a volt földesúrnak, mind a volt jobbágyoknak, hogy meghatározhassák a jobbágyoknak kiszolgáltatandó fát, vagy hogy megfelelő erdőrészt hasíttassanak ki maguknak külön tulajdonul. A jobbágyerdő kulcsa az eddigi házi szükségletre elhasznált fa mennyisége lett volna s az így elkülönítendő erdőkben a makkoltatás és gubacsszedés is a jobbágyoké, viszont az erdő másik részében többé nem lesz mit keresniük.[4] A törvényjavaslat nem rendelkezett sem a jobbágyokat megillető erdő kiszámításának módjáról, sem a kiszabandó erdőmennyiségről, rugalmas kezelést engedett volna a kérdésnek. A végső rendezés a törvény javaslat elveinek megfelelően, de a volt jobbágytelkek után járó erdöegységnek a kulcsát is — a helyi viszonyok szerint telkenként 2—8 holdban — meghatározva ment végbe.[5]

[1] Közlöny, 1848 június 11., 4. sz., 19. 1. Bars m.; u. ott 1848 június 19., 11. sz., 41. 1. Borsod in.; Nemzeti Hírlap 1848 május 28., június i., 17., 19. sz., 65., 71. 1. Közép-Szolnok m.

[2] U. ott, No 157. b., e. Csarnota, Kisharsány — Baranya m. Csepel.

[3] U. ott, No 248. b.; Munkások Újsága 1848 augusztus 13., 21. sz., 313—316. 1. Siklósi kerület — Baranya m.

[4] Közlöny 1848 szeptember 21., 104. sz., 529. 1.

[5] 1853 március 2.-1 nyílt parancs 16. §.; 1871: 53. t. c. 23—33. §.

VI.

A különféle jobbágyföldek és parasztbirtokok sorában jogi állapotra nézve régtől fogva különleges helyet foglalt el a szülőföld. Jóllehet voltak úrbéres földön telepített, úrbéii állományba vett szőlők is, amelyek helyzete a jobbágytelekhez tartozó más egyéni földekével, a szántó- és rétföldekével volt azonos, a szőlőket mégis legtöbbször az úrbéres földeken kívül telepítették. Szőlőtermelésre nem minden föld volt alkalmas, egy-egy híresebb és kedvező fekvésű szőlőhegyen — promontoriumon — azután nemcsak a falubeliek, hanem idegenek is szereztek maguknak szőlőt. A földesúri birtokon létesített szőlőskertek viszont nem tartoztak a jobbágytelek állományaiba; nem úrbéres földön, hanem a földesúr majorsági földjén, vagy a földesurak és jobbágyok között közösen használt erdős vagy gyepes-füves helyen keletkezetek úgy, hogy a szőlőtelepítő jobbágy termésre alkalmassá munkálta a földet s szőlőt »épített« bele. Mivel az ilyen szőlőtelepítések — az ú. n. irtásokkal együtt — a jobbágy szorgalmának, iparkodásának voltak az eredményei, ezeket egyformán nevezték »szorgalmi« vagy »indusztriális« földnek, megkülönböztetésül a jobbágyi elekhez tartozó úrbéres vagy a jobbágy által zálogolt vagy bérelt zálogos-árendás földektől. A szőlősgazda a szőlőskert földesurának kilencedet vagy általában »hegyvám«-ot fizetett, azonban annak a valósággal teremtő munkának, amelyet a jobbágy a szőlő megépítésével végzett s annak az állandó gondozó tevékenységnek, melyet ezután is a szőlőre kellett fordítani, kifejezésre kellett jutnia a jobbágy és szőlőföldje viszonyában, a szőlőföld felett gyakorolt rendelkezési jog tágabb mértékében is. A sokszor egyébre alig is használható szirtes vagy homokos földnek az értékét a reátelepített szőlő megsokszorozta, a befektetett munka és berendezés értékéhez képest csekély volt magának a földnek az értéke, viszont a földesurat csak az utóbbi illette meg, a szőlő a telepítő gazdának a javára esett. A szőlőföld birtokjogi helyzete ezeknek megfelelően is alakult. A földesurat ugyan a szőlőhegy felett nyugvó legfőbb birtokjog alapján a szőlő elhanyagolása esetén kibecsültetési jog illette meg a szőlő gazdájával szemben, azonban a jobbágyföldekkel szemben fizetendő alacsony közbecsütől eltérőleg szőlőnek elbecsültetése esetén a földesúrnak — már Werbőczi Hármaskönyve

szerint is — teljes becsűt, a beépített szőlő és befektetett munka teljes értékét meg kellett fizetni. A földesúr vámszedési és korlátozott kibecsültetési jogán túl a szőlőföld gazdái igen nagy rendelkezési szabadsággal élhettek: a szőlőt adták-vették s Werbőczi Hármaskönyvének XVIII. századi magyarázója szerint — az irtásfölddel együtt —»majdnem nemesek módjára történt örökösödésük«, azokban »limitata proprietas«-uk volt, ami felért a »perennalitas«-sal, mert a jobbágyok azokat levelekkel szokták eladni és pedig úgy, hogy azokat soha senki sem veheti el, ha nem prejudikál a földesúrnak. A jobbágybirtokok között a szőlőhegyen szerzett birtok volt a legtágabb jogú, a legönállóbb s önállóságát a kötelmek részletes tisztázása nem csökkentette Mária Terézia úrbérrendezésében és az 1836. évi új törvényekben sem. A szőlőbirtok sajátos önállóságát csak előmozdította, hogy egy-egy földesúr promontoriumán jobbágyokon kívül polgárok, nemesek, sőt főnemesek is szereztek szőlőt, fizetve utána a dézsmát és együtt alkotva a shegyközségedet, meglehetősen terjedelmes, bár a földesúri birtokjog elismerésén alapuló autonómiával. A hegyközségek autonómiájában az egyes hegyközségek között részleteiben eltérő, de alapjában azonos szokásjog-rendszer alakult ki, minden törvényes előírás nélkül régtől fogva törvénynél erősebb szabályokkal, melyeknek egyformán alá kellett vetni magát minden szőlősgazdának, jobbágynak, polgárnak, nemesnek. A rendi világban itt egyenlítődtek ki leginkább a rendi kategóriák.[1]

Az 1847/48. évi országgyűlésen alkotott jobbágytörvények nyomában azután éppen a jobbágyszőlők terén állt elő a legvisszásabb helyzet. A törvények az úrbéri terheket törölték el, vagyis az úrbéres földet szabadították fel, viszont a szőlőföldek — mint láttuk — legnagyobb részükben nemúrbéres területen voltak. Külön a szőlőkről a törvénycikkekben egy szó sem esett. Azt jelentette ez, hogy a szőlők is régi állapotukban maradtak: a földesúr megtartotta tulajdonjogát a szőlők felett, változatlanul megillette tehát a kibecsültetés és — ez volt a súlyosabb — a szőlődézsma vagy hegyvám. Nem becsülhetjük alá a szülőföld társadalmi jelentőségét: a nagy hírű proinontóriumokon kívül minden falunak — ahol csak hely volt rá — megvolt a maga szőlőskertje.

[1] Szabó István i. ni. *(A jobbágy birtoklása) 22*—23., 46—53., 62—63. 1.

Román Ferenc képviselő az új képviselőházban a kérdés tárgyalásának során 1,600.000 holdra tette az ország szőlőföldjeinek összterületét.[1] Ez a nagy földterület tehát megmaradt továbbra is feudális kötöttségében, holott eddig a jobbágyok kezén éppen a szőlőföld volt a legszabadabb birtok. Érezni kellett a helyzet fonákságát, de különösen érezték azok, akiknek továbbra is dézsmát kellett a földesúr számára fizetni. Ezek között is főleg azokat sújtotta le a szőlődézsma, akiknek a szőlőföld telki földjeiknek nem valami járulékos dolga volt, mivel házaikon kívül más földjük nem is igen, vagy egyáltalában nem volt. Ez volt tehát megélhetésük forrása.[2] A jelesebb szőlőtermő vidékeken pedig sokan voltak ilyenek, egész társadalmi réteget alkottak. A Hegyalján a szőlőföldek egyenesen telkekre voltak osztva.[3] Borsod megyéből is panaszolták, hogy rá vannak utalva szőlőjükre, őseik »vasszorgalommal« telepítették azt a szirtre s most is fizetik a »vastag dézsmát« utána.[4] Veszprém megyében Teszér határában 4—5 évvel előbb még hasznavehetetlen szélhordta pusztaság állott, a teszériek betelepítették, az uraság tisztje pedig követeli a dézsmát.[5] De felvetődött a szőlőföld terén a smajorsági vagy úrbéri« nehéz kérdése is. A jobbágyok vitatták, hogy úrbéri földre ültették szőlőiket,® a vizsgálat azonban ilyen esetekben is legtöbbször azt mutatta volna ki, hogy a szőlőt legelőföldön, esetleg még elkülönítetlen közös legelő-

[1] Közlöny, 1848 szeptember 21., 104. sz., 534. 1. Az adat egyeztethető Fényes Elekével, aki az ország szőlőterületét, a katonai, végvidékek kivételével 1,399.836 holdban jelölte meg. *Magyarország leírása* I. k. (Pest, 1847) 56. 1.

[2] Orsz. Ltár, 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 235. b. Hegyaljai szőlősgazdák kérvénye; Munkások Újsága 1848 június 4., 10. sz., 159—160.1. Neszmély; U. ott 1848 július 2., 14. sz., 222—224. 1. Dunapentele. A képviselőházban Budai Endre képviselő is kijelentette, hogy vannak hegyaljai községek, melyekben egy talpalatnyi szántó sincs. Közlöny, 1848 szeptember 21., 104. sz. 530., 1.

[3] U. ott, 1848 június 24., 15. sz., 59. 1.

[4] Orsz. Ltár, 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 233. b. Vadna, Barca, Bánhorvát, Bánfalu — Borsod m.

[5] Munkások Újsága, 1848 november 7., 12. sz., 51. 1. A tudósító szerint a teszériek meg is üzenték az urasági tisztnek, hogy előbb jó lesz meggyónnia, azonban a lap november 28.-1 számában (17. sz., 71. 1.) a lakosoktól helyreigazítást közölt, hogy a gyónásról nem volt szó.

[6] Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy.. Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 157. X. Virágos — Baranya m.

földön telepítették,[1] viszont ilyen esetben a dézsmakötelezettséget jogi alapon valamennyire meg lehetett volna állapítani. Az ószőnyi szőlősgazdák úgy tudták, hogy szőlőik részben árenda, tehát teljesen majorsági jellegű szőlőföld bérlete, részben jobbágyi járandóság címén vannak a kezükön.[2] Margittá mezőváros lakói meg éppen maguk ellen érveltek, mondva, hogy szőlőik nincsnek úrbéri állományban, mindig szabadon adták-vették a földesúr jóváhagyása mellett, nem lehet tehát majorsági földnek sem tekinteni.[3] Az ónodiak azt írták, hogy mivel úrbérinek kell számítani mindazt, ami után adóztak, szőlőiket is úrbérinek — vagyis felszabadulás alá esőnek kell tekinteni — mivel adóztak utána.[4] Az ilyen zavart és tarthatatlan jogi érvekkel azonban aligha lehetett volna a kérdést előbb vinni. Az első zavarokra jellemző, hogy Békés megye az igazságügyminisztériumnál tudakozódott, meg kell-e fizetni a jövőben a szőlőkilencedet, a szőlő úrbéri jövedelem-e vagy nem?[5]

Ilyen problémáktól és zavaroktól kísérve kezdett növekedni a nyugtalanság és elégedetlenség a szőlő- vagy bordézsmával szemben, mely »eddig is a legtöbb keserűségre adott okot«.® A dézsma fenntartása magában a parasztság társadalmában is hasadást idézett elő. »A legnagyobb igazságtalanság — írták a penciek —, hogy a jómódú 3 vagy 4 helyes jobbágy tartozmányaitól felmentetett, a szegény, ínségben nyavalygó zsellér pedig szőlejétől továbbra is úrbért fizetni tartozzék, a szerént nem a szegény adózó népen lön segítve, nem hogy a hűbéri viszonyok megszüntettek volna, hanem egyedül a módosabb adózók juttanak az igerett földére, mi pedig oda kárhoztatánk, hogy ínség nyomorban tönkre jussunk s magunk társaink sorskedvezését irigyeljük«.[7] Valóban az volt a helyzet, hogy a szőlővidékeken sok embernek —

[1] U. ott, No 134. Gyöngyöspata — Heves m.; u. ott, ig. min. árb. o. 1848 No 241. e. Szilágy — Pest m.; u. ott. No 492. a. Apc — Heves m.

[2] Orsz. Ltár., 1848/49. o, gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 233. d. ószőny — Győr m.

[3] U. ott. No 372. a. Margittá — Bihar m.

[4] U. ott, ig. min. úrb. o. 1848. No 465.

[5] U. ott, No 334.

[6] XJ. ott, 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22· F. 2. A. No 157. bb. Szaporca, Jésenfa — Baranya m.

[7] U. ott, No 256. Penc — Nógrád m.

egész falvak népének — nem lévén egyéb földe a szőlőnél vagy csak kevéske úrbéres földe, zsellérnek számított s míg most a tehetősebb jobbágygazdák is ingyen nyerték el földjeik tulajdonát, e szőlőmüvelő zsellérnép — általában is mindenki, akinek nem telki állományt jelentő szőlője volt — továbbra is dézsmafizetője maradt földesurának. Kossuth Hírlapjában is azt írta Szokolay István »Bordézsma« című cikkében, hogy azok, akik dézsma alá esnek, határtalan gyűlölséggel viseltetnek azok irányában, akik ingyen jutottak a szabad földhöz.[1] Hevesy Bertalan képviselő 1848 szeptemberében a szőlőváltság vitájában, amikor arról volt szó, hogy a váltságot az úrbéres birtok példájára a szőlő után is az állam fizesse-e vagy maga a szőlősgazda, az állami megváltás mellett foglalt állást, hangoztatva, hogy a szőlősgazdára háritandó megváltás meghasonlást támasztana a parasztok között, sőt máris mutatkoznak ennek jelei; a felszabadult úrbéres lenézi a dézsmást és leányát sem adja hozzá.[2]

A helyzet valóban tarthatatlan volt. Zúdultak a kérvények az országgyűléshez és a kormányhoz, hogy nyomja őket a dézsma, nehezíti vállaikat s kérték megszüntetését, illetőleg a szőlők tulajdonukba való átengedését[3]. »A bordézsma töröltessék el,—írták a kovácshidaiak — hogy még csak emléke is töröltessék el a szomorú szolgaságnak«[4]. A hegyaljai szőlősgazdák Erdőbényén tanácskozásukból az országgyűléshez fordultak s bejelentették, hogy a dézsma fizetését megtagadják[5] s a szüretig tiszta világos törvényt kérnek. A margittaiak az igazságügyminiszternek írták, hogy a dézsmafizetést nem tartják magukra kötelezőnek[8]. Perczel Mór a képviselőházban szeptember 13-án a Jellasich-támadás izgalmai között a szőlődézsma és a fennmaradt más úrbéri kötöttségek megszüntetését sürgette, bejelentette, hogy Baranya megyéből 12 faluból küldöttek érkeztek a szőlődézsmának rajtuk erőszá-

[1] Kossuth Hírlapja, 1848 augusztus 5., 31. sz., 138. 1.

[2] Közlöny, 1848 szeptember 21., 104. sz., 535. 1.

[3] Orsz. Ltár., 1848/49. o., gy. Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 157. b. Csarnota—Baranyám.; u. ott, No 157. <1. Kisszentmárton — Baranya m.; u. ott. No 157. e. Csepel; u. ott, No 157. g. Piskó — Baranya m.; Kossuth Hírlapja, 1848 augusztus 5., 31 · sz., 138. 1.

[4] Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. 157. j. Kovácshida — Baranya in.

[5] U. ott. No 235. b.

[6] U. ott, No 372. a.

kos behajtása miatt, melynek során már több emberhalál is esett[1]. A képviselőház előtt ekkor már Nyáry Páltól és Táncsics Mihálytól külön törvényjavaslatok feküdtek a bordézsma eltörléséről[2], melyeket a képviselőház a Deák Ferenc igazságügyminiszter által az összes függő úrbéri kérdések rendezésére benyújtandó kormányjavaslat tárgyalásakor óhajtott elővenni. Mielőtt azonban erre sor került volna, a képviselőház 1848. szeptember 15-én egyhangúlag elvi határozatot hozott, hogy a szőlődézsmát eltörli[3]. A kérdés fontosabb része ezzel ugyan el volt intézve, de dönteni kellett majd még arról is, hogy a dézsmától eleső földesurak miként fognak kárpótoltatni. Az igazságügyminiszternek a függő kérdéseket összefogó, szeptember 19-én benyújtott törvényjavaslata visszalépést jelentett a szeptember 15-i elvi határozathoz képest, mert nem általános és egyszerre kötelező megváltást javasolt, hanem csupán a lehetőséget óhajtotta biztosítani a megváltásra s a szőlősgazdának magának kellett volna szőlőbirtokát megváltania[4]. A szőlődézsma kérdése egyébként annyira érett és égető volt, hogy ez a kérdés került a javaslatban az első helyre s az általános vita után elsőnek került részletes tárgyalás alá is. A felszólalások az általános vitában is elsősorban a szőlőkérdés körül forogtak. Miközben Jellachich a Dunántúlon a főváros felé nyomult előre, a pesti képviselőházban kimerítő és alapos vita folyt le. A szőlődézsma megszüntetésének kimondása után az volt az alapkérdés, hogy a miniszteri javaslat szerint permisszív legyen-e a megváltás és így a váítságös zeg fizetésére a szőlősgazda legyen-e kötelezve, vagy — miként az úrbéri terhek eltörléséért — a szőlődézsma veszteseit kárpótolja az állam. Az elv azt kívánta volna, hogy ne legyenek különbségek úrbéres és szőlőműves parasztok között, tehát viselje a szőlőváltság terhét is az állam. Viszont joggal lehetett rámutatni, hogy a dézsmafizető szőlősgazdák között nem csupán szegény emberek, maguk keze munkájából élő parasztok, hanem vagyonos polgár- és nemes emberek, sőt dúsgazdag főurak is vannak.

[1] Pap Dones i. in. *(A nemzetgyűlés)* II. k. 210—211. 1.

[2] Orsz. Ltár., 1848/40. o. gy., Arch. Kegn. Lad. XX22. F. 2. A. No 317.; Szüllő György törvényjavaslata u. ott, No 459. a.

[3] Közlöny, 1848 szeptember 17., 100. sz. 509. 1. L. még u. ott, szeptember 18., 101. sz., 512. 1.

[4] U. ott, 1848 szeptember 21., 104. sz., 528—529. 1.

Kossuth már a szőlődézsma eltörlésekor rámutatott, hogy a somlyai vagy a tokaji hegyen az ország leggazdagabb emberei bírnak dézsmás szőlőket s kijelentette, hogy arra nem volna kapható, hogy az ország kármentesítse p. o. herceg Breczenheimot azért a dézsmáért, amelyet neki herceg Esterházy fizet. Ha az állam fizeti a szőlődézsmaváltságot, csak arra a népre legyen érthető, mely maga kezével műveli a szőlőt.[1] Deák törvény javaslatának vitájában sokan szólaltak fel a Kossuth-féle elgondolás, egyébként a permisszív javaslat s a teljes állami kártalanítás mellett is. Nyáry kijelentette, hogy Deák javaslata megjárta volna 1830-ban, de elkésett 1848-ban. Viszont a képviselőház néhány parasztképviselőjének egyike, Szivák Péter — az általános vitában — azt hangoztatta, hogy az úrbér ügyei azok, amelyek az ország népét lecsendesítik vagy felháborítják s azt kívánta, hogy a szőlőt az állam váltsa meg, de csak a szegényekét. Kazinczy Gábor is csak a »saját kézzel művelt« szőlőért javasolta a váltság fizetését, gúnyosan, de mégis becsületesen indulva ki abból, hogy a Hegyalján a szőlők háromnegyedrésze »magaforma kaputos emberek« birtokában van. A másik jelentékeny kérdés az volt, hogy mi legyen a kárpótlás alapja: a jövedelem vagy maga a föld értéke a rája telepített szőlő nélkül. Többen joggal mutattak rá, hogy a földesúr csupán a földet adta a szőlőhöz, maga a szőlő már a telepítő munkálkodásának az eredménye volt, melyért a földesúr kárpótlásra nem tarthat igényt. Végül is a földérték mellett döntöttek s 172 szavazattal 82 ellenében kimondták, hogy a megváltás terhét az állam viseli, de nem minden különbség nélkül mindenkiét[2].

[1] U. ott, 1848 szeptember 17., 100. sz , 509 1

[2] A vita és a határozat u. ott, 1848 szeptember 21., 22., 104—105. sz., 530—538. 1. A javaslat tárgyalását az országgyűlés nem fejezte be, így a szőlőföldek kérdését az 1853 március 2.-1 nyílt parancs 17—18. §-ai és az 1868: 29. t. c. rendezte. A nyílt parancs csupán az úrbéres földre telepített szőlők váltságát hárította az államra, más szőlőt — ez voit tulajdonképpen a kérdés — a birtokosnak kellett megváltani s a megváltásig a dézsmát fizetni kellett. A nyílt parancs tehát nem vette át az állami kártalanítás elvét az 1848/49. évi országgyűlés határozatából. Az 1868. évi törvény is fenntartotta a birtokosok megváltási kötelezettségeit, egyébként azonban általánosan kötelezővé tette a megváltást, a volt földesúrnak biztosítva a visszaváltás jogát is.

VII.

A jobbágyság felszabadítását végrehajtó 1848. évi törvények a szorgalmi földek másik csoportját, az ú. n. irtásföldeket, irtványokat-ortványokat is említés nélkül hagyták. Ez azt jelentette, hogy az ilyen földek változatlanul megmaradtak eddigi jogi állapotukban. Viszont ennek az állapotnak már eddig is súlyos következményei voltak a parasztság rovására; így érintetlen fenntartásuk legkevésbbé sem lehetett megnyugtató a parasztok számára, akik az irtásföldekkel eddig elszenvedett bántalmaikat sem feledhették el.

Az irtásföld kérdése parasztságunk újabbkori történetében sokkal nagyobb jelentőségű, mint első tekintetre ma már gyanítani lehetne. Az irtásföldet a jobbágy a földesúr birtokán erdőből, bozótosból, gazos gyepből vagy mocsaras-lápos területből a maga munkájával tette termővé. Az így keletkezett parasztbirtok nem tartozott a jobbágytelek úrbéres földjei közé, bár az idők folyamán sok irtott föld észrevétlenül az úrbéres földek közé sorolódott, elvesztette irtás jellegét és a telki állományban foglalt helyet. Egyébként azonban az irtás nemesi majorsági föld maradt s mint ilyen, állami adót nem kellett utána fizetni. Minthogy nem tartozott a telek kötelékébe, a jobbágyok a szölőföldhöz hasonlóan — bár nem olyan nagy szabadsággal — egymás között adták-vették s a szölöfölddel együtt, Werbőczy említett magyarázója szerint, ocsaknem nemesek módjára örökölték«. Jelentőségük főként az volt, hogy az irtással az iparkcdó jobbágy meg tudta növelni telki földjeit, a jobbágytelki földeit elszükülése korában a jobbágycsaládok ágazása-osztódása nyomában pedig a lehetőséget nyújtotta arra, hogy a szaporodó családok földhöz jutva, megmenekedjenek a földtelenség nehéz sorsától. Az irtásföld megszerzésének a lehetősége nyitva állott az úrbéres töredék-földek birtokában levő vagy sokszor teljesen földnélküli zselléreknek is. Keletkeztek azután egész irtásos települések vagy településrészek is, melyekben legfeljebb a belső fundusok számítottak úrbéres jellegűnek, a lakosok kezén lévő földek egészben vagy nagyobb részben irtásföldek voltak s így maguknak a jobbágyoknak a jogi állapota földjeik mellett is zselléri volt, aminek azután később súlyos következményeit kellett elviselniük. Az irtások már a XVII. században is mindenfelé előfordultak, igen

terjedelmesek is voltak, sokszor vetekedtek a jobbágyok kezén levő úrbéres földdel[1]. Később még inkább kiterjeszkedett. Sopron megyében 1867. év előtt az irtásföldek területe — amennyire vissza lehetett vezetni a földek eredetét — elérte a 30.000 kát. holdat s itt az irtás üteme az 1760—1790 évek közé eső időszakban volt a legerősebb. Itt általában 100 hold úrbéres földre 50 hold irtásföld esett[2]. A beregmegyei sztánfalviak és závidfalviak a Schönborn-uradalomban 1848-ban — miként az országgyűlésnek előadták — irtogattak szorgalmasan, amint szaporodtak s most már irtásföldjük «sokszorosan» meghaladta a kezükön levő úrbéres földet[3]. Az arány helyenként változott, különösen nagyra szökött egyes hegyvidéki falvakban. 1848-ban a következő trencsénmegyei falvakban a falu lakosainak állítása szerint ilyen volt az arány:[4]

Alsó Szucsa	670	hold	úrbéres	föld	3029	hold	irtvány
Felső Szucsa	360	„	„	„	4582	„	„
Hrabovka	nincs		„	„	378	„	„
Nagy Kubra	384	„	„	„	768	„	„

Pedig ebben az időben a jobbágyok az országban irtásföldjeik jó részét már elveszítették. Az 1848-i törvényekkel pedig — úgy látszott — többé-kevésbbé elvesztik a még meglevőt is.

A földesúr és a jobbágy viszonyában az irtásföldre nézve ugyanis az volt a helyzet, hogy a jobbágyot csupán a munkájának az értéke illette meg, amelyet a föld termővé való átalakítására fordított s maga a föld változatlanul állami adót nem viselő majorsági föld maradt. Amíg a föld termővé való átalakításának nagy munkája folyt, a jobbágy a földért nem adózott földesurának, a föld termelés alá fogásától kezdve azonban a telki szolgálmányoktól függetlenül kellett természetben vagy pénzben leróni évente a földesúrnak járó szolgáltatást. A földesurat megilleti továbbá az a jog is, hogy az irtással művelhetővé tett földet a közbeeső lefizetésével kivehesse a jobbágy kezéből. Ez a kibecsültetési-visszaváltási jog lett

[1] Szabó István i. m. *(A jobbágy birtoklása)* 21—22., 41—45., 63. 1.

[2] Soós Imre, 29. s. köv. 11.

[3] Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy_, Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 646.

[4] U. ott, ig. min. árb. o. 1848, No 492.

a parasztirtások végzetévé. A XVI—XVII. században még nem sok baj volt vele, ekkor még arra sem igen volt szükség, hogy a jobbágy engedélyt kérjen a földesurától valamely földdarab irtására és használatára. Csak a XVII., még inkább a XVIII. században kezdték arra kötelezni a jobbágyot, hogy irtás előtt kérjen földesúri engedélyt. Amíg bőven volt föld, örültek, ha az addig hasznavehetetlen földet a jobbágy termőképessé tette. A földesúri visszaváltási jog komolyabb alkalmazására is sor került még a XVIII. században, amikor a földszűke összetalálKOzott a földesúr nagyobb földszükségletével, ami a földesúri majorsági üzem kiterjeszkedése nyomában jelentkezett. A visszaváltási árra nézve helyenként különbözően alakult a gyakorlat, azonban a visszaváltás nagyobb megerőltetést nem jelentett a földesúr számára, sőt egyes helyeken a földesúr, miután a jobbágy meghatározott ideig ingyen használhatta irtasíöldjét, térítés nélfcül is elvehette az irtást[1]. Mária Terézia úrbérrendezésében egységes szabályozást nyert az irtásoknak eddig különféleképpen kezelt ügye, de egyben a jobbágyirtványok sorsát is közelebb segítette a beteljesedéshez: új irtást a jövőben csak engedéllyel lehetett csinálni s erre nézve a földesúr és a jobbágy — a nemesi majorsági föld elvének alapján — szabadon egyezkedhettek, az eddigi irtásokért nyújtott szolgáltatás feljebb nem volt emelhető, viszont a földesúr mindazt az irtást, amely nem alakult át rendes jobbágyteiki állománnyá, a jobbágy munkája árának letételével visszavehette[2]. A XV111. század végén, az allodizálás elhatalmasodásával és a földesúri majorsági föld mindenáron való növe lésével párhuzamosan, meg is indult nagy mércékben az irtások földesúri visszaváltása, nagy keserűségére a jobbágyságnak, olykor éppen lázadásszerű mozgalmaktól kísérve[3]. A királyné urbáriumának helyére lépő 1836. évi jobbágytörvények lényegében az addigi neiyzetet tartották fenn, sőt annak Kimondásával, hogy a földesúr engedélye nélkül készített irtásokat térítés nélkül is visszaválthatja a földesúr, súlyosbította is, hiszen a jobbágy — különösen a régi irtásokra nézve — írásbeli engedélyt nem igen mutathatott fel.[4]

[1] Szabó István i. m. *(A jobbágy birtoklása)* 43. 1.
[2] Pfahler C., 244—263. 1.; Pauly C., 72—94. 1.
[3] Soós Imre, 37. 1.
[4] 1836; V. t.-c. 3. 4.. VI, t.-c. 1. §.

Az irtások földesúri visszaváltásának, allodizálásának az igazi korszaka Mária Terézia rirbérrendezése után főleg a XIX. század első felében érkezett el. Deák Ferenc az 1832—36. évi országgyűlésen az irtások vitájában két ízben is felszólalt. Felszólalásai világosan szemléltetik a kérdés társadalmi jelentőségét. Deák is visszaválthatóknak ismerte el a jobbágytelek állományába nem tartozó irtásckat, de a visszaváltás jogának a korlátozását tartotta szükségesnek. Hangsúlyozta, hogy az irtások kérdése »a jobbágyok nem csekély részének boldogságába mélyen belevág». Sok ezer háznép egyedül irtásokból veszi élelmét, vannak vidékek, melyeken az irtásoii kívül a jobbágynak úgyszólván semmi birtoka nincs s ha a javaslatot elfogadják, »földönfutókká lesznek». Deák az irtásokat részben a jobbágyok kezén kívánta tartani, sőt a zselléreknek is legalább egy hold szántóföldet adott volna, majd 1835-ben ismét hangoztatta, hogy az irtások általános visszaváltása »sok ezer háznépet élelmének egyetlen forrásától megfosztva, az ínség örvényébe taszítana». Sok helységben Mária Terézia úrbérrendezésekor csak 3—4 telek volt s most ezekben a helységekben »csupán irtásokon több, gyakran egv pár száz szorgalmatos háznép találja élelmét». Azzal óhajtotta volna kiegészíteni a javaslatot, hogy az irtáson keletkezett helységekkel s clyan jobbágyokkal szemben, akiknek nincs úrbéres földjük, a földesúr ne élhessen a visszaváltás jogával.[1] A törvény azonban nem egészült ki ezekkel a meggondolt jazításokkal s szabadon folyhatott tovább az irtások visszavétele.

Az 1848. évi törvények kihirdetése után nyilvánvaló lett, hogy az irtásföldek továbbra is a földesúr tetszésére vannak bízva. Amikor a majorsági és úrbéri föld elszakadt egymástól, számolni kellett azzal is, hogy az irtások sem maradhatnak sokáig felemás helyzetükben s a földesurak még inkább törekedni fognak a meg visszaváltatlan irtások megszerzésére. Ha az 1848. évi jobbágypanaszokat olvasgatjuk, mégis azt állapíthatjuk meg, hogy az irtás kérdése a felszabadítás nyomában nem vert fel olyan erős hullámokat, mint akár a legelőföld, akár a szőlődézsma kérdése. Minthogy az irtások visszaváltásának folyamatát részleteiben nem ismerjük még eléggé, csak következtetnünk lehet arra, hogy 1848-ra a

[1] Kónyi Manó, I. k. 23—26., 85—87. I.

visszaváltási folyamat már túl juthatott a csúcsán s a jobbágyok is túl voltak már első heves keserűségeiken. Voltak, akik a múltban elszedett irtásföldeiket kérték vissza[1]. Panaszolták, hogy kaszálónak irtottak egy darab földet »külön egyezsége mellett, de ocsak szóval történt, mert mi oly együgyuek voltunk a puszta szóban is bízni« s a földesúr, mikor a kaszálót már ki is tisztították, anélkül, hogy a ráfordított időt és erőt megfizette volna, visszavette[2]. Az erdő elszorítása miatt panaszkodó említett tíz nógrádmegyei helység panaszt emelt a földesúrnak az irtások után fizetett szolgálmányok miatt is[3]. Ezek a szolgálmányok sokszor az úrbéresek robotjával és dézsmájával voltak azonosak, most azt követelték a földbirtokosok, hogy fizessék továbbra is ezeket a valósággal »úri szolgálatok«-at[4]. A fizetni vonakodókat perbe idézték[5], sőt mindjárt el is vették tőlük irtásföldjeiket[8]. De a földesúrnak és a jobbágynak ezerféleképpen szövődött viszonyában nem is lehetett mindig tisztán felismerni az irtás jelleget viselő földet sem. Ha a közös legelőn irtottak a jobbágyok, ez éppen úgy számíthatott volna úrbéres — tehát most felszabaduló — mint majorsági földnek, az ilyen irtásföld gazdái is igyekeztek volna a földesúri szolgálatot lerázni[7]. Az említett trencsénmegyei helységek is felmentést kértek az irtás földjeik után követelt »úrbéri« tartozások alól. Más helyen a jobbágyok olyan földet követeltek most maguknak, amelyet ők mentettek meg a vízáradástól, de amelyet a tisztttartó az uraságnak vitat[8]. A pozsonymegyei hidegkútiak százados irtások ügyét vitték az országgyűlés elé: a földek.

[1] Orsz. Ltár., 1848/49. o, gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 214. e. Gyöngyöspata — Heves m.

[2] U. ott, No 157. d. Kisszentmárton — Baranya m; 1. még u. ott, No 646. Sztánfalva, Závidfalva — Bereg m.; u. ott, ig. min. úrb. o. 1848, No 386. Berekböszörmény — Bihar m.

[3] U. ott, 1848/49. o. gy.. Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 248.

[4] U. ott, ig. min. úrb. o. 1848 No 371. Loc, Csikava — Bars m.; u. ott, No 156.; Forgáchfalva, Gyabakó, Drábszkó — Gömörm.; Közlöny, 1848 június 11., 4. sz., 19. 1. Bars m.

[5] Szabó Ervin, 285. 1.

[6] Orsz. Ltár., ig. min. úrb. o., 1848, No 346. Hasznoshuta — Heves m.

[7] IJ. ott, 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 253. a. Nedeca stb. — ni.

[8] Munkások Újsága, 1848 április 23., 4. sz., 51—54. 1.

után királyi adót fizetnek, ezek tehát már úrbéres földek, a földesúr mégis robotot és kilencedet követel tőlük, mint a nem úrbéres irtásoktól.[1] A hivatalos lap barsmegyei tudósítója az irtványviszonyokról egyenesen a megye békéjét látta fenyegetettnek: több helység mit sem nyert az úrbér megszüntetésével, úri munka fizetésére kényszerítik őket[2].

A jobbágyok panaszai tehát részben a szerintük jogtalanul elvett régi irtások visszaadására, részben az irtások után követelt szolgálatok alól való felmentésre irányultak. Az előbbi azonban bírósági kérdés volt s a törvény szem előtt tartásával a kormány az utóbbiaknak sem tudott mást válaszolni, mint hogy a tartozást fizetni kell, ha az irtásföld nincs úrbéri állományban.[3] Deák Ferenc igazságügyminiszternek a függő úrbéri kérdések rendezésére szánt törvény javaslata egyeztető megoldást keresett. A tulajdon szabadságának elve alapján állva, nem vette el az elvileg majorságinak tekintendő irtásföldeket a földbirtokostól, de módot adott a jobbágynak az irtványok egy részének megszerzésére: az 1816. év előtt keletkezett, valamint a jobbágynak az úrbéri perben könnyebb megélhetés céljából átadott — azaz úrbéri jellegű — földekre a IX. t.-c. alkalmazandó, vagyis ezek a földek a jobbágy tulajdonába mennek át s a megváltás terhét az állam viseli; az 1816. év után keletkezett irtványokat a föld tulajdonosa visszaválthatja, ha az irtásról szóló szerződésben a visszaváltásról nem mondott le.[4] A kérdés rendezése az abszolutizmus kormánya és az 1871. évi országgyűlés által végül is hasonló elvek alapján, de mégis megszorításokkal ment végbe.[6] Az 1853. évi nyílt parancs csak az úrbéri állományba foglalt irtásokat engedte át állami megváltással a jobbágy kezébe, az eredetileg s egyedül életfenntartás végett átadott irtások az irtásos-telepes községek s az örök időkre átengedett földek szintén a jobbágyok birtokában maradtak, de a megváltást ezekben az esetekben maguknak a jobbágyoknak kellett megfizetni; minden más irtást a földbirtokos visszaválthatott, azonban

[1] Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A· No 202. a.

[2] Közlöny, 1848 június 11., 4. sz., 19. 1. Bars in.

[3] Orsz. Ltár., ig. min. úrb. o., 1949. No 492. Alsós—Szucsa stb. — Trencsén m.; u. ott, F. 574. Szokolya — Hont m.

[4] Közlöny, 1848 szeptember 21., 104. n., 528. 1.

[5] 1853. évi nyílt parancs 9. §.; 1871: 54. t. c.

1853-tól vagy a szerződés lejártától számított 3 éven belül vissza is kellett váltania, különben a visszaváltás joga elenyészett. Az irtásföldnek a parasztság történetében végzetes szerepe előttünk áll Sopron megyében: az irtáseredetü szántóknak az Esterházyak 72, a Széchenyiek 98, a győri püspökség 13, egyéb földesurak 60%-át váltották vissza a parasztoktól az 1771-től 1867-ig terjedő, mintegy száz év alatt. Az Esterházyak 17.200 kát. holdnyi szántóföldjéből nem kevesebb, mint 8.000 kát. hold, vagyis 47% parasztok kezéről visszakerült irtásföld volt.[1] Az irtásföld végzetének annál nagyobb volt a társadalmi hatása, mert a visszaváltások a parasztföldnek egyébként is fokozatosan és vészesen növekedő elszükülése idején folytak le s így annál inkább gyakran megeshetett, hogy a fiák és unokák napszámos bérmunkásként vagy béres cselédként dolgoztak azon a földön, melyet apáik és nagyapáik az erdőtől, mocsártól és bozóttól izzadságos munkával hódítottak el ekéik alá.

VIII.

A nemesi birtokokon az ú. n. kisebb királyi haszonvételek (regalia minora) a tulajdonost illették meg. Ilyen haszonvételek voltak: a borkorcsma, a ser- és pálinkakimérés, a húsmérés (vágatás vagy mészárszék), a malomtartás, a vám-, rév-szedés és a piac-vásárt artás joga. Ide lehet sorolni még a vadászat, madarászat és halászat jogát is. Ezek a haszonvételek századokon keresztül a földesúr által gyakoroltattak, a jobbágyoknak nem volt közük hozzá, kivéve a borkorcsmálást, amelyet helyenként az év egy meghatározott szakában a jobbágyok is élvezhettek. A nemesi birtok jövedelmében ezek a hovatovább ^földesúri jog»-oknak nevezett kisebb királyi haszonvételek igen nagy szerepet játszottak, a borkorcsmálás egymaga is egyik főtétele volt a nagybirtok bevételeinek. A jobbágyság felszabadítása idején — főleg a jogok kérdését újabban 1836-ban szabályozó törvények alapján — a következő volt a szóbanforgó haszonvételek terén a helyzet: az önálló jobbágy községekben Szent Mihály napjától Karácsonyig — ha saját szőlőhegyük volt: Szent

[1] Soós Imre, 47., 49. 1.

György-napig — a jobbágyok, máskor egyedül a földesúr mérhetett bort, a tilalmas idő alatt a földesúr elkobozhatta a jobbágyok kimérés céljából csap alatt talált borát s a földesúr a jobbágyoknak a megengedett idő alatt is fenntarthatta a korcsmáját; a ser- és pálinkakimérés a földesurat illette meg, a jobbágyok is főzhettek pálinkát a maguk szükségére vagy akónkénti eladásra, üstönként azonban két forint díjat kellett érte a földesúrnak fizetni; a húskimérés joga osztatlanul a földesúré volt s a jobbágyoknak csak akkor volt megengedve, ha a földesúr nem vágatna a lakosoknak elég húst s ha marhájukat baleset érte; a malom szintén földesúri jog volt s a földesúrnak joga volt a jobbágyok által épített malmot magának elbecsültetni; vám-, rév-, piac- és vásárjogot a jobbágyok csak királyi privilégiummal gyakorolhattak, a vadászat, halászat és madarászat teljesen földesúri jog volt. A valóságban azután előfordult, hogy egyes haszonvételeket — mint a mészárszéket, malmot — a jobbágyok bérbe vették földesuraiktól.[1]

Az 1848. évi felszabadító törvényekben nem volt szó ezekről a földesúri haszonvételekről, ami azt jelentette, hogy továbbra is a nemesi birtok jogainak maradnak. Az igazságügyminisztérium a törvényes magyarázathoz tartva magát, nem felelhetett mást a haszonvételekért folyamodóknak, mint hogy a helyzet ezen a téren az 18J.8. törvények után sem változott meg, kérelmeik nem teljesíthetők.[2] Nyilvánvaló volt pedig, hogy a nemesi és jobbágybirtok egyenlő állapotba helyezése után, ami lényegében mégis megtörtént 1848-ban, ezek a feudális földesúri előjogok nem tarthatók fenn. A jobbágyoknak régi rossz emlékei fűződtek ez »úri juss»-okhoz.[3] »Fáj az is, — írták — hogy bár a forradalom kimondta a jogegyenlőséget, mégis a regálék s úri jussok

[1] Pfahler C., I. k. 103—128. 1.; Pauly C. I., k. 163—190; Frank Ignác, I. k. 406—415. 1.; Sárváry Ferenc i. m. 53—57. 1.; 1836: VI. t. c. 2., 6., 7., 8.

[2] Orsz. Ltár., ig.min. úrb. o. 1848. No 324. Ecsed — Szatinár m.; u. ott, No 302. Hont m.; u. ott. No 461. Klauzál Gábor földművelés-, ipar- és keresk. miniszternek 1848 július 2-án a földesúri kárpótlás becsléséről kibocsátott rendelete szerint a kisebb királyi haszonvételeket nem kellett felbecsülni, vagyis ezek a földesúr birtokában maradván, kárpótlás sem járt érte az úrbériségét elvesztő földcsúrnak. Közlöny, 1848 július 3., 24. sz., 93. s köv. Π.

[3] Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy , Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 157. d. Kisszentmárton — Baranya m.

mindezideig is fennállanalw.[1] »Uzsoráskodónak és szegényítő«-nek bélyegezték most meg[2] s a Kossuth nevét viselő hírlapban külön cikkben támadták a regálékat, mint amelyek a shübéri szolgaságot« tartják fenn, gazdaságpolitikai szempontból sem jók s nélkülük a nép nem volna önálló.[3] A cikkíró a regálék kötelező állami megváltását, az országgyűléshez özönlő kérvények lényegében ugyanazt: megszűntetésüket kívánták.[4] Panaszolták, hogy a regálék erősen nyomják őket [5] s hangoztatták: akié a föld, azé a haszonvétel is. Régi jobbágykeserűségek szólaltak meg, amikor elpanaszolták, hogy az úri korcsmában drága pénzen rossz bort kell inniok, 10 kr-t fizetnek a rossz borért, pedig — ha regálé nem volna — 5—6 kr-ért ihatnának jó bort.® »Drága pénzünkért sem kaphatunk egy csepp jó bort, egy falat jó húst, a fennálló jus regálé miatt, másunnan magának jobbat és olcsóbbat szerezni szabad nem lévén, vagy a legjobb bortermést, minthogy azt apródonként eladni és kimérni nem szabad, kéntelen a szegény gazda olcsó és csak a vevő által határozott szégyenáron elvesztegetni.[7] A 2500 lelket számláló Gyöngyöspata azt panaszolta, hogy az egyetlen földesúri mészárszékben a földesurak pártolása mellett a legrosszabb székhússal nyomorgatják őket.[8] Az egriek már a maguk kezébe is vették a mészárszéket.[9] A pentelei molnárok a malom után járó földesúri illetménytől vonakodnak: »mienk a malom, karó és a hely, a víz pedig úgy is elfolyna, ha rajta malom nem volna is, tehát

[1] U. ott, No 157. aa, bb. Piskó, Szaporca, Tésenfa — Baranya m.

[2] U. ott, No 741. b. Árvái uradalmi jobbágyok.

[3] Szokolay István »Regálék« c. cikke. Kossuth Hírlapja, 1848 augusztus 10., 35. sz., 157. 1.

[4] A Táncsics Mihály által egyszerre benyújtott s tanulmányunkban gyakran idézett, nagyobb részben baranya- és somogymegyei 49 kérvény majdnem mindegyike kívánatai közé foglalta a regálék megszűntetését, nyilvánvalóan Táncsicsból irányítva.

[4] Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy-, Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 157. b., h., 630. Csarnóta, Mária, Kopács — Baranya m.

[5] Munkások Újsága, 1848 július 2., 14. sz., 222—224. 1. Dunapentele — Fejér m.

[7] Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 202. a. Hidegkút — Pozsony m. Beniczky Lajos emlékiratában is: kénytelen a felszabadult jobbágy drága pénzen rossz bort inni. Steier Lajos, 439. 1.

[8] Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 134. e.

[9] Pesti Hírlap, 1848 május 16., 57. sz., 440. 1.

miért fizessünk?»[1] Megtörtént azután, hogy a parasztok a regálék birtokába helyezték magukat,[2] viszont Biharból azt írták, hogy »a kétséges és függőben levő regále-félékről, ha csak őszinte szót mer is a szegény földműves ejteni, mindjárt börtönnel fenyegetik.»[3]

A tarthatatlan regálé-előjogot valóban csupán függőben levőnek kellett tartani. Nyáry Pál, Madarász László, Nozdroviczky Gyula, Szacsvay Imre, Táncsics Mihály külön javaslatokat nyújtottak be az országgyűlésnek megszüntetésük végett[4] s Deák Ferencnek 1848 szeptember 19-én benyújtott javaslata is rendezni óhajtotta volna a kérdést, mégsem olyan gyökeresen, miként sokan kívánták: a korcsma-, mészárszék-, ser-, pálinkakimérési, kávéház- és vendéglőtartási jogot a község kárpótlás fizetése ellenében becsültethette volna el magának a földesúrtól s ahol a község erre nem óhajtana vállalkozni, az eddigi gyakorlat maradt volna fenn; a maga birtokán azonban mindenki foglalkozhatott volna ser- és pálinkafőzéssel, mint bármely iparággal, a vízimalmok a jelenlegi birtokosok tulajdonába kerültek volna, a vadászatot-madarászatot a maga birtokán mindenki szabadon űzhette volna, a halászatot és vásárszabadalmakat a községek kisajátíthatták volna s a jövőben vásárszabadalmakat csak egész községek nyerhetnének el.[5] A regále-jogokat az abszolutizmus kormánya csak fokozatosan vonta el a nemesi birtoktól,

[1] Munkások Újsága, 1848 július 2., 14. sz., 222—224. 1. A malmokról is sokasultak a panaszok. Drávaszentmárton, Matty, Gordisa — Baranya m.: pénzen vett fával telkeiken olaj ütő száraz malmokat építettek s mégis terhes árendát fizetnek érte, mint drávai vízimalmaiktól is. Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 157. v. Virágos — Baranya m.: úrbéri földre épített hatkerekú malmukat, miután ezt a területet »kicsípték« úrbériségükből, az uradalom többezer forintért eladta a molnárnak. U. ott, No 157. X. Apc — Heves m.; régi malmukat a földesúr elrontotta s a fa- és vaseszközöket a maga malmaiba hordatta. LJ. ott. No 492. a. Kőröshegy — Somogy m.: három malmukat elfoglalták. U. ott, ig. min. úrb. o. 1848. No 254. Látrány — Somogy m.: általuk épített négy vízimalom elbecsültetve. U. ott, No 329.

[2] Közlöny, 1848 június 19., 11. sz., 41. 1.

[3] Munkások Újsága, 1848 június 25., 13. sz., 206—207. 1.

[4] Közlöny, 1848 augusztus 5., 6., 13., 57., 58—05. sz., 267, 273—320. 1.; Szabó Ervin, 261. 1.; Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy.. Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 195. a, i.: Pap Dénes i. m. *(Nemzetgyűlés*/II. 262.

[5] Közlöny, 1848 szeptember 21., 104. sz., 528—529. 1.

részben a szabad joggyakorlat, részben az új állami adórendszer és ipari közigazgatás követelményeit követve.[1]

IX.

A majorsági parasztnépnek, a parasztkézen lévő majorsági földnek, a legelőnek, erdőnek, szőlőnek, irtványnak, a földesúri regáléknek az 1848. évi törvényekben elintézetlenül vagy tisztázatlanul hagyott kérdései a parasztföld szabaddá tételének nyomában szervesen és szükségszerűen léptek elő s a parasztság általános kérdései voltak. Azonban ezekkel még nem merül ki azoknak a problémáknak a sora, amelyek a felszabaduló jobbágyságot érintették és nyugtalanitották.

Elintézetlenül maradt azoknak a parasztközösségeknek és egyes parasztoknak az ügye, akik az elmúlt évtizedekben — főleg az önkéntes örökváltságnak 1840-ben történt törvénybe iktatása óta — uraikkal megállapodva jobbágyságukból megváltották magukat. Az 1848. évi XII. t.-c. az ilyenekre vonatkozólag csak annyit állapított meg, hogy róluk »a körülményekhez képest a minisztérium fog igazság és méltányosság szerint intézkedni. Ez határozatlan és elodázó állásfoglalás volt, a kérdés azonban az 1848. évi rendi országgyűlésnek napok alatt nagy törvényeket szövegező rohanatában sem maradt figyelmen kívül. Nyilvánvaló volt, hogy az örökváltságra szerződött jobbágy közösségek most érzékenyen hátrányosabb helyzetbe kerülnek, mint a jobbágyság többi része, s gróf Batthyány Kázmér arra is jogosan mutatott reá, hogy ha a megváltakozásra szerződött jobbágyak fizetni valója — a még le nem törlesztett váltságteher — tovább is fenntartatnék, éppen a »legiparosabb (t. i. legiparkodóbb) és legszorgalmasabb« jobbágyok lennének büntetve.[2] Erkölcsileg azt sem lehetett volna indokolni, hogy elveszítsék azt az összeget, amit felszabadulásukért eddig földesuraiknak megfizettek, amikor más jobbágytársaik az állami megváltással

[1] Tóth Lajos, 228—254. 1.

[2] Pesti Hírlap, 1848 április 2., 17. sz. 286. 1. A kerületi ülésben Babarczy Antal és Tomcsányi József képviselők sürgették a kérdés rendezését, a hátralévő valtságösszegek elengedésével, Kossuth viszont nem tartotta célszerűnek a részletekbe bocsátkozást. U. ott, 1848 április 2., 17. sz., 286. 1.

ingyen jutottak felszabadulásukhoz. A helyzetet talán legvilágosabban a baranyamegyei Csehi világította meg, az országgyűléshez benyújtott kérvényében: »2—3 évvel ezelőtt az úrbéri nehéz járom alól menekülni akarva, magunkat megváltottuk, természetesen ez által roppant adósságot vettünk magunkra; ha már ez adósságot magunknak kell megfizetni, úgy mi nem csak nem nyertünk, de inkább vesztettünk, mert a többi váltságokat az ország fizetvén, mi a magunkét is fizetjük s mint az országnak habár parányi része is, a többiek megváltásába is befolyunk.»[1] A sárospatakiak helyzete még súlyosabb volt, mert itt a lakosoknak csupán egy része váltakozott meg s a váltságot részben a megváltott földesúri jövedelmekre felvett kölcsönből fizették, viszont ezek a javadalmak most (bordézsma) megszűntek s így ők sem tudnák terhüket fizetni.[2] Előálltak olyan zsellérek is, akik éppen földet adtak el váltságuk megfizetésére s most azután földeiket kérték vissza.[3] A szentesiek már 1836-ban megváltották magukat a Károlyiaktól s eddig le is fizettek egy millió forintot, de most már nem akarták a váltságot fizetni, mire a Károlyiak perbe idézték őket.[4] Az 1848. évi jobbágyfelszabadulás az örökváltságra elkötelezett városokban, falvakban és parasztok között természetesen csak izgalmat szült. 1848 szeptemberében az úrbéri kármentesítés vitájában az az álláspont látszott kialakulni, hogy a megváltakozottak — amellett, hogy további fizetség nem terheli őket — a már megfizetett váltságért megkapják államkötvényekben azt az összeget, amelyet most földesuraik kapnának az államtól, ha nem történt volna örökváltság.[5] A kérdés elodázása végül is nagyon hosszú várakozásra ítélte a magukat joggal megcsalt - nak érző váltságosokat: a már megfizetett váltságaiknak az országos földtehermentesítési alapból való megtérítéséről csak az 1868:33. t.-c. intézkedett.

[1] Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 157. gg. Hasonló panaszokkal: Csarnota — Baranya m., u. ott, No 157. b.; Szerdahely— Baranyám., 11. ott, No 157. ee. (tiparkodásunk veszedelmünkre vált, úgy a márciusi napok nékünk nem hasznot, de kárt tettek«); Czun — Baranya m., u. ott. No 157. nn.

[2] U. ott F. 5. A N° 3.

[3] Adamy Mihály s más békéscsabai zsellérek. Orsz. Ltár., O. H. B. 1849. No 3585.

[4] Munkások Újsága, 1848 szeptember 24., 33. sz., 417. 1.

[5] Közlöny, 1848 szeptember 12, 102. 1., 517—519. 1.

[6] Tóth Lajos, 53—58. 1.

Az 1848. évi törvények alkotói — nyilván feledékenységből — érintetlenül hagyták a felszabadult jobbágybirtok egész tulajdonjogi helyzetét is. Még azt sem mondták ki, hogy a jobbágytelek a jobbágy tulajdona lett. Az erdélyi kormányszék a később alkotott törvények kihirdetésekor már tudatta azt is a jobbágyokkal, hogy úrbéri földjeiknek olyan tulajdonosaivá lettek, mint a földesúr majorsági földjeinek, most már használhatják földjeiket úgy, ahogy tetszik, s eladhatják annak, akinek tetszik[1]. Az új tulajdoni viszonynak azonban sok egyéb ága-boga is volt, hiszen a jobbágyság egész vagyonjogi és örökösödési rendszerére rányomta a földesúri viszonylat a bélyegét. Békés megye hamarosan kérdést is tett az igazságügyminiszterhez, hogy miután a jobbágyok szabad polgárokká lettek, a jobbágy magszakadása esetén végrendelet nélkül kit illet meg a hagyaték,[2] amire a minisztérium csak azt tudta válaszolni, hogy a törvény határozottan nem rendelkezik, a kérdést a törvényhozás elé viszik, addig a törvény szellemében a bíró dolga megítélni[3]. Viszont az örökösödés körül más zavarok is voltak. A most már tulajdonul eső jobbágytelekért előkerültek igényeikkel a rokonok, akiknek valakije egykor a telken lakott[4]. Tisztázásra szorult volna azoknak a jobbágy telkeknek a helyzete is, amelyek a jobbágyutód kiskorúsága miatt magának a földesúrnak vagy másnak a használatában voltak ideiglenesen s így találta a felszabadítás pillanata®. A szabad jobbágy-

[1] Pap Dénes i. m. *(Okmánytár)* I. k., 219. 1.

[2] Eddig a földesurat illette meg. Szabó István i. m. *(A jobbágy birtoklása)* 12. 1.

[3] Orsz. Ltár., ig. min. úrb. o., 1848. No 334. V. ö. Közlöny, 1848 június 20., 12. sz., 47. 1.; a tudósító azt a magától értődő javaslatot teszi, hogy a volt jobbágyok után is az állam örököljön.

[4] Közlöny, 1848 augusztus 20., 72. sz., 359. 1. Kraszna m. Zemplén megyéből is azt írtak, hogy a volt jobbágyok között számtalan újabb s régibb örökösödési és egyéb igény jelentkezik a telkek körül, eligazításukra a szolgabírókat küldték ki békebíróként. U. ott, 1848 június 30., 21. sz., 82. 1.

[5] Két endrédi (Somogy m.) lakos az igazságügyminisztériumtól kérte vissza a kiskorúság idejére a földesúr által magához vett örökséget. A minisztérium a megye útján vizsgálatot rendelt el. Orsz. Ltár., ig. min. úrb. o. 1848. No 234. Szálé Antal képviselő 1848-ban a képviselőházhoz törvényjavaslatot nyújtott be, hogy a tulajdonjog azt illesse meg, aki a felszabadulás időpontjában birtokban volt, kivéve az árváktól elvett s ideiglenesen másnak adott földeket, ha csak ideiglenesen adták neki, kivéve továbbá a jogtalanul elmozdítottakat s a

birtok tulajdonjogi viszonyainak rendezését csak az 1853. március 2-i nyílt parancs kezdte meg, megadva a szabad rendelkezési jogot, de fenntartva a jobbágy örökösödési rendet.[1]

A felszabaduló jobbágybirtoknak az 1848. évi törvények által elintézetlenül vagy legalább is világos elrendezés nélkül hagyott problémáin túl a nagy átalakulás sodrában megfigyelhetünk végül olyan törekvéseket is, amelyeket az úrbéres javaiktól eleső földesurak határozottan a törvények rendelkezéseivel szemben s olyan földigényeket, amelyeket a parasztok a jobbágyfelszabadítás egész tartalmát meghaladóan támasztottak. Az ilyen törekvésekről és igényekről szóló hírek azonban legtöbbször nagyon könnyen félrevezethetnek bennünket. A földesurak részéről ugyanis ezek a törekvések a robot és a többi úri szolgáltatás fenntartásában nyilvánultak meg, rendszerint azonban nem a törvényt tagadva, hanem a »majorságiföld« jogcímén. Láttuk, hogy a majorsági földön is voltak jobbágykodó-zsellérkedő parasztok. Ezeket az 1848. évi törvények értelmében bérlőknek kellett tekinteni, így — sokszor robot- és dézsmaszerü — bérleti szolgáltatásaikat továbbra is teljesíteniök kellett. Amikor a jobbágypanaszokban arról olvasunk, hogy földesurak továbbra is robot- és dézsmaszolgálatra kényszerítenek jobbágyokat, legtöbbször meg lehet állapítanunk, hogy a parasztok birtokában olyan föld volt, amelyet a földesúr majorsági földnek vitatott s az úrbériség pontos meghatározásának hiányában sokszor nem is indokolatlanul. Az ilyen robot- és dézsmakövetelések mellett —főleg eleinte — itt-ott hasonló jogcím nélkül jelentkező földesúri követelések is felbukkantak. Pest megye még a törvény szentesítése előtt, április 6-án, sebesfutárt küldött Pozsonyba, mivel az úrbéri törvényt máris különféleképpen magyarázzák s a dézsmatörlést sokan csupán a papi dézsmára akarják érteni, a szőlőre nem. Valójában — mint láttuk — itt is a majorsági föld problémája lép elő.[2] Tisztábbnak látszik már a cecei házas zselléreknek az a panasza, hogy a törvény a helységben úgy hirdettetett ki, hogy csak a telkes jobbágyok mentettek fel az úri szolgálatelekről osztályozás nélkül eltávozott fiútestvért vagy örökösét. U. ott, 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 300.

[1] 1853. évi nyílt parancs 2., 4. §.

[2] Pesti Hírlap, 1848 április 8., 23. sz., 309. 1.

latok alól, a zsellérek nem s a szolgálatukat tőlük azóta is követelik.[1] Viszont, újból ismét valószínűleg a majorsági és az úrbéri föld vitássága magyarázhatja meg a szelényiek panaszát: a járási tisztviselők előbb felmentették a szolgálatok alól, utóbb azonban megint kötelezték azokra.[2] Ugyanilyen jelenség állhat a vértesiek panasza mögött: telkeik elvesztésével kényszerítik őket úrbéri szolgálatra.[3] Erdélyben viszont sok nyugtalanságot az idézett fel, hogy az itt csak június 18-án felszabadított jobbágyoknak eddig a napig hátralékos robotbeli és egyéb tartozásaikat meg kellett fizetni s a földesurak a hátrálékot még katonai segédlettel is behajtották.[4] A földesurak robot- és dézsmatörekvéseihez mindenesetre hitelesnek fogadhatjuk el a Pesti Hírlap szepesmegyei tudósítójának a közlését: a robot megszüntetése miatt nagy a zavar a birtokosok között, vannak, akik eddig robottal dolgoztatták földeiket, marhájuk és szántóvasuk sincs, a vetés már kezdetét veszi, az igásmarha ára felszökött, hitelt nem adnak a birtokosnak, mert a kármentesítést ámításnak tekintik.[6] Zemplénből meg azt írták, hogy vannak a Krajnán birtokok, melyek a jobbágyi munkaerővel a tulajdonos számára egyelőre elvesztek.® Mégis, a földesúri robot- és dézsmakövetelések, ha nem hivatkozhattak a majorsági föld jogcímére, amire pedig, mint láttuk, sok lehetőség volt, hamar megbénultak. A gyorsan növekvő parasztöntudat éppen úgy útjában állott, mint a kormány is. Csányi László országos kormánybiztos Erdélyben 1849-ben a kármentesítésre irányuló egyezkedésekben megtiltotta, hogy a földesurak és a jobbágyok munkaszolgáltatásban állapodjanak meg, mivel — robotszaga van. Minthogy a kármentesítés az állam terhe volt, alighanem majorságiféle váltakozókról van szó, de Csányi a robottörekvést mélyebbre ülteti: »sok élhetetlen ember van, szeretne némely ismét robotoltatni«.[7]

[1] Orsz. Ltár., ig. min. úrb. o. 1848. No. 99, Cece — Fejér m.

[2] U. ott. No 417. Alsó-, Felsöszelény — Hont m.

[3] U. ott. No 450. Vértes — Bihar m.; v. ö. Munkások Újsága, 1848 április 23., 4. sz., 51—54.

[4] Közlöny, 1848 július 29., 56. sz., 234. 1. Kolos m.; u. ott, 1848 augusztus 2., 54· -sz., 252—253. 1.; Köváry László, 66. 1.

[5] Pesti Hírlap, 1848 április 11., 26. sz., 318. 1.

[6] Közlöny, 1848 június 24., 15. sz., 59. 1.

[7] Orsz. Ltár., O. H. B. 1849. No 6468.

Hasonló helyzetben vagyunk a másik oldalon, a parasztság részéről a földesúri majorság! földdel szemben támasztott igényekkel is, amelyek gyakran földfoglalásokig, sőt, itt-ott az elfoglalt földek felosztásáig is eljutott. Szemere Bertalan belügyminiszter 1848 május 2.-1 körlevelében a volt földesurak és a volt jobbágyok viszonyának harmonikus jelenségeit hirdetve, kemény szavakkal fordult olyanok ellen, akik «részint a más vagyona utáni bűnös szomjúságnak, részint nemtelen bujtogatásoknak engedvén, még azt is el akarták, el merészelték foglalni, ami a földesúré maradt«.[1] A hírlapok helyi tudósításai és a hivatalos iratok is gyakran adnak számot földfoglalásokról s ezeknek olyan híre volt, hogy a zemplénmegyei tudósító szükségesnek tartotta megállapítani, hogy megyéjében a földfelosztást «sehol sem pengették«.[2] Viszont Debrecenben Könyves Tóth Mihály, a szabadságharc híres tábori papja, már március 26-án a szószékről támadt az olyan tudatlan és bűnös emberek ellen, akik »ez igéknek: egyenlőség, szabadság, testvériség«, nem az igazi keresztyén értelmet tulajdonítják, de szánandó tudatlanságból vagy megbocsáthatatlan bűnös szándokból elámítják magukat és az éretleneket, hogy a most minden ajkon zengő szabad földbirtok a közös felosztással egy jelentésű volna.[3] Májusban a Pesti Hírlap vezércikke is hasonló jelenségre utal: a parasztok nem csupán a kezükön lévő majorsági földet akarják magukévá tenni, hanem a «zsellér és a résztelkes az allodiumnak s ahol ez nem létezik, a nagyobb telkek constitutivumának felosztásáról és egyformásításáról ábrándozik«.[4] A helyi tudósításokban is olvashatunk az urak tábláinak egyenlősítésére irányuló óhajokról,[6] a «foglalási ösztön «-ről, [9] Jósika Miklós pedig az erdélyi viszonyokból szűrte le, hogy sokan nincsenek tisztában, hogy mi az övék, mi a miénk; alighanem minden a »miénk«, semmi sem az «övék«.[7] Az erőszakos földfoglalások közül a leghevesebbek a békésmegyeiek voltak, előfordultak azonban másfelé is s ezeket a kormány rendszerint katonai karhatalom alkal-

[1] Pap Dénes i. m. *(Okmánytár)* I. k., 69. 1.
[2] Közlöny, 1848 június 24., 15. sz., 59. 1.
[3] Debr. Koll. Könyvtár, 1848/49. gyűjt. F. 8. b.
[4] Pesti Hírlap, 1848 május 13., 55. sz., 431—432. 1.
[5] Közlöny, 1848 augusztus 20., 72. sz., 359. 1.
[6] U. ott, 1848 június 9., 2. sz., 7. 1.
[7] Pesti Hírlap, 1848 július 16., 109., 659—660. 1.

mazásával számolta fel.[1] Az ilyen foglalási szándékokban és kísérletekben a köztudat a kommunizmus jelentkezését látta. Azt szeretnék, ha neki mehetnének az uraság földjének s azt maguk között »aequali cum divisione« felosztanák, húst, bort mérnének, szóval communismusban keresnék a szabadságot s vége annak, ki akaratjuk elébe a törvényt veti korlátul, kivált, ha a gátul álló tisztviselőjük volt, már annak készítik az ebrudat — írták már 1849-ben Békés megyéből.[2] A békési foglalásokat — mint láttuk — valójában a sérelmes legelő-elkülönítések mozgatták s más esetekben is meg lehet állapítani, hogy a parasztok olyan földekre támadtak s olyanokat ragadtak kezükbe, amelyekhez úrbéres föld címén jogot formáltak, a magukénak vitattak. A mozgalom azután esetleg túl is haladt a jogcím határain s nem tett már különbséget a majorsági földek között, sőt, az urasági gazdaságok rombolásában is megnyilatkozott. A földfoglalási-osztási szándékok és kísérletek mögött így állapíthatunk meg végül is eltérő mozgató rúgókat. Egyrészről: a parasztok olyan földeket törekedtek kezükbe venni, amelyeket szerintük a múltban jogtalanul vontak el vagy igyekeznek elvonni tőlük s ilyen összeütközések — mint láttuk — valóban sokszor és különféle módon keletkezhettek. Más részről: életjelt ad magáról az a törekvés is, hogy jusson a földből azoknak is, akiknek nincs, nem tekintve a majorsági föld minemüségét. Sűrűbben és nagyobb erővel inkább az előbbiek léptek fel, az utóbbiak — a jobbágyfelszabadítás szerves problémakörébe nem is tartozva — bizonytalanul s néhány — inkább a sérelmek által szított mozgalmaktól lendített — esetet nem tekintve, a jobbágyszabadság nagy napjaiban és izgalmaiban meglehetősen halk hangon jelentkeztek. Zsellérek álltak szerény instanciákkal

[1] Pesti Hírlap, 1848 május 9., 51. sz., 416. 1. Szegvár — Csongrád m.; u. ott, 1848 május 11., 53. sz., 424. 1. Szatmár m.; u. ott, 1848 május 17., 58. sz., 444. 1. Beczkó — Trencsén m.; u. ott, 1848 május 19., 60. sz., 452. 1. Verőce; Nemzeti Hírlap, 1848 október 8., 128. sz., 509—520. 1.

[2] Közlöny, 1849 március 15., 53. sz , 187 1.; innen korábbi tudósítás is szól a »communisztikus eszmékéről, melyek a szabadság első napjaiban egy-két főben megfordultak . . . Kossuth Hírlapja, 1848 július 30., 26. sz., 116. 1.; Kraszna megyéből is azt írták, hogy számosán vannak a békétlenek s »ezek között fejlik ki a communismus eszméje«. Közlöny, 1848 augusztus 20., 72. sz., 359. 1

a kormány elé, innen vagy onnan egy kis földet kérve maguknak. A solti »zsellérpolgárok« a remanenciális földekből csupán egy-egy nyolcadtelket,[1] az andócsiak minden «vetőre« egy-egy holdat,[2] a villányiak a 120 »kisházasnak« szintén nyolcadtelket kértek volna »abból, ami úrbéri illetményünkből elesett«' s a németpalkonyaiak is szerettek volna kisházasaiknak nyolcadtelket juttatni szántóval, kaszálóval.[4] A fokszabadiak a fertálytelkes jobbágyokat féltelkesekké szerették volna javítani,[6] a kökényesi zsellérek a megejtendő tagosítás alkalmával szerettek volna földhöz jutni,® a csökmőiek az elkülönítési per alkalmával — nyilván tehát a legelőföldből — szerettek volna földet kapni.[7] Földet kértek a dunavecsei, endrödi, zamárdi, ősi zsellérek is,[8] Szegvárról pedig 320 házatlan zsellér házhelyet kért.[8] Fogaras vidékéről, Sárkányfalvából pedig 70 skönyörgő szegény oláh« paraszt panaszolta, hogy 50-nek közülük az egész sárkányt határon csupán 3 köblös szántója és 2 szekerecske szénaréte van, az is rossz helyen, 20-nak pedig csupán «házikójuk«, »a szász lakosoknak ellenben egy határ fordulóba 20-köblös szántójuk és 10 szekér szénakaszálójuk vagyone, más határban kénytelenek földet bérelni, «alázatos főhajtással, de megkeseredett szíwel-lélekkelí instálták tehát az országgyűlést, hogy rendeltessen nekik annyi földet, «hogy mi is a természet joga szerént subsistálhassunkí.[10] Az ilyen kérelmekre azonban csak azt felelhette a minisztérium, amit a dunavecsei zselléreknek írt: a kérelmük csak úgy volna teljesíthető, »ha másnak birtoka vétetne el, ez pedig a tulajdoni jognak és törvénynek sértése nélkül meg nem történhetik«.[11] A kormány állás-

[1] Orsz. Ltár., ig. min. úrb. o. 1848. No 47. Solt — Pest m.

[2] U. ott. No 364. Andócs — Somogy m.

[3] U. ott, 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 157. n. Villány — Baranya m.

[4] U. ott. No 157. jj. Németpalkonya — Baranya m.

[5] U. ott, ig. min. úrb. o. 1848. No 129. Fokszabadi— Veszprém m.

[6] U. ott, No 361. Kökényes — Nógrád m.

[7] U. ott, No 429. Csökmő — Bihar m.

[8] U. ott, No 321. Dunavecse — Pest m.; No 233. Endrőd, Zamárd — Somogy m.; No 231. ősi — Veszprém m.

[9] Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy.,.Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 233. Szegvár — Csongrád m.

[lü] U. ott, No 241. c.

[11] U. ott, ig. min. úrb. o. 1848. No 321.

pontja mögött állt Táncsics MihálytóU kezdve az egész magyar közvélemény és politikai élet: ilyen kérdésnek a kor síkján még sem nálunk, sem máshol nem jött el az ideje, a kor feladata a jobbágy-felszabadítás, a szabad birtok megteremtése volt s hogy ez is éppen elég problémát adott fel, arról az elmondottak tanúskodhatnak.

X.

A magyar jobbágyság felszabadítását végrehajtó 1848. évi törvények nyomában a száz és száz elrendezetlen kérdés felserkedését, a sok nehézség előlépését s a sok viszály lehetőségét és megjelenését látva, szinte az az érzésünk támadhatna, hogy a magyar jobbágyfelszabadítás nem intézett el semmit s csak bajt szült. Mi sem volna igazságtalanabb és a történeti gondolkozás hiányára jellemzőbb, mint így ítélkezni a magyar jobbágyszabadság művéről. Ez a tanulmány a problémákat kereste, amelyeket a felszabadítás felvetett, így, természetesen, elsősorban a hiányokat, nehézségeket és viszályokat világította meg, akaratlanul is árnyékban hagyva magát az alaptényt: a felszabadítást. A végső eredmény mégis az volt, hogy a magyar parasztság zöme, a telkes jobbágyság és az úrbéres zsellérség levetette a földesúri függőség kötelékeit; szabad emberré lett, a kezében levő úrbéres föld pedig szabad birtokává, korlátlan tulajdonává vált s vállaira nem raktak kártérítési terhet. Ezek a végső tények a magyar jobbágyfelszabadítást, minden hiányossága mellett is, elébe helyezik a legtöbb európai jobbágyfelszabadításnak. A hiányok és nehézségek nem is csupán a magyar rendezés sajátosságai voltak. A felszabadítás más országokban is a kérdések özönét kavarta fel s ezek nálunk nagyobb áldozatkészség és a rendelkezések gondosabb megszövegezése esetén sem maradhattak volna el hiánytalanul, ha egyébként a hibaforrások száma lényegesen csökkent volna is. Olyan sokszázados társadalmi rendszer lebontásáról volt szó, amely a mindennapi életben a földesúr és a jobbágy, a jobbágy és a jobbágy s a jobbágy és az állam viszonylatainak szinte rcndszerezhetetlen sokféleségét teremtette

[1] L. 349. 1.

meg s amelyben amellett adottak voltak a földesúr és jobbágy ellentétei.

Az ellentétek a személyes viszony vonalában vagy kölcsönös érdekektől szorítva eddig is fel tudtak oldódni s most is számos jele volt az ilyen feloldódásnak; de éppen úgy számos jele volt az ellentétek most talán még érdesebb ütközésének. Nem csodálkozhatunk rajta: a földesúr és jobbágy birtokközössége szétszakadt; igyekezett tehát a birtokból mindkét fél minél többet magával vinni. Helyesen látta a hivatalos lap tudósítója: az egyik oldalon a tulajdon féltése és az önzés, a másik oldalon »a túlságokra terjedő követelés« teszi kényesebbé a helyzetet.[1] A szabad birtok korszakába léptünk, éppen a szabad föld volt elfoglalandó a jobbágyvilág kötött és kötő rögének a helyét, viszont birtokrendjéhez hozzá tartozott a tulajdonnak nagyon is hangsúlyozott elismerése. Az összeütközés elkerülhetetlen volt: a tulajdon nevében emelt igények ütköztek a tulajdon elvével. Kemény Zsigmond a földesúr és a jobbágy ütköző ellentéteinek rendezését elvileg így kísérelte meg: a hűbériség maradványai kártékonyak, ezért meg kell azokat szüntetni, de ezt a »tulajdon rablása« nélkül kell megtenni.[2] Azonban magában az elvben is ellentmondás volt, követése pedig annál nehezebb volt, mivel a földbirtokosok közül sokan továbbra is szívesen marasztották volna a »hübériség«-nek az 1848. évi törvényeken átszűrődött maradványait. Sokakat gazdasági érdekeik egyenesen szorítottak is erre: a nemesség nagyobb része kisbirtokos volt, sokszor szegényes viszonyok között s most csekély úrbérisége elvesztésével még nehezebb anyagi helyzetbe jutott. Ezeknek szemléletét tükrözi egy szatmári birtokosnak Kossuthhoz intézett levele: ♦miként nézhette el ily hidegvérrel a tulajdonos osztály az ő földig leverettetését és már-már éhel-halálra juttatását«.[8] Viszont, a forradalmi lendületben a földesuraival szemben bizalmatlan jobbágyok — éppen a felszabadult birtokos jobbágyok[4] — szívesen növesztgették igényeiket a szélső

[1] Közlöny, 1848 június 9., 2. sz., 7. 1.

[2] Pesti Hírlap, 1848 július 11., 104. sz., 639. 1.

[3] Orsz. Ltár., O. H. B. 1849. No 34. 76.

[4] Közlöny, 1848 június 19., 11. sz., 42. 1. Torna m.; némely telkes jobbágy elégedetlen azzal, amit nyert, a zsellérek, akik többnyire majorságiak, sokkal nyugodtabbak.

mértékig, sőt, esetleg azon túl is. Deák Ferenc igazságügyminiszter a képviselőházban 1848. augusztus 10.-én a legelőelkülönítésekről szólva elmondta: egy előtte keservesen panaszkodó falusi küldöttség végül is azt felelte a kérdéseire, hogy »hisz eddig csak megvoltunk, uram, de azt hisszük, hogy mivel most revolutio van, mindent visszakapunk«; egy másik keserű könnyeket hullató küldöttségről meg az derült ki, hogy felszabadult telkes jobbágyok s tulajdonképpen azért panaszkodnak, mert a szomszéd uraságtól bérelt pusztától nem akarják elengedni nekik az árendát.[1] A jobbágyokat mégis joggal nyugtalanították az 1848. évi törvények sok útvesztőt rejtegető hiányai s ezek annál ártalmasabbá váltak, mert a magyar kormány ellen támadó nemzetiségek jobbágyságának harcbavitelére is használható eszközül szolgáltak.[2]

Az 1848 július 2.-ára összehívott országgyűlés választott képviselőinek nagyobb része tudatában volt annak, hogy az 1848. évi törvényeket sürgősen ki kell egészíteni. Mindjárt júliustól kezdve egymásután nyújtották be magukszövegezte törvény javaslataikat a jobbágyrendszer maradványainak eltakarítására. Különösen Nyári Pál, Madarász László és Táncsics Mihály szorgalmatoskodtak. Amikor azután szeptember havában a kormány is benyújtotta javaslatát, a képviselőház több lényeges kérdésben túlment a kormány javaslatán: megszavazta a majorsági zsellérek állami megváltását, eltörölte a szőlődézsmát, az állam ter-

[1] Kónyi Manó, II. k., 109—110. 1.

[2] A Felvidéken márciusban — még a törvény szentesítése előtt — tót agitátorok dolgoztak a vagyon-, birtok- és erdőfelosztás jelszavával. Steier, 29. 1. Kolozsvárról azt írták, hogy Rosenfeld szász gróf és az unióellenes szász komité a román parasztokat bujtogatja, a magyarok és székelvek földjét ígérve nekik. Pesti Hírlap, 1848 május 2i., 62. sz., 463. 1. Torna megyében a régi kormány embereiben gyanították a bujtogatokat. Közlöny, 1848 június 19., 11. sz., 42. 1. Nagykikindán azt híresztelték, hogy csak szerb zászló alatt érik cl a föld felosztását (nagykikindai lakosoknak szerződéssel bérbe adott kincstári majorsági földekről van szó). Pesti Hírlap, 1848 április 28., 41. sz., 377. 1., 1848 május 2., 45. sz., 390. 1.; 1848 május 6., 44. sz., 406. 1. Jellachich felől is az a hír járta, hogy a földesúr javait felosztja, Közlöny, 1848 augusztus 16., 68. sz., 333. 1., 1848 szeptember 5., 88. sz., 453. 1. Csongradról is azt írták, hogy »schwarzgelb« urak a proletáriusságot tűzték ki terveik céljául. Kossuth Hírlapja, 1848 október 7., 85. sz., 385. 1., Nemzeti Hírlap, 1848 október 8., 128. sz., 509—510. 1.

hére elvállalta a szegényebb szőlőbirtokosok szőlőjének megváltását s kárpótolni óhajtotta az örökváltságos helységeket és jobbágyokat. A magyar parasztság ügyének is súlyos végzetévé lett, hogy Jellachich támadása s a drámai gyorsasággal kibontakozó szabadságharc miatt a törvényjavaslat tárgyalása már az elején abbamaradt s többé nem is került újra elő. Az 1848. évi jobbágy törvények kiegészítése ezután évtizedeken keresztül folyt; császári parancsok és alkotmányos törvények mellett bírói ítéletek szinte napjainkig igazítgatták a jobbágyvilág múltból ittmaradt kérdéseit, miközben a süllyedő jobbágykérdések mellé egyre növekvő feszültséggel nyomult fel a magyar parasztságnak a jobbágyfelszabadítás mellett másik sorskérdése: a föld egészségtelen megoszlása. Utóbb már a kormánypolitika nem kerülhette el, hogy szembenézzen azzal a kérdéssel, gyökeres rendezésre azonban nem tudta magát elszánni. A földkérdés megoldására parasztságunknak 1945 tavaszáig kellett várnia, amikor — az elmúlt és eljövendő magyar történelem egyik legnagyobb fényeként — végbement a magyar föld új felosztása is: a parasztság kezébe vette az ország földjét, melyet nehéz századokon keresztül hol vérrel, hol verejtékkel, de mindkettővel bőségesen megöntözött.

TARTALOMJEGYZÉK.

Oldal

A parasztság társadalmi rétegei a középkor végén 5
A középkorvégi parasztlázadások. 1437—1514. 31
Az örökös röghözkötöttség rendszere 65
Az uradalmi gazdálkodás és a jobbágybirtok a XVI—XVII században 159
A jobbágy vallásügye. 1608—1647 203
A parasztfalu önkormányzatának válsága az újkorban 265
A jobbágybirtok problémái 1848—49-ben 311

A MAGYAR PARASZTSÁG TÖRTÉNETE KÖRÉBŐL

A szerzőnek eddig a következő munkái jelentek meg:

Hanyatló jobbágyság a középkor végén. Századok, 1938. évf. 10—59. 1.
Az 1351. évi 18. törvénycikk. Szentpétery Imre — Emlékkönyv. Budapest, 1938. 419—439. 1.
A magyar parasztság története. Kincsestár 8. sz. Budapest, 1940.
A jobbágy megnemesitése. Turul, 1941. évf. 11—21. 1.
Nemesség és parasztság Werbőczi után. Úr és paraszt a magyar élet egységében. Szerk.: Eckhardt Sándor. Budapest, 1941. 44—80.1.
A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában. Ért. a történeti tudományok köréből. Magyar Tud. Akadémia II. oszt. Budapest. 1947.